

83.3(Карач)я7
к21

Караг. 2139-д

КЪАРАЧАЙ

литература

9

Къараланы А. И., Борлакъланы Д. Б.

КОНТРОЛЬНЫЙ ЭКЗЕМПЛЯР

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

IX классха окъуу китаб-хрестоматия

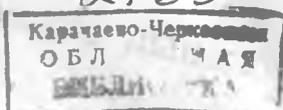
ЮЧЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС ВЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1979

8 с (075) (карач)
К 21

2139

СССР-де СОЦИАЛИЗМ КЪУРАЛГЪАН КЁЗЮУДЕ КЪАРАЧАИ ЛИТЕРАТУРА (1929—1941 дж.)

30-чу джыллада джаш Совет къралны джашауунда джашы кёзюу башланады. Совет джуртну халкъы граждан къазауатдан сора, уллу къч салыб, къюрешиб, ачлыкъдан, джаланигачлыкъдан, къарангылыкъдан чыгъады.

Бютеу дунияны башында биринчи болуб чыкъгъан, тюзлюк ючюн джаратылынган социалист джамагъатны бегитирге, къючюн ёсдюрюрге керек эди.

Совет къралны халкълары, Коммунист партияны башчылыгъы бла, аны историялыкъ съездлерини¹ бегимлерин толтура, къарыуларын аямай, ауур промышленностну гигантларын ишлейдиле, биринчи колхозланы къурайдыла. Уллу ёхтемлик бла, кеслерини къючлерине толу ышанмакълыкъ бла совет адамла биринчи бешджыллыкъланы къурулушларын орнатууда керти джигерлик бла ишлейдиле².

Бизни халкъны историясында 30-чу джылла магъаналы кёзюу болуб ётгендиле. Ол он джылны ичинде эски Россия не джаны бла да адам танымазча тюрленгенди: минг-минг заводла, фабрикле, джангы шахарла ишленедиле, колхоз тюзле джашнайдыла, промышленностда эски Россияда болмагъан затла чыгъадыла; совет адамла, джюрекleri учуруб, кеслерини къыйышлары бла этилинген ишлеге, къюнден къюнге не джаны бла да айныб барган социалист джуртха къууаныб, кеси башына ишлеген бла къралына, халкъына ишлегенини башхалыгъы болмагъанын ангылаб, джигер урунуугъа учунадыла. Алай бла арамюлкге эркин урунууда адамны иннети, халиси тюрлениб, социалист ангыгъа айланады. Джангы халили, джангы сезимли коллективист совет адам ёседи.

20-чы джыллада адамгъа революциягъа къалай къарагъанына кёре багъа берилген эсе, 30-чу джыллада анга иште болуму

¹ 1925 джылда Совет Союзну Коммунист партиясыны XIV съезди индустриализациягъа курс алады. 1927 джыл декабрь айда партияны XV съезди эл мюлкю коллективизациясына, колхоз къуруагъа алады курс.

² 1929 джылны апрель айында XVI партконференция биринчи бешджыллыкъ планы бегитгенди. 1934 джылда Коммунист партияны XVII съезди еккинчи бешджыллыкъны планын съезди, бегитеди.

бла, урунуугъа къарагъаны бла бериледи багъа, аны адамлыгъы, коллективист ангысы, коммунист идеаллагъа тюзлюгю, таза иннетлиги ачыкъланады.

Бешд жыллыкъ планланы толтурууда, коллективизацияны бардырыуда болгъан джигер ишледе 30-чу джылланы джаш тѳлюсю алкъын революция бошалмай бара тургъанын ангылай эди.

Бу джылланы комсомолчулары, аталаны, тамада къарнашланы революцион традицияларын тутуб, Днепрогѳсни, Магнитканы, Кузбасны, Комсомольскени, Ростов бла Сталинградда сельмаш заводланы, Москва бла Горькийде автозаводланы къурулушларына фронтха кетгенча кетедиле. Ала не къыйын ишге да хап-хазыр эдиле, кеслерине насыбны бу мамырлыкъ кѳзюуде иш баджарыуда кѳре эдиле.

Бюгюнню атом-электрон ѳмюрню адамларына алапат техника не къыйын ишни да тынч этгени себебли, ол заманда ишлеген адамланы уллу къыйынлары, тулпар кючлери бизге беъ сейирлик кѳрюнеди. Джер къазгъан машиналары орнуна кюрекле, балтала, темир таякъла бла, самосвалланы орнуна бокълауучла бла хайырланыб, заводла, каналла, электростанцияла, темир джолла, домнала ишлегендиле. Алагъа ол къарыуну берген азатлыкъ табхан кючню социализмни иннети бла къанатланыуу, учунуу болгъанды. 30-чу джыллагъа граждан къазауат бла Уллу Ата джурт къазауатны арасында социализм къурауда магъаналы ишле тынган, СССР-де социализм хорлаб бошагъан джылла дерге боллукъду.

Граждан къазауатны тауушу адамланы эслеринден кетгинчи, немец фашистлени джанындан джуукълашыб келген къазауатны къоркъуулу ауазы белгилене тебреген эди 30-чу джыллада.

Совет адам, джашауда тюрлениб келген затлагъа эсин терен ие, акъылында аланы сюзе джашайды. Аны эси, ангысы, ич болуму, джамагъатны, коллективни, адамны араларында джаратылыныб келген жангы келишиулеге кѳре, тюрлене барады.

Ол кѳзюудеги бютеу совет литература, джашау бла къаты байланыб, джашау излегеннге сакъ болуб, аны кѳргюзюб тургъанды. 30-чу джыллада алапат суратлау китабла чыгъадыла: граждан къазауатны юсюнден М. Шолоховну «Тихий Дон», А. Толстойну «Хождение по мукам», историялыкъ романы «Пѳтр I», Н. А. Островскийни жангы адамны — коммунистни сыфатлагъан «Как закалялась сталь», А. Макаренкону «Педагогическая поэма», д. б.

Джангы социалист джамагъатны джетишимли къураб, совет халкъланы политика иннетлери биригиб, аланы арасында къарнаш шохлукъ ѳсюб баргъан кѳзюуде литераторланы кючлерин бирикдирир ючюн, джазычуланы биринчи съездин бардырыр-

гъа, джазыучулары Союзун къраргъа къралда уллу хазырлануу барды.

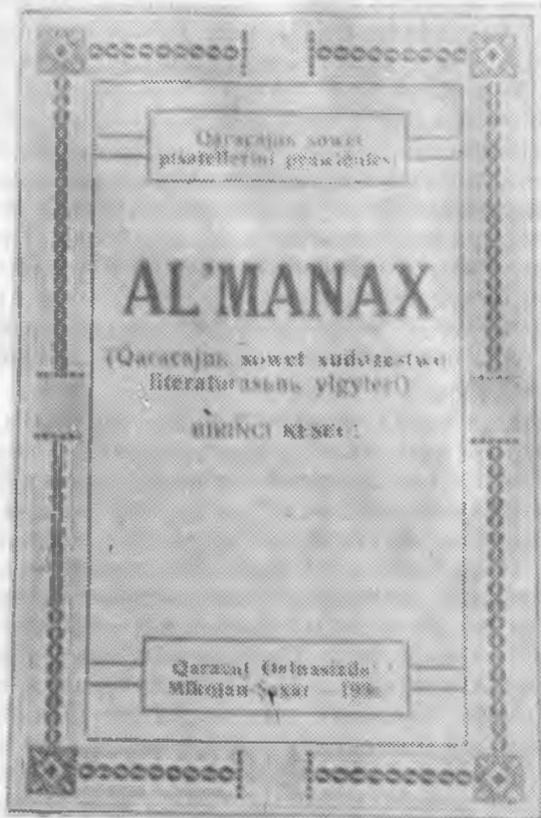
1932 джыл 23 апрелде ВКП(б)-ни Ара Комитетини «О перестройке литературно-художественных организаций» деген бегими чыгъарды. Аны ючюу бла РАПП (Российская Ассоциация пролетарских писателей), джазыучулары дагъыда аны кибик башха бирлешликлерин кърутуб, бютеу Союзу джазыучуларыны бириккен организациясы къралады—Совет джазыучулары Союзу. Джазыучулары биринчи съездин джыаргъа бегим алынады. Съездге хазырлануу ишлени бардырыр ючюу, Организацион комитет къралады. Анга башчылыкъ А. М. Горький этеди.

Совет джазыучулары Союзуну къралгъаны, РАПП-ны терс теорияларын ачыкълау кърарай литератураны кѣб миллетли совет литература бла байламын бегитеди, джазыучула этерик ишлени белгилейди.

Кърарайда да къралады совет джазыучулары Союзуну биринчи съездине хазырлануугъа Оргкомитет. Бютеусоюз Оргкомитетни бригадасы бла биргелей этерик ишлерине план салады ол. СССР-ни джазыучуларыны Союзуну бригадасы, кърарай джазыучулары чыгъармачылыкъ ишлерин джаратыб, былай джазгъанды: «Кърарайда 18 джазыучу ишлейди. Аладан эм белгиле Ертен улу Азрет, Къраракет улу Исса. Артык бек белгили Къраракет улу Иссаны «Революцион джырла» деген китабындан «Кавказ» назмусуду. Прозаик: Байкъул улу Даут (повесть «Бекмурзаны джашау»)... Драматургияда белгили да Гебенланы Гемма. Кърарай джазыучулары сѣзню магъанасын уста хайырландыра билгенлери, чыгъармалада суратлау мадарланы байлыгъы сезилиб турады. Кърарай прозаиклени, драматургланы чыгъармаларыны башха тиллеге кѣчюрюллюгю алкъын аллыбыздады».

Совет джазыучулары Союзуну бригадасыны болушлугъу бла Кърарайда совет джазыучулары 1-чи съездине хазырланыб башлайдыла. Съезд ачылырны аллы бла орус, кърарай тилледе джарашдырылгъан альманах чыгъарыргъа мурат этген эдиле. Алая, заман кысха джетиб къралгъаны себепли, альманахны съездни аллы бла басмадап кеслери мурат этгенча толу чыгъаралмай, 1936 джылда «Кърарай совет художество литератураны юлгюлери» деб 1-чи кесегин басмалайдыла.

Анда Аппаланы Хасанны «Кърарай кюбюр» романыны юзюкклери, Къраракетланы Иссаны, Ертенланы Азретни, Байкъулланы Даутну, Батчаланы Абдул-Керимни, Боташланы Абидатны назмулары, Биджиланы Асхат орус тилден кѣчюрюб М. Ю. Лермонтовну «Демону», М. Горькийни «Песня о Соколе» деген чыгъармасы басмалангандыла. 1940 джылда дагъыда «Кърарай поэтлени альманахы» чыгъады басмадак.

1934 жыл август айда совет джазычуланы биринчи бюеу-союз съезди болду. Съездге башчылык этген А. М. Горький эди. Съездге 600 делегат келген эди. Кесини делегатларын 52 тюрлю миллет джиберген эди съездге. Съездде совет джазычуланы Союзуну Уставын сюездиле, правление айырадыла. Правление-ни председателине А. М. Горькийни сайлайдыла. Съездде кесини «Совет литератураны юсюнден» деген улуу магъаналы докладында А. М. Горький джаш совет литератураны ёсюб баргъанын, аны кёб миллетли болгъанын кёргюзеди, совет литератураны методун — социалист реализмни не болгъанын толу сыфатлайды.

І съезд совет джазычуланы организацион эмда чыгъармачылык джаны бла бирлешдиреди, иннет бирликлерин бегитеди.

Къарачай джазыучуладан съездге Батчаланы Абдул-Керим делегат болуб барады.

А. М. Горькийни доклады, А. А. Ждановну сѐлешген сѐзю, ала-ны социалист реализмни методуну юсюнден айтханлары, А. М. Горькийни фольклорну совет литературада магъанасын ангы-латханы, социалист джашауну терен суратларгъа керек болгъа-нын чертгени, революцияны болушлугуу бла адамланы акъыл-ларыны, иннетлерини, иште болумларыны тюрленнгенин, джа-ны совет адамны туугъанын кѳргюзюрге керек болгъанын ангы-латханы къарачай джазыучулагъа кенг джол ачады, джангы, магъаналы хорламлагъа джетиширча этеди.

СССР-ни халкъларыны литературасыны джетишимлерини, кемликлерини юсюнден биринчи бу съезде сѐлешинеди, къара-чай джазыучулагъа кеслерини чыгъармаларында джетишимле-ни, кемликлени кѳрюрге уллу болушхан эди ол.

1935 джылда Къарачайда совет джазыучуланы Союзуну бѐ-люмю къуралады. Съездден сора областны газетлеринде тохтау-суз очеркле, хапарла, назмула, фельетонла, джангы суратлау ки-таблагъа рецензияла, критикалыкъ статьяла чыкыгъанлай тура-дыла.

Областны китаб басмасы ана тилде чыгъарыкъ суратлау ли-тератураны санын ѳсдюреди. Фольклор материала кызыу бас-маланадыла, джаш джазыучула бла иш кызыу барады, кѳчю-рюу иште эс бѐлюнеди. Бу иште къарачай литератураны алгъа барыууна уллу болушадыла, къарачай литература иги джети-шимле этеди.

30-чу джыллада къарачай литературада белгили джазыучула Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут Байкъулланы Абдул-Керим, Боташланы Абидат, Аппаланы Ха-сап, Бостапшаны Хасап ишлейдиле; Орусланы Махамет, Бор-лакъланы Тохтар, джаш джазыучула болуб, атлары чыгъыб башлайды. Ол кѳзюуде къарачай драматургияда Гебенланы Гемма, Батчаланы Абдул-Керим, Эбзеланы Шахарбий ишлей-диле.

Къарачай джазыучуланы 30-чу джыллада баш темалары ре-волюция бла В. И. Ленин, Совет властны бегитиу, Совет властах-дери таулу тиширыуну кыйын джашауун кѳргюзюу, коллекти-визация, совет адамны ангысыны ѳсююу, дин бла эски, чирик адетлеге къаршчылыкъ боладыла.

Литературагъа социалист мюлкде урунган джангы герой кѳшулады.

Бу джыллада артыкъ да бек драматургия кеси аллына ѳсген чемерликден профессионал искусствогъа кызыу кѳчюб тебрей-ди. Пьесаланы авторлары кѳб тюрлю теманы ачыкълайдыла. Сѐз ючюн: граждан къазауатны юсюнден Батчаланы Абдул-Ке-

рим («Ахмат Батыр»), динге к̄аршчылыкъ — Гебенланы Гемманы («Джангы шыйых»), тиширыугъа хурлукъ — Гебенланы Гемманы («Насыбсыз к̄арачайлы кыыз»), Боташланы А. («Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу»), коллективизацияны юсюнден—Гебенланы Г. («Бирликде тирилик»), К̄баракетланы И. (Коммуна), история темалагъа—Гебенланы Г. («К̄арча бла К̄язий бий»), Чотчаланы Б. («Урланган Мурат»). 1937 джылда Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» комедиясы чыгъады.

Назмула бла поэмалада да драматургиядагъы темала боладыла.

1930-чу джылланы биринчи кесегинде бизни к̄ралда коллективизация баргъаны себебли, класс кюрешиу кызыу болады. Бу кюреш орус совет литературада к̄ргюзюлюнеди. Ол джыллада М. А. Шолохов, Донда к̄закъ станселеде коллективизацияны барыуун суратлаб, «Поднятая целина» романын чыгъарды.

К̄арачай литературада ол к̄зюуде Аппаланы Хасанны «К̄ара кюбюр» романы чыгъады. Роман к̄арачай литературада уллу суратлау прозаны башланнганына шагъатлыкъ этеди. Аппа улу романда коллективизацияны юсюнден джазмайды. Алая коллективизацияны джаулары: байла, бийле, дин кыулукъчула кеси кыйыны бла джашагъан халкыгъа энтда чырмау болургъа кюрешгенлерин, джангы джашауну к̄рюб болмагъанларын, аланы урунганлагъа кир иннетлерин, ёлюб кетгинчи к̄аршчы боллукъларын ангыларгъа болушады. Коллективизацияны к̄зюуюнде халкъ, керти джауларын билиб, аланы ётюрюклерине кесин алдатмай, джангы джашауну онглу болганын ангыларгъа керек эди. Бу джаны бла романны магъанасы уллу болганды, урунганланы класс сезимлерин ёсдюрюуге болушханды.

1930-чу джылланы экинчи кесегинде К̄арачайшы джазыучуларыны джангы тёлюсю джазыб башлайды. Социализм хорлагъан, к̄арачай литератураны аякъланган к̄зююне тюшеди ол. Джангы джазыучула Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар алагъа дери джазыб келгенледеп юрениди, ала бла бирге ишлеб башлайдыла. Джаш джазыучула назмуларында К̄арачайны джангы, насыблы джашауун, джангы совет адамны джигер урунганын суратлайдыла (Орусланы Махамет. «К̄арачай», «Микоян-Шахар», «Хурла к̄л»). Бу к̄зюуде, 1936—1940 джыллада, к̄зауат к̄оркбуу уллу болганы себебли, совет литературада Ата джуртну джаудан сакъларгъа чакъырыу баш тема эди. К̄арачай литературада бу тема тыйыншы орун алады (Борлакъланы Т. «Чекчи Заурну Зариятха письмосу», «Анамы с̄зю», «Призывникш джыры»; Орусланы М. «К̄урч кылылым», «Тору атым».) Джаш тёлюге совет патриотизмни сингди-

рир ючюн бизни озгъан заманда тулпарларыбызны юсюнден этилениген джырланы магъаналары уллу болгъанды. Орусланы Махамет, бу затха аслам эс бѐлюб, аладан бир къауумун орус тилге кѐчюргенди.

Рабфакда Орусланы Махамет бла Борлакъланы Тохтарны биргелерине окъуб тургъан Хубийланы Осман 1934 джылда джазычулукъ джолун башлайды. 1937 джылда аны «Комсомол джырла» деген назму китабы чыгъады. 1937 джылда «Абрек» деген повести басмаланады. Повестде къарачай прозада социалист джамагъатны къурауда джанын аямай кюрешген жангы адам суратланады. Осман дагъыда колхоз малчылыкъда урунган адамланы юсюнден талай очерк джазады: «Анзорчукъ», «Бийчесында», «Малчы».

Орус классика бла совет литератураны къарачай литератураны ёсююне уллу магъанасы болгъанды. Орус классиклени — Пушкинни, Лермонтовну, биринчи пролетар джазычу Максим Горькийни чыгъармаларын къарачай тилге биринчи кѐчюрюб, къарачай окъуучуланы дуня искусство бла шагърей этиб башлагъан Биджиланы Асхат эди. Биджи улудан сора кѐчюрюу ишни Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Орусланы Махамет, Ёртенланы Азрет, Борлакъланы Тохтар бардырадыла. Ала А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну поэмаларындан, лирикалыкъ назмуларындан къарачай тилге кѐб затны кѐчюрдиде.

Бу джыллада кѐчюрюу ишлеге кереклисича эс бѐлюнгенини джаш къарачай литератураны ёсююне уллу магъанасы болгъанды, керти джетишимлеге джетдиргенди. 30-чу джыллада къарачай джазычуланы чыгъармаларындан айырыб бир бѐлегин орус тилге кѐчюрюрге излегендиле. Сѐз ючюн, 1934 джыл Москвада чыкъгъан «Поэзия горцев Кавказа» деген джыйымдыкъда Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусуну бир кесегин, «Келин» деген чыгъармасын орус тилге белгили орус совет поэтле Павел Антокольский бла Осип Колычев кѐчюрюб басмалагъандыла.

Кѐчюрюу ишледе, орус окъуучуланы ууакъ миллетлени джазычуларыны творчествосу бла шагърей этиуде Эфенди Капиевни, Къарачайда джашагъан орус поэтлени Г. Орловскийни, В. Торопецкийни, В. Дюковну юлюшлери аз тюлдю.

Социалист джашауну суратлауда джорукълагъа, джоллагъа юретиуде орус совет литератураны, артыкъ да бек прозаны бизни литературабызгъа уллу дараджасы болгъанды, 1937 джылда Къарачай китаб басманы редакция портфелинде, орус тилден къарачай тилге кѐчюрюлюб басмагъа хазырланыб тургъандыла М. Шолоховну «Поднятая целина» романы (кѐчюрген про-

фессор, филология илмуланы доктору Алийланы Умар), Н. Островскийни «Как закалялась сталь» романы.

Къарачай литератураны айныууна уллу болушлукъ этген дагъыда орус совет джазыучула А. Серафимович бла Ю. Либединскийни Къарачайлы литература джашаууна джан аурутуб къатышыулары, къарачай джазыучула Анпаланы Хасан, Къаракетланы Исса, Бостанланы Хасан, джырчы Къочхарланы Къасбот, дагъыда башхала бла энчи шохлукълары болгъанды.

Айтылгъан затлагъа бу тюбюнде келтирилген юлгюле шагъатлыкъ этедиле: 1935 джылда Анпаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыны 1-чи кесегин сюзерге джыйылыу болгъанды. Анда джазыучула Эбзеланы Шахарбий, Байкъулланы Даут, Гебенланы Гемма романига уллу багъа бергендиле. Сюзюуде олтуруб, тынгылаб тургъан Либединский, авторгъа бир-эки соруу бергенден сора, творчестволукъ онглу джетишми бла алгъышлайды. Либединский келюне келген затланы. джетишмеген джерчиклерини юсюнден джаш авторгъа акъыл юретеди: асыры кёб тенгледирну болгъанын, юй, юйдеги джашауну ууакъ затчыкларына керексиз эс бёлгенин, айтымланы марда-сыз узунлукъларын эсгертеди.

Либединскийни айтханын акъылына джыяды автор, тюзетирге сёз бериб, къол бла джазылгъанны кемликлерин къоратады.

Либединский, «Къара кюбюр» романны келю бла джаратыб, орус тилге кечюрюрге умут этген эди.

Север Кавказны секциясыны председатели болуб ишлеген заманында Либединский Къарачай-Черкесиягъа дженгил-дженгил келиб тургъанды. Аны блокнотунда 1935 дж. таулу литераторланы юсюнден кёб сейирлик затла джазылыб болгъандыла. Сёз ючюн, Къаракетланы Иссаны джамагъат иши керти хайырлы болгъаны джазылыбды.

Ол къарачай литератураны ёсюмюне, кечюрюлген чыгъармаларына, басмада ишлерине тохтаусуз эс бёлгелей тургъанды, элlege барыб, Къочхарланы Къасботха, дагъыда аны кибик джырчылагъа тюбеуцен эди. Джанында айландырыучу джазыу китабчыгъыны бир джерчигинде: «Къасбот. Врача. Дом. Радио-приемник», деб джазгъанды. Бу сёзле Либединский, Къасботну ауругъанына, юйюню къарыусузлугъуна, радиосуз болгъанына джарсыб, аланы тюзетирге, врач чакъырыргъа, юй ишлетирге, радио салдырыргъа къайгъы этер ючюн джазгъанды.

Ол кезюуде жангы джаза башлагъан Байрамукъланы Халиматны фахмусун биринчи чертген Ю. Либединский болгъанды: «Талант горянки развивается в лучшую сторону», деб джазгъанды Халиматны юсюнден.

Орус совет джазыучула бла таулу джазыучуланы чыгъарма-

APPALANB X. A.

QARA KUBUR

QARACAJ ORLNASIZDAT

Mikojaa-Şaxar

1935 ç.

чылыкъ байламларындан, энчи шохлукъларыны юсюнден быллай бек кёб юлгюле келтирирге боллукъду.

Орус тилден къарачай тилге кёчюрюлген чыгъармаланы къарачай джазыучуланы сёз байлыкъларын ёсдюрюуге, аланы усталыкыгъа юретиуге уллу магъаналары болгъанды. Сёзсюз, Орусланы Махаметни творчествосу 30-чу джыллада фашист эминаны хыртлагъан публицистика бла, орус совет поэзияны чыгъармалары бла байланыбды. Анга шагъат—Махаметни «Тору атым», «Къурч кылычым» деген, д. б. чыгъармалары.

1930-чу джылланы аягына къарачай литература уллу ёседи. Джазыучула джашауну терен, ачыкъ, уста кёргюзедиле.

Аллындан башлаб да къарачай литературагъа партия-халкъ литература деб айтыргъа керекди.

1941 джылда фашист Германия бизни Ата джуртубузгъа чабханында, фашистледен социалист джуртубузну сакъларгъа бютеу совет халкъ бирден къобхан эди. Ол кезюуде джазычуланы эм баш ишлери джаугъа къаршчы джазыу, джауну кёрюб болмауну кёргюзюу; Совет Аскерни хорланмазлыгъын ангылату, Совет Союзну миллетлерини ёмюрде бузулмазлыкъ шох-лукъларын бегитиу болгъанды. Къарачайны джазычулары къазауатны заманында совет адамны къазауатда, иште тулпарлыгъын, туугъан къралына, Коммунист партиягъа учсуз-къыйырысыз суймеклигини кёргюзгендиле. Къарачайны джазычуларыны кёбюсю, къазауатда джигитлик этиб, кърал саугъала алгъанды.

Ата джуртубуз ючюн фашистле бла къазауат эте, Къаракетланы Исса, Борлакъланы Тохтар, Байкъулланы Даут, Орусланы Махмет, Бостапланы Хасан джигитлеча ёлгендиле.

Талай джазычу «Ата джурт ючюн алгъа» деген джыйымдыкъ китаб чыгъаргъан эди. Анда назмула совет адамла фашистлени кёрюб болмагъанларыны, совет халкъны хорларыгъыны юсюнден джазылгъандыла.

Бирлеш хар барынг,
къалмай артха!
Уллугъа
гитчеге,
къартха
Дери ат
саутну!
Къысха эт
ала тутхан
умутну:
Сал фронтха,
къызгъанма
малынгы.
Керек болса, бер
джуртунг ючюн
джанынгы, —

деб джазгъанды Байкъулланы Даут.

Биринчи атламлары болуб Байрамукъланы Халимат да ол китабда кесини «Тюзлюк ишди хорларыкъ», «Фронтдагъы те-нгиме», «Ант» деген назмуланы басмалайды.

Байкбулланы

Даут

(1902—1942)

Къарачайны белгили джазыучусу Байкбулланы Пагону джашы Даут 1902 джылда Огъары Марада туугъанды. 1920 джылгъа дери байланы къошларында джалчылыкъ этеди. Къыш сайын эл школгъа джюрюб тургъанды. 1925 джылда, устазлыкъ курсланы бошагъандан сора, школда окъутуб башлайды.

1926 джылда ол Коммунист партиягъа киреди. Даут Терезе элде устаз болуб ишлеген кёзююнде, эл хапарчы болуб, «Таулу джашау» газетге джазгъанлай турады.

1929 джылда Ростовда комвузну журналист бёлюмюнде окъуйду. Андан сора «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында Уллу Ата джурт къазауатха кетгинчи ишлейди.

Даут басманы социализм къурауда уллу магъанасы болгъанын тамам билгенди. Газет аны литература ёсюмюне сёзсюз джарагъанды. Газетге эмда биргесине ишлеген тенглерине атаб, ол талай назму джазгъанды. («Таулу джарлыла» газетиме 1933 дж., «Хапарчы шохларыма» 1931 дж., д. а. к.).

Къазауат башланганлай, Даут аскерге кетеди. Тамада лейтенант чында эм алгъа кеси башха миномет батальонда политрук болады, андан сора аскер газетни корреспонденти болуб, окъну, тобну тобюнде къазауат джоллада айланады. 1942 джыл, фронтну эм къыйын джеринде къазауат эте тургъанлай, Зоя Космодемьянскаяны этген джигитлигине атаб, «Зоя» деген поэманы джазады.

Поэмадан бир къауум джерлерин кеси командирлик этген

аскер бѣлекни солдатларына окъугъанында, поэманы джашау эмда суратлау керттиги, кючю аланы джюрек тамырлары титиретген эди.

Байкъулланы Даутну, джазыучулукъ ёмюрю узакъ болмаса да (20-чы джылланы аягындан Уллу Ата джурт къазауатны экинчи джылына дери) къарачай литературада магъаналы юлюшю барды: талай назму джыйымдыкъда хапарла, поэмала, Пушкин бла Лермонтовну чыгъармаларындан къарачай тилге кѣчюргенлери, къарачай фольклорну сюжетлерини хайырландырыб, назму бла джазгъан таурухлары басмаланыб чыкъгъандыла. 1937 джылдан 1941 джылгъа дери къарачай джазыучулары организациясыны джууаблы секретары болуб ишлегенди.

Даут Уллу Ата джурт къазауатда джигитлик этиб ёлгенди.

ЧЫГЪАРМАЧЫЛЫКЪ ДЖОЛУ

Байкъулланы Даутну биринчи чыгъармасы — «Бекмурзаны джашауу»—1931 джылда чыкъгъанды. Ол джылда огъуна биринчи джыйымдыгы «Джангы джашаугъа джырла» басмаланганды. 1932 джылда — «Марням бла афеиди», 1934 джылда — «Шамай алгъын бла энди» (поэма), 1935 джылда «Джырла» бла «Залихат» деген поэмасы чыгъадыла. Даут джаш джазыучу Орусланы Махамет бла бирге Александр Сергеевич Пушкинин юбилейине къарачай тилге аны «Бахчисарай фонтан», «Аманлыкъчы къарнашла», «Эгеч бла къарнашла», «Чаадаевге», «Сибирге», «Булбул», д. а. к. башха чыгъармаларын кѣчюреди. 1940 джылда «Джырла бла таурухла» деген джыйымдыгы чыгъады.

Поэтни
историялы
сюму

Бу кезюуледе Даутну чыгъармалары революцион темадан сора да («Париж коммунаны кюнюне», «Къанлы ийых кюн»), къарачай миллетни алгъын бла эндиги джашауун, Совет къралны ёсюмюнден, бешджыллыкъ планланы толтурууну юсюнден («Бешджыллыкъ планнга»), коллективизациядан, совет лѣтчиклени тулпарлыкъ ишлеринден («Чкаловгъа», «Юч ёхтемге»), джангы конституциядан («Джашнайдыла»), фашизмге къаршчы («Испан къызчыкъ», «Германия бла СССР-ден эки ишчи», «Бюгюн анда», «Хасанны тулпарларына») кѣб чыгъарма джазгъанды.

Байкъулланы Даутну къарачай литературада орнун толугъангылар ючюн, аны историзмге эсини уллу бѣлгенни, джашаууну

заманга кѣре тюрлениб баргъанын къарачай халкъны юсю бла кѣргюзгенин, аны бла биргелей, творчествосунда социалист реализмни методу бегиб баргъанын унутмазгъа керекди.

Кесини бу иннетин чыгъармасында ачыкълайды. Париж коммунаы, 1905 джылдагы революцияны, Ленинни юсюнден назмула джазады. Быладан сора джазылгъан «Шамай алгъын бла энди» деген поэмада къарачай джалчыны революциягъа дери не халда джашагъанын, андан сора къаллай джашаугъа чыкъгъанын суратлайды. «Письмогъа джууаб» деген назмусунда Даут Турцияда джашагъан таулугъа къарачай халкъны джашаууну, таулада социализм ишлеуню юсюнден хапар айтады.

«Швейцариядан келген ишчи делегатланы докладларындан» деген чыгъармасында, совет джуртуна махтана, анга улуу сюймеклигин кѣргюзеди.

Ючюнчю джыйымдыгъын бешд жыллыкъ планын джеттишимлерине, социализм къурауда совет халкъны хорламларына атаб джазады. Ол китаб «Микоян-Шахар» деген назму бла башланады. Джазыучу баш эркинлик табхан къарачай халкъ кесини ара шахарын къалай ишлегенин, ол шахар экономика, культура, политика центр болгъанын суратлайды.

Бу къауум чыгъармасы «Бююнню Къарачай» деген назму бла бошалады. Назмуну джарыкъ ритмасында социализмни тамалын салгъан совет адамланы къууанчлары, ёхтемликлери ачыкъланады.

Эски дуняны къыйынлыгъын сынагъан, жангы джашауну тюзлюгюн терен, къаныны хар бир тамчысы бла сезген джазыучу революцияны болмай къалыргъа мадары болмагъанын поэзия кюч бла ангылатады...

Джангы адамны сифаты Даутну творчествосуну джашнагъаны коллективизация кызыу баргъан кѣзюу бла байланыбды.

Байкъулланы Даут джангы социалист джашауну джырчысы болады. Аны ишчи адамгъа сюймеклиги, эсин бек бѣлгени чыгъармаларында белгиле болады. Ол, индустриализацияны, машинизация деген затны къургъакъ сѣзле бла учхара айтыб къоймай, аланы магъаналарын къарачай халкъны джашауунда бола тургъан тюрлениуню кѣргюзте суратлайды.

Газетин корреспонденти болгъаны себебли, Даут джашаудан терен хапарлы болады, кѣрген, билген затын кесини творчествосунда хайырландырады... Ол назмулада колхоз джашау ючюн иште джангыча урунургъа, социалист мюлкню ёсдюрюрге, сакъларгъа юретеди, къарангылыкъгъа, меджисуулукъгъа къаршы турады. «Большевик» колхозну фермасыны ийнеклерини та-

рыгыулары», «Азретден юлгю алыгыз», «Колхоз джыйын», «Терезе колхоз», «Джилны төрт замашы». Бу лирикалы назмулада жангы сююмлю геройланы сыфаты чертилиб башлайды.

**Эскиликге, динге
кяршчы «Мариям
бла афенди»,
«Залихат» деген
поэмала бла
намула**

1932 джылда «Мариям бла афенди» деген поэмасы чыгады. Поэмада динни меджисуу адетлери Мариямны атасына, анасына асыры сингенден, ала, аны ауругъанын врачлагъа заманында кёргюзмей, афендиге ышаныб, кызыны ёлтюрюб кыоядыла.

Джазыучу моллаланы, афендилени терсликлерин, аланы джутлукъларын, эки бетлиликлерин кёргюзгенден да бек динни заранлы кылыклары халкъгъа уллу кыйынлыкъ бериб турганларын Мариямны ёлгенини юсюнде ачыкълайды.

Мариям врачланы чакъыртыргъа кюрешсе да, дууа сууну (къагъытха джазылган харифлени мерекеб сууларын) ичерге унамай тохтаса да, аллай «багыугъа» ауругъанны кесини кяршчылыгъын кёре турсала да, афендини сёзюне ийнаныб, Мариямны адамлары афенди айтханны этедиле. Мариям ёлгенден сора да, афенди анга кзуран окъугъанлыкъгъа, деуюрге, д. а. к. ёлюкню «джандетли этер ючюн» деб, ата-анасындан рысхы джыртады.

Автор поэмада къарангылыкъны, эски адетлени къоратыргъа мадарсыз керек болгъанын ангылатады.

Поэманы герою—Мариям—чирик адетлени кыйынлыгъын ангылаб, анга кяршчы турса да, кесн жангыз болгъаны себебли, ол адетлени хорлайлмайды.

Кызыны мадарсызлыгъын, кыйналгъанын, узун тарыгыуларын эм бек джууукъ адамлары да ангыламаганлары аны эзиб кюрешгенлеге окъуучуну уллу ачыуун келтиреди, Мариямны джазыкъсындырады.

Мариямны ауруу кыйындан кыйын болуб баргъаны бла, аны атасыны, анасыны кызыны джанына кюркзуулары ёсген бла биргелей, дууагъа сокzur ийнаныулары да ёседи; «аллахны къуллукъчусу» афенди, аны элеб, джыртар, кесине хайыр тюшюрюк дыгалас этеди. Бу тукъум суратлау мадар халкъ таурухлада джюрюйдю. Автор, кесини идеясын ачыклар ючюн, ол мадарла бла хайырланады.

Бу поэмагъа дери да Даутну творчествосунда адамланы ангыларында жангы бла эскини кюреши талай назмусунда кёрюнеди. «Хамид бла Таукъан» (1933) деген назмусунда жангы джашауну ангылагъан, алчы колхозчу Хамид бла эринчек, колхозгъа кесин асыратыб туругъа излеген Таукъанны сёлешгенлери бериледи.

«Ишлемеген ашамаз» деген джорукъну кючюн джашау

эринчекге кылай танытханын кӛргюзеди джазыучу. Артхаракъда назму, бираз тюрлениб, «Шамай алгын бла энди» деген поэмагъа кышулгъанды.

«Ичгичини кылыгъы» (1933) деген чыгъармасында хауле кесини эмда джууукъларыны джашауун кылай бузгъаны хыликке халда суратланады.

Джазыучу аллай эски кылыкъны тутхан адамланы, класс джаууну кӛрюб болмагъанча, эрши кӛргенин ангылатады.

Ол иннетни Даут «Была нек окъумайдыла» (1934 дж.) деген назмуда да кӛргюзеди. Назмуда джаш тӛлюню окъууна, джангы джашаугъа киририне бузукъ болгъан адамланы суратлайды. Юйдегини тамадасы, тюкенчи тиширыуну баш бошлугъуна, окъуруна къаршчы тургъан бла кыалмай, тукъум-джукъ айырады, аны кызы кыул сабий бла бир партада олтурлугъун кечиб болалмайды.

Джазыучу хаман да адамланы ангыларында эски бла жангыны арасында кыаты кюреш барыб тургъанын унутмагъаны себебли, «Залихат» поэманы баш герою — урунган халкъдан чыккыгъан кызыны джашау джазыууду. Тукъум айырыу аны джашауун бузады. Залихат—чырайлы, акыыллы, намыслы, кыул юйдегиден кыыз болады.

Аны бир комсомолчу ёзден джаш сюеди. Залихат, комсомолчу джаш юйде адамларына айтханын этдирир, бир болурбуз деген муратда ышаныб, ол джашха сыймеклигин билдиреди. Алая джашны анасы, унамагъаны бла да кыоймай, айталгъан аманын, ётюрюклени айтыб, кызыны бетин къарангы этерге излейди, сӛзчю кыатынланы ышырады, халкъгъа эрши кӛргюзюрге кюрешеди.

Кыыз сыйген джашындан болушлукъ излейди. Джаш, эски чирик адетлени онглаб, Залихатха адамлыкъ этиб, джандамыр болалмайды. Кыыз сыйгенинден умут юзеди, чекген кыйынлыкъларын кӛлтюралмай, башын кыаядан атыб ёледи.

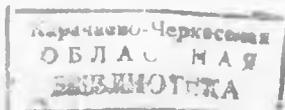
Залихат кеси кесин ёлтюрюб, эски адетле бла, адамны сындыргъан эскиликке бла тохтаусуз кюреш бардырыгъа, керти насыбны окъууда, иште табаргъа осият этеди.

Колхоз
кыурауну
темасы

30-чу джыллада совет литературада колхоз кыурау тема уллу орун алгъанды. Ол кӛзюуде совет поэзияда эм магъаналы А. Твардовскийни «Страна Муравия» деген поэмасы чыккыгъанды. Кыарачайда элени барында да колхоз джашау ючюн уллу кюреш баргъаны себебли, кыарачай джазыучула, джырчыла бары да кеслерини назмуларында, хапарларында колхоз джашауну онглулугъун, джашауда, таулуланы ангыларында тюрлениуню кӛргюзгендиле.

Кыарачайны белгили джазыучусу Ёртенланы Азрет кесини

2139

колхозчуланы Къарачайда I съезде этилинген «Колхозчу урунган малчылагъа» деген назмуларында колхоз джашауну хорламларын суратлайды.

Ашпаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы, бурун заманны суратласа да, джангы джашауну муратын билиб, аны голтурур джанынданды. Кесини иннет-тематика магъанасы бла ол адамланы эски, терс ангыларына къаршчы турады, джангы джашау ючюн кюрешеди. Адам джегнучюлени — кулакланы, динни къулдукчуларын—афендилени, 30-чу джыллада джангы джашауну бегитирге чырмау болгъанланы терсликлерин, ётюрюклерин айгъакълайды.

Байкъулланы Даут — джангы джашауну джырчысы — кесини чыгъармаларында джангы адамны социалист халын, болумун, орнун кёрюзеди.

«Дырынчы тиширыуну джыры» деген назмусу анга шагъатлыкъ этеди.

ЛЕНИНСИЗ, ЛЕНИННИ ДЖОЛУ БЛА

Ёхтемлениб барабыз
Сен кёрюзген джол бла,
Джангы дуня къуарбыз
Кёб бирлешген къол бла.

Ишни бирден алгъанлай,
Къаршчылыкъны чачабыз,
Анга кючню салгъанлай,
Кенг джолланы ачабыз.

Бегитиб колхозланы,
Мюлклерин кергенбиз,
Ючджюз минг тракторну
Эллилеге бергенбиз.

Класс джауну тылпыуу
Тамагъына джетгенди,
Бите барад солууу,
Джашар кюню кетгенди.

Къаршчылыкъгъа ал бермей,
Чабханланы тыябыз,
Большевикча, биз эрлай
Къабларына джыябыз.

Сууда, джерде, хауада
Биз кьайгъысыз джюрюйбюз,
Айырылмай барында,
Бек жарыкды келюбюз.

Осиятларынг джашауда
Бары толуб барады,
Элде колхоз къурауда
Баш орунну алады.

Дуня эки белюнюб,
Кюреш кызыу болгъанды,
Ишле ачык кюрюнюб,
Халк кюзгъалыб квалгъанды.

Сени кьойгъан осиятынг
Джол башчылык береди,
Хар бир ишде муратынг
Джуртубузну кереди.

Ехтемлениб барабыз
Сен кергюзген джол бла,
Джангы дуня къуарарбыз
Кеб бирлешген кюл бла.

1. Ленини идеясы тола баргъанын джазыучу джашауну кьайсы шартларын
да кергюзеди?

2. Дуня эки белюнюб,
Кюреш кызыу болгъанды.

Ишле ачык кюрюнюб,
Халк кюзгъалыб квалгъанды, -- деген строфаны магъанасын квалай
ангылайсыз?

3. Эсгертилинген строфаны магъанасына таяна, бусагъатдагы дуняны
башында миллет азатлык ючюн кюрешуню юсюнден хапар айтыгъыз.

ПРИЗЫВНИКНИ ДЖЫРЫ

Призывник деб аталгъанды атыма,
Мени сабий-джаш джылларым кетгенлей.
Къаршчы турлук келсин бери къатыма,
Башы чартлар, бизге джууук жетгенлей.

П р и п е в:

Чабханланы ууатырбыз барысып,
Экинчиде алны бери бурмазча.
Бизни совет бачхабызны ичине
Ала тонгуз хамхотларын урмазча.

Къылычдан джитид, къурчдан да къатыды
Тамбла мени барыб кирир аскерим,
«Къызыл Аскер» аны сыйлы атыды,
Къууанады ол аскерге джюрегим.

(П р и п е в)

Биз къуршалаб сууну, джерни, хауаны,
Хар къайда да ётгюр болуб джюрюрбюз,
Бирин къоймай бизге къаршчы джауланы,
Джер къаршына, кёзкёрмезге сюрюрбюз.

(П р и п е в)

Джарашыулукъ излеб тургъап джолубуз
Къазауатны узакъ созмай къалдырыр.
Хорламлада чыныкыгъан берч къолубуз
Джер юсюне Къызыл байракъ салдырыр.

(П р и п е в)

Къанлыланы бизге къаршчы ишлери
Ёмюрюнде тигилмезча сёгюлюр,
Ол джауланы, къабан тишча, тишлери
Алланына умур болуб тёгюлюр.

(П р и п е в)

1. Назмуну темасы бла идея магъанасын джарашдырыб айтыгъыз.
2. Къызыл Аскерни кюнюн, къарыуун джазыуучу къаллай суратлау ма- дарла бла кёргюезеди?
3. Къызыл аскерчини сыфатын, муратын назмудан табыгъыз.
4. Бу назму башха джазычуланы Уллу Ата джурт къазауатны аллында къралны къоруулау темалагъа джазылгъан чыгъармалары бла байланыуучу юсюнден айтыгъыз.

ХАСАННЫ ТУЛИАРЛАРЫНА

Бирден туруб, джаугъа къаршчы бардыгъыз,
Ёхтемликде ётюрлениб биргелей,
Джау аскерни устуккулай чачдыгъыз,
Саутланыб, ичлерине киргенлей.

Гюрюлдей къурч моторла, баралла,
Къанлы джауну тёшесинде къатхаллай,
Юслерине къоргъашынла джауалла,
Джайгъы кюнде къаты бузла джаугъанлай.

Кюнню кезюн джабар кибик кеблениб,
Илячинде булутлагъа ёрлелле,
Тюблеринде къанлы джаула теблениб:
«Джер теник!» — деб излелле да, кёрмелле.

Танкала да бара элле улугъанлай,
Таш-тау, тоб да тыялмады алларын;
Къаршчыланыб сюнгулени бургъанлай,
Аулалла Хасан кёлню джагъаларын.

«Алгъа-а!» — деб команда берилгенлей,
Ол фашистле джан дыгалас этдиле,
Ала сизни ёхтем къобуб кёргенлей,
Къушдан къачхан къоян кибик кетдиле.

Джокъду сизге тенглик этер бир аскер
Кёкде, сууда, джерде, хар къайда да,
Сизге къаршчы келгенден джууулур джер,
Хорлагъансыз урушланы барында да.

Бирден туруб, джаугъа къаршчы бардыгъыз,
Ёхтемликде ётгюр туруб биргелей,
Джау аскерни устуккулай чачдыгъыз,
Сауутланыб ичлерине киргенлей.

1. Назмуда айтылныган, Хасан кёлде болгъан кюрешни юсюнден башха литературадан окъуб, толу хапар айтыгъыз.

2. Автор Совет Союзну кюнюн, къызыл аскерчилени ёхтемликлерин, аланы джауну хорлагъанларын къаллай суратлау мадарла бла кёргюзеди?

3. Эпитет, тенгleshдириу, гипербола, антитеза деген суратлау мадарланы эсигизге тюнюрюгюз эмда бу назмуда табыб айтыгъыз.

ИСПАН КЪЫЗЧЫКЪ

1936 джылда испан республикачыла фашизм бла къазауат этиб башладыла. Ол джыллада белгили совет джазычула бла журналистле интернационал группагъа къошулуб, республикан Испания ююн кюрешгендиле, фашизмге къаршчы кюрешни хапарын джазгъандыла. Ол кезюуде И. Эренбургну «Адамгъа не керекди» («Что человеку надо») деген романы, А. Афиногеновну «Салют, Испания!» пьесасы, М. Кольцовну «Испан дневник» деген китабы чыкъгъандыла.

Байкъулланы Даут «Испан къызчыкъ» деген поэманы ол джыллада Испанияда баргъан антифашист кюрешни юсюнден джазгъанды.

Поэмада автор фашистле испан элге этген артыкълыкъланы, алагъа къаршчы кюрешген республикачыланы ётгюрлюклерин, джигитликлерин кёргозеди.

Аланы джигитликлерин, патриотлукъларын кёргозюр ююн, автор айырыб джаралы къыз сабийин, испан къызчыкъланы, къоркъмай фашистге таукел джууаб этгенин, аланы кёрюб болмагъанын бу сёзле бла сыфатлайды:

«Испан халкыны керти джашыны кызыма,
Мени атам республикан аскердеди,
Ма бу да мени табхан анамды,
Сизге джаулукъ этгенди бююннге дерн.

Бююн ёлгенд сизни кьолугъуздан.
Аны кьанын атам алыр барыгъыздан,
Ол кёб джауну джолун кесгенди,
Джаугъа джаулукъ эте юреннгенди».

Бу испан кызчыкъ тулпар халкыны тулпар кызчыгыды.

ИСПАН КЪЫЗЧЫКЪ

Басындырыб кьара булутланы,
Мийик кёкден кьаралыб бузму джауа эд,
Кьалтыратыб таракъ тауланы,
Ол сабаины, биченликними ура эд?
Дунияны сасытыб гюрюлдеген не эд?
Майда кибик, кёк кюкюрегеним эте эд?
Чунгурла не ючюн кьандан толгъанелле,
Кёкден джангур орнуна кьанмы джауа эд?
Огъай, мийик кёкден джаумай эд буз да,
Кёк да кюкюремей эд ол кюнледе.
Артыкъ ол кюн джаумай эди кьан,
Джаумагъаныча ёмюрлюкде.
Алай а испан халкыда рахат элледе,
Мийик булутланы башларындан
Джауа эд кьоргъашын окъла буздан кьаты,
Тюрлю-тюрлю кьанлы сауутланы барындан
Чыкыгъан тауушну болмай арты.
Сабыр болду, тохтады гюрюлдеу,
Зангырдагъаны да битди кьаяланы,
Тобдан, окъдан чыкыгъан чарсланы
Басханына джел да эталмад миндеу.
Суугъа баргъан кьабланнганды суу ызында,
Джолда джюрюген джыгъылгъанды джолда,
Кимни буту, кимни кьолу кетгенди.
Кимни бели, кимни башы эзилгенди.
Ким анда сарнай, ким мында ынгычхай,
Бир-бирин таныгъан болмай,
Учсуз, кыйырсыз кёб болду шынкьартла,
Булутлагъа джете турду созакъла.
Кьалын чегетге ёрген тюшгенлей,
Джанадыла адамла чыракъ дюккючлей.
Элни аллы кюзлюкле мыдахланыб,
Шууулдай элле, ары-бери чайкъала,

Кюнбетде да саргъалгъан дуппура
Салкъын элле, тургъан кирик сагъышланыб,
Баргъан суу да джыламукъча тѣнгерей,
Къан къатышыб саркъа эди биргелей.
Башы ѳзенден башлаб эл къуршаланыб,
Къанлы джаула тура элле сюнгулей.
Эл къымсыз болду, чыкъмайды таууш.
Анда-мында иесиз игле юрелле,
Кѳб болмай сан-сан ийнекле
Кюйген бузоуларына ѳкюрелле.
Къанлы джауну аллын сакълаб урурча,
Джогъед аскер, джаугъа къаршчы турурча.
Джакъсыз къалгъан онгсуз элни аулаб барын,
Ортасына салдыла штабларын.
Халкъны ачы джауу, къанлыла,
Сюрюу болуб айланганча джанлыла,
Джайылалла, юйден юйге чабалла.
Къарт, джаш деб айырмай кѳргенлерин,
Кеслерине къаздырыб кѳрлерин,
Ойнагъанча, уруб башларын алалла.
Бир келбетли джаш къатын джата эд сойланыб,
Тийген эд кѳкюрегинден кѳоргъашын,
Сагъыш этсенг аны ишине ойланыб,
Къанлы тоб да сасытхан эд башын.
Ура эд джюреги, тебе эд къаны,
Ичин тартыб узакъ ахсынады,
Ала кѳзлеринден кѳз суулары тѣнгерей,
Атылгъанды къан арбазны кенгине,
«Не болсакъ да, болайыкъ биргелей»,—
Деб сугъа эд къызчыгъын этегине, дженгине.
Онюч джылы толу джетиб, гокка хансча,
Аны бурма чачлы, сарыбаш къызчыгъы,
Ой, ол бир сейирлик эд, ай тийгенча,
Бар эд онг бутунда аны да джарасы.
Ол джарадан агъа эд къызыл къаны,
Аягъы басхан джерни къандан толтуруб,
Къолунда болса джиберирча джаны,
Нюрлю бетин джыламукъдан джуудуруб,
Анасы кѳйнуна къыса эд аны,
Арт тылпыуумда алайым деб тансыгъымы.
Къызчыкъ а айта эд: «Анам, джокъмуд къарыуунг
Илячин санларынгы сюерге?
Джюрегими чанчдырад осалгъа барыуунг,
Къобмазчамы джыгъылгъанса джерге?»
Анасы уа, ѳрге да къобалмай,

Къобхан огъай, эсин да джыялмай,
Джан дыгаласда сандыракъ этед.
Ол джау аскерге ёхтемленед...
Бир-бирде эрин эсге тюшюред:
— Къайры кетди? Нек келмейди джан нёгерим?
Унутубму къойгъанды антлы тенгим?
Кимге силкеди ол къылкъыярын?
Джауланы аты сагъынылгъан джерде
Сюймей эд аны къынына джыяргъа.
Табылмады манга жерекли кюнде...
— Суусабдан ёлеме, суу-суу!
Кюйдюм-кюйдюм, чыдаялмайма —
Былаймыды ауругъаннга болушууу? —
Деб къызчыгъына апасы айта эд.
Къуругъанды, джокъду бу джуртда мылы.
«Анам, къалай этейим, джукъ табмайма,
Хар зат кетгенди бизден кери,
Юйюбюзде джукъ къалмай кюйгенди бары,
Бутум джибермейди узакъ джары», —
Деб, анасына къызы тарала эд.
Экисини да къына кибики эриплери
Мор болгъан эд, къаралгъан эд,
Къургъакъсыгъан эд ауузлары да.
Не келсин, джокъ эд барыр джерлери,
Киши табылмады къатларында.
Алай эте, ол къатынны тили тутулду,
Туура дунияны ташлар сагъатында да
Къызчыгъына къатханлай, кёзлери джумулду...
Сабий къызчыкъ сууукъ ёлюк бла къалды,
Ол ёлюкню кёкюрегине сойланды.
Къаты къысды, къучакълады бойнундан,
Кюе тургъан бетин сууукъ бетге къаблаб,
Тангнга дери турду, чыкъмады къойнундан.
Кёз суулары ырхы этди бетчигин,
Тарала эд тутуб кёкюрекчигин,
Бир къоба эд да баш джанына келе эд,
Бир аякъ джанында олтура эд.
Бир келиб джангыдан къучакълай эд.
Андан кесин алалмай эд.
Эртденинде бири келди бу арбазгъа,
Къарт, джаш айырмай, джаны сауу сермей...
Ол артыкъсыз да ал бермей къалгъанлагъа,
Тешикден чыгъыб келген уу джыланлай.
Келир-келмез, ол къызчыкъны эследи,
«Айт, сен не адамны къызыса?» — деди.

Къызчыкъ къоркъмай джууаб этди соргъанына,
Мизни тыжгъанча аны къулагъына:
«Испан халкъны керти джашыны къызыма,
Мени атам республикан аскердеди,
Ма бу да мени табхан анамды,
Сизге джаулукъ этгенд бюгюннге дери.
Бюгюн ёлгенд сизни къолугъуздан,
Аны къанын атам алып барыгъыздан.
Ол кёб джауну джолун кесгенди,
Джаугъа джаулукъ эте юренгенди».
Къызчыкъны сёзю тийгенинден ачы,
Аны къашы-башы туююлдю,
Кирпиленди башыны чачы,
Кёбдю ол, дингиз кибик юрюлдю.
Чыкъырдатды ачуланыб тишлерин,
Сёзю чыкъмай; къалтыратды эринлерин,
Ол суу къолун узата келиб эрлай,
Къызчыкъны бутундан тутуб силкгенлей,
Барыб тийди ташча къаты джерге,
Кёлге кирген кибик, батды сууукъ терге...
Эсин ташлаб, иги кесек турду.
Аны бла да джауну кёлю къанмай,
Талай кере табаны бла урду.
Ол, уу тырнагъын сабийге ачы узата,
Туурайым деб бычагъын алгъанлай,
Олсагъатдан берилди къуугъунла:
«Ишексиз джетди» деб республикачыла,
Къайгъы кирди джаугъа, унутду къанын,
Къычырыкъ, сыйыт, хахай тебреди,
Дуня, кёк кюкюрегенча, гюрюлдеди.
Учсуз, къыйырсыз тобла, пулеметла,
Джел къатыш келген бұзча, джауалла,
Эл башында темир къушла учалла.
Ол джау да балыкъча къалтырай тебреди,
Бек къоркъгъандан тесукъа этди, батды терге,
Ёрге тутуб тургъан бычагъын,
Къолу кёлтюралмай, джиберди джерге.
Ол халиде тургъанлай, къызыб келген окъ
Тийди туура къолтугъуну джанындан,
Тёгерекге урчукъча айландырыб,
Къаблады къызаргъан джерге бауурундан.
Къычырыкъ, сыйыт, хахай, къуугъун этди,
Не кюрешсе да, ёрге къобалмады,
Ары-бери силкинди, болалмады.
Кирди республикан аскер,

Джау аскерни учхун эте, алайгъа.
Боялды джауну къанындан къара джер,
Келди къызчыкъны атасы арбазгъа.
Турад суйген тенги сойланыб,
Къутас чачы зыгъыр къаннга боялыб.
Джау да джата эд бир джанында,
Окъ тийген къабан кибик, сойланыб.
Аны бычагъы да кесини бойнунда,
Къызчыкъ да анасыны къойнунда.
Бет тюрсюню танылмазча исси къандан,
Кёзчюклерин чыракъ ийиб сагъышдан.
Экиси кёрдюле бир-бирин,
Танымай ата баласын, бала атасын,
Айталмазча кирдиле бир халгъа,
Джыламукъдан толтуруб кёзлерин,
Чабды къызчыкъ атасын къучакъларгъа.
Ол атасына не халда тюбегенин
Айтыр кибик джеталмайды тилим...
Мыдахлыкъда къан джыламукъ тёкгенин
Муну окъугъан, мен айтмасам да, билир...
Дарийлеге чырмалла да, аланы
Салдыла элде къарнаш къабырлагъа,
Алай а мыдахлыкъ келмед алагъа,
Къазауатха талпый эди къаны.
Сора урушха деб буйрукъ берилгенлей,
Джолгъа хазырланыб эрлай,
Айтды атасы къызчыгъына:
«Мен ант этгенме ёмюрюю узагъына,
Джаулары ахыр кюню джетгинчи.
Къылычымы салмазгъа деб къынына,
Къанымы арт тамчысы кетгинчи,
Баш джанлатыб къайтмазгъа деб ызыма.
Хайда, бар сен СССР-ге къонакъгъа.
Олду саулай ма бу Джерни джюреги,
Бир заманнга сыйлы джуртда къаллыкъса,
Кюню тюбю кенг дунияда хайырланлыкъса...
Анда джашайд Ленин суйген партия,
Саулай джуртну джылтыратхан ниюрю,
Анда кишиге джетмейд ёксюзлюк кюню», —
Деди да къызчыгъына билдирди.
Кенг джашаудан хапар айтды, сингдирди...
Ол хазырланыб атланган сагъатда,
Салкъын бети джарыкъланыб ышара эд,
Тюшмейин атасыны къойнундан,
Къолчукъларын алмай бойнундан,

Джылы джыламукъла тѣнгерете эд.
 Алай эте, кѣзю къарай атасына,
 Къол силке, кемеге миннгенди,
 Анасыны къабырына салам ие,
 Ёксюзлюк болмагъан джуртха келгенди.
 Эркинлик джашайд джаш джюрегинде,
 Къууанчланыб галстук тагъады,
 Кюнден кюннге гокка ханслай чагъады,
 Атасы уа антын багъалы кѣргенди,
 Ёхтем джорюгенди уруш боранлада,
 Эм ахыры джигитликде ёлгенди
 Сатлыкълагъа къаршчы толкъунлада.

Назмудан кесигизни сѣзлеригиз бла изложение джазыгыз.

«ШАМАЙ АЛГЪЫН БЛА ЭНДИ» ДЕГЕН ПОЭМАНЫ ЮСЮНДЕН

Бу поэмада джазыучу Октябрь революциягъа дер кеси кыйыны бла джашагъан халкъгъа байланы, динчилени уллу артыкълыкъ, кемсиз кыйынылыкъ бериб тургъанларын кѣргюзеди.

Шамай, ёмюрю байгъа джалчылыкъ этиб, джел ауруудан ёрге туралмай къалгъанында да, сауарча бир ийнск алалмаи, джарлы, джаланнгач юйдегисине кърурлай къайтыб келеди. Шамай кесини саулулгъун байгъа джегилс тас этди, джашы Махмутчукъ афеидилени, моллаланы зорлукъларындан, кърман кыйну тѣлер ючюп, джалчылыкъда ёледи. Махмут, сабий тенгчиклери бла ойнаб, ата, ана кѣкюрегинде къууаныб джашар кѣзююнде бай кшошда ачлыкъ, джалангачлыкъ кѣрюб, къолундан келмеген ауур къуллукъну этиб инджилгенин автор уста ачыкълайды.

Шамай, джашчыгы ёлгенинде, аны къанын байгъа кърутмазгъа ант этеди. Шоху Азрегни ауузундан бир байны джалчысы аны юйюне от салгъын эштгенинде, Шамай да, дерт джегдирирге ол амалны табыб, Муратны юйюне от салады. Шамайны тюрге тюшгени бла поэма биринчи кесги бошалады. Махмутну ёлгени зорчулагъа кечмеклик къоймайды, халкъ байлагъа къаршчы чыгъады. Муну бла экинчи кесги бошалады.

Ючюнчю кесегинде автор Октябрь революциядан сора Шамай колхозда бригадир, ударник болуб ишлегенин, алгын джегилген, эзилген халкъ энди къралны неси болгъанын Шамайны юсю бла ачыкълайды.

Майна, мени къой сюрююм аллымда,
 Тууарларым арлагъыракъ кютюлед.
 Джарылады анга мени къанлым да,
 Лени айтхан ара мюклеле этилед.

. . . . .

Бююн къара энди мени халыма,
 Джашау чыкъды туюлюючю саныма,
 Тынчылыкъ болду тынчаймаучу джаныма,
 Кесим не кютюб тургъан малыма.

ШАМАЙ АЛГЪЫН БЛА ЭНДИ

(Къысхартылыб бериледи)

I

Шамай къуру да джалчылыкъда,
Тохтаусуз кѣб джыллары кетген эди.
Джалчылыкъ бла санларындан бошаб,
Ишлерге кючю къалмай битген эди.

Хар джыл сайын джараша эди джалгъа,
Кюрешиб бир ийнекчик алалсам деб,
Кете эди амалсыздан къошха, малгъа,
Эрлайын бир ийнекли болалсам деб.

Джарашханед ол дагъыда бир байгъа,
Аны кука сѣзлерине алданыб.
Ийнекчик аллыкъма деб джыллыкъ джалгъа,
Кече-кюн демей ишлей эди къадалыб.

Къошда, малда джыл кѣзюую джетерге,
Ол бай аны кѣб зат бла алдай эд.
Андан ийнекчигин алыб кетерге,
Кюрешсе да, бир къарыу болмай эд.

Ууакъ-ууакъ бышлакъ, тузлукъ дегенча,
Юйдегисине затчыкъла бере эд.
Берген кѣзюуюнде, хакъсыз бергенча,
Багъасын ачыкъламай джибере эд.

Ол кеси уа къагъытына джаза эди
Бир бергенин тѣрт-беш кере ёсдюрюб,
Сѣлешсе да хорларына база эд,
Багъаларын суйгенича кѣлтюрюб.

Болджалыны арт кѣзюую джетерге,
Тергесе уа, джугъу къалмай бите эд.
Тура-туруб ийнек алмай кетерге
Джарамаз, деб бек кѣб сагъыш эте эд.

Алай бла дыгаласда джашай эд,
«Энди уа бир да тиймей турурма», деб.
Дагъыда ол амалсыздан башлай эд,
«Бек инджилсек, бир ишле къурурма», деб.

Джарлылыкъдан бир амалы болмай эд,
Саулай джылны бир зат алмай джашаргъа.
Алгъанын а къарыусуздан ала эд,
Заты болмай юйдегиси ашаргъа.

Юйдегисин неда элин кѳрмейин,
Кѳб заманны къошдан келмей къала эд.
Бир да чыдаямаса уа энмейин,
Эрлай келиб къайтыр къайгъылы бола эд...

Къыш аяз кечелени узагъына
Тохтамайын гѳзетчилик эте эд.
Тюшюб къалыб ол залымни тузагъына,
Джазгъа дери ол халиде джете эд...

Алай бла ауруу аны къуршалаб
Сюегине, джилегине орналды.
Сакъатсыз санларын кемириб-талаб,
Адам тѳзмез киби халда къыйналды.

Бир кюн ол бай кеси къошуна келиб,
Къошну, малны хар болумун эследи.
Шамайны да сакъат болгъанын билиб,
Къарачы, ол анга не затла деди.

Ку л а к :

— Энди ишге джараусуз болгъанса,
Иги болур къораб кетсенг элинге.
Къыйынынгы толу менден алгъанса,
Хайда атлан, джукъ келтирмей кѳлюнге.

Ш а м а й :

— Тюз айтаса, къарыуум джокъду, джаным,
Ишлей, кюреше, рахын болгъанма.
Джюз-минг къыйынлыкъгъа чыдай саным,
Кѳресе, ма джел ауруудан толгъанма.

Кѳрмедингми, ненча джылны джашадым,
Мен башыма бир да хайыр алмайын.
Бек билесе, санларымдан бошадым,
Бир кюнню да ишсиз болуб къалмайын.

Бир ийнекчик берсенг, аны элтейим,
Алай бла мен юйюме кстейим,
Ёксюзлерим къууанырла, кѳрселе.
«Ма ийнек», — дерме, «Къайда джалынг?» — деселе.

Куллак:

— Огъай, санга ийшек бериб джибермем,
Аны ючюн бир минутну сакълама.
Малымы мен бошунагъа берелмем,
Ол муратда бир да мени джокълама...

Шамай:

— Мен кетсем да, къалай несе,
Къадар джылгъа бир ийнекчик бералмай,
Душя малны алай печик сюесе,
Малны, мюлкню ким этгенин кѳралмай...

Куллак:

— Тургъан эсенг, менден хакъынгы алыб,
Юйюнгдеча, керпеслениб тургъанса.
Хуьпегиме да мыллыгынгы салыб.
Джалынг эсе, сен къарнынга ургъанса.

Джанла энди, сѳлешме, къора мындан,
Хакъ дауласанг, сюдге бер да алырса.
Берекетни къурутмачы къошумдан.
Кѳб джаншасанг, таякъ тубюнде къалырса.

Шамай:

— Гюрюлдейсе залимликге базгъанлай,
Бюгюн закон сенде болгъан себебден.
Бир сѳзюнгю экинчиге бузгъанлай,
Джаншагъанынг бир да кетмез джюрекден...

Залимликни кючю бла хакъыма
Бюгюн туруб сен артыкълыкъ этесе,
Бир зат бермей мынча джылны джалыма,
«Джокъду хакъынг!» — деб алай бегитесе.

Адам хакъ бла къурагъан малларынг
Мюлк болуб а ала сенде къалмазла.
Ууалырла, эзилирле санларынг,
Залимликле узакъ заман бармазла.

1. Шамай ким болгъанды, къалай джашагъанды?
2. Шамайны джегиб тургъан кулакны халисини къаллай шаглары ачыкъланады?
3. Шамайны, кулакны сифатларын джазыучу къаллай суратлау мадарла бла береди?

II

Тебреди андан тереннге кеталмай,
Ол джаяулай узакъ джерге атланыб.
Кёб кыйналды юйюне да джеталмай,
Ауруй-ауруй, кече да джолда кялыб.

Бара эди джол узуну созула,
Бек тюрлениб эм бети да къаралыб.
Тохтай келиб ол дагъыда бузула,
Джырлай эди ма бу джырны таралыб:

«Къарачыгъыз залимликни халына,
Джалчы джукъ да табалмайын джалына,
Бёлек адам бек кёблени джегелле,
Джал орнуна таякъ, къамчи берелле...»

Сау кечени алай айтыб термиле,
Аман бла ол тапгын да атдырды.
Ачы аяз сакъат санын кемире,
Юйге бара, ол кюнюн да батдырды.

Элге келиб юй аллына джетерге,
Юйдегиси хапар билиб чабдыла.
Юсюне басыныб къууанч этерге,
Джарлы юйдеги бир-бирин да табдыла.

Ю й д е г и с и :

— Къайда, аття, ийпек алыб келгенинг
Мынча джылны байгъа кютген малынгдан?
Бошму болду «ийнек берир» дегенинг,
Джукъ бермейми къойду сени джалынгдан?

Биз ёлмесек, анга муну кечмезбиз,
Ол кюн саулай бу зорлукъну джыгъарбыз,
Суу орнуна джыламукъла ичмезбиз,
Кенг дуниягъа ол кюнледе чыгъарбыз.

Айтчы энди хапарынгы, билейик,
Чыдаб къолубуздан келмейд азабха.
Болумунгу эштейик, билейик,
Джюрегинги кыйнама сен бир затха.

Ш а м а й :

— Ауруу къуршалаб саулай санымы,
Ишлерге джараусуз этиб къойгъанды.

Тюгел чыгъарыб да кьоймай джанымы,
Мурдар кьарны кьыйынымдан тоймайды.

Кьорады мени джыйырма беш джылым,
Заманында сизни да бир кьоралмай.
Азабда джашаб мени тургъан халым,
Къыстаб ийди, бир ийнек да бералмай...

Бусагъатны заманлары алайды,
Бирлешмесек, этибизни ашайла,
Мени тургъан халым бары былайды,
Белек адам бизни теблеб джашайла.

Бирлеширбиз тар дуняны кенгертиб,
Бу джуртланы башдан аякъ чагъарча.
Джолубузну сынмаз кибиб бегитиб,
Ол байланы кьалаларын джыгъарча.

Сизни тургъан халыгъыз а кьалайды?
Айтсагъыз а, эшитейим, кьорейим.
Бу дуняны болумлары алайды,
Къарыуумдан келген затны берейим.

Ю й д е г и с и:

-- Бек осалды бизни тургъан халыбыз,
Ма кьоресе, кьымыжабыз ачылыб.
Тюгел чыгъыб бошаб кьалмай джаныбыз,
Къысылыргъа мекям табмай, чачылыб...

Берген джалы кьарныбызгъа джетмейди,
Киерге уа кийим кьайдан табайыкъ?
Зыккыллыкъ юсюбюзден кетмейди.
Кимден, не зат тилей, кьайры барайыкъ.

Сауаргъа бир да ийнек табмайбыз,
Минерге уа кьайдан болсун атыбыз,
Не кюрешсек да, ёгюз а такъмайбыз,
Джокъду бизни токълу чакълы затыбыз...

Моллала да, джарлы хакъдан тоймайып,
«Хайда, хакъыбызны», деб джете элле.
Джарлыласыз деб джазыккъсыныб кьоймайып,
Табханларып сибириб кете элле.

Байла, бийле, моллала да бирлешиб,
Бир-бири кьолларындан тута элле.

Бары да кече, кюн демей, кюрешиб,
Джарлы халкъны кыйынларын джута элле.

Тюрлю-тюрлю алдаула бла дин да
Джарлы халкъны кемирте эд, джулкъа эд.
«Джарлыма» деб къутулургъа уа бир да
Не закон неда шерият кыймай эд.

Чучхуб, тинтиб, ачыкълаб бир болумну,
Энди аны хапарына кыйтайыкъ.
Шамайны уллу джашчыгъы Махмутну
Бирден келген арт болумун айтайыкъ.

1. Шамай джалгъа не мурат бла кирген эди?
2. Кулак къошундан Шамайны не ююн къыстады?
3. Шамай джалда байны къошунда тургъан заманда юйдегиси къалай кечингенди?
4. Дин бла динчиле кимни джакълагъандыла? Аланы юсюнден джыуучу не айтады?

III

Къачда эл ишлерин бошай эди,
Тереклени чапракълары саргъалыб.
Кюн да тюрлениб къышха ушай эди,
Таулары да тёпелери агъарыб...

Бир къауум, омакъ кийимле кийиб,
Келиб, соруб эрлайын кыйта элле.
Къан гыбыла барысы да суйюнюб,
Малсызлагъа ма былай айта элле:

А фендиле:

— Ненги суйсенг — сат, кимни суйсенг — бер,
Бююнню кюнню учузлаб турма!
Хайда джайыл да мадарынгы кёр,
Ол джараусуз сылтаулары кърма!

Бир элли да кърмансыз къалмасын,
Бизни да хакъыбызны берсинле,
Аллахны джанындан гюнах алмайын,
Шериятны тюз джолуна келсинле.

Бу сѣз бла тохтаусуз бууа элле,
Джарлыланы джанларындан инджитиб,
Мал излете джер-джерге кѳууа элле,
Кѳоркѳуу бла хар кимге буйрукъ этиб.

Кѳолларында китабларын джюрютюб,
Етюрюк, хыйла, лагъым кѳура элле.
Алай бла джарлы халкъны юркютюб,
Таймай анга кѳадалыб тура элле.

«Кѳурман кессенг, кѳыл кѳпюрден етерсе,
Бир кѳайгъысыз кѳуш кибик учханлай.
Кесмесенг а, джаханимге етерсе,
Ол темир токъмакъдан кѳачханлай.

Бек игиси: ары-бери чабсагъыз,
Излей кетиб, гяуур малны табсагъыз,
Джигитлик этиб барыб урласагъыз,
Апы сора кѳурманнга деб сойсагъыз».

Шамай да алагъа бек ийнана эд,
Аллахны сѣзлерин айталла деб.
Джюрегинден бек уллу кѳыйнала эд,
Мени элден тышына аталла деб.

Сора мал алыргъа таукеллик этди,
Не болса да бир мадар болур деб.
Олсагъатдан элге джайыла кетди,
Къалай болса да бир мал табарма, деб.

Ол бара-барыб победи Муратха,
Сорду анга: сатар малынг джокъмуд, деб.
Таукеллениб ол да, анга джууабха
Эрлай айтды: «Айхай, барды малым», — деб...

Ш а м а й:

— Сен мал сатаса деб эштгенме,
Сатар болсанг кѳурманнга мал, аллыкъма.
Бир кесек затны хазыр этгенме,
Алалмасам, бек кѳыйнала къаллыкъма.

Му а з и н:

— Уллуму, гитчеми, айт, кѳайсын дейсе,
Мал излеген бары менден табарла.

Мал юсюнде мал болганын билесе,
Мычмайын хар ким манга чабарла...

Ш а м а й:

— Айтсанг, сени сатарыгъынг къайсыды?
Эштейим эмда кесим кёрейим.
Мени илендирлик а багъасыды,
Къарыуум джетмезча эсе, кюремем...

М у р а т:

— Огъай, санга алай багъа этмезме,
Таб элден да бираз учуз къарарма.
Разы болсанг а, ачха да демезме,
Джалчылыкъ бла иш этерге къоярма.

Сен джашынгы манга джалгъа берирсе,
Къошубузда ойнай, къууана туруп.
Джалчыча тутмам, кесинг да кёрюрсе,
Аны бла берлик борчунг да къуруп.

Ш а м а й:

— Мен джалчылыкъ ачыуларын сезгенме.
Аллай сёзле энди мени алдамаз.
Ол торлю кука сёзледен безгенме,
Бириден да бизге магъана болмаз.

Бююн а мен амалсызгъа тюшгенме,
Ол себебден, айтханынгы этейим.
Къыйыплыкъла кёб кёлтюрюб келгенме,
Кел, берлик малынгы да бир кёрейим...

М у р а т:

— Айхай-айхай, бек тюз актыл аласа,
Афендилени айтханларын этиб,
Къурманынгдан сен къутулуб да къаласа,
Тутуб тургъан муратларынга джетиб.

Байма эм джарлыма демей, барыбыз
Быллай ишге кючюбюзню салайыкъ.
Джеталлыгъы чакълы бизни къарыуубуз,
Аллахны да разылыгъын алайыкъ...

Шамай, тынгылыб аны сёзюне,
Къалай этерге да билмей, кёб турду.

Бираз багъаракъ кёрюнюб кёзюне,
Ол багъаларын башха-башха сорду.

Ш а м а й:

— Къойчукъгъа неллай бирни туруп дейсе,
Болджалын да ачыкъ этиб айтсанг а,
Ууаныкга неллай бирни тилейсе,
Белгили этиб тынгылы сатсанг а.

М у р а т:

Ууаныкга эки джыл чакълы туруп.
Алайсыз а не азчыкъ да бермезме.
Къойчукъгъа да сегиз айны урупур,
Санга уа мен андан багъаракъ этмезме...

Ш а м а й:

— Огъай, огъай, Махмут беш ай туруп,
Къошунга эмда малынга къараб.
Къарыуу джетген чакълы бир урупур,
Не затны эт десенг, барына джараб...

М у р а т:

— Огъай, менде эки сёз табылмаз,
Бютюн да ол джангыз къойну юсюнден,
Сёзюм а ётюрюк болургъа болмаз,
Байлыгъым барды аллахны кючюнден.

Хайда энди сюйгенинги берирме,
Багъаларын андан учуз айталмам.
Джашчыгъынгы джумушун да кёрюрме,
Аны бла мен сёзюмден да къайталмам...

Ш а м а й:

— Бераллыкъ болсанг, айтханма, берейм.
Бермезлик болсанг, бусагъат кетерме.
Андан артыкъ мен санга не этейим,
Элде да кёбдю, бир мадарла этерме.

Мурат унамай, Шамай да алалмай,
Алмайын кетерге тюшдю эсине.
Андан багъаны уа бир да бералмай,
Къайтды юйюне-юйдегисине.

Ол кюн а бары да къалмай бирлешиб,
Кеслери да оноуларын этдиле.
Акъялларын кёб джерлеге юлешиб,
Къурмансыз къалыргъа деб бегитдиле.

Тюрлю-тюрлю алдаула бла дин да
Джарлы халкъны кемирте эд, джулкъа эд,
«Джарлыма» деб къутулургъа уа бир да
Не закон, неда шерият къоймай эд», ---
дейди автор экинчи башны ахырында,

Бу строфаны магъанасы III башда къалай ачыкъланады?
Ханарын айтыгъыз.

IV

Адамла элге джайылыб башларгъа,
Мутхуз кюн да иги ёрге таянды.
Той башланганды къызла бла джашлагъа,
Алаи а кюн да бузулуб башлады.

Эллиле да төрт джанындан джыйыла,
Бара элле эл джыйылыучу джерге.
Сыртда, къолда киши къалмай къуюла,
Джарарча мингден да кёб болур дерге.

Келген-келген афендини кёре эд,
Эм онг джанында олтуруб тургъаны.
Адетича, бирер затны бере эд,
Дууа этдир, деб джанында болгъандан.

Халкъ джыйылды, басындыла бир джерге,
Тизилдиле бары, саф-саф болдула.
Барысы да къозгъалыб ёрге-ёрге,
Ал сафлары онглуладан толдула.

Мутхуз кюн бокъланды эмда бузулду,
Уллу джел а юй башланы учура.
Афенди да ёрге туруб созулду,
Бек чамланды былай айтыб къычыра:

А ф е н д и л е :

— Ма, эслеймисиз, джамагъат, болгъанны,
Кёк да, таб джер да тюрлениб къалгъанны?
Юсюбюз да къар борандан толгъанны.
Бек къоркъутуб эсибизни алгъанны.

Элибизде бир къайгысыз къалгъанла,
Бюгюн да къурман малын хазырламай,
Дуния малы эм артына салгъанла,
Сыйлы кюннге джарыкъ бетде къарамай.

Ол себебден аллах чамланады,
Барыбызгъа бирча ууу джетиб.
Аллай зат ючюн таб къан да джауады,
Муслиман тамгъа юсюбюзден кетиб.

Къурмандан малын артхаракъ салгъанлы,
Джамагъатдан биз къыстаргъа керекбиз.
Аллай бир къарангы къылыкъ алгъанлы
Биз чуутха, эрменнге тергерикбиз.

Огъай деб ишлерин да тюзетселе,
Шериатны адетинде берселе,
Джетер-джетмез къурманларын кесселе,
Аны да болгъан адетин этселе,

Бир джангылгъанлы аллах да кечеди,
Бюгюн биз да ол къауумну кечербиз.
Дууа этиб къадалышыб барыбыз,
Бизнича, аллах да кечсин дербиз...

1. Динчиле, джарлы халкъны эмер ючюн, аллахны аты бла къалай хайырланадыла?

2. Афендини элге ауаз бергенини поэманы мындан ары сюжетинде къалай магъанасы боллугъуна эс бѐлююз.

V — VI

Шамай намаздан мыдах къайтыб келиб, юйдегисине къурмансыз къалыргъа болмазлыгъын сѐлеше тургъанлай, музинн бла джѐнгери, арба бла келиб, къурман кесмей тургъанын кѐрюб, бек къаты сѐлешиб къоркъутадыла:

Хайда тебре, энди заман болгъанды,
Багъа, учуз дерге да джарамайды,
Бу арбаны кѐресе, ма толгъанды,
Киши уа багъасына къарамайды.
Эрлайыч барыб къойну алыб келсенг,
Соярса да хакъыбызны берипсе,
Къурман соймай, динсиликде ѐлсенг,
Джаханнынн кючлю азабын чегерсе.

Джууаб этерге джокъ эди амалы,
Излей кетди да Муратха тюбеди.
Ол, джалынган халда къатына барыб,
Къойгъа келгенин айтыб хапар берди.

Мурат да, ол уллу къарнын тургъузуб,
Ууакъ-ууакъ Шамайгъа бек кюле эд.
Ол да аллын аны табагъа буруб,
Сен къоюнгу джарашдыр деб тилей эд...

Ш а м а й:
(джашына)

— Бара-барыб сени джалгъа бергенме.
Ачха бла не аз да унамады.
Толу джылгъа ауузланыб келгенме,
Кюрешсем да, башха мадар болмады.

Бираз тюшермеди деб мен алалмай,
Аны бла кесим кечигиб къалгъанма,
Бир айтханлай таукел болуб къалалмай,
Эм арты толу джылгъа алгъанма.

Тебкир этиб ала къойну сойдула,
Ичин, башын биширдиле, къабдыла.
Афендиге маджал санын къойдула,
Джанпхакъларын къакълаб ёрге такъдыла.

Афенди уа ёпкеледи, алмады,
«Бек азды, деди, джангыз бутчукъ манга».
Уялыргъа не азчыкъ да болмады,
Ал деб, бек кёб кюрешселе да анга.

Даулаша келиб дагъыда бир санын
Олсагъатда элтдиртди кесине.
Ол зат бла аямай джанын, къанын,
Башха акъыл тюшмей аны эсине.

Афендиден къутулушуб тургъанлай,
Муазин да эрлай джетди шуулдаб.
Ауазы да шыбылача ургъанлай,
Тебреди сора ол юлюшюн даулаб.

Му а з и н:

— Мени сиз а нек юлюшсюз кьойгъансыз,
Шериятны адетлерин кьурутуб?
Сора муну ашаргъамы сойгъансыз,
Хаит кёргенлей, динигизни унутуб?..

Ш а м а й:

Адам хакъгъа джаныгъызны салгъанлай,
«Бер-бер» деб мыллык атыб турасыз.
Хар кьуру да джабышыб кьадалгъанлай,
Баргъа-джокъгъа сагъын этмей бууасыз.

Хайда элт, сизден мен бир кьутулайым,
Рахат болуб джукъу кирир кёзюме.
Лч болсам да, мен даурсуз къалайым,
Ийнанмайсыз «джокъду» деген сёзюме.

Териши эм кьуйрукъну да ол элтди,
Джапхакълары Шамайлагъа кьалдыла.
Муазин да кьолтукъгъа уруб кетди,
Алай бла кьойну башын алдыла.

Мурат, афенди, муазин Шамайны онгун кьаллай лагъымла бла аладыла?

VIII

Къынгырбоюн аджирин да терлетиб,
Экинчи кюн да Мурат келди-джетди.
Уллу бугъоуну киритин бегитиб,
Кел деб, ол Махмутха белгили этди.

М у р а т:

— Кьошубузда малгъа зарап болмасын,
Мычымай чыкъсанг а энди кьошума!
Кюн аманды, аджашыб мал кьалмасын,
Ишсиз неге джатаса сен бошуна...

М а х м у т:

— Джокъду сёзюм, джарашханма мен джалгъа,
Бюгюн бла тамбланы баралмам,
Таб сен да айталмазса андан алгъа,
Андан сора мында бир кюн кьалалмам.

Эгечим да кийинлерими джууар,
Бирсиюн а кьошугъузгъа кетерме.
Келмей къалсам да, атам къууар,
Мычымай ишигизге да джетерме.

М у р а т:

— Турма сен былай сѣлеше бошуна.
Бар кьошха, айрандан да бир тоярса!
Джарашыб эм кел да салыб кьошума,
Бу орам хаулеликни да кьоярса...

Ш а м а й:

— Турчу, бугъоу салынганды кьолунга,
Хазырлан энди кьошуна кетерге!
Тынчлыкъ джокъду, энди ашыкъ джолунга,
Мычымай сен керексе джетерге.

М а х м у т:

— Не сѣзюм барды, кьошуна барырма,
Бармасам а, мадар джокъду, билеме.
Толу бир джылны кьошунда кьалырма,
Аны ючюп бошунагъа тилеме...

Бу сѣзлени да айтыб, джаш бурулуб,
Тири-тири атлай ишине кетди.
Мурат да джашны элталмай кьурулуб,
Къара сен, не тюрлю сѣзлеге джетди.

Бек чамланды, кеси кѣкча кюкюрей,
Тыгыламай кетген джашны ызындап.
Базыкъ бойнун тѣрт къат бюклеб, тюрюлдей,
Адам къоркъарча къаралгъан къанындап.

М у р а т:

— Бюгече ол чыкъмайып къалмасып,
Ашылагъыз сиз, айтханымы билигиз!
Орамлагъа бир да кесни салмасып,
Сѣзге уста болуб сизни тилигиз.

Сизге ышаныб кьоюму бергенме,
Бир затда да мени джарсытмазсыз деб.
Сизни мен къалай багъалы кѣргенме,
Кьошну, малны бир да абджытмазсыз деб.

Иймейин кьойсанг, бек хыны тиерме,
Сизни юсююзге бир хата салырча.
Бёрю тонну да бек чюйре киерме,
Кесигиз кьошха чабханлай барырча.

1. Шамайны джашына «Бугъоу салынганды кьолунга» деген сёзлерини магъанасын айтыгъыз.

2. Бу башда Муратны образына джангы не шартлары кьошулады?

IX

Мурат барыб кесн малчы болмай эд,
Джалчылашы джиберген эд кыйыны.
Бир кюнню кьолуна таякъ алмай эд,
Кьошунда уа — онла бла джыйыны.

Джангыз кюннге Махмутха тёзалмай,
Къайнай эди аны къан тамырлары.
Ачудан кёзлери джарыкъ кёралмай,
Къалтырай эди аны джаулу санлары.

М у р а т:

— Тёзем энди мен аны бу ишине,
Бармай эсе, зор бла иерме.
Алгъан кьою тюшмей эсе эсине,
Аны башын тонлукъ кибик ийлерме.

Джетишди сора джашчыкъны къатына,
Мурдар бети чоюн кибик къаралыб,
«Итден туугъан» атаб аны атына,
Эки-юч кере урду ол узалыб.

— Нек джатаса былайда сен керилиб,
Хаулеликге негерлеми кьураса?
Тюнене уа кесинг джалгъа берилиб,
Ма бюгюн а кьошха чыкъмай тураса...

Джалчымса сен, не этсем да, эркинме,
Джокъду сени сёз айтыргъа амалынг.
Эркинликни кёрюзтюрге билirme,
Хайда, энди джетишгенди заманынг.

Сагга энди кёб джалыныб турмазма,
Эркинлигинг тюшгенди да кьолума.
Энди урсам, бир да эслеб урмазма,
Кимни дауу бамды мени джалчыма?

Махмут:

— Асыры бек секиресе ююме,
Джангыз кюннге тѣзалмайса кычырмай,
Окъ джарала саласа сси кесиме,
Адамча сѣлеш, ачыуланмай, урмай.

Айтханем да тюнене мен кесинге,
Бюгюн баралмазлыгымы къошунга.
Муну ал да тур унутмай эсинге,
Алайсыз малынг къаллыкды бошуна...

Мурат:

— Къарагъыз бу итдеп туугъан джалчыгъа,
Бош затланы сѣлешиб гырылдайды.
Юренмегенди къошха, малгъа чыгъа,
Тилин чайнай, не затланы мурулдайды!

Юсюнгден да зыккылларынг салына,
Неге къараб, не кюнюнге тураса?
Келе-келеми турлукъма, джалына?
Айт, башынга не лагъымла къураса?

Семиз кюйну кесиб, ашадынг, тойдунг,
Бек къууаныб, хакъсыз табыб кюйгъанча,
Джугъун кюймай бютеу къарнынга
джойдунг,
Атангы маллары тутуб джойгъанча...

Бу сѣзледен аны бети кызарды,
Артыкъсыз бек тенглеринден уялыб.
Амалсыздан ол башына узалды,
Мадар табмай, уллу къайгыгъа къалыб.

Джюрекчиги къысха-къысха ура эд,
Джукъ айтыргъа къарыуундан келмейинг,
Буту, кюлу терлеб, кюйюб бара эд.
Мангылайдан тери агъыб бѣлмейинг...

Хыны-хуну этиб тебретди сюрюб,
Бир кечени юйде джатаргъа кюймай.
Эгешчиги ызындан чабды кѣрюб,
Кѣб джылады, этер мадары болмай.

Къычырыкъ этиб къадалыб бойнуна:
— Махмут, энди къачан келирсе къайтыб?
Къолджаулукъчугъун салды аны къойнуна.
Къё таралды анга тилекле айтыб...

Ма бу халда барды аны къошуна,
Алгъан хакъын дин гыбыла ашады.
Сабий башы джоюлгъанды бошуна,
Къарагъыз, энди ол къалай джашайды.

Анасиндан ол юч джылда къалгъан эд,
Къараб тоймаз кибик аны сыфаты.
Ол джыл анга онеки джыл болгъан эд,
Бу сукъланчха чыгъаргъа эд мураты.

Аз болса да, къара таный биле эд,
Джарыкълыкъны дуньясына термилиб.
Кёргенинден «бир окъут» деб тилей эд,
Окъургъа мадар табмай термилиб.

Не келсин, тарлыкъ джашау джол бермей эд,
Этген муратына джетиб къалырча.
Ол джарлыгъа киши акъыл бёлмей эд,
Билим алыр бир джолуна салырча...

Рахатланырча къайда анга заман,
Кече болса джылы орунда джатаргъа.
Стауатны сакълаб тура эд хаман,
Къышхы тангы унамайын атаргъа.

Бир кюн Мурат салыб келди къошуна,
Къошну, малны халисине къараргъа.
Бек къыджыраб джалчылагъа бошуна,
Кимни къалай ишлегенин мараргъа.

1. Бу башдан Муратны сыфатына энте джангы затла къошугъуз.

2. Махмутну сабий джюрегинде талпыу бла джашау болуму бир-бирине келишимегенин ачыкълагъыз.

3. Муратны ич иннетин тышхы сыфаты бла джазычу къалай байланышдырады? Бу башдан аны табыб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

4. Къойну бериб Махмутну джалгъа джарашдыра тсбреген заманда бла Мурат бу башда Махмутха сёлешген халын тенгшеширгиз, башхалыгъын айырыгъыз.

X

5. Махмутну характеристикасын салыб, бу башдан тебрегиз. Характеристика берир ючюн, аны тыйыншылы планын салыгъыз.

Махмут, юсю-башы аман болгъаны себебли, юйюне барыб, джаматыб келирге Муратдан ий, деб тилейди. Алай а Мурат аны юйюне нерге унамады.

XI

Эртден сайын ургъан аяз бетине
Къалтыратыб санчыкъларын эзе эд.
Буз гыртланы бузлатыб ол эгине,
Амалсыздан барысына тѳзе эд.

Бармакълары кышхы боранда юшюб,
Джаралары байланмайын тура эд.
Ол, къурман ючюн, бу палахха тюшюб,
Санчыкъларын кече, кюн да ура эд...

Кысылыргъа къайда аны бир джери,
Бир затчыкъдан ол болушлукъ табарча.
Атасыны да джокъ эди бир джугъу,
Ол ачыла тургъап юсюн джабарча.

Кѳлю, джюреги, юсю-башы болуб,
Зыккылларын тутуб-тутуб къарай эд.
Кѳзлери да джиламукъдан бек толуб,
Джылыуса уа, бу джырчыкъны джырлай эд:

«Сабийлей ёлдю амам.
Къалдым джашлай атылыб,
Табылмайын саулукъ-салам,
Джалчылыкъгъа сатылыб.

Къалай кыйынды джалда,
Хар заман ишим малда.
Мекаямым бузда, къарда,
Къайда кеч болса, анда.

Ёксюзлюк кыйынды къалай,
Джашауум, халым ма былай.
Джылларым кетди талай,
Тарала эм джилай.

Кыйынлыкъ манга джолдаш,
Болмайын эгеч, къарнаш.
Юсюм сууукъ, къарным ач,
Джалан аякъ, джалан баш,

Ах, кимге джалынайым,
Мен кимге джалбарайым.
Бу кышкы боранлада
Къайда кече къалайым.»

(Батчаланы А.-К.)

Бир-бирде ол кеси эсни джыя эд,
Сагъышылыккыны тенгизине булгъаныб.
Кёб таралса, джырчыгъын да къоя эд,
Эски зыккыл гебенекге чулгъаныб.

Кеси кесине ол кёл да эте эд,
Джаш-сабий джюрекчигинден ойланыб.
Андан сора бу джырлагъа джете эд
Джашауну хар бир затындан къыйналыб:

«Джашаууму бу зорлукъга бергенме,
Ит джашауну кёб ачыуун кёргенме.
Джаш болсам да, мен быладан безгенме.
Байла манга джол бермесин сезгенме.

Джалчылыккъа — бир залымни къолунда,
Джашауум а кийикликни джолунда.
Мындан кёб а, кёбдю энди, туралмам,
Санларымы джанган отха уралмам.

Андан эсе, мен къачайым, кетейим,
Джап къалдырыр бир мадарла этейим.
Бююн кюнню ёмюрюмде унутмам,
Ёлмесем а, анга муну къурутмам.

Кесим да тенглерими къошарма,
Кюрешсем а, сора андан бошарма.
Джюрегим а мени ол кюн ачылыр,
Ма бу къара къолтюмлерим чачылыр...»

1. Махмутну джалчылыккъа джашауу къалайды?
2. Бу башдагъы джырланы Махмутну характеристикасына не магъаналары барды?

XII баш — XIII башны аллы

Инджилиб тургъан Махмут, сууукъга, ачлыкъга андан кёб тёзалмай, байны къошундан къачыб, юйюне келеди. Атасы Шамай байдан, юсюне-башына караргъа айтхан эднинг, нек алдадынг, деб даулайды.

Бай, кеси берген огъай, юйюнде зыккылларын джаматыргъа да къоймай: «Мычымай къошка чыгъыб турсун», дейди. Шамай джашчыгъы кече къалыб, эртденбла кетерине разы болады.

Ш а м а й:

— Бек ариуду бююн сени айтханынг,
Бу хал бла кетерге уа джарамаз.
Ызынга тамбла игид къайтханынг,
Тюз айтаса, анда бир зат да болмаз.

Сабийле да тансыкъларын алырла,
Мыдахлы джюреклери сенден къууаныб.
Кетсенг, ызынгдан тарала къалырла,
Тансыкъларын алалмайын кыйпалыб.

Излей келсе, джалыпырма, тыярма:
«Кеч болгъанды, Махмут мында къалсын»,—
деб.

Тончугъунгу аллына салыб къоярма.
Къызчыкъ мынга бир джамаула салсын деб.

Махмут кетди тенгчиклеге тюберге,
Аладан да тансыкъчыгъын алыргъа,
Джашчыкъланы ксбюсю болгъан джерге.
Ойнаб бошаб эрлай юйге къайтыргъа.

Барса уа, бёлююншоб тенгчиклери,
Джарыкъ болуб бир къауумну кёлчюклери,
Кюртден толуб ойнаучу джерчиклери,
Бир къауумну ачылмай джюрекчиклери.

Барды бу да къатларына къууана,
Ол кулакны къошун, малын да «унутуб».
Кёлуидагъы таякъ бла джубапа,
Тебреди барыны кёлларын тутуб.

Аны кёрюб, арлакъдан да чабдыла,
Бек суйген тенгчигибиз келди деб.
Къууанышыб бир-бирисин табдыла,
Махмут бизге бююн къалай джетди деб.

Бек джасаныб омакъ кийген къауумла,
Керпслениб арлакъгъа джыйылдыла.
Эки джерге бёлююншоб бары да,
Ала Махмутну ауузгъа алдыла.

Бир къауумла бек хыликге этдиле,
Бай иймей, ол къачыб келгенин билиб,
Беиш-сёгюш сёзлеге да джетдиле,
Бир-бирлени уа джюреклери эриб.

Къар юсюнде барысы да олтуруб,
Олсагъатдап оюпларын ташлалла.
Джашчыкъны уа тегерегин толтуруб,
Ушакъ этиб, хапар соруб башлалла.

Махмут:

— Булбул кибик, темир аугъа тутулуб,
Санларымы эмедиле кемириб.
Мангылай терим къумдача джутулуб,
Иеми уа къарны къандап семириб.

Джюрегимде бир да къууанч болмайын,
Тот басханды кезлерими къарасын.
Сёзюю уа киши эсге алмайын,
Бютюн уллу этедиле джарасын.

Ол халили ушакъ эте тургъанлай,
Мурат джетди, аты да къаргъа бата.
«Мен джанынгы алырма», — деб ургъанлай, —
Мыллыгын а ол джашчыкъгъа ата.

Бек тюрлениб, къашы-башы туюкюлюб,
Ауузундап тюкюрюкле чачыла.
Бютеу аны бет тюрсюню бузулуб,
Сууукъ джелде кёкюреги ачыла...

Келиб кирди барысыны ичине,
Алыннган халда кезлери къызарыб,
Башха тюрлю бир зат келмей эсине,
Ненча кере аны урду узалыб.

Барыдан айырыб кетди джашчыкъны,
Бёрю къойну сермеб алыб кетгенча.
Ёмюрю унугъуб келген джашчыкъны,
Неда къуш тауукъну тутуб элтгенча.

Махмут:

— Урма-туйме, бусагъатдан кетейим,
Амалсызма, айтханынгы этейим.
Джангыз минутха юйюбюзге джетейим,
Биргеме мен атамы да элтейим...

Айтхан сёзюн къулагъына алмайын,
Ура-тюс, ол сабийни къоратды.

Юйюне джиберирге да болмайын,
Кёзлеринден къан тамыза ташайтды.

Алай бла элден чыгъарыб кетди,
Ат бла аякъчыкъларын басдыра.
Сюре барыб ат джолчукъгъа джетди,
Джол узуну ёшюн бла урдура.

Керексиз ол не азабланы чекди,
Чаба-джорта тылпыуун да алалмай.
Адам кёрмей, анга не загла этди,
Джаш башы джолда ат тенгли баралмай.

Бу кёзюуде кеси нёгер табмады,
Заман озду анга нёгер келирге.

Къая башында Мурат да тохтады,
Миннген аты да акъ кёмюкден толуб,
Алайдан ары барыргъа болмады,
Тебреди сора ызына бурулуб.

М у р а т:

— Хайда бар энди, бери уа бурулма!
Бурулсанг да, мен аллынгы сакъларма.
Кете кир, олтуруб да кёб турма,
Ура кириб бауурунгдан къабларма!

Не айтса да, ол айтханын этдириб,
Атыны да башын тартыб къорады.
Джарлы джашны аман кюннге джетдириб,
Табсыз джерде къарыусуз кюн марады.

Арыб, талыб терлеб чыкъгъан санлары,
Бир да ёрге къобалмайын сойланды,
Таягъын да туталмайын къоллары,
Кеси джангыз къая башында къалды.

Джукъу басды хар санындан биргелей,
Дугъум кибик кёзчюклерин ачдырмай.
Бек къалкъыды ышыкъчыкъгъа киргенлей
Уянмады джукъудан кесин тойдурмай.

Бир заманда джукъусундан уянды,
Къолу, буту, аякълары да бузлай.

Кеч къарангы болгъаннга бек кыйналды.
Тебреди сора эски ызы ызлай.

Ол сууукъда, боранда ауа сауа
Бара тургъанлай, бир къаты джел джетди.
Ызы бла да башлады къар джауа,
Андан сокъмакчыкъ да тас болду, кетди.

Бир тюрлю зат кърюнемейин борандан,
Ары-бери чабды, бир да болмады.
Аджашды сора бу ёксюзчюк джолдап.
Мадар этер къарыуу уа къалмады...

Бираздан ол эсин джыйыб тебреди,
Къайры баргъанындап хапар билалмай.
Къулагъына да бир тауушла келди.
Тынгылады, не болгъанын къралмай.

Тынгылады ол тауушланы ангылаб,
Ачы чапчыб аны сабий джюреги,
Къачыб тебреди ёзепчкни мараб,
Къарыусуздан джукъ туталмай билеги.

Тюнгюлюб ол бу дуняда джашаудан,
Луузчугъу тохгамайын сёлеше эд.
Эсине алмай бёрюле ашаудан,
Акылып бу затлагъа юлеше эд.

Махмут:

— Ашагъыз мени, мыллыгъымы талагъыз,
Джерге акъгъан къанымы да джалагъыз,
Къалмасын бу дуняда бир ышаным,
Тюб болсун, киши кърмез киби, джаным.

Нек джашайма бу тарлыкъда бошуна,
Урунуб мен бир залимни къошуна.
Кёзлерими темир ауу ачылмай.
Джюрегими къайгъылары чачылмай.

Адамлыкъны адетине термиле,
Джилегими ол залимле кемиле,
Туугъанлы да мен талана тургъанма,
Сапларымы джанган отха ургъанма,

Ол от мени кече, кюн да кюйдюред.
Сиз ашарыкъ сапларымы тюйдюред.

Андан эсе бюгюн къораб кетейим,
Мыллыгымы сизге азыкъ этейим.

Джашасынла мени кибик тургъанла!
Лзаблыкъны чачар джолну къургъанла.
Мени ёлюмюм джол кёрюзюр алагъа,
Къоллары джараланыб тургъанлагъа.

Ала мени не аз да унутмазла.
Къанымы ол байлагъа къуругмазла.
Бирлеширле джолдашларым турушуб,
Джашауларын кенг джоллагъа бурушуб...

Ол къауум мени кибик ёлмезле,
Алагъа уа бу бийликни бермезле.
Ууатылыр ма бу дуня, чагъылыр,
Залимлеге къурч бугъоула тагъылыр...

Ач бёрюле тегерегини алдыла,
Хар барысы джалкъаларыи къайырыб.
Джангы кюртюю тюз юсюне салдыла,
Тегредиле джик-джигинден айырыб.

Арт тылшыуу алай бла бошалды,
Мыллыкчыгы терен къаргъа булгъаныб.
Сюегине дерп къалмай ашалды,
Ач бёрюле джер-джеринден чулгъаныб.

1. Сабийле эки къауумгъа нек юлешингендиле?
2. Муратны мурдарлыгъын суратлагъан гинерболаланы, эпитетлени, теги-ленириуленни табыгъыз.
3. Бу башда поэмаши сюжетини кульминациясын табыгъыз, Махмутну монологунда авторну инетини ачыкълагъыз.

XIV

Махмут кече юйге келмей къалгъанында, Шамай джашчыгъын излей джайылады. Шамайгъа джолда бир джашчыкъ тюбөб, Мурат Махмутну аллына къуууб алыб кетгенини айтады.

Шамай Муратха джашчыгъышы ханарын сора баргъанында, бай, «джанчыкыны атха миндириб, къошха ашыргъанма», деб алдаб, Шаманы тынчыкды этеди.

Амалсыздан ол эртденниден олтуруб,
Чыкды эшик аллына тёрт бюклене,
Махмутха къарны ачы-ачы буруб,
Барыб аны бир кёрюрге кёллене.

Аны юсюп, башын джабар мадарла
Этейим деб, джайылгъан эд ол элге.
Джууукъларым бирер затны табарла
Деген халда чаба-джорта джер-джерге.

Джууукъларындан бирер затны алыб,
Къурады ол юч сом чакълы бир затчыкъ.
Мычымай, эрлай тюкеннге барыб,
Алды анга эки кесек къуманчыкъ.

Эрлай бир къапталчыкъ этдириб.
Экинчи кюнюнде къошха тебреди.
«Келейим муну мен анга джетдириб»,—
Деб тилесе да, киши ат бермеди.

Болмагъаиында, джаяулай атланыб,
Хазырланды бир кёрюб келейим деб.
Къапталчыкъны да биргесине алыб,
Мен муну къолум бла берсейим деб.

Ол халили юйюнден чыгъыб кетди.
Джол узуну таягъына таяна.
Кюнню кёзю батаргъа къошха джетди.
Джюреги да кюйюб, от кирик джана.

Барса — барсын, джашын анда кёрмеди.
Къошдагъыла «келмегенди» дедиле.
Абзыраб, ол не этерин да билмеди,
Бары аллай джууабланы бердиле...

Ш а м а й:

— Айтыгъыз, бир кёргенигиз бар эсе,
Бек къыйналыб аллыгъызгъа келгенме.
Алай болмай, билгенигиз джокъ эсе,
Болушурсуз деб акъылымы белгенме.

Барыгъыз да Махмут кирик джалчыласыз,
Мурдарлагъа тюесиз саныгъызны.
Баш эркинлик табмагъан малчыласыз,
Мени ючюн жыйнагъыз джаныгъызны.

А л а:

— Джокъду бизни не аз да хапарыбыз,
Келмегенди, келсе уа, кёрлюк эдик.

Бу худжу кьошда тургъанбыз барыбыз,
Биз кёрсек а, кёргенбиз деряк эдик.

Алай а сен не айтсанг да, этербиз,
Джаныбызны бир да артха салмайын.
Джет деген джеринге эрлай джетербиз,
Бир минутну ма бу кьошда кьалмайын...

Эртденинде барысы да кьозгъалыб,
Терен кьарда жангы ызла ызлалла.
Бетлери да аяз бла кызарыб,
Мыйыкълары кюлтелеча бузлалла.

Кёб кьараб, бир тон джурунну табдыла,
Бютеу ол кызыл кьан бла джууулуб.
Барысы да алайчыкьгъа чабдыла,
Излгенле андан-мычдан кьююлуб.

Иги эслеб кьарасала, джашыны
Башындан акьгъан тюгюн да кёрдюле
Сары бетли ариу битген чачыны,
Джер-джерден джыйыб Шамайгъа бердиле

Аны кёрюб, Шамай таныды-билди,
Андан сора кесин эслерге болалмай,
Мычымайын бауурунда тигилди,
Кьалтырагъан бутлары тирилалмай.

Ш а м а й:

— Джан кьазауат этген сени сокьмагъынг,
Ызла салыб ариу битген токьмагъынг.
Кёз аллында джара сала турады,
Санларымы кемиреди, кырады...

Къайда сени этиб тургъан муратынг,
Биргеме да кьалмады бир суратынг,
Махмутум деб сени къайда кёрюрге,
Сенсиз болуб, кесим къалай джюрюрге.

Бир минутну сен кетмейин эсимден,
Кьан джугъу джурун бла баш тюгюнгден
Юй аллымда санга къабыр этерме,
Эртден, ингир къабырынга джетерме.

Бек таралыб джыламукъда къуярма,
Аны юсюн кѣз суу бла джууарма.
Бу залимлик не кюпледе чачылса,
Эркинликни эшиклери ачылса,

Ол кюн мен да джылаууму ташларма,
Дуниягъа кѣзюмю ачыб башларма.
Залимлеге къаршы отла ачарбыз,
Къуш тюгюплей, ол къауумну чачарбыз.

Бу кысылгъан сапла анда керилр,
Барыбызгъа эркинликке берилир.
Хайда, сау къал, энди мен да кетейм,
Баш тюгюпгден санга къабыр этейим...

Ол джалчыла барысы да бирлешиб,
Къошну къоюб элге бериб кетдиле.
Бир акъылда ала къалмай тиллешиб,
Шамайны да юйчюгюне элтдиле.

Тийре, хоншу—бири къалмай джыйылыб,
Шамайланы тегерегин алдыла.
Ол эзилнучю саплары къыйылыб,
Не этейик доб сейирге къалдыла.

Кими андан, кими мындан сѣлеше,
Джюрекде туюмчекни ачаргъа,
Акъыллары джюз-минг затха юлеше.
Артыкълыкны къадауларын чачаргъа.

Джарлыланы тѣзмей анга джюреги,
Тиш кысдыла ол мурдаргъа демлешиб.
Хар барыны хазыр эди билеги,
Сап-сап этиб къояр кибик юлешиб.

Джарлы халкъла, тенгизле чайкъалгъанча,
Кѣлтюрюлюб-къозгъалышыб тебрелле.
Къазауатха хазыр болуб тургъанча,
Бары къолгъа сауут-саба сермелле.

Байла, залимле къозгъалыуну кѣрюб,
Хар барысы акъыллары ташлалла.
Бир хатагъа тюбериклерин билиб,
Тюрлю-тюрлю лагъым излеб башлалла,

Къызбайланы къалтырады санлары,
Класс джауну ким болгъанын танымай.
Бек къоркъгъандан чыгъар кибик джанлары.
Тырмашыргъа джюреклери джарымай...

Къозгъалыуда кёлтюрюлюб бир джаш
Чыкъды джыйылгъан халкыны аллына.
Ёхтемлениб ёрге туруб, ол джолдан
Аллы бурду адамлаы барына.

Этеклерин белге дери чююрюб,
Белибауун къаты къысыб белине.
Халкъ аллында ары-бери да джюрюб,
Былай айтды кесини тенглерине:

— Бююн биз къаныбызны алайыкъ
Ол итледен, джанны артха салмай.
Эм арт боллукъ къазауатха барайыкъ,
Джюреклеге бир да къоркъуу салмай.

Бёлек юйле башыбызны ашайла,
Ит чакълы бир сыйыбызны кёрмейини.
Бизни джегиб, бек тынчайыб джашайла,
Джокъду тынчлыкъ, ол къауумла ёлмейини.

Чыдай, тёзе, бек къарыусуз болгъанбыз,
Къолубуз бери, аркъабыз джауур болуб.
Тюз хайуанлагъа саналыб къалгъанбыз,
Джарыкъ кёзле мутхуз ауладан толуб.

Мийик тау да чыдай келиб джанады,
Тура-туруб къарыуундан бонаса.
Тенгиз да эки бёлюлюб къалады,
Анга да артыкълыкъ джетиб башласа.

Биз а таш не агъач тюлбюз, адамбыз,
Адам эсек, эркипликни ачайыкъ.
Биз быллагъа хайуан болуб турмазбыз,
Биргеик, залимликни чачайыкъ.

Кёрдююзюмю, Махмут къалай къорады,
Ёлюсю да табылмай, ашалыб.
Анга Мурат къайгъы болмай турады,
Оноу байда-бийдеди деб ышаныб.

Биз бу инни энди кечиб къоя эсек,
Артыкъ да бек джелкебизге минерле.

Бирикмейин мындан узая эсек,
Кече, кюн да кыаныбызны эмерле.

Алай болмай, кыаныбызны алайыкь,
Эзилгенле барыбыз да бирлешиб.
Залимлеге кыаршчылыккыны салайыкь,
Джан аямай, сауут бла кюрешиб.

Кыырылайыкь бюгюн биз, джан берейик,
Бирибиз да мууал болуб кыалмай.
Кылыч бла билеклени кесейик,
Джокьду джашау, эркинликни алмай.

Бирлешейик джалчы-джарлы барыбыз,
Бу ишге мындан кёбню чыдамай.
Боркьулдаб кыайнайды бизни кыаныбыз,
Сууумаз ол, залимлени эзалмай.—

Ол да алай сёлеше тургъанлай,
Бир бёлек атлы джетишди шууулдаб.
Ала халккыны тегерегин алгъанлай,
Экиси келдиле ол джашны мараб.

Олсагъатдан байлаб алыб кетдиле,
Бутун, кьолун бугьоуладан толтуруб.
Залимлени тюремесине элтдиле,
Ол да кыалды тюрме юйде олтуруб.

Кыалгъан халкьгъа афендиле келдиле,
Шернатны джолу бла тизилиб.
«Деменгили» ауазланы бердиле
Бай кыауумгъа джюрекклери эзилиб:

А фендиле:

— Аллахыгъыз кесигизге чамланад,
Бусагъат тоба этиб кыайтмасагъыз.
Барынга да бир уллу хата болад,
«Аллах, кеч, джангылдыкь!»—деб айтмасагъыз!

Чачылыгъыз, мычымай кетигиз,
Ийманыгъыз юсюгюзден кетгинчи.
Тилек тилей юйюгюзге джетигиз,
Мындан кёб бизни гюнахлы этгинчи.

Байны—бай, джарлыны да джарлы этиб,
Билмеймисиз, аллах кеси джаратханд.

Кимге байлыкъ, кимге джарлылыкъ джетиб,
Биринден биринс да мал къуратханд.

Махмутха да джазыусуз зат болмагъанд,
Аллах анга буюргъаннга тюбегенди,
Гяурла ма бу затха ийланмагъанд,
Аны ююн ол аланы эрши кѳргенди.

Шамай эрлай Мурат бла джарашсын,
Акъылына башха затны келтирмей.
Джюрегинде бир да тутмай къарасын.
Аллахха терс акъылы билдирмей.

Айтыгъыз, Махмутну неди хатасы,
Ол кеси да шейит болуб кетгенди,
Бююн а тѳзмейди аны атасы,
Ол а анда джандетине джетгенди.

Джарлылагъа кенг джандетле берилиб,
Байлагъа уа бу дуня берилгенди.
Байла мында, сиз а анда керилиб,
Джашагъыз деб, аллах тыйыншы кѳргенди.

Байшы, бийни айтхаындан чыкъсагъыз,
Ол къауумгъа къаршы сауут алсагъыз,
Тонгуз халда ахыратха кетерсиз.
Тамбла ѳлсегиз, бушуу этерсиз.

Д ж а р л ы л а :

Сени болсун бизге берлик джандетинг,
Кесинг анда зауукъланыб къалырса.
Джаханимде кюймесин семиз этинг,
Биргенге да ол байланы алырса.

Бузулмазлыкъ ол дуняда кесигиз
Ойнай-кюле рахатланыб джашарсыз.
Шагъатлыкъгъа бир да кетмей эсигиз,
Анда хазыр ашарыкъдан ашарсыз.

Бююн биз ахыратны излемейбиз,
Излерибиз—эркиликде турургъа.
Бизге ахырат, сизге дуня демейбиз,
Дертибиз—сизге къылыч урургъа.

«Джаханим» бла кьоркьутуб кёб турдунг,
Залимлени муратларын толтуруб.
Бизге кьаршчы от кьамчиле урдунг,
Сырыбызгъа, бойнубузгъа олтуруб.

Бизге керекди адамлыкъгъа чыгъаргъа,
Сиз кьауумну тамырыпдан кьурутуб.
Залимлики джугъун кьоймай джыгъаргъа,
Ма биз джарлыла бирлешиуню тутуб.

Сизге кьалсын ол дуняны тёрлерн,
Бизге уа андан хайыр болмазлыкъды.
Бу халкыны кьазыла тургъан кёрлерн
Энди сизге берилмей кьалмазлыкъды.

Быдырынгы тонгуз кибик кёбдюрюб,
Къаныбызны иче, талай турасыз.
Джарлыланы бек энинге чёкдюрюб,
Байгъа джарар кёб лагъымла кьурасыз.

Алдау бла джарлыланы джолларын
Кьаршчылыкъдан бек кёб кере тьясыз.
Эме, теге ол кьауумну къанларын,
Эркинлики кьолугъузгъа джыясыз.

Къан тёгюлмей бизге дуня болмазын
Энди биз а таныгъанбыз, билгенбиз.
Бу джашауда бизни киши онгламазын
Кёб джылланы кьарагъанбыз, кёргенбиз.

Алай айтыб, афендинн башына
Урду сора кьолундагъы таягъын.
Джара салды ол палатны къашына,
Ол да джыгъылды, сюелмей аягъы.

Къалгъанла да, андан-мындан турушуб
Кьолларына таш, агъач да алдыла.
Джюреклери тёзалмай, бууушуб,
Ол кьауумгъа кьазыкъланы салдыла.

Афендини, дагъыда бир кьауумну
Алайчыкъда огъуна ёлтюрдюле.
Кёбюсюне ауур джарала тюшюб,
Кимлерин да кёл кенгдириб тюйдюле.

Мурат къачды джараланыб ол джерден,
Юсю-башы бютеу къаннга боялыб.

Башына беш джара тюшюб бирден,
Кючден барды юйюне да кыйналыб.

Олсагыатдан полицейле джетдиле,
Барысы сауутлагъа къурналаныб.
Халкыны ичипде чабыуул этдиле,
Къозгъалыуну чачаргъа хазырланыб.

Къолларында бычакълары джылтыраб,
Учларында кызыл къанла агъа эд,
Джюреклерин кёлтюрюлюб, къалтыраб,
Ауузлары тохтамай от чагъа эд.

Ол халиде ишлери да джукъланды,
Кёбюсю да тюремелеге куюлуб.
Мутхуз кюнлери бююн да бек бокъланды,
Ол кёзюуде муратлары оюлуб...

Бир кюн, Шамай кыйгъылыныб тургъанлай,
Келди анга суйген тенги Азрет.
Мычымай сёз башлады олтургъанлай,
Джюрегинде айтыры уа хазыр эд.

Кёб сёлешди ол Махмутну юсюнден,
Муратны этген ишине тёзалмай.
Бу иш кетмей аланы эсинден,
Къоймазбыз делле аны къанын алмай.

Мындан ары Азрет Шамайгъа бир кулак бла джалчысы Османни юсюнден быллай хапар айтады. Османнга кулакда бешджыллыкъ джалына бир ишек бла эки тюмен чыкъланды. Кулак а, кёб тюрлю чурумла чыгъарыб, аны бермезге умут этгенди. Осман, бара-бара джанындан тойса да, кулакдан джукъ алалмазлыгын билгенинде, артыкълыкыгъа тёзалмай, кулакны юйюне от салыб къояды. Ол юлгюню айтыб бошагъандан сора, Азрет Шамайгъа: «Биз да энди андан хомух болмазбыз, кюрешиуде кършчылыктын отуна. Къоркъуб турууда ёмюрю да онгмазбыз, кыйгъы салайык ол мурдарны джуртуна», — дейди. Мурдар деб Муратха айтады. Азрет да, Шамай да оноулашыб, Мурат къошха кетген кечсени биринде юйюне от салыб, болгъан рысхысын кюл-кёмюр этиб къоядыла. Муратны элде джаулары кёб болгъан себебден, кимге ишек этерге да, ким болгъанын да билалмай къададыла.

Узаймай революцион къозгъалыула башланадыла.

1. Поэманы Махмут бла байланышхан сюжетини развязкасын айырыб, хапарын айтыгъыз.

2. Шамайны сёзюнде джалчыланы класс бирликлерин кёргюзген джерин табыгъыз.

3. Джазыучу «бир джаш» деб кимни образын бередиди? Аны портретин поэманы сёзлери бла суратлагъыз. Махмутну ёлгенинде, джалчыланы кыйынлыкъ джашауларында ол кимни терслейди? Халкыгъа бу затланы юсюнден не акъыл бередиди, неге чакъырады?

4. Афенди уа кимни джакълайды, не затлагъа ийпандырыгъа дыгалас этеди?

5. «Бир джаи» бла афендини сёлешген сёзлеринде къаршчылыкъны (анти-тезаны) идея магъанасын айтыгъыз.

6. Азрет бла Шамай байгъа къаллай дерт джетдиредиле?

XVI башда

Джазыучу ишчиле бла эллиле «Бютеу къралланы пролетарлары, бирлешигиз!» деген чакъыругъа кёре бирлешиб, граждан къазауатны къаты урушларында хорлаб, Совет властны салгъанларыны юсюнден айтады. Шамайгъа Совет властъ насыб, джашау ачады, джер береди. Мурат байны уа джери сыйырылады, залимлигин къратадыла. Баш боилукъ табхан, джангы джашау къураб баргъан кёзюуде Совет властны джаулары сауут кюч бла хорлаб, бурунгу властны ызына салыргъа умут этедиле. Джарлы, ишчи халкъ, контрреволюционерлени онглаб, Совет властны сакълайды.

Аны ызындан келген башда автор Шамайны Совет властда къууанчы джашаууну юсюнден айтады.

XVII

Шамай кеси джангы джолда тирлиб,
Алды ол колхоз ишлени бойшуна.
Ара мюлкледен ишлей эди керилиб.
Байлагъа ишлегенини орнуна.

Къартлыгъы да аны эсине келмей,
Къартма дерге бир да акъылын бёлмей:
«Туугъаным онджетинчи джылда болду,
Дунягъа джаратылгъан кюном олду...»

Ол акъылын быллай ишге беле эд,
Эски дунясын джашаугъа санамай.
Джангы джолун бек багъалы кёре эд,
Алгъын халгъа энди бир да къарамай.

Бригадирликни алды ол бойшуна,
Хар не тюрлю ишлерине къадалыб.
Уста болуб ара мюлкню джолуна,
Джарты затха джигер кьолу узалыб.

Иш башланды, хар ким нёгер болушуб,
Барысы да джаз сабаннга кёллениб.
Тизгин болуб, онла бла кьобушуб.
Джалчы, джарлы, орталыкъла тиллешиб.

Ол кезюде Шамай да хазырланды
Джаз сабанда алчылыккыны алыргъа.
Хар не тюрлю кереклеге узалды,
Халкъдап алгын баразала салыргъа.

Хар ким ёгюз джегиб башлар заманда,
Хыйса кеси хазырланмай тура эд.
Къылыгы уа алай болуб хамап да,
Кулаклары джанларына ауа эд.

Ш а м а й:

-- Тур, джукълама, аязыт сси кесинги!
Ишден татыу алыр заман джетгенди.
Кючлю джибер сабан ишге эсинги!
Энд къаты къышыбыз да кетгенди.

Алай айтыб кеб кюрешиди, болмады
Кир джюрекни туюмчегин ташларгъа.
Айтхан сёзюп къулагына алмады,
Элча чыгыб, сабан сюрюб башларгъа.

Олсагъатдан бригада джыйылыб,
Кеслерини оноуларын этдиле.
Бир кесекге бары ишден тыйылыб,
Аны да къыстаб, ишлерине кетдиле.

Ол халнде сабанлагъа къадалыб,
Мычымайын урлукъ чачыб тебрелле.
Большевикча сабан ишге узалыб,
Бир иште да кишиге ал бермелле.

Бирем-бирем колхозлада заранчы,
Къауумлары барысын да ташлалла.
Джангы джолгъа эм бек кючлю дагъанчы —
Тау малчылыккыны ёсдюрюб башлалла.

Ол джылына минг чакълы иш кюн алады,
Къайгылары, сагъышлары бошалыб.
Алганы уа хар затына болады,
Хакъы зыраф болмай, джугъу ашалыб.

Школладан джашлары да келдиле,
Хар бириси керти джолгъа тюзелиб.
Колхозну ишине ала кирдиле,
Бирерине бирер къулдукъ берилиб.

Кетди тактыр джашауу кзуругулуб,
Джугту квалмай барысы да юсюнден.
Тактыр джолда квалмай, андан кзутулуб,
Бу бирлешну колхозлашы кючюнден.

Кзуралынды юйю, башы, заты,
Хар бир тюрлю джарыкылыкыла ачылыб,
Саулай халкыга белгилли болуб аты,
Кезлеринде мутхуз ауу чачылыб.

Ишгир сайын бу юйдеги джыйылыб,
Кёб тюрлю кзууанч бла ойнай элле.
Кир джашаудан бек узакыга тыйылыб,
Джарык келде ма бу джырны джырлай элле:

«Эсимдеди джарык кюнню таягы
Ачы-ачы суууксураб тийгени.
Джарлы халкыны бир да тутмай аягы.
Кьолу, буту уу бугьоула кийгени.

Эсимдеди кыш сууукыда, боранда
Джалап аяк, джалап баш айланганым.
Джыл узуну ишлей кулакда джалда,
Солурга бош кюнюм болмай квалганым.

Эсимдеди сабийликден айланыб,
Ташны, тауну барысында кыдыра,
Кыш боранда кьар юсюнде сойлапыб,
Кышхы боран сан-санымы сыдыра.

Эсимдеди Махмут джалга кетгени
Джангыз бир кьойчук ючюн саулай бир джылга
Туралмай, андан кьачыб келгени,
Кьойчугуун а биз да союб курманнга.

Неси да аны излеб табханы,
Джашчыгымы андан кьорккуб кьачханы,
Ол мурдар да аны ызындан чабханы,
Тюйюб, кыстаб, сырта джаны чачханы.

Тарыксам да, бир да сезюм алыпмай,
Кечем-кюнюм джылау бла квалганым.
Джашчыгымы сюеги да табылмай,
Кьайгылыкыны теренинде квалганым.

Эсимдеди от сынджырла чачылыб,
Умур-чумур болуб кьораб кетгени.
Джарлы халкыгъа эркиликле ачылыб.
Барысы да муратына джетгени.

Эчиликни адетишден кьутулуб,
Мен да юздум сынджырланы кьолумдан.
Артыкылыкъла кетди бары джутулуб,
Бириси да кьалмай мени джолумдан.

Майна мени кьой сюрююм аллымда,
Тууарларым арлагъыракъ кютюлед.
Джарылады анга мени кьанлым да,
Мениш айтхан ара мюлкле этилед.

Тюрлю-тюрлю кьошларыбыз джер-джерде,
Бирлешиб ара мюлкле джылырайла.
Кеслерине кьазылгъан терең кёрде
Класс джаула бек титиреб кьалтырайла.

Дагыда кьалгъан тууарла барысы
Чайкыалалла, тау джерледе семирб.
Элиш саулай джалчысы бла джарлысы,
Барадыла кир хансланы кемирб.

Чыкды энди манга бузулмаз джашау,
Ычхындырмам ол джашауну кьолумдан.
Къарачыгъыз, кенг болду хар бир ашау,
Кьорагъанлай темир буруу джолумдан.

Бюгюн кьара энди мени халыма,
Джашау чыкды туюлюучю саныма.
Тычлыкъ болду тынчаймаучу джаныма.
Кесим не кютюб тургъан малыма.

1. Шамайны джангы джашауу бла эски джашауун тенглендириб, ханар кьурагъыз.

2. Колхоз джашауну онгун джазыучу бу башда кьалай суратлайды?

БИТЕУ ПОЭМАГЪЛА:

1. Поэма джазылгъан кёзюге характеристика беригиз.

2. Поэмагъа «Шамай алгъын бла энди» деб джазыучу нег атагъанды?

3. Поэманы идея-тематикалыкъ магъанасын толу ачыкылагъыз.

4. Тематика магъанасына кёре, поэманы юч кескеге белюб, хар кескин магъанасына кёре ат беригиз.

5. Поэманы окъуй келгенигиз бла биргелей геройланы образлары бла шагърей болгъансыз. Энди Шамайны, Махмутну, Муратны характеристикаларын джарашдырыб джазыгъыз.

ДЫРЫНЧЫ ТИШИРУУНУ ДЖЫРЫ

Чыкъ кеберге ишге кириб башлайбыз.
Эришиуню кючлю этиб биргелей,
Накъырдамы, оюнуу да ташлайбыз,
Юлешиниб дырындагъа киргенлей...

Сынгар Ленин берди бизге тюзлюкню,
Урунганла кюуанырча кенгликни.
Артыкылыкъны, залимликни къалдыра,
Социалист джолубузну салдыра.

Джашау табдыкъ бу джолланы юсюнде
Адамлагъа барыбыз да санала,
Кишини да болмагъанча эсинде,
Кёб саугъала юсюбюзде кызара.

Ма бу джолну къаты тутуб, тенглерим,
Бет джарыкълы болуб, ишни алайыкъ.
Мени бла эриширик джёнгерим,
Ишибизни эрлай бошаб къалайыкъ.

Чалкъычыла чалкъы тарта келелле,
Биз да сюрюб къатларына джетейик.
Бек къадалыб джулдуз кибик гебенле,
Ударникча, деменгили этейик.

Къолубузгъа сенеклени алгъанбыз,
Хар кимни да этер иши аллында,
Эскиликни элтиб кёрге салгъанбыз,
Джаигы джашау джюрекклени барында.

Ишлеу бла кёлтюрюлсюн сыйыбыз,
Ёссюн бизни колхоз, алгъа атласын,
Ол джашаугъа тамырланыб мыйыбыз,
Джартылыкъла ичибизден чартласын.

Къар тюбюнде бир чёб башы къалмасын,
Сыйлы атны бизден киши алмасын,
Къышха бичен аз да дыккы болмасын,
Хайда къадал, кетиб барад кюнубюз!

Джылтырасын бу джуртланы хар джери,
Хомухлукъла бизден болсун бек кери,
Эришиб уллудан гитчеге дери,
Хайда къадал, кетиб барад кюнубюз!

Малчылыккыны энтда кючлю этейик,
Алгъа кетген къауумланы джетейик,
Ара мюлкню тамырларын бегитейик,
Хайда къадал, кетиб барад кюнюбюз!

Колхоз болуб бошагъанды элибиз,
Къууанчлыды энди бизни келюбюз,
Ырджысызды социалист джерибиз,
Хайда къадал, кетиб барад кюнюбюз!

Боранлатыб уллу сууукъ джетгинчи,
Кёб джерлени ол саргъалтыб кетгинчи,
Къысхасы, къадал, кетиб барад кюзюбюз!

1. Колхозчула ара байлыкъгъа къалай урунадыла? Бу соруугъа, назмуну сёзлери бла хайырлана, джууб беригиз.

2. Назмуну неча, къаллай кесеклеге бёлорге боллукъду? Фольклорну алгъыш жанрына келишдириб джазгъан кесегин табыгъыз, алгъышха ушатхан ышанларын ачыкълагъыз.

*ПОЭТНИ УЛЛУ АТА ДЖУРТ КЪАЗАУАТНЫ
ЗАМАНЫНДА ХОРЛАМГЪА ЧАКЪЫРГЪАН НАЗМУЛАРЫ
(«АТА ДЖУРТ ЮЧЮН АЛГЪА!» ДЕГЕН НАЗМУ
КИТАБДАН)*

Совет джазыучула кеслерини творчестволары, джашаулары бла да фашизмни хорлар ючюн кюрешгендиле.

Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде огъуна фронтха СССР-ни джазыучуларыны союзуну члени болуб мингден аслам джазыучу кетгенди.

Ол кёзюуде белгили совет джазыучуланы — М. Шолоховну, А. Толстойну, А. Твардовскийни, К. Симоновну, М. Исаковскийни, В. Лебедев-Кумачны, дагъыда башхаланы совет адамланы фронтда тулпарлыкъларыны юсюнден, фашист келепенни мурдарлыгъын айгъакълагъан чыгъармалары тохтаусуз басмалана эдиле.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында совет литература фронтда, тылда да адамлагъа гаукеллик бере эди, кючюбюзге, къанлы джауну хорларыбызгъа ышандыра эди.

Север Кавказны фашистлеге къаршчы къазауатда согушхан литераторларыны ичинде Байкъулланы Даут да бар эди. Ол аскер корреспондент эди. Къазауатны ал джылларында огъуна фашизмге къаршчы, «Бизни ишибиз тюзлюкдю, биз хорларыкъбыз» деб бегитген назмула джазгъанды ол.

«Ур джауну джерден, суудан, кёкден» деген назмусунда ол фашизмни былай суратлайды:

Адамгъа кьой,
ушагъан кийикге.
Аны къанлы
уясы,
орнадыбды
Берлинде.
Хар уятны
унутханды ол,
Сау дуниягъа
къанлы ишни
тутханды ол.

Фашизм Европаны джыртды, талады, уллу зарауатлыкъ джетдирди: сабийлени ёксюз, тиширыулары баш иесиз, аналары улансыз этди. Авгор аны ючюн чакъырады халкъны:

Бирлеш хар барынг!
Къалмай артха!
Уллугъа,
гитчеге,
къартха
Дери ал
саутну!
Къысха эт
ала тутхан
умутну:
Сал фронтха,
къызгъанма
малынгы,
Керек болса, бер
джуртунг ючюн
джанынгы!

Къарачай таурухлада айтылгъанча, поэт джауну беш башлы эмегени сыфатында суратлайды. Ол бизни хорларыбызгъа Гитлерге Европаны халкълары сюд этериклерине, налат берликлерине ажымсызды.

«Ата джуртунг сенден излейди» деген назмусун Даут анасы бла джашыны диалогу формада джазады.

Назмуда автор Ата джурт ючюн къанлы джау бла ачы сермешиуге совет адамлары хазырлыкъларын суратлайды. Анасы, джашыны таукелликге юрете, джигит бол, деб къазауатха ашырады:

«Айхай, балам, атланчы сен джолунга,
Ата джуртунг сенден аны излейди,
Къылычынгы сермеб алыб къолунга,
Шыблача, джаугъа ёхтем кир, дейди.
Тау къушумча, чыкчы мийик кёклеге:
Суугъа кирсенг, балыкъча кир тенгизге,
Серме джауну, къойма бизни чеклеге!
Ата джуртунг ол борчну салады сизге.

Бу назмуладан сора да Байкъулланы Даут Уллу Ата джурт къазауатны заманында «Джауну джер тюбюне сугъарбыз», «Къазауат джыр», «Къазауатчы сюйген кызына», «Къыз сюйген джашына», «Гастелло джигитге», «Юч ёхтемге», «Ёхтемлени ёлюмлери», «Гугуклагъа уучу», дагыда башха назмуланы джазгъанды.

КЪОШАКЪ МАТЕРИАЛ

МАРИЯМ БЛА АФЕНДИ

(Къысхартылыб бериледи)

I.

Къойчулары джарлыракъ
Юйлени бири элле.
Киши хакъны ашаудан
Кеслери кери элле.

Кёб заманны урунуб,
Бираз мал да этдиле.
Мангылайдан тер тёгюб,
Башларын бегитдиле.

Юч къарнаш да бир эгеч
Ата-ана къолунда.
Кёб къыйынлыкъ кёрдюле,
Патчахлыкъны зорунда.

Бу юйдеги бирлешиб,
Бир акъылны алдыла.
Ючюсю да айырылмай,
Кёб заманны къалдыла,

Бирн оноу этгеннге
Къалгъанла да тынгылаб.
Аны айтхан сёзлерин
Бирин къоймай ангылаб.

Алай бла кёб заман
Джашауларын ийдиле.
Ючюсю да бир-бирин
Мадарсыз бек суюдюле...

Залимликни заманы
Окъуу, билим бермейин,

Тамам джахил кьойгъанед,
Чырт адамча кёрмейин.

Ол себебден джахиллей
Барысы да кьалдыла,
Кеслери да моллагъа
Алданганла болдула.

Дунияны болумундан
Джокъ эди билимлери.
«Аллах» эмда афенди
Байныкьыд дериклери.

Эгечлери Мариям
Мардасыз ариу эди,
Аны кёрсенг, кёзлеринг
Сюзюлюб кьалыр эди.

Ариулыкьну табигъат
Анга эркин берген эд,
Хар бир адам Мариямны
Бир багъалы кёрген эд.

Ол, къарангы болса да,
Артыкьлыкьны эслеед,
Кимни кьалай тургъанын
Сагъыш этиб билеед...

II

Дуниягъа нюр салгъан джай
Заманы джетиб кетди.
«Къыш келеди» деб кьоркьуб,
Халкъ да башыи бегитди...

Сыртны, кьолну агъартыб,
Былагъа къыш джетгенед.
Сууну, джолну бузлатыб,
Кёбню мыдах этгенед...

III

Ол кюнледе Алий да
Къатын алыб келгенед,
Юйлери той этерге
Тамам акьыл бёлгенед.

Эртден бла эртдерек
Къызла джыйыб тебрелле.
«Алгы бурун Мариямгъа
Барыб келейик», — делле.

Алай бла бир бѣлек
Джыйын болуб джетдиле.
Муну тойгъа элтирге
Эрлай хазыр этдиле.

Джалан чепчен кийниб
Мариям тойгъа тебреди.
«Бюгюн, сууукъгъа тѣзюб
Къалай турлукъма, — деди. —

Андан эсе тюнуму
Мен юсюме киейим.
Ол палтон джаулукъну да
Тюз сыртыма иейим», —

Деб ызына айланыб,
Юйюне кетиб тебреди.
Къатындагъыла анга
Не аз да джол бермеди.

Мариямны бу сѣзюне
Барысы да кюлдюле:
«Айыбды санга бу сѣз,
Сен джаш къызса, — дедиле, —

Джаш башынгы къарт этиб,
Тон киерге болурму,
Алай бла чырт сени,
Джаш сюерге болурму!»

Андан сора Мариям
Айтхан сѣзюн къойгъанед.
Бу айтылгъан сѣзледен
Уятлы да болгъанед...

VI

Тойгъа барыб, джарашыб
Ойнай-келе тургъанлай,
Салкъын болуб къалгъанед,
Сууукъ ауруу буугъанлай.

Чыбыкъ кирик санлары
Мууал болуб башлады,
Андан ары турадмай,
Ол тойну да ташлады...

Атасы эм анасы
Бары кыайгы болдула,
«Не болганды санга?» — деб,
Аны ауруун сордула.

Къарнашлары юсюне
Бир да къалмай келдиле,
Бары къараб кёсюне,
«Не болганды?» — дедиле.

V

Олсагъатдан Мариям,
Орундукыга олтуруб,
Дугъум кирик кёзлерин
Джыламукъдан толтуруб,

Хапар айтыб башлады,
Къалай ауруу алганын,
Керти болуб аурууу
Сууукъдан болганын.

Тюкюрюудю, дуады
Джыйылышыб келдиле.
Муну сёзюн ушатмай,
«Билмей айтады», — дедиле...

«Мариямга не болганын
Биз кертисин билебиз.
Ауруууну сылтаун
Кёз болгандан кёрсбиз...

Тюкюрюудю, дуады
Энди аны дарманы.
Доктор къараб, сау болургъа
Джокъду аны амалы.

Дженгил болуб бусагъат,
Афендиге чабыгъыз,
Болушлусун айтыб сиз,
Кёз дууала алыгъыз...

VI

Къарт-къуртха къатынла,
Тёрт джанындан олтуруб,
Ауруу саргьалтхан бетин
Тюкюрюкден толтуруб,

Бирер тюрлю сёз бла
Бары сёлешеелле:
Ким алай, ким былай деб,
Эрикмей кюрешеелле.

Бири «Кёз болгъанд»,—десе,
Бири «Аякъсыгъанд», — дей эди.
Бири «Аякъсыгъайд», — десе,
Бири «Аллах бергенд», — дей эди..

VII

Бу сёз бла анасы
Афендиге кетгенед,
Мариямны аурууун
Анга ачыкъ этгенед...

«...Ол кызчыкъдан кызгъаныр
Джожьду бизни малыбыз,
Анга джарар адамгъа
Къурман болсун джаныбыз.

Сенде кёбдю дейдиле
Ауруу бакъгъан дууала,
Келмесенг, кетерикме,
Джюрегим бек кыйнала.

Айтчы, джаным, афенди,
Джан аурутуб элинге.
Джарар джеринг бар эсе,
Биз джетербиз кёлюнге.

Бериу-алыу затлада
Сени разы этербиз,
Хакъынгы толу бериб,
Кёлюнге бек джетербиз.

Кёлюнге не зат келсе да,
Айт барысын къалдырмай.

Биз да кьоярыкъ тюлбюз,
Кючюнгу бир салдырмай».

Мындан сора Тауджан да
Сёзюн бошаб кьарады,
Афендини кёлюне
Не келир деб, турады.

VIII

Аба тону юсюнде,
Окья беллик белинде.
Хаджи бёркю башында,
«Бер-бер» болуб кёлюнде.

Андан сора мычымай
Сёзге кириб тебреди,
«Айхай да, кызыгъызгъа
Бек джарарыкъма», — деди.

«Сени айтхан сёзюнгден,
Мариямгъа кёз болгъанды.
Кёз тийген аман затды,
Кёбню джерге салгъанды...

Нохта баууз, кьаламым
Бир да себеб болмайды,
Аны хакъы табылса,
Джарамай да кьалмайды...

Бусагъатдан огъуна
Межгитиме барайым,
Неден ауругъанына
Китаб ачыб кьарайым...»

IX

Мындан сора бу кьатын
къайтыб барды юйюне,
Афендини айтханын
Джомакълады эрине...

Муну айтхан сёзлери
Эрин да кьууандырды,
Мариямны сау этер деб,
Алайгъа ийнандырды...

X

Ол сёзлеге Мариям
Бир да эсин джибермей,
«Бош кыйналмагъыз», — деди,
Джарар кибик кёралмай.

«Манга кёз болгъанды деб,
Аны ючюн кыйналма,
Алай айтхан болса да,
Чырт сёзюне ийнанма...

Анга бир за ышанмай,
Башха мадар этейик.
Терк огъуна ашыгъыб,
Докторлагъа джетейик...»

Анасыны джюреги
Мынга уллу кыйналыб,
Джууаб бериб тебреди,
Афендиге ийнаныб.

XI

«Оу мен джарлы, Мариям!
Эшигими джабаса,
Аллахны чамландырыб,
Джау табасы боласа.

Хар не тюрлю аурууну
Афендиле багъалла,
Бойнуна тюрлю-тюрлю
Кёб дууала тагъалла.

Мынга дууа джарамаз
Деб ишекли болгъаннга,
Аллах кеси чамланыр
Аллай акъыл алгъаннга...»

Андан сора Мариям
Джууабсыз болуб джатды.
Аурууну кючюнден
Аман бла танг атды...

XII

Кюн да ёрге таяныб,
Эртден азыкъ болгъанед.

Сыртда, кьолда маллагъа
Хар ким ашын салгъанед.

Хар бир тюрлю джаныуар
Кюннге чыгъыб къараед,
Къышхы кюнню джылыуун
Джибермейин алаед.

Кёгюрчюн да, саламгъа
Къонуб, бюртюк излеед,
Къышхы кюнчюк батхынчы,
Бир керилейик деед.

Бу кёзюуде Мариям да
Бютюн аман болгъанед.
«Батмаймыды кюнюм», — деб
Дыгаласха къалгъанед.

Анасы уа ашыгъыб,
Афендини сакълаед,
Хар минут сайын аны
«Келмеймид», — деб джокълаед.

Алай бла аурууу
Бек къызыугъа баргъанед,
Хар минут сайын башха
Тюрлю бола тураед.

Айтханымча, афенди
Келмей, кечге къалгъанед,
Сакълай-сакълай, кечигиб,
Кюнорта да болгъанед.

Биягъы Тауджан турду,
«Энтда бир барайым», — деб.
Нек келмей къалгъанын
Кесине сорайым», — деб.

Олсагъатдан атланыб
Афендиге кетгенед,
Бир къаптал, эки тюмен
«Бош бармайым», — деб элтгенед.

Баргъанлай огъуна, ол
Келтиргенин кёргенед,
Накъырда сылтау бла
Былай джууаб бергенед:

«Керти манга келген эсенг,
Муратымы ачайым,
Джюрегиме туююлген
Туюмчекни чачайым.

Нохта баучукъ юйюме
Кирмей, сизге барыргъа
Ырыс этиб турганма
Хакъсыз къалам алыргъа

Алгъын хакъы табылмай,
Чыртда дууа къалмайды.
Ол алайсыз джазылса,
Бир да къабыл болмайды.

Ол себебден, дууабыз
Къабыл болмай къалыр деб,
Баралмайын тураем,
Тауджан келлик болур деб.

Энди сен да келгенсе,
Мен да джерлейим атымы.
Хайда бар да юйюнге
Келтир мени хакъымы.

Китаб айтханча этсек,
Аллах да кюч саллыкъды.
Ол заманда дууа да
Къабыл болуб къаллыкъды.

Бусагъатда келтирген
Затларынгы билеме,
Аны кесинг бошуна
Келтиргеннге кѳреме».

XIV

Олсагъатдан мычымай
Тауджан юйюне кетгенед,
Афендини айтханын
Эрине ачыкъ этгенед.

Тауджан къатыш эри да
Уллу сагъыш алдыла,
«Къалай этейик биз?» — деб
Сейирликге къалдыла.

«Къалай бла биз аны
Кёлюне джетерикбиз,
Алгы бурун хакъына
Не загла этерикбиз?» —

Деб, кёб сёзле сёлешиб,
Муратларын ачдыла.
Юйде болгъан затларын,
Ары-бери чачдыла.

Бир тыйыншлы затны деб
Кёб кюрешиб излелле,
Эм артда излей келиб
«Ма энди табдыкъ», — делле.

Мюрзеучюкге сатаргъа
Сакълаб тургъан джауларын
Элтирге таукел болуб,
Узатдыла къолларын.

Алай бла джауларын
Тауджан алыб келгенед,
Чаба-джорта олсагъат
Афендиге элтгенед.

Муну кёрюб, афенди
Эрнин-бурнун ышартды.
Эрлай джауну къотарыб,
Саутун да бошатды.

Тюрлю-тюрлю сёзлени
Кукаланыб айтаед.
«Не къадар келтирсегиз,
Ол къадар игид», — деед.

«Ма энди, джаным, Тауджан,
Дууабыз къабыл болур,
Ёлюр болджалы джетмей
Тура эсе, сау болур...

Ма энди уа барайым
Кесим аны багъаргъа,
Джарагъан дууаланы
Ичирирге, тагъаргъа...

Бир-бир ауруула дженгил
Сау болмай созулалла,

Ҳаман дууа джазсам а,
Рахатланыб кьалалла.

Ким билсин, Мариямны да
Дурууу алай болса,
Бир ишексиз сау болур,
Нохта бау келе турса»...

«Аллах-аллах, Мариямгъа
Не уллу кёз болгъанды,
Чыбыкъ кибик санлары
Тюз кьырылыб кьалгъанды.

Ажымсыз кьарамасакъ,
Бек кьыйынды аурууу,
Хаман дууа джазмасакъ,
Кетерикди кьарыуу.

Эртден, ингир тохтаусуз
Юйюгюзге джюрюрме,
Дууа суула ичире,
Хар кюн халын кёрюрме.

Бусагъатда бойнуна
Кёб дууала тагъайым,
Къоркъуулуду аурууу,
Бек кьадалыб багъайым.

Не азчыкъ да мычымай
Эки кьочхар союгъуз.
Мюлкюгюзню Мариямгъа
Къызгъанмайын джоюгъуз.

Бири акъ, бири кьара
Аллай кьочхарла алыб,
Сора дженгил келирсиз
Мени ызымдан салыб.

Аланы кьаны бла
Мен дууа джазарыкъма,
Кереклим табылса, сау
Этерге базарыкъма.

Ма китабны айтханы,
Энди аны этигиз,
Мында кесмей, кеслерин
Ары бизге элтигиз.

Кесин да джарашдырыб,
Ариу кирсиз соярсиз,
Нохта бауну орнуна,
Этин бизде кьоярсиз,

Экисини кьанындан
Эки затха алырсиз,
Ма ол затны кючюнден
Сиз кьууаныб кьалырсиз.

Энди мен да кетейим,
Сиз да дженгил келирсиз.
Нохта баугъа дагъыда
Бир затчыкъла берирсиз», —

Деб ашаб, ичиб, сора,
Дууа суула тартдырды,
Кьарнашларын ол элге
Кьойла излей чабдырды.

XVI

Кьарнашлары олсагъат
Джайылдыла ол элге.
Эки кьочхар алыргъа
Джетгенелле кёб джерге.

Айлана келиб, сора
Экисин да табдыла,
Олсагъатдан огъуна
Ызларына чабдыла.

Багъаларын джер-джерден
Джыйышдырыб бердиле,
Кьочхарланы да алыб
Юйлерине келдиле.

Олсагъатдан Мариямны
Кюбюрюн да алдыла,
Андан кийимле алыб,
Бир четеннге салдыла...

Кийимле бла кьочхарла
Афендиге бардыла,
Юйлери бла саулай
Бу затха кьууандыла.

Олсагыатдан афенди
Тюлкю кибик суююндю,
Джатыб тургъан джеринден
Эрлай туруб кийинди...

Къочхарланы къанындан
Эрлай джазыб дууала,
Мариямгъа элтгенед,
Нохта баугъа къууана.

Келсе келсин, Мариям
Къыйын болуб тураед,
Ауруууну кючюнден
Чачын-башын тырнаед.

Ауруууна артыкъ ауруу
Афендиден джетгенед,
Къурум суула ичире
Бютюн халек этгенед.

XVII

Афендини кѳргенлей,
Тауджан ёрге тургъанед.
Джастыкъ салыб тюбюне,
Табджаннга олтуртханед...

«Хайда, марджа, афенди,
Мариям къыйын болгъанды.
Дууа суула ичгенли,
Былай болуб къалгъанды...

Сенден мадар болмаса,
Бир мадар этерикбиз.
Мариямны да алыб,
Докторгъа кетерикбиз...

XVIII

«Алай деген не сѳздю,
Анга доктор джарармы?
Менден башха бир киши
Сау этерге базармы!

Тамблагъа энтда мен
Бери сизге кѳлirme,
Мариямгъа джарарыкъ
Кѳб дууалъ бѳдирме.

Докторгъа барса уа,
Къызыгъыз халек боллукъду.
Алай этсегиз, сизге
Аллах да чамланлыкъды...

Ол акъылны алсагъыз,
Сизге ёрге турмазма.
Барынг ёлюб къалса да,
Джаназыгъа бармазма».

Алай айтыб, афенди
Дууа джазыб бергенед,
Бу сёзледен анасы
Сау болурча кёргенед.

Олсагъатда аланы
Суугъа эзиб узатды.
Мариям, суймесе да,
Барын ичиб кьоратды.

Ичмейин кьояргъа уа,
Джокъ эди чырт амалы.
Кертиси да алай эд
Дунияны ол заманы.

XIX

Андан сора афенди
Юйлерине къайтханед.
Ол кетгенлей, Мариям да
Туруб былай айтханед:

«Анам, джаным, сен мени
Афендиге сойдураса,
Къурум суула ичириб
Ёлтюрюб кьойдураса.

XX

Ол ичирген дууала
Артыкъ ауруу кьошалла,
Сан-сапымы кемириб
Халек этиб бошалла...»

«Мариям, джаным, кёзчюгюм,
Башынг къысыб айтаса,
Алай тюл эсе, сен
Дининги унутаса.

Кёкден тюшген китабла
Ауруунгу билелле,
Ол китабла аллахдан
Аны ючюн келелле...

Аллах этгениге мен да
Разыма, — деб турмасанг,
Бу терс акъылларынгы
Тюз джоллагъа бурмасанг,

Дууагъа ишек болсанг,
Дууа санга джарамаз.
Аллай адамгъа таб
Аллах да тюз къарамаз

Алай бла анасы,
Мариямны сёзюне,
Чюйре джууаб бериб,
Къарай эди кёзюне...

XXI

Эртденбла эртдерек
Афенди да келгенед,
«Къалайды ауруунг?» — деб
Дууа джазыб бергенед.

«Бюгече джассыгъа дерн
Китаб ача къалгъанма,
Джарагъан дууа излей,
Кесим да къыйналгъанма.

Китабны къаза келиб,
Муратымы табханма.
Олсагъат дууа джазыб,
Бюгюн сизге чабханма.

Бу дууаны сен ичсенг,
Докторлагъа бармазса,
Аны кючю бла сен
Сау болмайын къалмазса.

Нохта бауу да аны
Къалгъанладан багъады.
Ичгенлени аурууу
Бир да къалмай агъады.

Ол себебден бир ийнек
Нохта баугъа берирсиз,
Аллахны айтхан сёюн
Къабыл этиб кёрюрсюз».

Бу сёзлени юйлери
Къабыл этиб алдыла.
Сайлаб ийнек берирге
Бары разы болдула.

Олсагъатдан афенди
Ма иш чыкъды дегенед,
Ийнегине къууаныб
Дууа суудан бергенед.

«Эштда ишчи, Мариям», — деб
Къызыу-къызыу теджесед
Елюрге себеб боллукъ
Къурум суула берсед.

Аны ичгенлей, Мариям
Башха болуб къалгъанед,
Биз алгъаракъ айтханча,
Бютюн къыйын болгъанед...

Хар кюн сайын афенди
Келиб, кетиб тураед,
Хар келгени сайын да
Нохта бауну ураед.

Анча сайын тохтаусуз
Дууа суула джутдуруб,
Хыйны-халмеш «дарманла»
Ариу айтыб тутдуруб...

Ол халили афенди
Толу айны ашырды.
Дууаланы файдасы
Кимге болгъанын джашырды.

Къойчуланы малларын
Джугъун къоймай бошады,
Ариу айтыб эм алдаб,
Болгъанларын ашады.

Ким да эслеб къалырча
Мариямны иши битди.

Саулукъ кючюн тауусуб
Ёлюр заманы джетди.

XXII

Эртден сагъат алтыда
Январь айны онунда,
Къаны тохтаб башлады
Хар бир тюрлю сапында.

Аны бла биргелей
Суууй-суууй тебреди.
«Мен кетеме, энди сиз
Рахат джашагъыз», — деди.

«Кёб термилиб мен сизге
«Дуниялыкъдан кетеме,
Бюгюн болуб джашауум,
Кетер къайгъы этеме.

Ненча тюрлю сёлешсем,
Сёзюмю алмадыгъыз,
Кесигиз айтхан сёзден
Не аз да къалмадыгъыз.

Докторлагъа джибермей,
Дууагъа ышандыгъыз,
Афендиге алданыб,
Ма менден бошадыгъыз.

Энди ауругъан болса,
Менден оюм алыгъыз,
Афендиге алдатмай,
Докторлагъа барыгъыз...

Бу хапардан афенди
Ёре къобду келирге.
«Дууа джазсам, хақъымы
Сакъ болугъуз берирге.

Тюнене джазгъан дууам
Хакъсыз болуб къалгъанды.
Бир ишексиз, аурууу
Андан къыйын болгъанды...»

XXIII

Муну эштиб, Тауджан
Афендиден уялды,
Бир дууагъа джукъ бермей
Къойгъанына къыйналды...»

«Ары-берн бола биз
Эслемейин кьойгъанбыз,
Джангыз бир кере ючюн
Бетибизни джойгъанбыз.

Энди келиб бир кёрсенг,
Муратынгы этербиз,
Бир ишексиз, сени биз
Кёлюнге да джетербиз...

XXIV

Мындан сора афенди
Мариямгъа кетгенед,
Бир талай бир кьагъытха
Дууа джазыб элтгенед.

Олсагъат аланы
Эди суугъа барысын,
Эки табакъгъа бёлюб
Ичирирге джартысын...

Мариям ауузун кысса,
Ол да тартыб ачаед,
Кюсюне басынганланы
«Кетигиз», — деб чачаед...

Кьуйгъан суу ауузундан
Тигелемей тебреди,
Ол заманда афенди:
«Энди кьояйыкъ», — деди.

XXV

Гокка хансчыкъ, кьуу болуб,
Тамырындан аугъанча,
Мариям да болду алаң
Хансчыкъ аууб кьалгъанча.

Чыбыкъ кибик санлары
Къайиш кибик созулду,
Джаякълары кысылыб,
Хар тюрсюню бузулду.

Мындан сора анасы
Санын джыртыб джылаед,
«Джангыз кызым ёлдю», — деб,
Этин-бетин тырнаед...

Къысха-къысха кёлю да
Минут сайын кетесд,
Атасы да бек кемсиз .
Муну киби́к этеед.

Къарнашлары джыйылыб,
Тюз къатына чёкдюле,
«Джангыз эгечибиз» деб
Къан джыламу́къ тёкдюле.

Тийре, хонну барысы
Къаыгы сёзге келдиле.
«Джулдуз киби́к Мариямгъа
Не болгъанды!» — дедиле.

Орундукъдан ёлюгюн
Юй тюбюне салдыла,
Саулай эл ма бу ишге
Бирча мыдах болдула.

XXVI

Андан туруб афенди
Ауаз бере башлады.
Уялмайын, ауузундан
Быллай сёзле ташлады:

«Аллах кеси бергенни
Бюгюн кеси алады.
Аны ючюн адамны
Кёлю къалай къалады?..

Сиз мынга джыласагъыз,
Аллах да чамланныкъды,
Къызыгъыз да джандетден
Юлюш алмай къаллыкъды.

Ууахтысы джетмесе,
Мени дууам джарар эди,
Анча этген затыма
Аллах да бир къарар эди...

Энди сизни борчугъуз
Аны джерине тюзетмекди,
Хакъ, борч къалмазча,
Дууачыны разы этмекди...

Эшта, аллах: айтса, сиз
Разы этмей къоймазсыз,

Бир кеск ючюп
Бетигизни джоймазсыз....

Алгы бурун джазылган
Дууа хакын берирсиз,
Ашы. схатын сора
Джыйышдырыб кёрюсюз.

Унутмагыз этдирирге
Маулутун, кемик дууасын,
Таймай этиб туругуз
Байрым кече джаймасын.

Анга айтылган хар затны
Мен айтханча чачарсыз,
Джандетлени эшигин
Кызыгызгъа ачарсыз...

XXVII

Алайдагы эллиле
Тынгылалла джарашыб,
Сейир болуб къалдыла
Бир-бирине къарашыб.

«Къасабчыгъа мал къайгы,
Эчкиге да джап къайгы»
Деген кибик этеед
Ол афенди биягы...

«Энди Мариям ёлгенди,
Алгын кибик кёрмезле,
Бусагъатдан озсала,
Бир капек да бермезле.

Бу къайгылы сагъатда
Нелерин да алайым,
Заман кетиб къалгынчы,
Болганларын талайым», —

Деб ма ол мурат эди
Аны хар не этгени,
«Джандетге», «джаханымге» —
Барысына джетгени...

XXVIII

Мындан сора мычымай
Асырар къайгы алдыла,

Джууб эмда кебинлеб,
Сал агъачха салдыла.

Халкъ да аслам джыйылыб,
Къабырлагъа элтдиле,
Аш-схат оноуну да
Къайгъысына джетдиле.

Олсагъатдан афенди
Джандыргъанед кёзлерин,
Аслам схат салыргъа
Бардыраед сёзлерин.

Схат къалай салынса,
Алай «хакъын» алаед,
Кёб схат салынса уа,
Бютюн жарыкъ болаед.

Бир белгили юлюшню
Энчиликге тыяед,
«Бу мени хакъымды», — деб
Хурджунуна джыяед.

Ол себебден алайда
Ауаз бериб кюрешиб,
Элли беш сомну алды,
Схатындан юлешиб.

Аны бла болалмай,
Ёлю джабыу изледи,
«Ма ол да меникиди,
Беригиз аны», — деди...

Андан сора, мычымай,
Къойчулагъа эндиле,
Джыйылгъан халкъ биргелей
Къангъы сёз да бердиле.

Бары бирден Мариямгъа
Улуу бушуу этдиле.
Андан сора чачылыб
Юйлерине кетдиле.

Къойчуланы аллында
Бир бёлек къарт къалгъанед,
Афенди да кетмейин
Ала къатыш болгъанед.

XXXIV

Ол кюнледе кюнлюбюз
 Къарангы кюн болаед,
 Бай къауумла бизни
 Терибизни сояд...

Онджетинчи джыллада
 Къызыл Аскерден толуб,
 Ресейни хар джеринде
 Бирча къазауат болуб,

Компартияны кюннен
 Джаугъа къылыч урдула,
 Къан тегюшюб ол аскер,
 Жангы дуня кърдула.

Алай бла бирлешиб
 Совет власть салдыла,
 Къан ичген гыбыла
 Мыдах болуб къалдыла.

Джарлы халкъла барысы
 Этеклерин къайырыб,
 Афендини эм попну
 Кърал оноудан айырыб...

Джашау кеси кергюздю
 Афенди ким болгъанын,
 Джалчы-джарлы къауумгъа
 Къыйынлыкъла салгъанын...

XXXV

Ма алай бла бизни
 Кезлерибиз ачылды,
 Юсюбюзден басхан тубан
 Бир да къалмай чачылды.

Къойчуланы джашлары да
 Бирер джигер болдула,
 Совет властны берген
 Саугъаларын алдыла.

Ууакъ-ууакъ ликпунктда
 Окъууларын ёсдюре,

Тамам билим алдыла.
Эски джолну кесдире.

Мариям эслерине тюшсе,
Ахсыналла кыйналыб,
Эгечлерин афенди
Елтюрсенине ийнаныб.

Кеслери да партияны
Сафларына кирдиле,
Эмда аны уставын
Къалдырмайын билдиле.

Рахатланыб джашайла
Совет властны къолунда,
Бирер ишни толтуруб
Партияны джолунда.

Къурч кибик компартияны
Ишлерин туталла,
Анга къаршчы затланы
Тамырын бутайла.

Афендини алгъыпча
Бир да сёзю ётмеди,
Ол айтханны джарлыла
Алгъын кибик этмеди.

Совет властда алагъа
«Бизден кенг тур» дейдиле,
Джарлыланы алдаргъа
Бир да джол бермейдиле.

Ма ол кюнден сора уа
Иши къалмай джыгъылды,
Алгъынча алдаялмай,
Юйюне сыйыт тыгъылды.

Ишлерге бир да суймей,
Муратын кёбге юлешди,
Совет властны чачаргъа
Умут этиб кюешди.

Алай болса да, аны
Совет власть ууатды,
Джарлы халкъгъа аны
Этген затын ангылатды.

Къойчуну джашларыны
Бири окъуб тураед,
Культштурманы аллында
Бу джырыны да джырлаед:

XXXVI

«Эй, къарангылыкъ, къора
бизден,
Мындан кѣб энди кыйынама,
Хаман ашаб этибизден,
Кемигибизни чайнама.

Минг джылланы сабыр этиб,
Этген ишинге тѣзгенбиз.
Джарыкъ дуниядан кенг кетиб,
Кыйышлыкъ сынай безгенбиз...

Афендиле эм моллала,
Сени бла хайырланыб,
Бизге кыйышлыкъ салдыла,
Болгъан затыбызны къабыб...

Къора энди, къора бизден,
Заман сени кыймазлыкъды,
Джангы джашау чырта сенден
Кесине хакъ алмазлыкъды.

Джангы дунияны джилтинлери
Санга къаршчы кюреширикди,
«Сени кыймау» деген ишлери
Бир адамча бирлеширикди.

Санга ёлюр аджал тийгенли,
Къызыу ёсюб башлагъанбыз,
Таб кѣб джерледе хазна кыймай
Къоратыб, юзюб бошагъанбыз.

Неллай бир больницала этиб,
Неллай бир доктор къуралгъанды.
Афендини дууасы кетиб,
Элле фельдшерледен толгъанды.

Джашасын Совет властыбыз!
Сени бизден къоратады,
Социалист джолда бардырыб
Джарыкълыкыгъа къаратады.

ПОЭМА

Наэму халда джазылган лирика-эпикалык суратлау сюжетли чыгармагъа поэма дейбиз.

Сёз ючюн, Байкзулланы Даутну «Шамай алгъын бла энди», Ёртенланы Азретни «Сафият» деген поэмалары, д. а. к.

СОЧИНЕННЕГЕ ТЕМАЛА:

1. Байкзулланы Даутну творчествосунда (чыгармаларында) баш тема — адамланы ангыларында, джашауларында джангы бла эскини кюрешни.
2. Байкзулланы Даутну поэмалары бла назмуларында таулу тиширыуну сыфаты («Мариям бла афеиди», «Залихат», «Таулу къызны...», д. б.).
3. Орус совет поэт Эдуард Багрицкийни «Смерть пионерки» деген поэмасы бла Байкзулланы Даутну «Мариям бла афеиди» поэмасында баш героиняланы — Валя бла Мариямны сыфатлары.
4. Байкзулланы Даут — джангы социалист джашауну джырчысы.

Аппаланы Хасан

(1904—1939)

Белгилі совет джазыучу Аппаланы Алийни джашы Хасан Уллу Октябрь бла бирге туугъан къарачай литературада суратлау прозаны башлагъанлары бириди.

Аны литературагъа келиу джолу джашаулары, творчестволары социализм къурау бла, халкъны тулпар ишлеринден, сейирлик романтикадан толу джылла бла къаты байланган биринчи таулу совет интеллигентлени джолларына ушайды.

Аппа улуну джазыучу тенглери биринчи къарачай литература Ертенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Къаракетланы Исса кеслерини литература ишлерин совет, партия организациялада къуллукълары бла биргелей бардырыб, Къарачай-Черкес областны хар не тукъум джамагъат ишлерине да тыйыншы къатышханлай тургъандыла.

Аланы джазгъанлары эски джашауну ууатыб, жангы джашауну салыу пафос бла сугъарылгъан чыгъармала болгъандыла. Ала кеслерини фахмуларын, билимлерин да социализм къураугъа хайырландырадыла. Бизни литературабызны пионерлерини творчестволарында эм керекли, эм баш, эм магъаналы зат — иннет, тин джаны бла азатланиган адамгъа джарыкъ дуняаны эшиклери кенг ачылыб, джашауну жангыча тюзетинде джол кѳргюзген идеягъа ажымсыз ийнам, анга кеслерин толу берну — ачыкъланады.

Аппаланы Хасан 1904 джыл 22 июлда Къартджурт элде туугъанды. Аны атасы Алий кеси къыйыны бла джашагъан таулу юйдегиден чыкъгъан, накъырдачы, джити сѳзлю адам бол-

гъанды. Ол, халкъ джырланы, джомакъланы, таурухланы, кюулсни, нарт сёзлени, эл берген джомакъланы упутмай, эсинде тутханды. Ол себебден аны джангыз джашы Хасан, гитчечик заманындан огъуна халкъ акъылдан, оюмдан чыкыгъан чыгъармаланы туугъан, ёсген юйюнде кёб эште, аланы сыйлагъанларын кёре, кеси да халкъ сёзге уллу багъа бере билгенди.

Хасанны анасы Уркъуят джашын бек сыйгенди, джашауда ариулукъгъа эс бёлурге, аны сюерге, ариу халиге юретирге кюрешгенди. Алая Уркъуят 1919 джылда ёлюб, Хасан 15 джылда ёксюз къалгъанды. Атасы арт кёзюуде эл Советде ишлегенди. 1924 джылда ёлгенди.

Хасаны туугъан эли Къартджурт Къарачайда эм эски элсни бириди. Бюгюн да анга бурунча Эл тюбю деб къоюучандыла. Къартджуртха хошулукъ этген Учкулан бла Хурзук элледиле. Юч ёсен да Минги Тауу тюбюнде Къобан сууу джаргъасындадыла. Кёз къууандыргъан айбатлыкъ, къуршалайды Къартджурт эли. Тёрт джанындан субай нарат, шызы, къайын терекле бла юслери джасалгъан мийик, чырайлы таула къуачакълайдыла. Чегет ийне этген салкъын, кирсиз тау хауаны солуб турурунг келеди, санларынга ол бир тукъум бир дженгиллик береди. Мийик тау джитилени юсю бла уллу тау къушла, къанатларын кериб, кирсиз хауаны тенгизин джарыб джюзедиле, тюбюнде уа Къобан шуулдайды, толкъуулары бир-бирин тюседиле. Ёзенин тауушуна эришгенча, суу да тохтаусуз ушакъны бардырады.

Табигъатны бу ёмюрлюк ариулугъун мутхуз этген, адамлагъа къууаныб джашаргъа къоймагъан эллидени такъыр джашаулары эди.

Ташсыз джерн асыры аздан эллиле, гитче тёнгертке юйчюклене бир-бирине джабышдырыб баргъанча, къысыб ишлейдиле. Аланы башлары топракъ бла къалын джабылыб, юсюе ханс къозлаб, джууугъуракъ таулу башындан къарасанг, биченлик къаралдым сызла бла айырылыб тургъанча кёрюнеди. Ала орамчыкъла, арбазладыла: юйле, план бла бичилмей, джерни рельефине кёре салыннгандыла. Ол ууакъ джербаш юйчюклене къатында къанджалбаш юйле да бар эдиле. Ала бай адамланыкъыла эдиле. Къартджуртда салыргъа джер табылмагъан себебден кеслерини мекамлары болмагъан юйдегиле да бар эдиле.

Бир десетина сабан минг сомгъа сатылыучан эди. Бир къауум быллай джерсизлик къыйынлыкъда тургъанлыкъгъа, бирси къауум а аталарындан огъуна уллу джер иеле болуб, халкъны джегиб, къыйнаб тургъандыла.

Къартджурт Уллу Октябрь революциягъа дери Къарачайны эм уллу эллерини бири эди. 1895 джылда бу элде беш минг бир джюз тохсан адам джашагъанды. Мында айтылынган джыр-

чыла джашагъандыла. Джырланы кеслери джарашдырыб, ма-
къам салыб аууздан ауузгъа айтыб тургъандыла.

Бу джерлеге орус алимле келиб, кеслерини ариулукълары
бла сейирсиндирген джырланы джазыб алыб тургъандыла. Къа-
рачай таурухланы, эски джырланы, парт хапарланы эм кёб
билген Къартджурт элчи Джанкёзланы Будиян болгъанды.

1898 джылда А. Н. Дьячков-Тарасов Будиянны ауузундан эш-
тиб «Сборник материалов для описания местностей и племен
Кавказа» деген этнография журналда талай эски къарачай тау-
рухну, хапарны джарашдырыб басмалагъанды. Сёз ючюн,
«Сосуркъа бла беш башлы эмеген», «Алауган», «Генджакешау-
ай», «Ёрюзбеки ёлгени», «Чюерди», «Княгиня Сатанай», да-
гъыда башхала.

Бизни литературабызны аллын башлагъанланы бири, фах-
мулу джазыучу Ёртепланы Азрет, белгили журналист, литера-
тура критик Хубийланы Ислам (Къарачайлы), айтылынган
революционер, джамагъат къуллукъчу Алийланы Умар, дагъы-
да башхала Къартджурт элден чыкыгъандыла.

Ишексиз да, бу элде социал юрениши къатылыгъы аллай
адамланы ёсерлерине себеб болгъанды.

Революциягъа дери Къартджурт эли динчиликни, къарангы-
лыкъны, социал тепгезликни уясы эди. Анга шагъатлыкъ:
элде тохтаусуз ишлеб тургъан джети межгит болгъанды, орус
тилде окъутуб, элге билим берген ал башланган школ а —
бир джангыз. Ол школда окъугъанды Аппаланы Хасан. Школну
бошагъандаи сора, андан ары окъургъа къолундан келмей, ата-
сы бла биргелей мал кютерге джарашады, бичен ишлейди.
Школну джеринден сегиз этиб бир юлюшю бла хайырлапыр
ючюн, Ауман деген устазгъа джумуш этиб турургъа джараша-
ды. Хасан окъуугъа, илмугъа, орус тилин билирге кемсиз тер-
мигени себебли, элден ол устаз кетгенинде, правленде къагъыт-
чыгъа болушчу болады.

Орус культурадан хапарлы адамла бла элде джашау
джууукълашдыргъаны, Ташчыда (рудник «Эльбрус») ишлеген
орус ишчиле бла шагърейлиги, ишексиз да, ол кёзюде анда иш-
леген къарачайлыладан, тегейлиледен хапарлы болгъаны—бы-
ла барысы джазыучу боллукъ джаш адамгъа джарайдыла.

«Къара кюбюр» романда «Эльбрус» рудникни иеси Романо-
ва Вераны, управляющисини, чиновниклерини образлары, иш-
чиле бла администрацияны арасында келишиулени суратлагъан
джерлерине авторну сабий заманында кёрген, эштген затлары
эсинде къалыб болушхандыла.

Уллу Октябрь социалист революция Къарачайны урунган
халкъына азатлыкъ келтиреди. Хасанны джашауунда джангы
ёмюр башланады. Граждан къазауат бошалады. Контрреволюци-
яны ууатадыла. Совет власты бегитедиле. Къарачайны эзилиб

тургъанларына азатлыкъ бла биргелей кенг джолла ачыладыла.

Хасан джамагъат ишлеге къатышыргъа къолундан келирча болады. 1923 джылда ленинчи комсомолну тизгинлерине киреди. Баталпашинск отдел комитетден келген джёнгерлери бла бирге Хасан биринчи комсомол организацияны къурайды, анда бир джылны секретарь болуб ишлейди.

1924 джылдан башлаб, эл Советни къагъытчысы болуб, юч джылны ишлейди. Ол джылда огъуна судисполнителге айырылады.

1925 джылда ВКП(б)-ни Къарачай-Черкес Оргбюросу Ростовдагъы юристлик курслагъа джибереди аны. Курсланы бошаб келгенден сора сюд, прокурор ишледе урунады. 1931 джылда Север Кавказ крайком Хасанни индустриал институтну технология факультетине окъургъа джибереди. Институтда окъугъанын Хасан джамагъат ишле бла байламлы этеди. Культпроп бёлюмюю тамадасы болуб ишлейди, партколлегияны члени болады. 1933 джылда Аппа улуну институтну IV курсундан ызына чакъырадыла, областха прокурор этедиле. Ол къуллукъда ишлеге кёзюююнде «Къызыл Къарачай» газетни «Сюд бла прокуратураны билдирную» деген бёлюмюн бардырады.

1934 джылда Хасанни партияны обкомуну ашаратына кёчюредиле. Алгъа Обкомну секретарыны заместители, андан сора обкомну эл мюлк бёлюмюню тамадасы, аны ызы бла башчылыкъ этген партия органланы бёлюмюню тамадасы болуб ишлейди. Ол джыл Болгар коммунист партияны башчысы Георгий Михайлович Димитров бизни областха къонакъгъа келген эди. Аппа улу аны биргесине айланады.

1936 джыл сентябрь айда Аппаланы Хасан партияны обкомуна экинчи секретарь, 1937 джылдан а — биринчи секретары болады.

Окъууу бла юрист, джюрегини разылыгъы бла пропагандист, фахмулу къураучу, алапат стилист, ана тилни байлыгъын тамыры бла билиб, уста хайырландыргъан, орус тилни таза, кючлю билген билимли адам, кесини билимин теренден терен этер ючюн тохтаусуз кюрешеди.

Хасан кёб тюрлю илму бла кюрешгенди: литература, физика, математика, история, тау фольклорну андан иги киши билген болмаз десек, джангыллыкъ тюлбюз.

Партия иште Хасанни ким да билген иги къылыгъы — адам бла джарашыулугъу, эрлай шагърей болуб, джууукълашыб, кереклисине эс бёлгени эди. Халисини алайлыгъы аны ишине болушады, адамланы кючлерин къралны, партияны ишлерин толтуруугъа, баджарыугъа айландырады, литература чыгъармаларына персонаж табыуда магъанасы уллу болады.

Аппаланы Хасанны литература иши сейирликди. Анга кире-диле: газетледе, журналлада басмаланган докладлары бла сёзлери, алапат публицистика ишлери: «Революция, Къарачай эмда класс юреш» (1929), «Карачай на путях социалистического животноводства», «Ара социалист мюлк сыйлыды эмда анга тиерге, заран этерге джарарыкъ тюлдю» (1933), «Битим джыйыуну эмда аны сакълауну юсюнден» (1934), «Къарачайда тау социалист малчылыкны ёсдюрююню юсюнден» (1935)—деген брошюрала бла статьялары, д. б.

Экономика, право джанындан джазгъанлары — барысы бек багъалы ишле болгъандыла. Алай болса да Аппа улуну творчествосунда эм уллу, эм баш чыгъармасы «Къара кюбюр» романды. Бу роман къарачай литературада этаплыкъ чыгъармады.

Аппа улу бу чыгъарманы терен эмда кенг историялыкъ полотно этиб чыгъарыргъа акъыл этген эди. Ол, Къарачайны бурунгу джашауун тиоп-тюз суратлагъан бла биргелей, джангы джашауну да кёргозюрге излегенди. Къарачайны бурунгу джашауу революцион кюч бла тюрленинг мадарсыз иш болгъанын ачыкълаб, халкны 900-чю джылладан башлаб 30-чу джыллагъа дери историясын джазаргъа излегенди. Алай джазыучу муратына толусу бла джеталмагъанды. «Къара кюбюр» романы эки китабын джазыб басмадан чыгъарады. Ючюнчю китабы бла «Джаула» деген романыны къолдан джазылгъаны уа редакцияны портфелниде 1937 джылда басмаланмай къалгъандыла.

«Къара кюбюр» романы темасы — Къарачайны революциягъа дери джашаууду. Аппа улу къарапгылыкъдан аджаныб тургъан, динни зараны тели этген джарлыла, джалчыла, джашауларыны болумун ангылагъандан ангылай, класс сезимлери ёсе тебрегенин кёргозген бла бирге, аланы ангыларын уятыуда орус ишчи классны магъанасын ачыкълайды.

Роман Къарачайны тау ёзенлеринде коллективизация баргъан кёзюуде джазылгъанды.

«Къара кюбюрде» айтылынган затла, ётюр кетген узакъ заманладагъы ишле болсала да, 30-чу джыллада джамагъатха китабы бек уллу магъанасы болгъанды: ол суратлау образлары юсю бла таудулагъа патриархал джашау джорукъну тюрлендирмей болмазлыгъын ачыкълагъанды. Бу историялыкъ роман джити, уста тил бла, совет кёзюуде да тамыры бла къораб бошамагъан, бир къауум урунганны мыйысына илиниб, тырпакъларын бошларгъа унамай тургъан эски заманны кир, къарангы кючюн айгъакълаб, анга къаршчы джазылгъанды.

Къыямытланы адам хакъ ашаучула болгъанларын, муслиман динчилени ётюрюкчюлюклерин айгъакълай, орус эмда миллет пролетариатны эм иги хали шартлары юсюнде болгъан

Сёменну сыфатын алагъа къаршчы халда суратлай, Аппа улу совет адамлагъа — таулулагъа класс кюрешни кимле бла, къалай барлыгъын ангылатады, урунган халкъны джашаугъа кёюн кенг ачады.

Романны кесини энци социал-психология проблематикасы, революциягъа дери Къарачайны юй джашау болумун, халкъны хар бир къауумуну хали шартларын авторну халкъ эште, сёлеше тургъан тил бла уста суратлай билгени романнга миллет форма береди, халкъны ангысына терен сингерча, хакъ сюрча этеди. Эм баш социал проблемалагъа романда социалист позицияладан къаралады, революциягъа дери Къарачайны джашау болумуна критикалыкъ кез бла къарау, орус эмда совет литератураны иги традицияларына эс бёлюб юрениу — была барысы Аппа улугъа магъанасы социалист болгъан чыгъарма джазаргъа болушхандыла. Социалист реализмни битимли джеринде «Къара кюбюр» кёгетлери сыйынгысыз битген уллу терек болуб ёсенди.

«Къара кюбюр» романнга XIX ёмюрню аягъында, XX ёмюрню аллында къарачай халкъны джашаууну энциклопедиясыды деб айтыргъа ажымсыз боллукъду.

Джашаууну не тюрлю джаны бла да кенг кёргозгени себебли, «Къара кюбюр» романнга халкъ бусагъатда да уллу эс бёлгенлей турады, суймеклиги джукъланмайды. Анга шагъатлыкъ — романны ючюню китабын джазыб, басмагъа хазыр этиб тургъанлай ауушхан Хасанны муратына джетдирирге излеб, башха джазыучу, Къобанланы Дагир, «Таулада таууш» деген романны джазгъанды. Халкъны романнга суймеклигине шагъатлыкъ этген дагъыда — «Къара кюбюрню» тамалында чыкъгъан талай пьеса, Къарачай-Черкес областны драмтеатры Совет Социалист Республикаланы Союзу 50-джыллыгъына чыгъаргъан драмалыкъ эпопея «Пробуждение гор».

Къарачай литератураны историясында «Къара кюбюр» бириши, эм алаамат романды. Аны багъалылыгъы, сыйы кюру апа тили ёсдюргенинде, ёмюр алмашына тебреген кёзюудеги боранлы джылланы летописи болгъаны ючюю, неда проза жанрны эркин хайырландыра, таулары джашауларыны энциклопедиясын джаза билиуде болуб къалмайды. Аны сыйы ёмюрлени, миллетлени ортасына кёб бедженли кёпюрча тюшгениндеди.

«Къара кюбюр» кюру къарачай чыгъармады деб кюяргъа боллукъ тюлдо. Ол хар миллетникиди. Не ючюю десенг, джазыучу романда салгъан проблемала башха миллетлеге да юлгюдюле.

«Къара кюбюр», орус тилге кёчюрюлюб, 1977 джыл Москвада «Современник» китаб басмада 30.000 экземпляр тиражы бла

чыкыгъанды, алай бла совет литературада тыйышлы орун алгъанды. Аны бла шагърей болургъа энди башха миллетли окъуучугъа да мадар табылгъанды. Аны гуманизм, интернационал шохлукъ, класс джаулагъа кечну салмагъан идеялары, адам улуну аллындагъы коммунист оптимизм бла согъулгъан джашауу иги боллугъуна ышаныу — миллионла бла окъуучулагъа аны джууукъ чыгъарма этеди.

Аппаланы Хасан чыгъармачылыкъ джолуну туура чагъыб башлагъан кёзююнде замансыз (1939 джыл 4 июнда) ауушханды.

КЪАРА КЮБЮР

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ

Биринчи башы

Тууар кёз кибик, тюрмени терезесинден кюнню джилтинлери киредиле. Ала Абдул-Къадырны аллында кюзгю мияла сынганчыкыгъа тийиб, кюн джарыкчыкыкъ къабыргъада къалтырай келиб, къоянча ойнайды. Абдул-Къадыр сакъалын тюзетген заманда кюзгючюкню ёрге, энишге тутса, батнарда тэяныб тургъан нёгерлерини кёзлерине кюн таякъла тийиб къаматадыла.

Батнарны аллында бешеулен, танг атхандан бери олтуруб, башларын кёлтюрмей, карт ойнайдыла. Не заманда къарасанг дэ, бир къолджаулукъну ичинде кёб джюрюген багъыр шайла кёрюнедиле. Бешиси да бир-бирине къош-баш болуб, сууукъ кече отха чёкген адамлача, бир уллу хазнаны бир-биринден джашыргъанча, бир къоллары бла картланы тутуб, бирси къоллары бла джабаргъа кюрешиб, хар ким эслетмей, нёгерини картына къараргъа кюрешеди.

Абдул-Къадырны туурасындагъы, ёзюю киндигине дер джыртылыб, сакъалында юч-тёрт узун сары тюгю бла, башындан эсе, джелкесине джанаша, отда бишген гардош хычыпча картузу бла, картла тартылыб тебреселе, къачар къоянча, тегерегине къарайды. Картларында къарамашакъ тузну кёрмегининде, кир къолджаулукъда багъырланы сермерге ийилгенин къатында олтургъан джырыгъерин эслеб, бойнундан буууб, тюбюне салды. Ала бир-бирин басыныб тюерге болгъанлай, Абдул-Къадыр, сакъал джарашдыргъанын къоюб, таш юй тюбде зынгырдаб, тёнгереп айланган багъыр шайланы джыйды.

Тюйюшгенле бир-бири хамхотун бузуб, кимни бурну къанай, кимни кёз тюбю кёгериб, кир сары чачлары мангылайларына тегюлюб, къарынлары тобукълары ачыла. тизлиб шайланы

ким алгъанды, деб бир-бири кёзлерине къарадыла, алай болгъанлыкъгъа, Абдул-Къадыр, багъыр шайланы джан хурджууна джыйыб, кесин джукъ да кёрмегенча этиб, кюзгю сыннгаичыкъ бла къадалыб сакъалын тюзете эди.

Джырыгъерин, ышарама деб, сары къаралдым мутхуз тип-лерин кёргюзте, кегермеген сау кёзюн нёгерлерине айландырыб, Абдул-Къадырны сыртын кёргюзте кёз кысыды. Аны эслеб, сакъалында юч-тёрт сары тюзю болгъан, кысыла келиб, Абдул-Къадырны къабыргъасындан тюртдю:

— Эй, басурман, ачханы бер! — деб къркъмай, аны къадыла баргъанына кеси кесине сейирсениб, Абдул-Къадыр ызына айлангынчы, ызына атлаб тебреди.

Ашыкъмай, тюрмеде ёсдюрген къара сакъалын сылай, арба тохунча, кёкюрегин аллына чыгъарыб сорду:

— Менден ачха излеген кимди?

Ингичке табы мангылайын джыйырыб, джамчыла кибик, эшиге салынган къашларын туюб, кьутургъан тууарча, кёзлерин джапдырыб къарагъанында, ачха излегени да унутуб, бенин да барыб биягъы батнарны аллына джарашыб, коннга да тюрмеден чыкъсала урларыкъ ачхаларын салыб, туюшген заманда чачылгъан, кыйырлары кемирилген картланы джыйыб, биягъы оюну башладыла.

Абдул-Къадыр, кесин джарандырыб, эски ич кёлегин сархча башына байлаб, сакъалын сылай кюзгюге кёб къараб туруб, энек тамырдан тоуб окъугъанча, кеси аллына кюлюб, нёгерлерин илгендирди. Сархын тешмегенлей, кёзлерин сюзюлтуб, карт ойнауну кюлюб, сир болуб анга къараб тургъанланы алларына келиб, сорду:

— Къарачыгъыз, мен шыйыхха ушаймамы?

Къалгъанла сейирсениб ауузларын ачыб, джырыгъерин:

— Эки имбашында къанатларын болса, сапылагъа салынган шыйых суратлагъа бек ушайса, — деб кюлюрге кюрешиб, джырыкъ эрин кыйыгъына джиберди.

Кёлек башындан ычхыныб, джарандырыб кысылгъан сархы бузулмасын деб, бир кюлу бла джелкесине джабышханлай, бир кюлу бла да сакъалын сылай:

— Тутхан ишим тересе тебрегенди, бир кере шыйых болуб кёрмесем да, боллукъ тюлдю, — деб гитче заманында окъугъан къуран аятланы, башын эки джанына атыб, кычырыб окъуб тебреди.

Окъууну кызыууна жириб тургъанлай, джасауай, тюрме эшикни тешигинден джангыз кёзюн къаратыб:

— Мында тууарча кычырма, межгитде турмайса! — деб кычырды. Айгъанын иги белгил этер ючюн, тешикден сюнгюне кыйырын кёргюзюб кетди.

— Кёремисиз, тенгле, мени кибик аманлыкъ сюеклерине сингген бир адам шыйых болургъа тебресе да, кьоймайдыла, ха-ха-ха! — деб къарнын тутуб кюлюб. батпаргъа аунады.

Абдул-Къадыр аманлыкъ этиб тюргеге тюшюб тургъанлы юч джыл тауусулуб, тёртюнчю джылы толуб, башына бош болургъа бир ай джарымы кьалгъанды. Акьыл-балыкъ болуб, джыйырма бла онбеш джылгъа киргинчи, хар бир тюрлю аманлыкъны этиб кёргенди, хоншусуну бузоун урлаб кесгенден башлаб, адам ёлтюрген аманлыкъгъа деричи ол этмеген кьалмагъанды.

Башына бош болурну аллы бла кёб сагъыш этиб, урлагъаны табсыз болгъанын таныгъанды. Урларгъа кесинги кыйнаб, кече, кюн джукъунг бёлкюнюб айланыргъа керекди. Малны несини кьолуна тюшсег, аямай «кьундуз ийлеуюнго» береди.

Танымагъан, сенден хайыр кёрмеген бир опочуну кьолуна тюшсег, кесилир кьойну тезениге атханча, тюргеге тыгъыб кьояды. Бу затланы барысы да сюзюб, урлагъандан эсе, шыйых болгъан тынч болгъанын ангылаб, тюрмеден чыгарыны аллы бла кесин шыйых бетде джарашдыргъаны аны ючюн болгъанды.

Тюрмеден чыгъыб, шыйых болуб тебресе, кьалай этерне, кесин кьалай джюрютюрюне сагъыш этиб, эски кёлекден чырмалгъан сархын да башындан тешерге унутуб, шыйых болуб, джашил абасы бла, чыммакъ акъ дарийден сархы бла, эл тегерегине басыныб, алтын ачха кьалай кьуюллугъу кёзюне кёрюнюб, ышаргъанлай, джукълаб кьалды.

«Локъум тузну картланы тюбюнден кесинге тартханынги кёргенме», — деб джырыгъеринини кычырыгъына уянганында, сакъалында юч-тёрт сары тюгю болгъанын сырты айланыб олтуруб, кьолунда крест патчагы, Абдул-Къадыргъа къараб тура эди.

Суратны салыннганын джаратыб, эсине келди: кёб кьалмай мени бетим, сакъалым мынга ушайды, аны юсюне акъ сархым бла джашил абам болса, бир да кьоркьмай, кьалайда да шыйых болургъа боллукъма деб, эки кьолун бир-бирине ышыб кычырды:

— Эй, сиз аман, битли гудула, карт ойнагъанын кьуюугъуз да, мен сизден айырылыргъа кёб кьалмагъанды ,туругъуз, хар ким этген аманлыкъларыгъыздан бирер хапар айтыгъыз, — деб кьобуб, аягъы бла уруб кьолларындан картланы чартлатды.

Джырыгъерин кьайырылыргъа да бир тебреди, алай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадырны эки кьашыны ортасы дукъур туююле тебрегенин эслеб, ышарама деб, биягъы эрнин кыйыкъ этиб, джауорунларын ура, кьалгъанлада алгъын кьатына олтурду

Батнарда олтургъа орун табылмай, аллында таш юй тююне олтургъан, сакъалында юч-тёрт узун сары тююю болгъаны аягъыны бурну бла кёлеги джыртылыб, ачылыб тургъан къарнына тюртюб:

— Сен башла, — деб буйрукъ этди.

Къалгъанладан болушлукъ излегенча, нёгерлерине мангылайы бла къараб, киши аны джанындан сёз къошмагъанында, джелкесин къашый, амалсыздан башлады:

— Мени амацлыкъларымда алай сизни сейирсиндирир зат джокъду, алай болса да бу кёзюуде тюрмеге тюшгеними айттайым.

Хапчюкле урлаб тюрмеге тюшдюм да, азабымы чегиб чыкъгъанлай, кеси кесиме урламазгъа сёз бериб, элимде бир бай тюкенчиге джалгъа джарашдым. Джалгъа кирген заманда сёзюбюз алай болду: мен хапчюк ташыргъа, атларына къараргъа деб, аны тюкенини ичинде бегим этдик. Айым джетгенлей, эки сомну да къарт анамы къолуна бериб, ач, джаланигач болсам да, тёзерге кюрешиб турдум.

Бир кюн тюкеннге беш арба бла ун машокла келтирдиле. Тюкенни иеси, артыкъ калегим къорайды деб, манга болушургъа башха адамны тутмай, юсюме ёре туруб, дженгил бол дерге къалгъанында, юч машокну да бир-бири юсюне салыб кёл-тюрюб басхычдан чыгыб баргъанлайыма, этегими джылтыргъанына абыныб джыгъылдым да, къабыргъа негилерими сындырдым. Мени машокла юсюмю басыб, къобалмай тургъанлай, тюкенни иеси дженгил къобмайса деб, чуругъуну бурну бла хамхотума уруб, джарым ай джалымы да бермей къыстады. Къарт анам, чапракъла сала, къабыргъама сау этгенинде, дагъыда джалгъа джарашыр мурат бла тегерегиме къарадым, алай болгъанлыкъгъа, тегерекде киши джалгъа алыргъа унамады. Къобуб, аякъ юсюне мингенимде, толу бир айны иш излеб айланыб турдум, алай болгъанлыкъгъа атым аманига айтылгъан эди да, киши джалгъа джарашдырыргъа унамады. Эртденбла къобуб кетсем, ызыма къайтыб ачдан ёле тургъан анамы кёреме деб къоркъуб, юйге къайтмагъаным бола эди, къайда болса да чалдын джанында кече къала, бир бёлек кюнню айландым.

Бир ингирде мени къыстагъан тюкенчини тюкенине кёб адам басыныб тургъанлай, къысыла-къысыла бардым да, адаманы ичине къатышыб, кёз байлаб, мамукъ чырмалгъан четенлени артына къысылдым да къалдым.

Адам эслемесин деб тылнуууму чыгъармазгъа кюрешиб, сатыгъа келген адамла чачылыб, тюкен этилгинчи турдум.

Тюкенни ичинде къалайда не зат болгъанын билгеними се-

бебинден, ууакъ-ууакъ тюртюме барыб, ачха джийылгъан кю-бюрчекни ичиде ачханы кьойнума кьотардым. Энди ол кьбден бери кьезюм кьараб тургъан халыуадан ашаб тояйым деб, тап-хадан тутуб, ары атлайым дегенлей, тапханы кыйыры ычхы-ныб, бир кьаууму да манга тис, мняла сауутла зыгырдаб джерге кьуюлдула. Джунчуб, кьалай этерге билмей, сюелиб тургъанлайыма, эшик ачылыб, кьолунда лампасы бла, кьююре-гиде базыкь алтын сынджыры джылтырай, полицей пьгерлери бла бирге, тюкенчи юсюме кирди да кьалды.

Тюкенни несини алтын джюзюклерни бла семиз джумдуругъу бюгюнча кьезюме кьрюнеди. Андап сора не болгъан эсе да бил-мейме. Аз, кьб заман кетген эсе да, уяныб кьарагъанымда, бол-гъаным кьан болуб, ма ол мюйюнде эшикге чыкьгъан джыккыр-ны джанына бауурланыб тура эдим, — деб ханарын бошаб, бойун бир джанына салыб, джыккыр тургъан мюйюшге кьз-лерин чыракъ ийди.

Абдул-Къадыр, ханарны аллындан артына дери аууз ача, эсней туруб, башы кесини сагъышына кетиб, ханарны тохтагъа-нын элемей, сакъалында юч-тёрт узун сары тюгю болгъанга айланыб:

— Сени хапарынг да джапынга кьере болгъанын кьарагъан-лай да таныгъан эдим, — деб кьобаргъа тебреди, алай болгъан-лыкьгъа джырыкьерин бу хыны кьара сакъаллы не тукъум адам болгъанын кьбден бери билирге излеб, бюгюн таб тюшге-ниде, этегинден тартыб, кьоймай, тилеб олтуртуб:

— Сен башынга бош болургъа кьб кьалмагъацды, бир ай джарымдан бизден айырылыб кетесе, сени кьаллай адам бол-гъанынги билирге сюе эдик. Сен аманлыкь этгенингден бизге бир ханар айтсанг, — деб ауузуна кьараб тохтады.

Не заманда да Абдул-Къадыр аманлыкь этгенинден кишиге хапар айтыргъа ёч тюл эди, алай болса да бир бёлек джылны биргесине джашагъан адамла тилегенлеринде, айтмай болма-ды. Аягъына чыгъанакъ киргенча джийырылыб, хапарын баш-лады:

— Унутмагъан эсем, онбеш адамны тоноун алгъанма. Юй тонагъанымы санын эсеме тюшюраллыкь тюлме. Аманлыкь эте тургъанлай тутулуб, бир бёлек джолда кьыркъылгъанма, аны манга сормасагъыз да, мангылайымда табларым айтыб турады-ла. Мен бу сахаргъа келгенли, алты джыл бола эди. Хар кече-сине урлаб, тоноу алыб тура эдим, алай болгъанлыкьгъа ша-харны тамадасы бла ни джашагъанымы себебинден аманлыкь этгеними кьрген опочу да кьрмеген кибики этиб кьойгъан бол-маса, кьатылмай эди. Айтханымча, алты джылны табханымы урлаб, урлагъанымы сахар тамадасы бла эки тенг этиб, сюй-

ген ичгими ичиб, ашымы ашаб турдум. Бу игиликлени барысыны да юсюне шахар тамаданы къатыны менсиз джашаб болмай эди. Чагъыр бёчке кибик, тууар бюреклекча, уууртлары дженге, кесин дух ийис этдириб, мени таба тебресс, сарубек келгенча кёре эдим, алай болгъанлыкъгъа, «этни хатери бла шорпасын ич» дегенлей, эрини манга джарагъаны ючюн тёзюб турдум. Башха джерге кёчерге да былайыча джылы джер табыллыкъ тюл эди.

Хурджурум къалын болгъанлай, мен тышына джайылмай болмай эдим, къатын а, мен эшикге чыкъгъанлай, уугъа айланган итча, къалайгъа барады деб, ызымдан къарагъанлай айлана эди. Алай болгъанлыкъгъа ол, таш макъача, джайрала тургъунчу, мен, къоян согъунчакъ этиб, ызымы аджашдырыб, джанлай турдум.

Бир кече бир юйден кюмюш, алтын сауутла урлаб келиб, фатарымда кесим сойген бир къаракъашха башымы салыб, тынчайыб тургъанлай, эшикни гъырт деб ачыб, шахар тамаданы къатыны юсюбюзге кирди да къалды. Бир кесекни кёзлери тегерек айлана къараб туруб, туюе къусханча, бетибизге тюкюрюб, чыгыб кетди. Бу бёчкеден бир заран джетмеге эди деб, джюрегим къоркъду, алай болгъанлыкъгъа, не юйю кзуругъанды, бир талай джылны мени «къол кыйынымы» кёрюб, джукъ этрик болмаз деб, къайгысызыракъ болуб джукъладым.

Эртденбла хамхотума бир сууукъ зат тийиб, уяныб къарагъанымда, бир джез туюмели юсюме ёрге сюелиб, гёрохну бурнун хамхотума тиреб тура эди. Этиучюмча, секириб туруб, хамхотуна бериб джыгъайым деб къарагъанымда, джез туюмелиле тёртеулен да болуб, экиси тинтиуюл эте, экиси да къаракъашны кийинирге да къоймай, ортагъа алыб тюенене мен саугъагъа берген алтын буууплукъну къолундан сыдыра тура эдиле.

Кючде марда джокъду, мени орнумда ким да не эталлыкъ эди, полицейлени алларында башымы энишге тутханлай, артымдан тобукъ джете келиб, ма бу тюрге кирдим. Ол кюнден бери бир бёлек джылны сизни бла турама, ма алайды иш, — деб хапарын бошаб, джырыгъеринни сыртындан къагъыб къобду.

— Хапарымы туура аламан джерин унутуб барама. Манга сют этилген заманда бир къарт прокурор, тёбен джаягъыны салышган тишлери тюше да ызына джыя, къадалыб, тюкюрюклерин чача, манга дау айтхан заманда, шахар тамада бла къатыны эм алда олтуруб, бир-бирине не затны эсе да шыбырдай эдиле. Къатын, мен урлаб берген алтын кёзюлдюреуюкню кёзюне тартыб, манга-манга къарай эди.

Сермеб, башына сарх эгген эски кёлегин джерге уруб, Абдул-Къадыр, кёзлери джана, кычырды:

— Алада уят джокъду! Энди мен да кесими шыйых этиб, акъыллы, уятсыз болургъа тебрегенме, — деб джерге ургъан келегин ёрге алыб, ызына къарагъанында, джасауай эшикни ачыб, къолу бла эшикге джюрюген джыккырны кёртюсюб, ёрге сюелиб тура эди.

Экинчи башы

Кёбден бери джангур болмай, кюнбетде юйлени башлары замансыз саргъалыб тебрегендиле. Кёк, тау кёллеча, кегериб тургъан болмаса, кёз джетген джерде бир булут кёрюнмейди. Эшик аллында кюнден къачыб джатма тюбуне кирген эшкени чибиле юсюне басыныб дыгалас этдиредиле. Тохтамай къуйругъу джетген джерден силкиб къыстаргъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа, сыртындан учуб келиб, къарын тюбуне къоноуб басынсала, амалсыз болса, эки аягы бла джерни кёзюу къагъады.

Бир батхан таз бла эски джууулгъан кир сууну арбазгъа гётюб, Мёлехан, сен не заманда да алайса деб, кеси-кеси бла селеше, дженгил огъуна ызына юйге кирди.

Отджагъада Темуркъа бир мырышкы агъачны аякъ этеме деб ичин къаза, Таулан да аны онг джанында олтуруб, бычагъын къара билеуге билей, Темуркъа башын ёрге кёлтюрюб, Тауланга айланыб айтды:

— Сен да бизни кибик бир джарлыса, кесинг да узакъ адамыбыз тюлсе, сау къалгъын, бизге бир тюз сюд эт. Бу къатын, юйюбюзде гырджынлыкъыбыз болмагъанлай, Ибрагим элде айлансын да хауле болсун дейди, мен а, сен аны афенди, къады эталлыкъынг джокъду, кимге болса да бир адамгъа джарашдырайкъ да, малгъа барсын деб, алай айтама.

Эски джюн ышымланы къурукъгъа джая, Мёлеханни бети къызарыб айтды:

— Мени юйюмде бир джангыз балам къалгъанды, ёлсем да, кесим кюрешрикме, аны биреуню къолуна атыб, джашлай унукъдурлукъ тюлме, сиз джалгъа айлана, ёмюрюгюз кетиб барды, андан келген хайырны мен кёрмегенме, окъуса уа, ол да, къалгъанлача, сууукъгъа, ачха къалмай, башып...

— Кёбдю, эштгенме, сени акъылынга къалгъанында, къыз сабийинги къачхынчы этиб тураса, — деб Темуркъа керти кёлю бла къызара тебрегенинде, Мёлехан, киши адам тургъанлай юйде даур этмейик деб, кесин джарашдырыргъа кюрешиб тохтады.

Темуркъа, къатынын къоркъутханын таныгъанында, Тауланга айланыб айтды:

— Ма сен да, бизге насыбха келгенча, келгенсе, адам таб-масанг, бёрк агъач бла да кенгеш деб сёз барды, аны айтханым, сен джюрюген, кёрген адамса, оноу бла болушурса деб кёлюме келеди. Кесим бир бёлек кюнден берн сагъыш этиб табханым олду: Ибрагимни тамбладан озурмай, сени къатыш Джуммакълагъа джалгъа джибериб, кесим да, къартлыгъымда, Ташчыгъа джарашыргъа мурат этеме. Къалай кёресе, кёлюнге келгенини айт, — деб Тауландан оноу излеб тохтады.

— Игилик айтайым, санауу тохтагъан мен бир къарт, сизден игиними айтырыкъма, алай болса да, Мёлехан, юнино тамадасы айтхан болса иги болур, джашны элде тутуб, хауле этгенден не файда барды, къалай алай болса да, мал кыйырында болса, башны кечиндирир, — деб, кёзлерни сюртерге джюрютген бир эски бусхулчукъну къаза кетиб джан хурджунундан чыгъарыб, кеси аллына кёзюнден бурнуну сырты бла тёнгереп келген джыламукъну сюртдю. — Элли къутургъанына джылкы гёзет эте, боран кюйдюрюб, эки кёзюм ауруулу болгъандыла да, джыламукъ къуюлады да турады, — деб эски бусхулну джарашдырыб, чырмаб, биягъы хурджунуна салды.

— Да, Таулан, джашчыкыны санга аманат этеме, тургъан джеринге кёз-къулакъ бола тур, мен, бююн Ташчыгъа барыб, ишге джарашыргъа тебргенме. Адам ортасы болгунчу бусурман байлада къулладым, энди джашагъанымдан кёбмю джашчыкъма, гяурланы байларын да бир сынаим, — деб, не айтырыкъды энди уа деб Мёлеханга къынгыр къарай, эшек джаурлукъну сюйрей, юйден чыкъды.

Ол эшикке чыгыб, Таулан бла Мёлехан кесн къалгъанында, тилеб, джыламырай айтды:

— Ёлгенинг, къалгъанынг бла, сени къартлыгъынг бла тилейме, ол джангыз сабийге, кесинги баланга къарагъанча, къара. Джашчыкыны атасы эришгенди да тохтамайды, ансы Джуммакъланы мен билмеймени, аланы къолларына сабийни берген — джыланы аллына макъаны атхан кибики. Ма, ауруунгу алайым, бир сабийим къалгъан эди да, аны къолумдан думи этиб барады, сагъыш эт кесинг, мен, джарлы къатын, къалай джашайым, къайры обагъа кетейим! — деб Тауланни аллын тыйыб, джыларгъа болуб тургъанлай, Темуркъа Тауланни къатында къатынына сау тур дей кетерге уялыб, эшикни туурасына келиб кычырды:

— Таулан эртденбла эртде къошха чыгъарыкъды, алай эте турма да джашчыкыны кереклесине къара. Мен да кёб турман келликме, — деб чымырта бла эшекни уруб, арбадан чыкъды.

Эртденбла эртде, тауукъла арбазгъа жангы джайылгъан заманда, Таулан келгенинде, Мёлехан от тамызыб какчыкъ булгъай, Ибрагим тюгел кийиниб бошамай, сол чабырыны бауун

кыса тура эди. Темуракчаланы эшиклеринден ийилмей кирирге болмай эди, алай болганлыкыга, Таулан кыса тура кыйла, джылкы гезетле ийилтиб бошагъан эдиле да, келгенича юйге кириб: — Юйюгюзге игилик, — деб, чоюннга да кез джетди-ре олтурду.

— Джигит улан, (кыйсы джанха да Таулан алай айтады), кьарт кьобуб келгениче да, сен чабыр бау кыса тура кереме. Эй заман! Мен сени кибик заманымда, «Багъатыр талагъа» эки кере таяныб келгенлигиме, арымай, дагыда юйде не джумуш болса, аны эте эдим — деб кьарт болганын кергенча, кьорт кибик акъ сакъалындан сылады.

Ибрагим, чабыр тизген кьолларын от джагъаны кыйырына джууа, айтды:

— Айыб этме, бу джол кечге кьалганыма, кече чабырларымы тизмей джатхан эдим да, танг атханлы алагъа кьуреше мычыгъанма. Кьоркьма, Таулан, сени разы этер да бир кюн чыгъар эсе уа, — деб шиндигин Таулан кьатына тартыб, суу кьошулгъан айран бла какга джарашды.

Ала ашагъан заманда Мелехан, этеги бла кезлерин сюрте, Ибрагимни кийимлерин бир-бир джаягына кысыб, машок артмакылагъа джыя эди. Анасы кьалгъан джангыз баласын кыйнуна кысыб, джыламукъдан башын джибитиб дыгалас этгенин кергенинде, кагы кьалганына кезю кьараса да, Таулан, туруб таягын алыб, эшикте чыга айтды:

— Сен кыйнайса, джаш адам, кьараб кьарагынчы мени джетерсе, — деб таягын белине кенделен салыб, кьош азык джюкленген эшекни табаны бла тюрте, арбздан чыгыб кетди. (Таулан кыйнуны ачытиб ургъандан суймегени джокьду).

Кюнню кезю чегетден чыгъаргъа, джолоучула, эшекни джюгюн алыб, кек талада тохтадыла. Кырдыкга олтуруб, чабыр джангырта тургъанлай, Таулан кезлерин кьамата, кюн чибилени кьозгъай тийди. Чабырларыны чыклары тизгенин да кыймай, кюн чыкыгъаннга айланыб айтды:

— Ассалам алейкум!

Ибрагим, Таулан кимге салам бергенин тегерегине кьараб кермей, сорду:

— Таулан, кимге салам бердинг, кьарайма да адам кермейме?

— Джигит джаш, кюн чыкыгъаннга салам береме, бир кьауум аман адамгъа салам бергенден эсе, кюннге салам берген киб да игиди, ол болмаса, бизни не джашауубуз боллукъ эди. Кюнню игилигин, кюн аман джунчугуб, сюрюу бла кьалмасанг, билмезсе.

Таулан, чабыр тизгенин да тохтатыб, джаш пёгерини сей-
прениб тынгылагъанын эслеб, хапарын башлады:

— Не джыл болгъанын билмейме, бир джай мен сени атаң
тургъан Къыямытда къойчу эдим. Бюгюн кибик эсимдеди, кече
къойланы джанында джатыб тургъанлайыма, къойла хаман юр-
кере къалдыла, джамчы тюбюнден чыгъыб, къарагъанымда,
кёк алай кючлю джашнай эди, бир кесек тургъанлай, Минги
Тауну башындан айырылыб бир къара булут тебреди, кеси тю-
гел джетгичи, бугъоудан ычхынган итча, бир джел къобду,
къошда болгъанын хапа-сапа этиб, не къадар дыгалас этдим
эсем да, къойланы тыялмай, башымдан да челек бла къуйгъан-
ча джангур къуя, бир ёзеннге къуюлдукъ.

— Саңга болушлукъ этерге биргенге адам джокъму эди? —
деб сорду Ибрагим.

— Не адам боллукъ эди, Къыямыт келтириб атыб кетген
эди да, сенден гитчерек бир джашчыкъ тура эди. Джел алай
къобханында, ауузундан сютю тёголе бир сабий, ол манга не
къарыу эталлыкъ эди. Хы, аны айтханым... Сер болгъанма да
къалгъанма, къалайда тохтагъан эдим? — деб сорду.

— Джел къатыш джангур сюрюб, къойла бла ёзеннге къуюл-
дукъ, деб алайда тохтагъанса, — деб Ибрагим сагъыш этиб
болушду.

— Керти айтаса, джашаулу бол. Ёзеннге къуюлгъанлай,
тюбю тюрюб къалгъанча, джангур алай уллу къуюлду, къой-
ланы тыяргъа бир мадар болмай, ала да бар, мен да джанлы-
дан къоркъ да тууайла да бар, ёзен тауусуллуб, танг атаргъа
бир ачыкъ талагъа чыкъдым. Юсюмде бир халы къалмай джи-
биген эди, танг аласына кесим да сууукъдан къалтыраб, от
этерге мадарым болмагъанлай, мамукъча, джерге джагъылыб,
бир тубан келди. Не этерик эдим, ач да, сууукъ да болгъан
эдим, биреуню мюлкюн атыб кетерге не мадарың бар эди,
алай бла юч кюнню талада къойланы тегерегине айлана тур-
дум. Онгсуз болуб, танг аласына башымы таякъгъа салыб
къалкъыдым. Бир заманда къой мангырагъаннга уяныб къа-
рагъашымда, къойланы джартысы да, сыртлары тютюнлей,
джайылыб, тубан да чачылыб, кюн тийиб тура эди. Кёремисе,
джигит джаш, кюнню неллай бир хайыры барды. Кюн алай
тиймей, кюн аман узайса, мен не этерик эдим, — деб Ибрагим-
ден джууаб излегенча къарады, алай болгъанлыкыгъа, ол, сыр-
тындан тюшюб, бёркюн келекке этиб, кёкге къараб тура эди.

Эшек, бир джанына джанлаб, сыртындан ауур джюгю кетиб,
солуб, къуйругъу бла юсюнден чибинлеп къыстай, ашыгъыб
джити тау кырдыкны отлай эди. Таулан эртден азыкыгъа,
джолдан соругъуб, эски джамаулу къапчыкъдан къыйыры кюй-

ген кьатхан нартох гырджынны ала тургъанлай, Ибрагим кёкге кьолун узатыб айтды:

— Таулан, ол мазаллы кьушну кёремисе? Биз былайгъа келгенли, узакъ кетмей тегерек айланады. Барыб къая башына кьонуб, андан учуб, нарат терекге кьонуб, энди ашыкъмай джамчы кибик кьанатларын силкиб, тегерек айлана турады. Мен бусагъатда аны кибик болсам, дуняны мюлкюнден бек сюер эдим.

— Къайдады кьуш дегенинг, мени кёзюм джетмейди, — деб кьолун мангылайына кёлекке этиб къарады.

— Печик кёрмейсе, ма былайгъа къара, — деб Ибрагим кьолун садырла таба тутуб кёргюздю, алай болгъанлыкъгъа Таулан кьолтукъ тюбюнден эски быстырны чыгъарыб, кёзлерин сюртюб къарагъынчы, кьуш тауну башындан аууб ташайды.

— Кёрмейсе, джигит джаш, кёзлерим азгъандыла, абадан кьуш эсе, къайда болса да мыллык болуб, аны ыстымлай болур, — деб, кёз сюртген эски быстырын кьойнуна сала, айтды:

— Къайнайды кьуш, къарай кетсе, бир мыллык табыб да ашар, сени бла мени мыллык табарыбыз да джокъду, ма, джолда ёз тутаргъа игиди, мени тишлеримден хайыр джокъду, — деб кьатхан нартох гырджынны Ибрагимге узатды.

Ибрагим кьуш учхан джанына кёзюм джибериб, гырджын джартыны таш юсюне салгъанын эслегенинде, Таулан айтды:

— Джигит джаш, кьурудан кьуйрукъ да игиди, энтда иги кесек джолоучу боллукъбуз, кьуш да кесини кереклисине айланады, анга къараб турма да, гырджынны къаб, кесинги джел элтмесэча эт, — деб ташны юсюнден гырджынны алыб, Ибрагимге тутурду.

Таулан гырджын умурланы сакъалына агъызыб, тюшмей аллында кьалгъан эки тиши бла гырджынны кемпире тургъанлай, эшек, отлагъанын кьоюб, шыкьыртха тынгылагъан кьойча, кьулакъларын аллына узатыб, тёбен джанында кьулакъдан чыкъгъан джолгъа къарады.

Кёб турмагъанлай, тору аджирин кьамчи таууш этдириб, аатын хазырлары кюнде джылтырай, онг кьолун да джан сюенине салыб, кьулакъдан Джуммакыны джаны чыкъды.

Атдан тюшген огъай эсенг, салам да бермегенлей, къашын-башын тюйюб сорду:

— Къошха бармай, былайда сыртыгъыздан тюшюб нек турасыз?! — Бёркюн, асыры ашыкъгъандан, княлмай, тохтагъан джерлеринде кьоюб, кьынгырбел кьарт, сыртха джангы тюшген кьарча, башы агъара, атлыны аллына келиб, айтды:

— Не этейик, хан балам! Тикден ауур джюгю бла чыкъгъан эшекни былайда бир кесек солутурму эдик деб тохтагъанбыз.

Бир кесек ауузлана эсек, бусагъатдан тебрэйбиз, тыш сен да, атыңгы бир аууз кириң алдыр, — деб, ёзенгисинден тутду.

Джуммакъ улу, турсунуб аны таба да къарамай, аджирни къабыргъасындан аягъы бла тюртюб, атны ёшюню бла Таулан-ны урдур, ташайыб бериб кетди.

Ибрагим, атлы ташайыб кетгинчи, джумдуругъун къысыб, ызындан къараб турду, сора дженгил-дженгил солуй, къартны къатына келиб сорду:

— Ол санга алай нек этди?

— Да не билейим, джигит джаш, къайнайды ол, къалай этсе да, джилиги джауду, — деб эшекни джююн салыб, акъыр-тып-акъыртып, бир-бирде эшекге тауун эте, сыртдан аудула.

Кеч болуб, кёз байлана экиси да къошха джууукъ джетген-лериңде, бир бёлек чырна тюклю ит, бир-бирни озаргъа кюре-нис, ёзени ит юрген тауундан алдырыб джетдиле.

Таулан, «Ай гяур парийле, не этесиз?» — деб къолун узат-ханлай, итле, юргенлерин къоюб, къуйрукъларын ары-бери сил-киб, Тауланни юсюне секирирге кюрешиб, бек таңсыкъладыла.

— Кёремисе бу итлени, была къаууму да кючюкле болуб, мен асыраб ёсдюргенме, апалары къарт болуб, сер болгъан эди да, кече стауатдан джанлаб кесин бёрюлеге чачдырыб къойду. Мен быланы кёрмегенли кёб болмайды, — деб тегерегине ба-сынган итлени кёзюу-кёзюу башларын сылаб айтды:

— Аман адамгъа игилик этсенг, бурнуңгу къан этер, арякъ токълуну асырасанг, эриниңи-бурнуңгу май этер, деб аны ючюн айтадыла. Бююн манга Джуммакъ улуну этгенин кёрдюнгю, бу ит кючюклени этгенлерин да кёресе. Аны айтаханым, джигит джаш, аллай урунмагъан адамла итден эсе амандыла.

— Къоркъма, итле мени къатымда санга чабарыкъ тюлдю-ле. Эшекни бери тый, — деб, итле да эркелетиб юсюне секире, экиси да къошха ташайыб кетдиле.

Кюн орта болуб, кюн къыздыргъандан джанлаб, тау кыр-дыкдан тоуб, къойла, эримей къалгъан кюртлени тегереси джи-ти джашил кырдыкда джер-джерде джоппу-джоппу болуб, къысха солуб, кюню таякъларындан башларын джашырыгъа кюрешиб джатадыла. Исиден тэзалмагъан къой, секириб къо-буб, къуш джастыкъча, къуйругъу къалтырай, чабыб барыб, кюртге миниб, ёрге сюелиб туруб, дагъыда ызына айланыб, нё-герлерине къошулуб джатады. Бютеу сыртны узуну къарамдан аууб кетгинчи тюрю-тюрю чакъгъан ханс чыкъгъан джерге смакъ согъулгъан кюйюз джайылгъанчады.

Баурунган джатыб, таудан аяз ургъан заманда къарасанг, кюртню тюбюнден ычхынган кырдык, къыз сабийни башын джел тарагъанча, чайкъалыб джашнайды.

Кюн иги боллукъ болур. Минги Тауну башы ачылыб, ёмюрлюк бузлагъа кюн таякъла тийиб, билениген къама джылтырагъанча, джылтырайды.

Минги Тауну аягъында таулагъа чыгъыб тынгыласанг, бугъойладан таймай кёк кюкюреген таууш келеди. Малла бла бугъойлагъа джууукъ келсенг, асыры гюрюлдегенден къойла кюркюб, отларгъа унамайдыла. Кюз арасында Минги Тауну тегерегинде таулада джити кырдыкны джашнаб тургъаны аны ючюн болур.

Ибрагим къойларын джая чыгъыб, душурдан къараб, Тауланы олтуруб тургъанын кёрюб:

— Мал кёб болсун! — деб къатына келиб чёкдю.

— Сау бол, джашаулу бол, кел, джигит джаш, джууукъ бол, мени «малларым» асыры кёб болуб сыртымы ашаргъа къалгъандыла да, къойла джатханларында, алыб бир къырайым деб тешииб чёкгенме, — деб баш бармакъларына тюкюрюб, джерге сюртюб, имбашын къашый сорду:

— Қъалайды къойчулугъунг, не эте айланаса? Джетгенлей къойчу болуб къалгъан къыйынды, мен да сени кибиб заманында, алгъын таякъ атыб юркюте, халилерине кюнден тюзелген эдим.

Ибрагим, таягъы бла ташны къобарыб, сары къумурхаланы тебелери бла ойнай айтды:

— Алкъын мени таякъ атханым да джокъду, кенгден сени къойланы алларында баргъанынги кёрюб, мен да алай этерге кюрешеме.

— Ой, сиз джашла бютюн хаталысыз! Къумурсха тебени кюзгъама, джаудураса.

Батыу джерде олтургъанбыз, деб къобуб, экиси да сыртлыкны джитисине келдиле.

— Кёремесе, къойчу болургъа тебреген эсенг, ма Хамитча кютчю къойланы, — деб къабыргъада къойланы джайыб келген сюрюучюню кёрюздю.

— Таууш этала эсенг, бир кёр, бери чакъырсапг, къаура сыбызгъы бла бир-эки согъар эди, — деб Таулан, эски чепкенин джайыб, олтурду. Ибрагим, Тауланы чепкенини къыйырына олтурургъа да паныс этиб, алай джанында бир ташха чёге сорду:

— Хамит сыбызгъыны алай игими согъады?

— Кимге къалай эсе да мен билмейме, ол къатыма чёгюб, кесине этген кюулени къаура сыбызгъы бла согъуб тебресе, кезлеримден къуулгъан джыламукъла акъ сакъалчымы джибидедиле.

Хамит, быланы эслеб, Ибрагим кычыргынчы да кенгден ышара келиб, салам бериб, сакъалын таягына тиреб, къатларында суюлды.

— Бир тартыу сокъ, — деб тиледи Таулан.

Хамитни кѣлю иги болур эди, мыдах кюулени орпуна, тепсеу тартыу согъуб, кеси тепсегенинде, аны алай джарыкъ болгъанына сейирсибиб, Таулан:

— Хамит, бюгече малмы къанатхансыз да, кѣлюнг игиди.

— Қъандаур болгъан джерде мал къанатырыгъынг джокъду. Мени къууанчым ол тюлдю, башхады. Мен Қъыямьтда тургъаплы беш джыл тауусулуб, кетер болджалым джетгенди, бу бѣлек кюнден джалыма аллыкъ малланы да сатыб, къарт апамы къууандырыргъа кетерикме, — деб кѣзлерин тѣбен джапына аралтыб, киши тилемегенлей, биягъы къаура сыбызгъысын тартыб, кеси аллына тепсеб тебреди.

Не Таулан, не Ибрагим ангыламагъан бир сѣзлени да айтыб, кычырыб тепсеб эрикгенинде, сыбызгъысын джерге атыб, сйнаргъа суююб, Ибрагимни тѣгерек айландырыб: «Къарыулу мамы, джолдаш?» — деб соруб, кѣб кымылдагъандан бети агъарыб, ичин тарта, Тауланы къатында олтурду.

— Сен быллай бир къууанырча, Қъыямьт улу санга иеллай бир мал берликди? — деб сорду Таулан.

— Минги Тауну тубан басханча, Қъандаур къашын-башын туююб, энишге къараб, сѣлешмей тургъаплы юч кюп болады. Андан бусагъатда, не къадар кюренсенг да, сѣз энталлыкъ тюлсе. Мен къой джалгъа джарашхан заманда этген кесаматыбыз бла тергесем, манга бир джыйырма къой, эки ийнек джегерикди.

Таулан, Хамит сѣлешген заманда, аны джашлыгына, къарыулулугъуна, джумукъ кѣзлерине, чыммакъ акъ тишлерине, бстени джез бегли терсинде, джангы тюкленген джюджек кибик, джумушакъ къара тюк уруб келгенине къараб, кесини джаш заманы эсине тюшюб, юч кере терен ахсынды.

Бу къарыуу, къууанчы тышына тѣгюле тургъан Хамитни тау башына атыб къойсанг да, башын тутарыкъды деб кѣлюне келди.

— Ахырда да бизни къоюб кетеригинги аллында биягъы ююлерингден бир сокъсанг, джигит джаш, сени Ибрагим да, мен да эсибизге тюшюре да сагына турур эдик, — деб Ибрагимге сыбызгъысын келтиртиб, къолуна берди.

Хамит согъуб башлагъанлай, Тауланы бети, чибин ау кибик, терен сызладан толуб, башын энишге тутуб тебреди. Ол сагъатда къарт Таулан, джаш болуб, чабыр бау къыса тебрегенден уллайгынчыннга дери не къыйынлыкъны, не тукъум мыдахлыкъны кѣлтюргени эсине келиб, кѣзлеринден, мынчакъла

кибик, джыламукъла джаягъын джууб, бурнуну сырты бла тѣнгерѣб, акъ сакъалына къуюлуб джибитдиле.

Джаш болса да, Ибрагим Хамитни тартхан кюлеринден джюрегин, къум басханча, мыдахлыкъ басыб, аны Хамит эсле-мсин деб джанлаб, душурну бир джанына аууб, аллында кѣ-рюннген таулагъа къараб тохтады.

Ибрагим, таякъгъа таяныб, кѣзлери чыракъ бара тургъан-лай, къая ортасындан тютюн ышан чыккыгъанын эслеб, къабыр-гъасындан ийне чанчылгъанча, илгенди. Джангыла болурмамы деб, башха таулашы да иги ышан этиб къарагъанында, тютюн этген Бадимат бла Къанамат тургъан дорбун болгъанына иши-ги болмай, ийнаныб тохтады.

Хамитни сыбызгъы сокыгъанын аяз къулагъына келтире, кѣзлери тютюн чыккыгъан къаягъа аралыб, иги кесек заманын кѣзлерин айыралай турду.

Бир заманда Таулан келиб, имбашындан тутуб:

— Джигит джаш, не затха къарайса? — деб сорду. Кѣрге-нин къартха билдиррге суймей, башын алыр джууб этди:

— Бош алай, кесим таулагъа къараб турама.

— Сени таулагъа къарагъанынгы кѣреме, кюйларынг узай-ыб кетиб барадыла, алагъа къарамасаыг, Джуммакъ улу сыр-тынгдан къайиш алыр, — деб таягъын сыртына кѣндеден салыб, сыртны энишге айланыб кетди.

Ибрагим, тютюн чыккыгъан къаягъа къарагъаны джюрегине джара салыб, ѳезенге тюшюб баргъан кюйлашы ызындан, къаягъа туурадан ташайгъынчы ызына къарагъанлай, чабыб кетди.

1. Темуркъа Ибрагимни юсюнден къаллай оноу этеди, аны оноуна Мѣле-хан, разы болмай, не ючюп къыйналады?

2. Таулан: «Аман адамгъа салам бергенден эсе, кюниге салам берген кѣб да игиди» деб не ючюп айтады?

3. Джуммакъ улуну былайда къаллай хали шартларынг сезесиз, Таулан анга къаллай багъа береди?

4. Хамидни сифатын айтыгъыз.

Ючюнчю башы

Кѣкден бир тамчы акъмай, болгъанны саргъалгыб, кюйдю-рюб барады. Маллары кѣбле къайнайдыла, башха джерге ѳтюб кетселе да, джазгъа чыгъаргъа къолларындан келликди. Къа-ра кюн туугъан аз малы болгъанладыла: джер иесинден, джаз-вы бурну къарагъанлы, болгъанны бериб, кеслери да джуму-шуна чабычуб болуб, арендге алгъан джерчиклери кюйюб, чал-

кы айланмазча болуб барады. Къургъакъ тутханлы тар тийре-
леге тели ауруу кириб, кюн сайын элде юч-тёрт ёлюкню басды-
радыла. Ёлген кёб болгъанлы, моллала бла байла болмаса, ти-
ши ышаргъан адам джокъду. Алагъа элге джетген кыйынлыкъ джетмейди. Афенди эки-юч джаназыгъа ётсе, кюмюшден хур-
джунун толтуруб, къабырладан кючден къайтады. Байлагъа уа,
дजारдыла кырылгъанлыкыгъа, бууну къулагына джел
ургъан чакълы бир кёрюнмейди.

Элни джарлысыны башын кыйынлыкъ басхандан, ораза
болгъанлыкыгъа, межгитге хазна адам келмейди. Байрым
ингирде ёлгени болгъанла артха асырагъан бышлакъчыкълары
нын салыб, нартох кышхырдан къабыргъалары джылтырай
джибериучю хычинларын да иймей тохтагъандыла.

Алгъаракъ афенди, саханны ачамагъанлай, гурурук суратлы
кир джанджаулукъдан хычинла кимден келгени билиб, эрин-
лерин кымылдатыб, дууа этген кибик этиб, «ары элигиз» деб
межгитни аллын сакълагъан джамау къапталлылагъа къолу
бла кёргюзюб къоя эди. Энди хычин келген тохтагъанды, киши
сахан келтирмейди деб, межгитни коридоруна къабланыб, теге-
регине къараб, абдез алыргъа да унутуб, межгитге тыгъылыб
кетеди.

Къыямыт, адам кёб джыйылгъан заманда болмаса, межгит-
ге алай кёб джюрюмейди, бюгюн ингирде аны намазгъа кел-
генин кёрюб, артыкъсыз да джити-джити къарагъанында, Му-
хаммат-Амин, не зат эсе да бир бек керекли затны айтырыкъ-
ды деб кёлюне келиб, намазны джарты-къурту этдириб, Къыя-
мыт бла михрабны джаына бурулду. Адам эштмесни деб
тамагын дженгине арыта, Къыямыт башлады:

— Да, сау къаллыкъ, былай тургъандан хайыр джокъду:
джатхан ийнекни башына къобхан бузоу... дегенлей, биз былай
тынгылаб тургъанлай, бир къауум тыгъырыкъсызны айтханы
болса, сакъалым агъаргъынчы кюрешиб джыйгъан рысхымы
къолумдан алыб кетерикдиле.

— Бизни хашкенлени да къозгъаб айланган, Семен дейди-
ле, Ташчыда ишлей тургъан бир оруслуду. Ол аланы орталары-
на киргенлей, ёмюрден бери стауатындан чыкъмагъан адамла
бурунларын тургъузуб тебрегендиле.

— Мен аланы къабларына джиярма, — деб Къыямыт
джумдуругъун чалдыш таба силкгенлей, «мияу-мияу, гырр-рр»
деб эки киштик джагъалашыб, сёлеше тургъанлары илгендире,
юй башына таяндыла.

Мухаммат-Аминни билегине къолун сала, Къыямыт тохта-
гъан джеринден башлады:

— Бир кюн Темуркъа деген хыбырттонну джанбаш юйкме
джыйылыб, оруслу Семён орталарында, сёлеше тургъанларын

бизни тиширыу озуб бара, ала таба бурулуб тынгылаб эштгенди.

Михрабха таяныб, мынчакъларын кызыу-кызыу тарта, кьурмач чыккырдагъанча чыккырдата, афенди сорду:

— Семён дегенингден сора анда кимле болгъандыла?

— Ким боллукъ эди, ичлеринде бир чыры болгъан джокъду. Ма алайда сени хоншунг Бийнёгер, андан бери келиб Къасым, Батал, Ахмат, Темуркъланы джашы — сен кьуран окъута айланган Ибрагим дейдиле, замансыз къарт болгъан бир суу джылан, Темуркъа кеси, Токълал деб да манга хоншу болгъан бир чакъмакътон.

Мухаммат-Аминни Къыяматха джукъ сагъыннганы болмады, алай болса да Ибрагимни аты сагъынылгъанлай, ташланы тийгени эсине тюшюб, энди бир ишексиз да ол этгенди деб кёлюне келиб, тарта тургъан мынчакъларын бууунуна атыб, балакъя ургъанын эсине тюшюрюб, джумдуругъун кысыды.

«Кечеге сёз керу барады», — деб аякъ бюгюб, афендини кьулагъына кысыла айтды:

— Бизни аман къатын бютеу не айтханларын да эшталмагъанды, алай болса да джыйылгъан къауум экибизден башлаб, бютеу элни ичинде къарыуу болгъан адамланы сёгюб, айтмагъанлары къалмагъанды.

Мухаммат-Амин, кесини аты сагъынылгъанында, мынчакъланы кызыу-кызыу тартыб сорду:

— Манга уа не айтыргъа къолларындан келликди, мен аллахны юйюм сакълагъан бир адам, — деб ийрилиб Къыяматны кёзлерине къараргъа кюрешди.

Къыямат, гулочун михрабха таяндырыб, афендини эки кьолу бла билеклеринден тутуб, кьулагъына шыбырдай айтды:

— Байла джарлыланы терилерин алгъан заманда, сен да кьуранынг бла келиб, алагъа болушаса дейдиле.

— Манга алай айтыргъа къолундан келген кимди?

— Семёндү!

— Аллай гяуурла айтырыкъдыла ансы, манга ол затны мени ызымдан намаз кългъан бир адамны айтыргъа мадары джокъду, — деб сёз узакъгъа кетерин таныб, джолда ары-бери озгъан адам джукъ эштмесин деб къоркъуб, Къыяматны билегинден тутуб михрабха кириб, бир-бирине алларын айландырыб олтурдула.

Афендини кыркъдыргъаны Къыяматха ачыу болуб, михрабда адам эштмекликден къоркъуусуз болуб:

— Мухаммат-Амин! Экибиз бир-бирибизни билмеген адамла тюлбюз, сен манга джумада ауаз айтханча сёлешме да, ишни болушлусун ангылаб, санга, манга да келлик заранны ызына бир оноу бла къайтарыргъа керекбиз. Экибизден сора бы-

лайда киши джокъду, сен, суу айланмача, кёзлеринги сюзюб айланганлыкъгъа, чакъмакътонла сени билмейдиле дебми тураса, ала билмей эселе да, алагъа юретирикле табыладыла, ма, сёз ючюн, ол Семён деген Ташчыдан бери келиб, не манга, не санга бармай, кесине ушаш Темуркъаны чириген юйуне кириб, элни хашкенин тегерегине джыйыб, ол алагъа дерс бериб турады. Сен, бош сёзлени къой да, мени хапарыма тынгыла. Сиз, афендиле, ыргъаджик этерге уста болуучансыз, къалай этеригибизге бир таб оноу эт, — деб сёзюне дагъыда эсине тюшген затланы къоша башлады:

— Семён деген дагъыда айтханды: «Джарлыланы къанлы джаулары байла бла афендиле, джер иелеридиле, джарлы къауум биригиб, ауруудан, ачдан къырыла турмай, ырджыланы бузуб, джер иелеринден джерлени сыйырыб, байладан малланы сыйырыб, ишни кеси кьолугъузгъа алыргъа керексиз. Сиз былай турсагъыз, сизни джауларыгъыз семирив, кесигиз тыгъырыкъладан чыгъалмай, ёмюрюгюз боюнсха тюбюнде кетерикди. Биз, ишчиле, фабрикледe, заводлада биригиб, бизни къыйыныбызны урлаб семирген мюлк иеле бла кюрешгенча, сиз да кесигизни байларыгъыз бла кюреширге керексиз, бу затда биз, ишчиле, сизге болушурукъбуз», — деб не айгырыкъларына тынгылаб тохтагъанында, аман Токъалдан къалгъанла бири да къалмай: «Керти айтаса, кюрешейик, кёбдю, кёбдю термилгенбиз», — деб Семёну уллу ийнакълагъандыла.

Къыямыт хапарын айтхан заманда афенди онг джанында къуран къалаулагъа къараб айтды:

— Шайтан хыйлалы болады деб аллахны келамларында да барды. Ол Семён дегсиниг, бир ишексиз...

Къыямыт, ийнеге олтургъанча, тынчлыкъсыз болуб, арыбери бурула, афендини аузуна чабыб айтды:

— Келамладан хапар ауаз берген заманында айта турурса. Гусагъатда ол керексиз затланы къой да, ишге джууукъ сёлеш, алай гюл эсе, мен кетеме, — деб кьобхан кибик этиб тебреди.

— Айыб эгме, мен афендилек этгенли джыйырма джыл болады, юреннген сёлерингден бери бурулуб, кеси адамынга кесилигинг бла дженгил сёлешиб тебреялмайса. Биз, афендиле, ауаз айтыргъа юрениб къалабыз да, къуру да ауузубузгъа эл къарайды деб турабыз. Ол Семён дегенни джерни башындан гас этерча, сен, оноучула бла сёлешиб, мадарын кёрюрсе. Сагъыш этиб, мени кёлюме келгени былайды. Токъалны кьолгъа алыб, кесибизге джууукъ этиб, ишлерини тюбюн билиб турургъа керекди. Сен айтхан хапардан, ол бизге джараулу адамды. Андан сора бизни элибизге ауруу кириб, къургъакълыкъ къысыб, межгитге келгенлери бир кесек тохтаса да, бизни, афендилени, кёб джылны къыйыныбыз зыраф болмагъанды, энди да таулула

динге бек ийшанадыла. Ол себебден аланы Семён кибикле джюрютген ишден тыяр ючюн, дин джаны бла бир къарыу этерге керекди. Сен къалай кёресе? — деб Къыямытны имбашындан тутуб сорду.

— Мен не заманда да сизни ишге уста адамла болгъаныгъызын билиб, айтхан затыгъызын кери урмагъанма, кёлюнге не келе эсе да айт, — деб, шыкыртха тынгылагъан тонгузча, тынгылаб тохтады.

— Кёб айтырым джокъду, бизге шыйых келирге керекди, аллай бир болушлугъубуз да болуб, биз экибиз къолгъа гласакъ, Семён деген не алапат адам эсе да, биз аны ызындан баргъанланы тыярбыз, — деб секириб ёрге къобду.

Кертн айтханыча, Къыямыт таргъа тюшген заманында, афендилени хыйлагъа уста болгъанларын эртдеден бери билиб, аладан болушлукъ излерге ёч эди, алая бюгече Мухаммат-Амин шыйых келирге керекди деб не затха айта эсе да, аны дженгил ангылаялмай, бир кесек баш энишге къараб сорду:

— Ангылаялмайма, шыйых къайдан табыллыкъды?

— Ача болса, шыйых табылыр, биягъы сен къара кюбюрюню бир ачарынг тюлмюдю, бир ийыкъны ичинде сен ёмюрюнде кёрмеген шыйыхны келтирirme, мен къайтыргъа, сен мында хар затны хазырлай тур, — деб экиси да, бир-бирине къошбаш болгъанлай, межгитден чыгъыб кетдиле.

1. Къыямыт бла Мухаммат-Амин нек тынгысыз боладыла?
2. Семён кимди? Ол къарачай джарлылапы ичинде революцион ишлени къалай бардырады?
3. Афендини хали шартларын айтыгъыз, бу башда аланы ачыкылагъан джерлени табыгъыз.
4. Къыямыт бла Мухаммат-Амин шыйыхны не хыйлалыкъгъа келтиредиле?

Тёртюнчю башы

Кюнледен эсе, бюгюн мутхузду. Кёкге мамукъну джукъа джайгъанча, акъ булутла кёкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан къоргъашын бетли булутла, этеклери таулагъа тийиб, джел эте ауадыла. Чибинле адамгъа, малгъа да гыбы къадалгъанча къадалгъандыла. Итле, чибинле басынгандан кеслерин къоруялмай, ал аякълары бла джелкелерин къашый, къош артында эшек джауурлукъну тюбюне кирирге кюрешедиле. Стауатны огъары джанында къая ышанчыкълада, чарсха чабханча, улакъла секириб, бир-бирин мюйюзчюклери бла тюртюб, дыбырдаб ёрге-энишге чабадыла. Аяз ургъанлай, юйдеги къошладан гугурукну тауушу бёлуне-бёлуне келеди.

Кёк кьой териден этилген чырпа бёркча, Минги Тау, къаш-

ларын туююб, кесин хыны-хуну этиб, башына джангур булутланы ғыламыла чырмагъанды.

Қъандаур бир бѐлек кюнден бери, кесини кереклиси болмаса, хазна киши бла сѐлешмейди. Бир сѐз айтса да, балтаны эмен дюккючге ургъан кибикиди. Бюгюн эртденли артыкъсыз да, къара тонгузну джелкесича, сакъалы да джетиб, къыхса мангылайы къатхан ғыбытча джыйырылыб, гида балтагъа ушаш бурну, къой сохта кибики, къалын тѐбен эрнине салыныб джетгенди. Бир джанына къынгырына адамгъа къараса, тегереги къызаргъан, къара боялыб онгнган чабыр бетли кѐзлери джашыртын къабаргъа тѐбреген самырны кѐзлерине ушайдыла.

Қъайсы сюрюучюнюкю эсе да, аркъаудан бир джангы къара чепкенни алыб, аны бла чурукъларын сюртюб, эки къолун джан суюклерине салыб, кесини атына джер салгъанларына къараб турады.

Хамит, джалчылыкъ болджалын бошаб, элге тюшеригине къууаныб, Қъандаурдан джанлаб, къош артына барыб, бурну бла джырлай, чабырларын киеди. Тер сингиб джагъасы саргъала, сюрююню ызында джюрюген заманда кеси джужууан акъ къапталын кийиб, эки джылны асыралгъан, сюзюкден этилген чепкенини хазыр орунларына чѐртлеуюк таякъчыкълашы ашыкъмай тизиб, джолгъа чыкъгъынчы киерге кѐзю къыймай, быкъыгъа такъгъанды. Суюген къаура сыбызгъысын джылтыргъан ѳзююне чырмаб, унутуб кетмейим деб, къош аллында уллу ташны юсюне салгъанды.

Узакъда аны сакълагъан къарт анасын кѐрлюю эсине туюшуб, улакъча ойнаб, къошда Хамит эркетемеген джан джокъду. Сюрюучюле бла бирер кере къучакълашыб, аланы сюрюуге ашыргъанды, сюрюуде биргесине айланган итлени кѐзюулетиб къойнуна къысыб, башларын сылайды. Аладан бошагъанында, къошха кириб, эски тонну туюбюнде джужулаб тургъан, къабыргъасы юйюген къолан киштикини къойнуна алыб, керти кѐлю бла эркететеди.

Хамитге сау къал дерге келгенча, къошну эшигинден къараб бир шауракъ улакъчыкъ макъырады. Киштикини тонну туюбюнде джужулаб тургъан джерине салыб, шауракъ улакъла да тегерегине басыныб тургъанлай, Қъандаур, къара къамасы атджер къашха тийиб тыкъырдай, атха миниб къычырды:

— Сен аман къазанлы, улакъланы джалай турма да, теберик эсенг тебре, — деб атыны ауузун бир къарыш ачдырыб, стауатдан чыгъыб кетди.

Хамит, эрлай чепкенин кийиб, джаяулай стауатдан чыкъгъынчы, Қъандаур узайгъан эди. Джолну билмеймеми кесим, атлы джаяугъа джѐнгер туюдю деб, эки этегин эки джанына къаблаб, дуппурдан аууб, чегетге кирди.

Хамит аякъ юсюне миннгенли чегетден сюйгени джокъду. Чегетге киргенинде, чыпчыкъла бир бутакъдан бир бутакъга секириб джырагъанларын эштиб, дженгинден эски келекте чырмалгъан къаура сыбызгыны алыб согъуб тебреди.

Чыпчыкълагъа къошулуб, къюлерин сокъгъан заманда, къайын бутакъны юсюне къонуб, къымылдагъаны сайын сенкилчекдеча силкине, къартчыгъа нарат терекни къуу бутагъына къонуб тургъан чыпчыкъланы марлаб турады.

Сыбызгыгъа тынгылаб, бир-бирде бурунчукълары бла къанат тюрлерин къаза тургъанлай, окъ атылгъанча, джел эте, джетиб, къартчыгъа бир чыпчыкъны сермеб къоратды.

Хамит, эски нарат дюккючге олтуруб, сыбызгысын согъа, кёзлери чыракъ бара тургъанлай, джел тауушну эштиб, ёрге къарагъанында, чыпчыкъла къонуб джырлай тургъан бутакъдан эки тюрк, айырылыб хауада къалтырай, экиси да тобугъуна тюшдюле.

Тюклени тюшгенлерини себеби не болгъанын билмей, тюкчюкле бла бир-эки джолда бетин сылаб, сыбызгысыны къыйырына чанчыб, согъа тургъанлай, Къандаур, бети кёгериб, къутургъан бёрюню кёзлерича, кёзлери къызара, огъары джанындан илгендириб къычырды:

— Сен тууардан туугъан тууар, кесинг дюккючге чёгюб, мени сакълатъбмы турлукъса, алай барсам, хамхотунгу бузарма! — деб къолунда къамчиси бла джаныулай, атыны ауузун тарта, тохтады.

Хамит, сыбызгысын да дженгине сугъа, башын энишге тутуб, кёмюк этиб тургъан атны тер джылыуу ура, къаты бла озгъанында, Къандаур къамчи бла урмай къалай къойду деб, Хамитни келюне келди.

Ол къаты бла озгъанында, Хамитни бойнуна да, кесини къара къамасына да къараб, ышаргъаннга ушаш, эрнин къынгыр этиб, Хамитни ызындан къарагъан заманда, башында къара тубанла къайнай эдиле.

Бара-бара секиртмеден озуб, тегерегине къараб, адам къымылдагъан кёрмегенинде, агъачны къалынына джетме къюб, Къандаур, акъыртын къамасын чыгъарыб, кёзлери къызарыб, чыгъаргъа джетиб, бети кёгериб, Хамитге бериллик къойланы энлерин бузарыгъы кёзюне кёрюнюб, эсине джукъ да келмей, къарт анамы къачан джетиб кёрейим деб баргъан джарлыны ызындан джетиб, бойнун къама бла сермеди.

Хамит шыбыртсыз артындан келгенин джюреги сюймей, къолларын кёлтюрюб, ызына айланыргъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа къара къама андан эсе дженгил къымылдаб, этерин этди.

Кюн аман боллугъун билдире, Хамит быстырылгъан тамырыны дюккючюне миниб, «къакъ-къ-къ, къакъ-къакъ» деб къундуз кычырды.

Ибрагим, тобукъларында джел ургъанын эски чепкенчигини этеги бла джабаргъа кюеше, къойла кюн аман боллугъуна къоркъуб, отларгъа джабышханлай, Тауланни къатына келиб айтды:

— Мен кютгенли, къойланы джерге бюгюнден иги джарашыб билмейме, — деб таягъына таяныб, бойнун бир джанына салыб, Тауланни керкгенине къарады.

Таулан, таякъ керкгенин къоюб, башын кёлтюрюб, тегергине къараб айтды:

— Таула джылайдыла, бир ишексиз, уллу кюн аман боллукъду, бюгюню бери да тобукъларым джызылдайдыла, — деб ышымларын ёрге тартыб джарашдыды.

Ибрагим, Тауланни таягъын къолуна алыб:

— Бу иги джабышмакъ таякъны былай керкиб, зее нек этесе? — деб сорду. Атасы берген кесини сюрючю таягъын ариу тутханына махтана, Тауланни къолуна берди.

— Джигит джаш, мени таягъым сенден эсе тамадады, кюн санны керке турмасам, мен, къара танымагъан адам, кимде къаллай бир тургъанымы билмейме, джалда тургъан адамларымы джылкъы тамгаларын башына салыб, аны тюбюне тургъан кюнлерими керкиб барама. Таякъ керкилиб тауусулса, аны асырайма да, дагыда башха таякъны алама, аны да ма былай чанчакълагъынчы джюрютеме. Таякъларымы алыб тергесем, кимде неллай бир тургъанымы санаб къолунга тутдурурма, — деб къойланы ызларына бура тебреди.

— Кеч болуб, джангур джетгинчи, аллыбызда къалын четден ары чыгъайыкъ, сен да къойларынгы ызына ышыра тебре, — деб бу джанына айланнганында, атын къара кёмюр этиб, баш энишге къарагъанлай, джамчысы джел эте, Қяндаур озуб кетди.

— Ай налат болсун сизге, тууар тууаргъа тюбесе да, ёкюреди да, салам бермегенлей, къой баугъа тюшюб, къойланы кесген бёрюча, сыртдан аууб барады, — деб джанына тийиб, бир кесекни мурулдаб, анга урушханлай турду.

Къойланы ууакъ-ууакъ ышыра барыб, чегетге киргенинде, таууш эштиб, тохтаб шыкъыртха тынгылады, алай болгъанлыкъгъа ачыкъ зат эштмей, «эй къартлыкъ» деб, кеси кесинден кёлю чыгъыб, ингирде къошха келтирирге, тыбыначыгъын ат джолгъа джайыб, къургъакъ нарат чымыртачыкъла джыйыб тебреди.

Бир заманда, солууун алалмай, къолуна да къан джугъу болгъан сыннган къаурачыкъны алгъанлай, Ибрагим чабыб

джетди. Сёзлери да бёле, кёзлери мангылайына чыгъаргъа джетиб:

— Хамитни сыбызгысын сыныб, къан джугъу болуб джолда табыб келеме, — деб бир къыйырыша да чыпчыкъ тюкле чанчылгъан сынган къаураны Тауланнга узатды.

Мукуур къарт, сынган къаураны алыб, къоллары къалтырай, чымырталарын да къоюб, Ибрагимни ызындан тебреди.

Ибрагим, Тауландан алгъа чабыб, нарат аугъан тамырны къатында «ма былайда» деб, нёгери джетгинчи, бармагъы бла кёргюзюб тохтады.

Ибрагим кёргюзген джерде ат аякъ ызланы, къан тамчыла ны эслеб, джюреги чанчыб, джангы тебленген кырдык ызы барыб къарагъанында, дюккючню тюбюнден бир къол къараб тура эди. Дюккючлени ары-бери тюртюб къарагъанында, бутлары къалтыраб, артына туракълаб, бети агъарыб, Таулан джыгъылыгъын билиб, олтурду: акъ къапталыны кёкюрегин къан джуууб, бир кёзю джабылмай, бетине топракъ себилиб Хамит джатыб тура эди.

Кёк къаты-къаты джашнаб, тау суучукъну ол джанында битген бир наратны шыбла уруб, бутакъларын ёзеннге къуйду. Аны сакълаб тургъанча, шыбла ургъан таууш кетер-кетмез, челекден къуйгъанча, кёкде къоргъашын бетли булутладан джангур къуюб тебреди.

Хамитни ёлгюн Ибрагим келтирген баласха салыб, экиси да ёрге сюелиб, кёзлери элге баргъан джолгъа айланганлай, бир кесек турдула, сора Таулан айтды:

— Энтда бир джарлыны, къойну кесгенча, кесиб бараса. Бу уа санга не хата этген эди, къан ичген джылан?—деб Къандаур озгъан джолгъа къарады.

— Бюгюн бетинги адамлагъа кёргюзалмай, аны ючюн бара болур эдинг. Тохтагъыз сиз, сизни артыкълыкъларыгъыз башыгъызгъа таякъ болур кюн табылыр. Бизни къолубуздан келмей ёсе да, бу джашнагъан сени алай джибериб нек къояды?—деб къоллары къалтырай, таугъа демлешгенча, джангур бла джыламукъ къатыш джибиген сакъалын джел тарай, Минги Таугъа бурулду. Алай болгъанлыкъгъа сууукъ джел джангур къатыш бетине ургъан болмаса, ол умут этиб къарагъан джерден болушлукъ келиб кёрюнмей, башын энишге ийиб тохтады.

Таулан сагъышха болуб, таугъа айланыб, баш энишге къараб кёб турлукъ болур эди, алай а Ибрагим этегинден тартыб:

— Хамит джибийди, кеч болгъунчу къошха элтейик,—деб тартаргъа хазыр болуб, баласны бир къыйырына джабышды. Таулан бла Ибрагим баласны тартыб чегет джолну энишге айланганларында, таудан келген джел уруб тереклени ийилтиб, джангур бекден бек къуя эди...

Башны хапарын айтыгъыз.

Тауукъла бири бирине ал бермей кычырадыла. Танг жарый тегрегенлей, джулдузла бир-бири ызындан джукъланалыла. Кече джолда къалгъан арба болур, узакъда, сабий джылагъанча, джызылдаб озду. Анда-мында эртденбла эртде эшикге чыкыгъанланы тамакъ арытхан тауушлары келеди.

Мухаммат-Амин, Къыямытны аджирине миниб, арбазындан чыкыгъанында, кюн тийиб жарытыб, кюн батхан джаны къабыргъаны белине джетген эди. Къапхакъдан тюшюб баргъанлай, бир къатын, башына чыпчыкъ къонганча, чохун тургъузуб, къуру челеклерин дынгырдата, джолну кесгенинде, афенди, ол джолну барыргъа ырыслаб, ызына бурулуб башха джолну кетди.

Не заманда да афендини адеги алайды, джолгъа чыкыгъан заманда аллына урчукъ ийирген, къуру челекле бла келген къатын тюбесе, аллына тюбегенге дуняны аман сёзюн къуюб, ызына къайтыб кетеди. Бюгюн да къатын къуру челекле бла аллына чыкыгъанында, урушургъа бир-эки кере ауузун ачды. Алай болгъанлыкыгъа тохтаб, аны бла уруша турургъа заманын аяб, бурулуб джукъ айтмай, аны ючюн кетгенди.

Ораза болгъанлыкыгъа, афенди бал бла басылгъан локъумланы ууакъ-ууакъ къаба барыб, экинчи кюнюнде элден узакъ болмагъан бир чегетни аягында атын кишенлеб, къырдышха таянды. Бир заманда уяныб къарагъанында, аты да узайыб, кюн иги къызыб, джолну арасында бир акъ сархлы, джашил абалы адам, онг бутундан ауур асхай, келе тура эди. Ким болгъанын билирге суююб, атын бери тыйгъан сылтау бла, келгенин джолун кесе, аллына тюбөб, иги ышан этиб къараб сорду.

— Къайдан ашхы джолдан келесе сен мубарек адам? Ауур асхагъанча кёрюнесе, былай тохта да солуй бар, мен атымы бери къайтарайым, ма ол алайда джамчы бла артмакъла меникиледиле. Алай бар да олтур, мен да бусагъатдан келеме, — деб аты таба кетди.

Ач болгъан болур эди, афенди атыны ызындан къулакъчыкъдан ташайгъанында, джашил абалы, тегерегине къараб, адам кёрмегенинде, асхагъанын да къоюб, дженгил-дженгил атлаб, артмакълагъа джетиб, дагыда, къачар къоянча, тегерегине къараб, артмакълагъа узалды.

Афенди, атны аллына сюре, къапхакъдан бери чыкыгъанычы, джашил абалы, акъ сархлы бишген тауукъну джартысы бла бир бёлек локъумну тигелетиб, джел элтмез киби болду. Афенди туурагъа чыкыгъанында, эрнин-бурнун дженги бла ышыб къургъакъсытыб, эки аягын тюбюне салыб олтуруб, мынчакъ тартаргъа джарашды.

Афенди, джашил абалыны къатына олтуруб, башындан аягына деричи къараб сымарлаб, кѣлюне келди:

«Тум къара сакъалы, таймай джаныб тугъан къара кѣзлери, ичгиге иги болур, бурну кызарыб турады, аны алай болгъаны артыкъ да игиди, нюр басыб турады десем, бир адам сѣз табалыкъ тюлдю. Мангылайы, таблары бла, кысыгыракъды, алай болса да башын дженгилирек джюлюй турса, алай хаталы боллукъ тюлдю, хар бир заты да, насыбха кѣре, джарашуу, хазыр шыйых аллыма тюбѣб къалгъанды, буту асхагъаны шыйыхха асыры таб тюлдю, ансы тамам излегеними табханма». деб ичинден къууана сорду:

— Хапар айт, оразалыкъда джаяулай къайдан келесе, кесинг да ауур асхагъанча кѣрюнесе, айыб этме, мубарек, атынг да неди?

Афендиге, бир джанындан бир джанына тешиб ѳтгенча, джити къараб:

— Атым Абдул-Къадырды. Гитче заманымда юйюбюз Къадырны къоуб Абдул дей эдиле, сабийле, къозургъа эслерине тюшсе «Къадыр, къадыр!» деучен эдиле. Мен эс билиб, аякъ юсюне мингенли, уллу аллахны кючу бла (алай айтханлай къолларын кенг джайыб, кѣкге-кѣкге къарады) атыма Абдул-Къадыр дейдиле. Аягымы асхагъаныны тауруху уллуду, былайда аны айта турургъа заман джокъду.

— Гитчеликден бери да, аллахны къуллугъун этгенден сора, башха дуня ишлеге къатышмай, бусагъатха деричи туруб, энди былай бузулгъан джюреклене тюзете, Меккагъа, Мединагъа тебрегенме, — деб хапарын бошаб, кѣзлерин сюзюб энишге къараб, мынчакъ тартаргъа къадалды.

Афенди: «Шыйых къауумну, алдаргъа тебреселе, халилери бирча кѣреме, мен да, мунуча, кѣзлерими сюзюлтюб, мынчакъны кызыу тартама», деб эсине келиб, анга сейирсиниб: «Ораза тутуб кыйнала да болмаз, бир ауузлансын да, андан сора башларма сѣзню», деб артмакъгъа узалыб, локъумланы кырдышха тѣкдю.

Къараб къагъыт чырмалгъанда сау тауукъну орнунда джарты тауукъну кѣрюб, бек сейир болду, алай болса да былай-алай деб джукъ айтмагъанлай, тауукъну къалгъанын да чыгъарыб чакъырды:

— Сен, узакъ джолоучу адам, сафар болурса, берлакъгъа олтур, бир кесек ауузланайыкъ, — деб локумланы аллына ышырды.

Джашил абалы, къолларын силкиб, кесин итден къоруулагъанча этиб:

— Ол керахат затны манга айтыргъа сени къолунгдан къалай келеди, мен джылдан бир айны огъай эсенг, джылны джар-

тысын гюнахлы муслиманла ючюн сууаб ораза тутуб турама,— деб балчыкъдан атлагъанча, этеклерин джыя, ашарыкъдан арлакъгъа джанлаб тохтады.

— Да ашамасанг да, ниш сеникиди, алай мен, джолоучу адам ашаса, гюнах тюлдю, деб афендиден эште тургъанма, — деб тауукъ джартыны къолуна алды.

Тауукъну бутун кемире, джашил абалыгъа джити къараб, кёлуне келди: «Тауукъну аслам джартысын тигелетсем, мен да ашамазма, былай алдай билгенинге-затха къарасам, шыных болургъа излеб табмазча аллай адам кёреме, муну хайырын алмай къолдан тиймезге керекди», деб татлы ышара сорду:

— Мубарек, къайда да сен дин джаньдан джюрюй эсег, сени кибик адам элиме бек керекди, мени бла ызынга къайтырмы эдинг?

Мынчакъланы чыкъырматыб, къызыу тартыб, джашил абалы башын эки джанына силке айтды:

— Къайда да мен адамланы джюреклерин тюзетирге кюре- шеме, сени элинге мен керекли зат бар эсе, айтсанг, огъай деб артыма турмам.

— Да алай эсе, ушатсанг, бюгюн элге барайыкъ да, алайда кече къалыб, бир кесек заманны тынчайыкъ, эртденбла къо- барбыз да кетербиз, — деб ёрге къобуб тебрегенинде, джашил абалыны бети бир кесекге тюрленди, алай болса да, къайгъылы болганын билдирмезге кюрешиб, афендини этегинден тутта, олтуруб айтды:

— Бусагъатда сен барыргъа тебреген элден мен бюгюн чыкъгъанма, эртдеден бери да мени адетим алайды, эртденбла чыкъгъан элиме экинчи ол кюн къайтыб кирмейме, сен кёрдюз- ген элге баргъандан эсе, былай ары барыб (къолу кюн батхан джанын кёрдюздю), анда джолдан бир джанына джаякълаб эл барды, анда тохтаб, алай кетсек деб, келеди мени кёлуме, — деб узун къара къашларыны тюбюнден кёзлерин джылтыратыб къарагъанында, афенди ол айтханнга огъай деб айталмады: «Сен айтхан болсун» деген магъаналы башын силкди.

Джашил абалыны окъууун, билимин билирге суюуб, араб- ча бир-эки сёз сорду, алай болгъанлыкъгъа, Абдул-Къадыр анасындан туугъанлы, гитче заманында къуран окъургъа юрен- нген болмаса, араб тилден хапары болмагъанды, алай болса да афенди аны билимин билирге осмакълаб соргъанын ангылаб, таулуча джууаб этди:

— Бусагъатда кереклибизге тау тил джетиширикди, ушат- санг, экибиз да шагърей тил бла сёлешейик деб мени кёлуме алай келеди, — деб къара сакъалын сылай, кёзлерин ышарта, афендиге къарады.

Ол аллай джууаб этгенинде, не айтыргъа билмей джунчуб, аллына баш энишге къараб: «Уллу къазанда бишген эт чий

кьалмаз» деб таулула билиб айтхан кёреме, менден эсе бу гинасуууракъды, кьайда эсе да хыйлагъа бир деменгили джерде юреннгенди, кеси джунчур орнуна мени джунчутургъа кюрешди» деб кёлюне келиб, кьамчини бурну бла ёлген касканы ары-бери ауната айтды:

— Тау тил бизге сёлеширге джетмейди, деб айтханым тюлдю, мен эртде заманда сохта бола айланган эдим да, бу илмулу адам бла сёлешиб, бир-эки араб сёзню эсеме тюшюрейим деб айтханлыгъымды.

Абдул-Къадыр, хыликке этгенин ангылаб, джелкеси айлыкъ турмача кызыарыб, айтды:

— Тюшюнгде кёрмеген эсенг, мен санга илмулу адамма деб айтхан болмазма да, сен манга тюбегенли сагъат кетмегенди, мени не тукъум адам болгъанымы кьалай билдинг? — деб алтын бурмагъанлай, кёзюню кыйыры бла эрши кьарады.

Мухаммат-Амин, сёз кьозгъалыб, эршиге кетериклерин суймей, кесин тюлкюча ышарта:

— Керексиз сёзю сёлеше тургъанны кююб, джолубуз узакъды, акъыртын-акъыртын барсакъ игиди, — деб этеклерин кьагъа ёрге кюбду. Заман не болгъанын билирге джанында сагъатына узалгъанында, алтын сагъат бау сынджыры кюлуна тиймей, кюйнуна от тюшген адамча, тегерек бурулуб, алтын сынджырны табмай айтды:

— Кертда дегенге сен а бир да аман оздунг да, тауукъ джартыны ашагъандан озуб, энди кесиме тоноу этерге тебренгесе, бусагъатдан сынджырны бере эсенг, бер, бермей эсенг, былайдан ары атлатмай кьабларма сен пох затны! — деб кьамасыны башындан тутта, Абдул-Къадырны аллына барыб, джагъасындан тутуб тохтады.

Абдул-Къадыр джагъасы тутулургъа юреннген эди, алай болгъанлыкъгъа, башында акъ сархы, юсюнде джашил абасы тургъанлай, туура сермеб адам джагъасындан тутарыкъды деб акъылы джокъ эди. Алгынча, не полицейский, не да прустоп тутса, алай бек ачыу боллукъ тюл эди, джолда тюбеген бир аман сюзюлмекёз сермеб джагъасындан тутханында, бек ачыу болуб, кьапталыны ичи бла кысылгъан кынгыр бычакъгъа узалды, алай болгъанлыкъгъа, джагъасындан буугъанны хыре кирик кёрюб, орнундан кымылдамагъанлай, тюрмеде арестантланы тюртюучюсоча, асхагъан аягъы бла киндигинден тюртгенинде, афенди, кюллары бла хауадан тутаргъа узала, чортлаб кетиб, эшек аунагъанча, букъулата, арба джолгъа сыртындан тюшдю. Абдул-Къадыр, афендини джолда тынчаймагъа кююб, атына миниб кетерге да тебреди, алай болгъанлыкъгъа афендини элине адамланы джюреклерин джумушакъ этерге барлыгъы эсине тюшюб, асхагъанын да унутуб, джыгъылгъан-

ны кьатына келиб, ёрге кьобарыргъа кьолун узатыб болушлукъ эте айтды:

— Бу джолдан сора тюз адамгъа керексиз затланы айтыб кьадала турма.

Ийилиб кьолун узатханлай, алтын сынджыр, Абдул-Къадырны джан хурджунундан сылджыраб, джерге тюздю, алай болгъанлыкъгъа афенди джан сюегин аурутуб, кьобар кьайгъылы болгъан болмаса, алтын сынджырны букълатыб джолгъа, узакъ болмай кьатына тюзгенин эслемеди.

Джан сюегинден кьадала, асхаб, артмакъларыны кьатына келиб, Абдул-Къадыргъа кьарамагъанлай, ауур ынгычхаб:

— Кесинги супу этиб айланганлай, сен дюрген адам кёреме, сенича болсам, абагъа кириб айланмай, кьайда болса да гёджеб болуб турлукъ эдим. Мени бла тюзюшюрге джетгенинде, асхагъан аягъынг да сау болуб кьалды дейме, — деб аны таба кьынгырына кьарады.

— Джан ауруса, сокъур кёзден джаш чыгъар дейди, богуурдагъымдан буууб айлансанг, асхакъ аякъ да меникиди, ол да кьарыуундан келген бла мени кьорууларгъа кюрешеди, — деб эки кьолун джан сюеклерине салыб, хыликке эте, ышарыб айтды.

Джан сюегини ал ачыгъаны кетгенинде, афенди, чёгелерге кюрешиб, Абдул-Къадыргъа джити кьараб айтды:

— Сен бла мен бир-бирибизге бош тюбемегенбиз, кьаллайла болса да бизни рысхыбыз бирге келлик болур, сени кьолунг бир кесек чибиди, алай болса да бир-бирибизни агъарта турмай, не зат адамла болгъаныбызны ачыкъ этиб билдирирге керекбиз. Сени кьаллай адам болгъанынгы мен мангылайында табларынгы кёргенлей да ангылагъанма, сагъат бауну огъай эсенг, адамны джанын алыргъа да огъай демезлигинги билеме. Къалай алай болса да мен сени кенгге ташлар адам тюлсе, кьылыгъынг, юсюнг, сыфатынг да мен излеген адамса, — деб Абдул-Къадырны ол сёлешген заманда, мангылайында таблары кьызарыб, джаягъыны бир кесек териси кьалтырагъанына кёзю джетиб, джити кьарады.

Аллына кьараб тынгылаб туруб, бетине кьоннган чибинни кьыстагъанча, сагъышларындан башын силке айырылыб:

— Мени не адам болгъанымда кьуллугъунг джокъду, санга менден не зат керек эсе, айт, аны эштейм. Экинчи санга айтырым, сен асыры кёб затны билирге сюесе, бюгюнден ары биз бирге турлукъ эсек, мени ким болгъанымдан соруу алгъанынгы кьой, алай болмаса, экибиз джарашмазбыз, — деб эртде джуулгъан кьол джаулукъ бла мынгылайын сюртген кибики эте, эслетмей афенди таба кьарады.

Аллына сюркеле, кьолларын узатыб, эки кёзю джана, афенди кьычырыб айтды:

— Сен шыйых! Шыйых болургъа керексе.

— Ха-ха-ха, андагъылы бери мени да, кесинги да союб турмай, аны айтсанг а. Энди мен экибизни тирменибиз да бир джанына айланганын ангыладым. Кесинг билгенден, менден соруу алгъанны асыры соймейме, алай болса да, айыб этмесенг, кесинг афенди болурмуса?

— Алайма, нек сордунг?

— Ушаб тураса. Башха адам болса, мени шыйыхха ушагъанымы эслемей кетер эди, сен а, хариб, «тауукъ тышо тюртюк» дегенлей, джараулу адамы къараб кёргенлей тандынг. Энди джыгъылганынга да разы бол, бир кьол да тутдур, аны бла былайдан кетейик, — деб узалыб афендини кьолун ачыта кысыды.

Мухаммат-Аминни бутун сюйреб алгъанын эслеб, «хыны тюртген кёре эдим, энтда ачылмагъанды», — деб кёлюне келиб, аны асхагъанына джашыртын ышара айтды:

— Сен менден эсе къарыусуз кёюнесе, атха сен мин. Джолда адам тьобесе, кёзге эршиди, мени бу джапым бла кёргенни: «шыйыхны бу атлы кыйры сюрюб барады?» — деб кёлюне келирге боллукъду, джюрюрге да бутларыма чырмалыб асыры таб тьолдю, сен быланы артмагъынга сал.

Тешиниб, ич къапталы бла къалыб, хурджунундан чыгъарыб бетине да бир къабны къаблаб, тёппесине окъала тигилген бир боз бёркию да кийиб, афендини сейирсиндире, джыйырма джыл болгъан джаш болуб, аллында силкиниб тебреди.

Мухаммат-Аминни аты онглу ат болса да, анга кесин оздурмагъанлай, ингир бола баргъан эллерине кирдиле.

Ийнекле, джелинлери толуб, бузоуларына ашыгъыб, башлары силкине, эл таба къарай да ёкюре, тири-тири атлаб барадыла. Къарангы бола тебрегенге кьоркьуб, тийреледе калак итле эришиб юредиле. Кечге кьалгъан бир къатын, суу агъач челеклерине тийиб дынгырдата, ашыгъыб, эки этеги джел эте, суу алыргъа чабыб кетди. Къайда эсе да баш-аякь юйюген ийис келиб, артыкьсыз да Мухаммат-Аминни аууз сууларын келтиреди. Кечге къалыб бугъунчакь ойнагъан сабийлеге урушуб, аналары юйге джыядыла. Ораза тутханлагъа ашаргъа эркинлик бере, кюи батханда Сюрюучю джулдуз джарыкь джанды.

— Сен, мен чыкьгъынчы, былай тур, — деб Абдул-Къадыр, орамда итле тегерегине басыныб, бир эски чалмандан секириб, драбаш юйге ташайды.

Бир кесек тургъанлай, Абдул-Къадыр ызына чыгъыб, атны джюгенинден тута айтды:

— Манга джангы тьобеген заманынгдача, соруу алгъанынги кьойсанг, былайда кече къалыргъа боллукъду.

Атны тегерегине басынган итлени ташла бла кьоруй, бир

— Сен бар да эшиги ачылыб, чыракъ джана тургъан отоугъа кир, мен бусагъатдан келейим, — деб Мухаммаг-Аминни сыртындан тюрте, юйге ашырыб, кеси къарангыгъа ташайды. Джангыз огъач орундукъ салынган, къабыргъаларына эски газетле джабышдырылгъан гитче отоучукъ, терезеге кысылыб аракъы ийис эте, юсюнде гырджын умурлары бла, джабыуу болмагъан кир столчукъ, аууб кетмесин деб орундукъгъа кысылыб, бир аякъсыз шиндик. Къутургъан ийнек кирсе, мюйю-зюне илинирге джукъ табыллыкъ тюлдю, деб быллай юйге айта болурла. Терезе тубюнде джалын оджакълы лампачыкъ да сынган оджакъны газет джабышдырылгъан къабыргъасындан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда джалын этиб, мутхуз джанады. Сынган шиндикге олтуралмай, афенди кир орунга таяныб тургъанлай, бир заманда Абдул-Къадыр, юч бишген тауукъну табакъгъа салыб, тютюлетте келиб, столгъа салды. Тегерегине къараб, джараулу шиндик кёрмегинде, эки къолу бла кёлтюрюб, столну орундукъ таба кысыды.

— Ачдан къырылдынг хариб, аууз ач, — деб ызына айланыб кете тебреб, Абдул-Къадыр, юйню арасында тохтаб айтды:

— Бююнлю, тауукъ джартымы ашагъанса деб, кёзюме къарай, джанымдан этгенсе, юч сау тауукъ бир джартыны орну толтурлукъ болурла, манга къарама да, олтур да аша, — деб чыгыб кетди.

Бир кесек замандан, афенди тауукълагъа иги къарыу этиб тургъанлай, бир сабийни да къолуна алгъанлай, биягъы Абдул-Къадыр сауутланы джыяргъа келди. Сабийни къолунда алтын сагъат бауун эслеб, кёзю джаныб, къарады, алай болгъанлыкъгъа аны амалтын джолгъа бир керексиз джыгъылгъаны эсине тюшюб, джукъ айтмай къойду.

Сабийге джити къарагъанын эслеб:

— Афенди алтын сынджыргъа бош къарайды, аныкъындан сора да аллай сынджырла кёб этилгендиле, — деб бир къолу бла сауутланы кёлтюрюб, чыгыб кетди.

Афенди ызындан, кеси кесине, «Аманлыкъчы болсанг, муну кибиб уятсыз болургъа керекди. Кёз кёргенни кётлек дженгер деб, сагъат баууну кёре тургъанлай, дагъыда манга фатауала джарашдырады. Мени тонагъаны аманды ансы, алай болгъаны бизни ишибизге аман тюл эди», — деб кёллерин кысыб, сагъыш эте тургъанлай, бир джырыкъерин кириб, къутургъан тууарча, тегерегине къараб чыкъды.

Джан хурджунуна къоркъуб, афенди джукъламай танг атыдыргъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа юренмеген адамны атда джюрюгени татыб, кирниклери, къоргъашыш тагъылгъанча, джабылыргъа къалгъанларында, кесин тыялмай, бир кесекден юйде хурулдагъан таууш чыкъды.

Ёксюзле джаны, суу кёшулган сютча, кёгере тебрегенди Гугурукла, кычыра-кычыра эригиб, тауукъ сюрюулери бла арбазга чыгыб, тышына джанларга тебреген тауукъну дже-тиб кябыргъасындан бурунлары бла тюртюб нёгерлерине кё-шадыла. Тауукъла танг атханнга кюзгьалган кьуртланы джайылыб чёблейдиле. Къайда эсе да кюн чыкьгъанын белги-ли эте, кызыл булутла кюн чыкьгъандан кюн батхан джаны-на ашыгыш атлангандыла.

Мухаммат-Амин, джангы туугъан кючюк балача, кёзлерин ачалмай, ары-бери аунай, арбазга чыкьгъанында, Абдул-Къа-дыр, ёрге сюелиб, тебен джанына къараб тура эди. Аякъ тау-ушха ызына къараб, Мухаммат-Аминни кёрюб айтды:

— Танг ашхы болсун!

Афенди къалай тынчайды деб, башха адамга сёлешгенча, бир джанына къарай, къатына келди.

Аязыргъа кюрешиб, кёз хымиллерин ууа, къараб арбазда атын кёрмегенине къайгылы болуб сорду:

— Арыган эдим да, иги джукълагъанма, кюн тийиб келе-ди, къараб атны кёрмейме, къайдады?

Афенди, къолун гылджа этиб, кёзю къамагъанча, мангыла-йына тутуб, тегерегине къарады.

— Керек болса, ат да табылыр, бир ауузланайыкъ да теб-рейик, — деб Абдул-Къадыр, нёгерини джапысызлыгына къа-раб, анга ышара, юйге кириб, биягъы столну терезе тюрбюнден орундукъга тартды. Абдул-Къадыр юйге киргенлей, атны кёр-мегенине къайгылы болуб, тири атлаб, чепкени бутларына чыр-мала, арбазда тегерекге къарады, алай болгъанлыкъга, джо-макъда айтханларыча, учду-кюйдю, табылмады. Биягъы аман-лыкъчы биреуню хаух берген атын джоймагъа эди деб кьор-кьюулу болуб, этеклери сибиртги эте, юйге кириб сорду:

— Къараб атны кёрмейме, меники тюрдю, башха адамны-къыды, къайдады, нек кёрюнмейди?

Афендини джукъусу дженгил аязыгъанына кюле, Абдул-Къадыр джууаб этди:

— Мен санга айтханма, ат керек болса, табылыр, тегерекге чабыб айланма да, кетерге, кесинг айтханлай, заман болгъан-ды, олтур да бир джукъ ауузлан.

Абдул-Къадыр, сабий джылагъан бир башха юйге кириб бир кесек тургъанлай, сохан и. э. эте, бишген этлени келтириб афендини аллына салыб, хурджунундан башына балаууз бла патчах мухур салынган аракъы шышаны чыгъарды.

— Мен былай эртден-ингир сайын бу кёк суучукъдан ауузу-ма кюя турмасам, джюрегим ауруйду да тебрейди, чагъыр харамды, ансы сен да мындан тарта болурса, — деб ичинде ёлген чибини болгъан бир кир стаканнга кьююб, афендини кьолуна тутурду.

Маулутда бал суушу алыргъа юрениген къоллары бла аракъы стаканны белинден буууб, тартарыны аллында бир эки ауаз сёз айтыргъа эсине тюшюб тебреди:

— Файгъамбар да (суратын аракъы стаканда кӳргенча, джити къараб салауат салды) чагъырны юсюнден болмаса, керти сен айтханча, аракъыны кенгиге ташламагъанды, алай болгъанлыкъгъа, биз, афендиле, къарангы адамлашы къатында ичерге тартынабыз. Бирин къоюб бирин айтайым: файгъамбар кесини сюйген нӳгерлери бла джолоучу болгъанында...

Афенди узакъгъа кетерин таныб:

— Сиз къауум бир джаншакъ боласыз, билеме айтыргъыны, файгъамбар нӳгерлери бла джолоучу болгъанында, тохтагъан джеринде Николай аракъыдан тартханды. Джаншаргъа заман джокъду, мен да аны сакълаб турама, тарт да бери къолума джетмеге къой,— деб семиз негши къолуна алыб хазырланды.

Стаканны тюбюн ёрге айландырыб, афенди, аракъыдан джибиген чал мыйыкъларыны да сюртмей, семиз этни джонуб тебреди.

Иги джел элтмезча болуб, хамхотун къол джаурукъ бла сюртюб, узун кекире, халал болсун, деб орундукъдан къобуб:

— Танг атмай, бу татлы семиз этни къайда табхансыз?

— Бери къонакъгъа тюше тебрегенлей да, сенден бу соруу алгъанынги тохтат деб тилеген эдим, алай болгъанлыкъгъа юрениген ауруу сени къояргъа унамайды, озса санга озсун, ашагъанынг былай тӳбен джагъада мычхы джаргъан орусла джашны чочхасыны этиди. Сен былай келиб тюшгенден сора, урланган мал болса да, санга бир тыйынчылы къурманлыкъ этмей къоялмагъанбыз.

Не айтырыкъды деб, къуру шышаны да орундукъ тюбюне ата къарады.

— Сау бол, не зат эсе да, иги джарашыу эти болгъан хайуанды,— деб тишлерин къаза, атха джюреги тынчылыкълы болмай, афенди арбазгъа чыкъды.

Кӳзлери чарс кӳре, ат джыйылгъан джатманы тюбюне барыб къарагъанында, кесини аты джокъ, аны орнуна къабыргъалары ашалгъан, эшек кирик, бир осал ат тагъылыб тура эди. Кӳзлерим чарс кӳрюб эте болурмамы деб кӳзлерини ууб къарагъанында, биягъы ат сюелиб, ёзенгисине да Абдул-Къадыр къадалыб тура эди: — Афенди, адамгъа оразада аракъыдан тоюб тентирей айланыргъа айыбды, бу атха мин да уллуджолну ёрге бар, мен ызынгдан джетерме,— деб, афенди джууаб этгшичи, ызына бурулуб юйге ташайыб кетди.

1. Абдул-Къадырны ачыкъ аманлыкъчы болгъанын кӳргенинде да, Мухаммат-Амин андан нек айырылыб кетмейди?

2. Окъугъаныгъызыны хапарын айтыгъыз.

Къатына джетгинчи узакъдан огъуна къурч тѣщю зынгыр-дагъан тауушу келеди. Эртденбладан бернчи тохтамай джангур джауб ачылгъанды да, чегет баурда джалан къаяланы кюн къыздырыб тютюнлетеди. Тикге чыгыб арыгъан егюзча, таш уагъан машина солуу алыб, къара тютюню къаягъа къазан къара джагъа, къаршына тирмеи ташны къууб, къараб-къарагъынчы кюмюшлю ташын бир джанына къысдырыб, керексиз ташын бир джанына къотарады. Тѣбеге басынган къумурсхалача, машинадан чыккыгъан таш къалауну тѣгерегине басыныб, адамла хар таш кесекни къолларына алыб, ары-бери буруб, къыйырына кюмюш джабышхананы кѣрселе, бир джанына айырыб агъач гырынлагъа саладыла.

Джез бычагъы бутларына тие, бир кѣзюлдюреуюклю, намазда салам берген афендича, кѣзюу-кѣзюу имбашларыны джылтырагъашына къарай, чибин къоругъанча, къолунда сипсин ары-бери силке, ишлеген адамлагъа бир кѣзюню къыйыры бла къарагъанлай, ѳрге-энишге барады. Бир зыккыл сары шинли къарт, энишге ийиле белн ауруб, бир кесекге солургъа чѣгелегенинде, джез бычакълы эслетмей къартны артында келиб, табаны бла уруб, таш къалаугъа къаблады.

— Былайгъа тынчайыргъамы келгенсе, сен къарт ит тери! — деб хурджунундан къагъытны чыгъарыб, кѣзюлдюреуюклерин бурнуну къыйырына джетдириб, не зат эсе да бир затланы джазды.

Къартны бурну къанай, тѣбеден бери айырылыб, джез бычакълыны аллына барыб, тобукъланыб тиледи:

— Он башлы юйдегим барды, джазма, джалымдан тыйсагъыз, ачдан къырыллыкъбыз, — деб аягъына башын уругъа тебреди. Алай болгъанлыкъгъа хыны эте, артына туруб, биягъы сипини силке, къалгъан ишлегенлеге къарай кетди.

Ол ары джаплагъанлай, джерни тюбюнден таш келтирген арбачыгъын машинагъа къотарыб, бир келбетли кѣккес джаш, сары чачы да тер бла мангылайына къатыб, таш тѣбеге миниб. тѣгерегине къараб, джез бычакълыны кѣрмегенинде, бурну къанагъан къартха къолу бла кѣргюзе айтды:

— Кѣремисиз, Ташчыны несини итлери энди бизни, ауузлары бла къыджырагъандан да озуб, аякълары бла уруб тебрегендиле! Айыб тюлмюдю, сен эски ишчиге, ол ит ургъанында, аны былайдан къоратдырыр джанындан къорешмей, сен баш уруб, аны аякъларыны тюбюне джатаса.

Сары шинли къарт, къалтыраб къобаргъа къорешиб, бурнундан келген къанны бир къолу бла сюрте, джылай-джылай:

— Мен не этейим, къарт къатын ауруб джатханлы ай бо-

лады, мен анга ашатыргъа джукъ табмайма, — деб кёзлерин сюрте, кетиб тебреди.

Былайда ишлеген джюз джарым адамдан сёз айтхан бири болмай, ишлегенлерин кююб, башларын энишге тутуб, хар ким да къалай этерге сагъыш этиб тохтагъанлай, машинадан бир къарт ишчи, бери айырылыб, джау кюлларын эски бусхулгъа сюрте, былай айтды:

— Семён керти айтады, бюгюн ол итни къартха артыкълыкъ этгенин алай кечиб кюйсакъ, тамбла ол андан аман да этер. Ишчиле барыбыз да, ишибизни кююб, Ташчыны иесине барыб айтыргъа керекбиз, ол кёзлюкю итни былайдан кыстаб, джалыбызны ёсдюргюнчю, бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Мен айтханга разымысыз?

Къарт алай айтханлай, былайда болгъан ишчиле бары, кюреклерин, гетменлерин алыб, Ташчыны иесини мияла кёкбаш ююю тургъан джерге айланыб тебредиле.

Семён, таш къалаудан тюшмегенлей, картузун силкиб, тохтатыб айтды:

— Бир бёлек адам алай баргъандан хайыр джожкюду. Бютеу ишчи болгъанны кюбарыб, иш этген адам кюймай, кююш къазылгъан тешикледи адамланы да чыгъарыб, не зат излегибизни былай хар кимге да билдириб, алай барыргъа керекди. Былайда мени аллымда сёлешген къарт айтханча, биз къараб тургъанлай, къарт ишчиге артыкълыкъ этген итни алай кюймай, Ташчыны иесини аллына тешикден таш чыгъаргъан арбагъа сыртындан салыб алай элтирге керекди. Экинчиси биз эртденбладан ингирге деричи ишлейбиз, алгъан ачхабыз къарныбызгъа джетмейди, джалыбызгъа кюшулуб, ишлеген сагъат саныбыз аз болмай, бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Бу мен айтхан затлагъа разы эсгиз, машина тохтасын, — деб тегерегине къарагъанында, таш къалауну къаты адамдан тыкъ тыкълама болуб, бир къаууму: «Керти айтаса, кёбдю тёзгенибиз», — деб кюлларын силке, бир бёлек джашыракъ ишчи да джез бычакъланы тешикде тутуб, аякъларын къалтырата, кёлтюрюб келе эдиле.

Къараб аны кёргенлей, бир ауздан кычыргъанча: «Таш ташыгъан арбагъа сыртындан салыгъыз!», — деб кычырыб, аны таба тебиниб, кюлларын силкдиле.

Таш ууатхан машина ишчилени джыяргъа, бугъа ёкюргенча, къаяланы зангырдата, кычырыкъ этиб, къарылыб тохтады. Сууну шууулдагъаны, джыйылгъан адамланы дауурлары болмаса, ишлеген таууш тохтады.

Джез бычакълы таш ташыгъан арбагъа иги сыйырмай, сыртындан тюшюб, кёзюлдюреуюклерини бир мияласы да сыпыб, этеклери джерге суйреле, ишчиле да ызындан Ташчыны иесине тебредиле...

Темуркѡа, эшегин сууну бир джанында ташха тагыб, кѣнюрден Ташчыгѡа ѡтгенниде, артында бир бѣлек атлы гаммойлары бла, акѡбет семиз тишируу, кѡйунда акѡ маскеси бла, фазтонну арасына олтуруб, аны аллында да, уллу бычакларына таяна, имбанлары джылтырагѡаиша олтуруб, кенден дух ийислерни келе, джортуб, Темуркѡаны кѡаты бла оздула. Алагѡа кѡарайма деб чабырыны бурну ташха илиниб абына, кѡачар кѡоянча, тегерегинче кѡарай, кѡалайгѡа кирирге билмей, орамны арасында ѡрге сюелиб тургѡаишлай, кѡаты бла бир келбетли ишчи озуб тебегенлей, тохта деб кѡолу бла кѡргюзе сорду:

— Мен ишлерге келгенме, кимге барыргѡа керекме, мында адам танымайма.

Орус сѣзледен эсе, кѣбюсюн кѡолу бла кѡргюзе, кѡарачай тил бла айтды.

Келбетли ишчи Темуркѡа кѡолу бла джерни кѡазыб кѡргюзгенинден айыргѡан болур эди, кѡартны не ючюн келгенин анылады, джылы ышара кѡолундан тутуб, конторну аллына элтиб, былайгѡа бар деб кѡолу бла кѡргюзюб, быгѡышлай ышара-ышара кетди.

Конторну эшигин ачыб ары кирирге тебегенлей, бир джез тѡймели аллын алыб, эрнин чѡйюрюб, Темуркѡаны аякларын кѡргюзе, юйге джиберирге унамады. Темуркѡа, келбетли ишчи тюбѡб ышарыб, кеси адамыча ашыргѡанына батыр болуб, ѡшюн уруш этиб кирирге мурад этди, алай болгѡанлыкѡгѡа джез тѡймели эшикден башын кѡаратыб сызгыргѡанында, анга ушаш экеулен джетиб хыны-хуну этиб, чабырларыны саламларын уллу бычакларыны кѡыйыры бла тюрте, теш деген магѡананы кѡоллары бла кѡргюздюле. Темуркѡа, юйге кѡймагѡанларыны кѡайгысы чабырлада болгѡанын айырыб:

— Ой, кѡара кюн келсин сиз аманланы юйюгюзге, чабырла болмай, джыр-джыр чурукларым болса, мен сизге ишлерге да келмез эдим, — деб балчыкѡ джугѡу болгѡан чабырларын тешиб, арбазда кѡюб, джалан аяклай, эси сагѡышха кетиб, конторгѡа кирди. Джерни тюбюнде кюмюш кѡазаргѡа джарашыб, эшикге чыгыб кѡарагѡанында, чабырлары салгѡан джеринде джокѡ тура эдиле.

Не этерге билмей, джалан аякѡ кѡалайгѡа барайым деб, юйню бир джанына кѡарагѡанында, джез тѡймелилени экиси кѡарыларын тутуб харх эте, бири чабырланы таякѡгѡа чанчыб. бурнун да кѡолу бла тутханлай, алыб барыб джагѡада отлай тургѡан тонгузланы алларына атды. Чабырладан илгениб, тонгузла бир джанына кѡачханларында, джез тѡймелиле ючюсю да кѡолларын бир-бирине уруб кюлдюле.

Темуркѡа, чабырларын тонгузланы алларындан кѡалай алыргѡа билмей, джалан аякѡ орамда ѡрге сюелиб тургѡанлай,

къолтугъунда къара ётмекчиги бла биягъы келбетли ишчи кёшорден ётиуб келе эди.

Къатына джетиб, Темуркъаны джалан аякъ ёрге туруб нек тургъанын ангылаялмай, Темуркъагъа да, джез тюймелилеге да къараб сорду:

— Къарт джалан аякъ нек турады?

Джез тюймелиле, бир-бирин тюртюб кюлюб, тонгузла отлагъан джагъаны кёргюзюб айтдыла:

— Азиятны чабырлары ийис этгенден, тонгузла да джийиргениб къачадыла.

Айтхан сёзлерин бир алапат накъырдагъа кёрюб, чёгелеб. гобукъларын уруб кюдюле.

Темуркъа келбетли ишчи да алагъа къошулуб кюледи деб тургъанлай, былай тут деб къара ётмекни Темуркъагъа бериб, джез тюймелилеге да къашын-башын туюуб, не затла эсе да Темуркъа айырмагъан бир затланы айта, багушладан секириб, джагъагъа тюшюб, чабырланы алыб чыгъыб, Темуркъагъа берди. Ол чабырларын кийгинчи, юсюне ёрге тургъанлай туруб, къолундан тута биргесине алыб кетди. Ала кёзден ташайгъандан сора да джез тюймелилени кюлген тауушлары келе эди...

Кюн джарыкъдан чыгъыб, сууукъ аяз ура, кюмюш къазылгъан къарангы тешикге киргенлеринде, оюлдукъ болур деб. Темуркъа артына туракълады, алай болгъанлыкъгъа биргесине баргъап Семен, къартны недеп илгенгинин эслеб:

— Къоркъма, оюлдукъ тюдю, — деб аркъауланы кёргозе, абына-сюрюне, къолундан тутханлай, кюмюш къазылгъан джерге дери элтиб, ишлей тургъан ишчиле бла шагърей этди. Къалай ишлеригин кёргюзюб, ишге джарашдырды.

Темуркъа джерини тюбюнде ишлеген кеси кибик къартла да, джашла да кёргенинде, оюлуб, басар деген къоркъуу кетиб, ишге джарашды.

Темуркъа, бери келиб ишлеб тебрегенли, бир затны айыраламай, кёб сагъыш этеди: «Ишчиле, артыкъсыз да Семён, кеслерини бирича кёрюб, ананг этмезлик джумушакълыкъны этдиле, конторда тургъан джез тюймелиле уа, былача болмай, итге къарагъанча къарайдыла. Была да, ала да оруслуладыла, динлери, тиллери бирди, былай нек болады», деб айыралмай, кёб дыгалас этиб, сагъышлана эди.

Семёну биргесине празник кюнледе ишчиле джыйылыб сёлешген джерлеге бара, бир кесек тилге юреннгенинде, бир кюн кетиб бара, Семёну билегинден тутуб тохтаб, ауузу джегишидирмегенге да къолларын къошуб сорду:

— Сиз, ишчиле, артыкъсыз да кесинг, сора ол конторда тургъанла да оруслуласыз, алай болгъанлыкъгъа сиз аладан башха адамласыз, ала тюртселе, урсала, сиз мени кесигизге къысасыз, ол алай нек болады?

Семён, къартны айтханына ышарыб, тенгиге кёрюб, беллинден тутуб, кесние кыса:

— Биз оруслаула болгъанлыкъгъа, биз, ишчиле, къол кыйыныбыз бла башыбызны кечиндиребиз, ала уа бизни къаныбызны ичиб, кыйыныбыздан семириб турадыла. Сени элингде Къыямыт деген бай бери малла сатаргъа келсе, сени чабырларынгы гонгузланы алларына атханла аны тегерегине, не айтады деб, ит кибик айланадыла. Ташчыны ишин джюрютген, биз оруслаула болгъанлыкъгъа, бизге къараргъа турсунмайды. Къыямыт келсе, аны къолтугъундан кириб юйюне элтеди, биргесине чагъыр ичеди. Энди ишчиле конторда тургъанладан башха болгъанларын ангыладынгмы? — деб ышара, Темуркъагъа къарарды.

Тынгылаб туруб, бир унутхан затын эсине тюшюргенча, бет джарыб, башын кёлтюрюб айтды:

— Къарангыбыз, кёб затны билмей, къарангы баугъа киргенча турабыз.

Семёндан, кетеди деб къоркъгъанча, къаты тутханлай, барлыкъ джерлерине кетиб тебретиле...

1. Ташчыгъа иелик ким этгенди? Анда ишлеген ишчилени джашаулары къалай болгъанды?

2. Ташчыны тамадасы ишчилеге къалай къарагъанды?

3. Темуркъаны чабырларын ким атады? Аны чабырларын ким алыб береди? Ол адамлары бир-биринден башхалыкълары бармыды?

Онунчу башы

Эки наратлы къулакъны Минги Тау таба кыйырлары бир-бирине къошулуб башланган кысыкъ сыртлыкъны терен тюшген къар, ёлюкню кебинлегенча, агъартханды. Акъ сабанны ичинде чёб башла чончайгъанча, селт-мелт ёсген, къурт уруучу мырышкы къайында джангы тюшген чыммакъ акъ къарны тюбюнден башларын чыгъарыб, тау аязда джалан булчукълары къарыусуз къалтырайдыла.

Сыртлыкъны онгъ джанына джаякълаб, чауул кючлеген чунгурланы башында, къар тохтамагъан джерлери кенгден джаныуар тешиклеча къарала, Минги Тауу этеклерини бири мийик ишленген къабыргъача сюелгенди. Былайын, къоркъуб, адам аягъы кирмесин деб сакълагъанча, ыргъакъбурун къушла, джел ургъан джамчыча, къанатларын джайыб, къаяны эринден узакъ джаплай, ары бла берн учуб, бир-бири бла сёлешгенча, санларынга сууукъ къалтырауукълыкъ сала, ачы тамакъ таууш чыгъарадыла. Сакълауулгъа къалгъанча, бир къаууму къая киирише къалыб, бир къаууму чауулну ичинде тютюн чыкыгъан уллу ташны туурасында къонаргъа тартына, тегерек

бурулуб учадыла. Аладап кьоркьуб джанлагъанча, кёксен джанына кысылыб тургъан кьоянчыкъ, узун кьулакъларын сыртына джюклеб, секире барыб, таш тьобюне ташайды. Чауул ортасында уллу таш, кьалгъанладап кесин белгили эте, акъ джуртну нчиңде, мангылайына тютюн чабыб, кьаралады. Ташны тьоб доркьунунда джашагъанла ташны мангылайыны кьаралгъаны сууукъ кьонакьны чакьырмасын деген кьоркьууда, бир бёлек джолда джалын уруб кьаралтхан джерлерин акъ топракъ бла сюртгендиле, алай болгъанлыкьгъа бир-эки кере от этилгенлей, таш кьараб-кьарагъынчы бнягъыплай кьара тюрсюнге киреди.

Таш тьобю доркьунну ортасына от этилиб, кьайын чымыртаны тозлары чыкьырдаб, чырмала джанадыла. Семён, тьюклю чабырларындан кьар эрий да от джагъаны джибите, сыртын ташха тирей, салам мурджарда олтуруб, гитче китабыкьны эшик джарыкьгъа тутуб, не затланы эсе да кьадалыб джазанды.

Бадимат, уллу кьар джуммакьны кьатына салыб, отха тагъылгъан чоюнчукьгъа кесек-кесек атыб эрите, ургъан тютюнден джанлата, башын бир джанына тутуб, ачы тютюн кёз суулары чыгъарады. Бийнегер мьойюште мушулдаб, тьюю кетмеген тууар териден эртденли бери кьорешиб битдирген чабырланы, бир алапат затлагъа кьууанганча, кьууаныб, кьолунда ары-бери буруб, кьобуб келиб Семённу кёзюне тутуб, ауазындан махтанчагъыракъ тауушла чыгъа айтады:

— Бу чабырлагъа деменгили салам салыб, бауларын иги кыссанг, джети таудан ауарса, ма, сау джырт! — деб бир уллу саугъаны узатханча берди.

Джаза тургъан китабыгъын кьойнуна сугъа, кёзюу-кёзюу кьолларын чабырлагъа сугъуб, чыкларына кьарай, керти деменигили этилгенча таныгъанында, бузламасынла деген мурат акьылына келе, эски мурджаргъа джыйылгъан саламны тьобюне салыб, ышара:

— Сау бол! — деб тау тилге иги танг юреннгенине кьууана, Бийнегерни кьолун кьаты кысды.

Къанамат, кесп ёлтюрюб келген арыкъ кьашха эчкини эшикден киргенлей огьуна быкьыгъа тагъыб, эки билегин ёрге этиб, кьоллары сууукъдан кёгергенлей сояды. Эчкини терисин сыдыра, кеси кесине эжну этиб, мыдах макъам бла бу джырчыкьны джырлайды:

Апсатыны барды сансыз-сапаусуз маллары,
Апсаты да берсин бизге, кьолайлы джол чыкьсын,
Кёб малындан бизге юлюш этсенг а.
Бийле, байла бирер кысыр ийнек сойдула,
Биз джарлыланы санга юлюште кьойдула.

Кеси кесине, хайырсызны ауузуна кырдык джетгенмиди деб, хатхусун ачыб, ич джау кёрмей, джёрме чыгъарындан тюнгюлюб, ични къатына саламгъа салды.

Быкъыны эм баш бутагъына тагъылгъан шоккога кёзю джетиб, алгъы бурун эжиуню джарашдыра тебреди:

Къара шоккуну къуру ыстынга улутма,
Аякъ къыйыныбызны къая ранлада къурутма.
Апсатыны барды сары чачлы къызлары,
Аланы да акъ тауладады ызлары...

Джырны бошагъандан сора да эжиуню мурулдай, бурун суун билегине сюрте, кийик эчкини арыкълыгъына мысагъат эте, Семённга бурулуб айтды:

— Бу санга къолай джол азыкълыкъ этерик тюлдю, алай къурудан къуйрукъ да игиди дейдиле, къарыусуз болгъан заманда джыртаргъа джарарыкъды, — деб къолларына джагъылгъан къанны къар джуммакъла бла сюрте, от джагъагъа олтурду.

Бадимат, джанына тийгенин билдире:

— Къыямытны къошундан сюрген тууарларынгы элге чачыб келмей, бирин да бери чыгъаргъа эдинг. Тауда айланган эчкини не семизлиги болсун, — деб къара суу джылынган чоюнчукну кёлтюрюб барыб, ичин этерге джарашды.

Семён, къыйырларында суу къайнагъан кёсеулени ышыра:

— Бизни ючюн хата джокъду, джарлылагъа бергенин иги этгенди, — деди.

Къанамат Къыямытны къошундан сюрген тууарларын, Семён юретгенча, джарлылагъа чачыб келгенине Семён къууанганына кеси да анга къошулуб къууана, сёзню башха джанына бурдуруб айтды:

— Былайгъа тууар сюрюню келтирсем, мени сокъмагъым джабылгъынчы, Къыямыт эки аякълы парийлерин алыб джетер эди. Бу бёлек кюнде «Гитче ёзенни» ичинде бирер чегет талада джашагъан джарлылада джангы эт ашамагъан болмаз, барма къой, бир керидиле!

Бадимат, ичегилени сайлай, бери бурулуб къайырылды:

— Тууар сюрюню келтирмей, бир джангыз хайуанны чартлата келсенг а. Суусар мыллыкча, бу арыкъ эчкиден мен сизге не зат этейим. Тузубуз да джокъду, джашчыкъ да къалды да кетди. Бир чырмалмагъа эди, — деб ичинден чыкъгъан кирни саламгъа джыйыб, эшикге атаргъа таш тьюб дорбундан чыкъды.

Таудан ургъан сууукъ джел акъ унну боранлатыб, кюмюшден эгеулениб тюшген умурча. къарыусуз ышаргъан кюнде

джылтырата, сибире келиб, уллу ташны аллында кылайды. Ташны кыонушунда джашагъанла, кыар эшик аллыбызны битеб кыоймасын деген кыоркыууда, ташны эшикге чыкыгъан джангыз тешигини аллы, тирмен ташдан ун кыуюлуб ёсгенча, ёсюб тебрегенлей, кыадалыб арнулайдыла, алай болгъанлыкыгъа, алагъа эришгенча, кёб турмагъанлай биягъы кыар кыала-нады.

Тёгерекге бурула, хауада кыарауул болуб тургъан кыушла, Бадимат эшикге мал хатху кесеклени атханын эслеб, таш тышгенча, джерге тышюб, эслемегенлик этиб, мыллык кесеклеге тешикден чыгыб кесин атхан тылкуюню бюсюреусюз джанлата, атылгъан ичегилени сайлаб тебредила.

Нёгерле, отха бауурларын бериб, чоюнда кызарыб, кыйы-рлары кёрюне бишген этге сюёсюнюб кыараб, кёзлерине, бурунларына тытюн киргенден бурун суулары келе, кёзлери кызарыб, кеслери алларына джылай, башларын кыутхара, бирер джанларына бурулдула. Тытюнню ийисгеб тургъандан эсе, сууукысураса да, артына турургъа разы болуб, Бийнегер, ташны чунгуруна кыысыла, эки кыолун дженглерине кеблей, Кыанаматха айланыб сабыр ауаз бла айтды:

— Ол кече «Наратлы кыолда» болгъан хапарынгы артына джетгинчи кыалкыб кыалгъанса, арыгъан хатеринги этиб кыойгъанбыз ансы, артын эшитирге тамышыб кыалгъанбыз. Мыллыкны алкыын дженгил бишер джанысы джокъду, бош тургъандан эсе, хапарны кыйырын айтыб бир кыутулсанг, — деб ташны сууугъу сингген сыртын джылытыргъа джау орунларын хыны кымылдатды.

Кыанамат, чыбыкы кыйыр бла кюлге тамгъала сала:

— Адам асыры хапаргъа айтырча зат тылду. Алай бир кесек ууакы дауурчукы болду... — деб айтыргъа сюймегенин билдире, кыолунда кыйыры кюйген чыбыкы бла чоюннга узалыб, тышына чыкыгъан этлени ызына басды.

Семен, ёсген сакыалына кёзлеринден акыгъан джыламукылары сюрте, мындан ары ачы тытюнню кёлтыралмай, артына тура:

— Айт, айт, мен да эшитирге сюйюб кыалдым, — «кы» тауушну кесгин айталмагъанына сагышлана, Кыанаматны имбашындан тутду.

Кыанамат, кесини юсюнден хапарчы болургъа асыры разы болмаса да, башын энишге тутуб, кыйыры кюйген чыбыкы кесек бла кюлде ат тамгъала сала башлады.

— Биз, кыачыб кыутулдукы деген акыыл бла, кыошха кириб тургъанлай, Биймурза джез бычакылы парийлери бла тёгерекбизни алыб тургъанлай, бусагъатда ма бу кыулакыгъа кирдиле деб, Биймурзагъа терс джол юретиб джиберген келбетли кыартны унугханмысыз?

Унутмагъанларын билдире, пёгерлерни башларын силкгенлеринде:

— Мухаммат-Аминни кьойларындан бир кутамны сюрюб, ёзенде джашагъан кьарыусуз кьошлагъа чачыб, бир бёлек кечени да джукъламай, келбетли кьартны мурджарында таяныб кьалкый башлаб, кьошну ичи бла бир джыйылгъан адам кьазанны тегерегине басыныб лахор эте тургъанлай, «ой» деген бир ауаз чыкъды. Эшик юсюнде джууукъ тургъан джашланы бири, чартлаб эшикге чыгыб, келген кьонакъны кьошха чакъырыб кирди. Адам ортасы болгъан бир кьара шинли, юсю кьарыусуз адам, кьошха кириб, адамланы аслам кёргенинде, джунчуй, тегерегине арала туруб, тамада мурджарны бир кыйырын бошатханларында, кеси аллына ахсына олтурду. Анга суусаб узатдырыб, кьошну иеси аны таба бурулуб сорду:

— Не хапар, кьонакъ, сен айланган, джюрюген джерледе?

Ач болгъанын кьазанны кьайнагъанына дженгил-дженгил кёз джетдириб билдире, чал ура тебреген гымых сакъалын сагъышы кьашый:

— Прауленде олтургъан маджаладан башымы алыб, юдегим бла былай огъары «Чыгъанакълада» бир кьулакъгъа кьысылыб турама. Хайырсызла, сабийле алысын болгъандыла да, алагъа гырджын джетдиралмай, элге тюшюб, эки челек кьууутчукъ тартыб чыгыб келгенлейиме, сизни тёбен джаныгъызда ырхы аууздан ётгенлей, таш джанындан чыгыб, биреулен, кёкюрегимден пикокну тирей, сабийлерими ауузундан юзюб, эшекни сыртындан тюкю кьолан кьапчыкъчыкъ бла кьууутчугъуму алыб кетди.

Хапарын бошаб, мыдах болуб, кьалгъанланы да джюреклерин аурута, баш энишге кьарагъанында, кьошну иеси отну кьыздыргъанындан джанлай, бетин отдан кьолайзы бла джабыб кьорууларгъа кюреше, сорду:

— Былайда ол тукъум хаталаны этиб айланган тумаланыкъ ким болду экен?

Кьонакъ кеси кьайгъысына болуб, сагъышха терен батхандан не сорулгъанны айырмай кечигиб:

— Не-е?... — деб кьонакъбай таба мууал кьарады.

— Ким болду сени тоноуул этиб кетген?

— Къайдам, не билейим, кьолайсыз джерде, кьаны келлик. Мен Къанаматма деб, шкокну кёкюрегиме тиреди да...

Къайгъылы башын ары-бери силкиб:

— Былай кьулакъ кыйырында кьысылыб, ёле-къала, бир баш кечиндирир эдим деб тура эдим да, мында да Къанамат деб бир чыкъгъанды да, кьаныбызны ичеди. Тубан кёлтюрюлмеймиди, кетер эдим, юдегим къайгъылы болуб тура болурла? — деб кёлтюрюле, эшикте кьараб, кьазандан бурнуна эт бишген ийис ургъанында, кьургъакъсыгъан эринлерин аз-буз

къымылдата, ач къысхандан, кетмей, ох-ох эте, мурджар агъач-ха мыдах болуб олтурду.

Къошха басынганла манга бла къонакъгъа кёзюу къараб, къошну иеси келбетли къарт отну джанына къыйырлары кюй-юб джыйылгъан кёссулени джилтин этдире, отха атаргъа кюре-ше, мыдыхха джетиб кюйген бармагъын ауузуна дженгил элте, джыйырылыб, отдан артына тура айтды:

— Къапчыгъынгы тоналгъанына бек уллу бушуу этдим, алая аны Къанамат этди дегенинге ийнаналмайма, аны сени кибиклени чарпытыучу къылыгъы джокъду.

Къашыргъа узалгъан къолун къолтугъундан чыгъара, къонакъ, кёлю къала айтды:

— Нечик болмайды? Къанамат, шоккну тюз кёкюрегиме тиреб, къапчыкъны эшекни сыртындан сермеб алыб кетди. Андан сора да Къанамат деген аманлыкъчы, ибилисге кесин алдатыб, межгитде тургъан къуранланы теблеб, таугъа къачыб, аманлыкъ этиб айланады деб, джума намазда афендини ауузундан эштгенме, ол аллай адам болуб алгъанды мени къапчыгъымы, ансы...

Къарабыдыр сабийлери къая джанында чалман къошда атабыз къууут келтирликди деб, джерк бла боялгъан бирер къашыкъны къолларына алыб, сакълаб тургъанлары кёзюне кёрюнюб, сёзюу артына джетдиралмай, кюлге къарады. Къош-ха басыныб тургъан джашланы бири, мени къабыргъамдан тюр-те, къонакъгъа айланыб сорду:

— Джаратылгъанлы хаджирет Къанаматны кёргенмисе?

Къонакъ, анча жере айландырыб соргъанларына ачыу бола, соргъан джашха хыны къарай айтды:

— Къууут къапчыкъны къоратды, не этеме аны кёрюб, кёр-мегеним таб ол огъуна болгъа эди. Былай тууарылдым да къалдым...

Тоналгъан къонакъ джууаб этерге алай чомарт болмаса да, ёим эсе да мени атым бла джарлыланы тонаб айланнганы джю-регими уллу къыйнаб, кесин «Хаджирет Къанамат» этиб айлан-нганны ызын бир табармы эдим деген муратда:

— Туура къалайда тонады? — деб сордум.

Айландырыб сорургъа болуб, къазанны дженгил тюшюрю-люгюнден тюнгюлюб, ынгычаб къобуб тебреди.

Къонакъбай келбетли къарт, гузаба болуб:

— Тохта, тохта, кечегиде айыб тюлмюдю къонакъбай таш-ларгъа, олтур бери, былайда «Чыгъанакълагъа» баралмаймы къаллыкъса, — деб къошдан чыгъаргъа тебреген къонакъны этегинден тутуб олтурта, джумуш этген джашха айтды:

— Къазаннга къара, эт джибиген болур, къонак арыгъанды, тез бол, — деб къошдан чыгъыб тегерекге къарай, къошну тё-бен джанында итни джюрексиниб къаты юргенин эштиб, бир-

эки тууайлаб, кляблаб чыкыгъан чарыкларына къар джыя, кыошха кирди.

Къапчыкыны къутхарыб, кесин «Къанамат» этиб айланган- ланы иегилерин сапаргъа разы болуб, къазан одан тюшюрю- люб, хар ким, аллына салам тарта, эт ашаргъа болгъанлай, акъыртын сылджыраб чыгыб атха эрлай джер салыб, башым- дан къонакыны «ырхы аууздан ётгенлей, таш джанында» де- гени кетмегенлей, ёзенни энишге барыб, кесими элден чыкыгъан маталлы этиб, ырхы ауузгъа айланыб, акъыртын ат джолну тебредим. Атны аякъ тюбюнде юшюген къар джырылдагъан, къулакъдан тюлкю кычыргъан сыртлагъа кёлтюрюле, мен да ырхы аууздан чыкыдым, тюз аллымдан бир къаралды, атны юркюте чыгыб, мени таба шкок маталлы бир затны тутуб:

— Мен хаджирет Къанаматма, бусагъатдан джамчыныгы те- ше бар! — деб тюз аллыма сюелиб тохтады.

Ауазындан ким болгъанын билирге сюйюб, кесими тыяргъа кюрешиб, атны ауузун тартыб тохтатыб сордум:

— Къанаматны джолда джюрюген джолоучуланы тонагъан- дан сора башха къарыуу джюкмуду, сен къайсы Къанамат бо- ласа, аны бир айтчы?

Артырагъына туруб, манга тутхан шкок маталлы затны ышаннга тута, багъыр тазны къакыгъанча кычырды:

— Кёб гырылдай турма да, джамчыныгы теш да, сау-эсен джанла!

Андан ары кесими тыялмай, тебджилдеб тепсей тургъан ат- ны аллыма сюелгенни юсюне бошлаб, къамчини башына тар- тыб тебрегенимде, кесин Къанамат этиб, тонаргъа тебреген аманлыкычы, къолунда тутхан шкок маталлы затны, таякъ таууш этдире, джолгъа тюшюрюб, башындан тутханлай кы- чырыкъ этиб тебреди.

Секириб атдан тюшюб джагъасындан тутуб, хыны кычыр- дым:

— Бюгечели тонагъан затларынгы бери чыгъар!

Ауузундан сёз чыгъармагъанлай, уллу хыршы ташны артын- дан къолан къапчыкыны, тонну, эки джамчыны, бир бёлек джиб- ни алыб чыкды. Тёбен джанында танг саргъала, тоноу- лаб джыйгъан хапчюклерин кесини сыртына кёлтюрюб, кыош- ну къатына джетгенлей, кёлтюрюб баргъанларын джерге атыб, джылаб тиледи:

— Бу джолдан сора быллай зат этмем, мени баям этме, — деб атны бойнундан къадалды.

Къамчини сабы бла атны бойнундан джанлата:

— Къанамат кимди? — деб соргъанымда, башыни энишге тутуб:

— Къанамат-зат да тюлме, алдагъан эте эдим...

— Къанаматны танымаймыса?

— Эштген болмаса, кѳрмегенме.

— Не эштгенсе Къанаматдаи?

— Бир кюн эл джыйылгъанда Къыямыт, Къанамат хаджирет чыгъыб, элли тоноуул этиб айланады, — дей эди.

— Къанамат мен кесимме, манга тоноучуду деб айталлыкъмыса?

— Огъай, огъай! Бу джол бир къой ансы, ѳмюрде быллай зат этмез эдим, — деб арты бла джанлаб тебреди. Атымы аманлыкъчыны къачар джолуна буруб:

— Элли тонагъан хапчюклеринги къошну къатына элт да, бусагъатдан кѳзюмден ташай! — деб мен гешдешни аллындан атдан тюшерге, тонагъан хапчюклерин эрлай къош джанына атыб, кѳлеккеча, къачыб, итле ызындан къуугъанлай, къошну тѳбеп джанына ташайды. Танг атыб, анда-мында кѳкде къалгъан джулдузла батаргъа хазырланыб къалтырай, эртден аяз да къаты ура, къошха киргенимде, тоналгъан къонакъ къобуб, кечеден кѳмюлюб къалгъан мыдыхланы бир джерге джыйыб, от этерге кюреше тура эди. Киргеними эслемегенча, мени таба бурулмай, чабыр этген къолларын кюлге джуууб, эшникге чыкъды.

Ачыракъ болуб, четенде манга къойгъан эт юлюшню алыб, сууукълай кемире гурганлайыма, алгъы бурун «тоба, тоба, бу сейирге къара» деген тауушу чыгъа, къонакыны бети джарый. къошха кириб, мурджарлада джукълагъанланы уята, кычырыб сорду:

— Джети джукълаб эсимде джожъ эди, къолап къанчыгъым сау-саламат къолума тюшерикди деб. Къайдан табылды?

— Сени тонагъандан алыб келеме.

Къонакъ, ийнаныргъа бла ийнанмазгъа билмей, къолтугъун къашыргъа узала, ышара сорду:

— Ол Къанамат дегенлерини бир джаман аманлыкъчы хапары барды, ол къалай къайтарыргъа унады?

— Сени тонагъан Къанамат тюлдю. Къанамат ма менме, — деб аллына сюелгенимде, къонакыны бети тюрлениб, артына туруб, башымдан аягъыма деричи сымарлаб, белимдеги герохну эслегенлей, аллына сюелген Къанамат болгъанына ишексиз болуб, башын аллына бир-эки джолда силкиб:

— Джашауунг кѳб болсун, ким эсенг да, — деб узалыб бойнумдан къучакълады.

Мени бойнуму эки къолу бла къаты кысыб, ауузланыб кетер муратда къобуб, къалияны тарта тургъан келбетли къонакъбай къартны сол джанына чѳкдю. Келбетли къарт, къалияны учхунун къагъа, балта бла юзгенча, керти айтды:

— Къанамат джарлыланы тонамайды. Аны биргесине джюрюген орус джаш бла дагъыда бир къарачай нѳгерлери — ючюсю да унукъгъанлагъа тюзлюк излеб айланадыла, — деб отха сюелген малчы гырджынланы бирин къонакъгъа тутдурду.

Мен келбетли киши бла аны кьонагыны кьолларын тутуб, ыз аджашдыра, ёзенни башына чыкыгъанымда, кьолан кьапчыкыны иеси, эшегини ызындан кьууалагъанлай, кьарамдан ташайды...

Къанамат хапарын бошаб тохтады. Отда кёсеуле чыкырмадагъан, эшикте боран улугъан, бир-бирде кьаргъа кычыргъан болмаса, таууш болмай, джурт тынч болду.

Башларына кьайнагъан кёмюк джабышыб, иги кесек сууу кьуругъан чоюнчукъдан сюеклери агъара тургъан кийик этлеге кёзюн джетдире, Къанамат, Бадиматха татлы кьараб:

— Тюбюне кетиб кьалмагъа эди, тюшюрсенг да боллукъду, — деб ийилиб таш тюбюнден чыгыб кериле, созула, элге кетген Ибрагимни аллына кьараб, келиб кёрмегенинде, ташны доркьунуну аллына кьаланган кьарны аяклары бла бир джанына кюрей, таш тюбю кьонушха кирди.

Семён, Къанаматны хапарындан бир сёзюу ычхындырмай тынгылаб, кесек заманны кьатына чёкген Къанаматха бурулуб айтды:

— Сен байланы малларын сюрюб келтириб берген джарлыла, ол кьапчыкыны иеси санга аманлыкъчыды деб кеслери айтхан огъай эсенг, аланы кьатларында биреу айтса да, унамазла. Къыямытла не кьадар кюрешселе да, сени атынг джарлыланы арасында иги бла чыгъарын тыяллыкъ тюлдюле.

Семенну алай айтханы Къанаматны кёлюн, джау сюртгенча, джумушатыб, баш энишге кьараб:

— Сен юретген джолну билгенимча барлыкъма, — деб Семённу кьатына олтуруб, ючюсю да Бадимат болджар саламгъа кьалагъан кийик этге джарашдыла.

Бийнёгер, базукну джырта келиб:

— Бирер кесек гырджын болса, джарарыкъ кёре эдим, — деб Семённу аллында ашалаб салынган джауорунну рахат кьолуна алыб, джарыкыгъа тутуб кьараб, тегерек буруб кыйырын сындыра, саламгъа атды.

Къанамат, ашыкъ иликни кемире, ышара сорду:

— Не кёресе?

— Мен кёрлюгю кетгенди, — деб нёгерлерин кюлдюре, саламгъа кьуюлгъан джалан сюеклени бир джерге джыйыб, саламгъа чырмаб, эшикге чыкьды.

Бийнёгер, сюеклени кенгиге быргъаб ызына айланганында, сыртлыкъда кьаралгъанны эслеп тохтады. Бир кесек кьараб тургъанлай, кьаралгъан уллудан уллу болуб чауулгъа ташайды. Уллу ташдан ары бир кесекни кьаралгъан ташайгъан джерге барыб кьарагъанында, Ибрагим бир сагюнджюню да кёлтюрюб, кюртге бата да чыгъа, этеклерин джел сууура, келе эди.

Аны эслегенлей, Бийнёгер, эрлай ызына, уллу ташны тюбюне чабыб келиб, мекамгъа кирир-кирмез:

— Ибрагим келди! — деб кѳууанч болуб кычырды.

Ташны тѳюбюнде джашагъанла бюгеу юрюлюб чыкыгъанларында, уллу ташны аллында Ибрагим аякъларын кыагъа тура эди. Эм алгъа джетиб Бадимат кърнашыны бойнундан кѳучакълады. Аны ызындан Семѳн, бюгеу бары да бирер кере Ибрагимни бойнундан кѳучакълаб, имбашындан джамаулу тулугъун ала, таш тѳюбюне джыйылдыла.

Семѳн, Бадимат кърнашыны мыдах бетине джити къарыгъанын эслѳб, Ибрагимге сорду:

— Не хапар элден?

Ибрагим, эгечини бетине къараялмай, от джагъагъа олтура:

— Бусагъатда адам адамгъа айтырча хапар джокъду.

Бадимат, кърнашыны мыдахлыгъына тынгысыз болуб:

— Атам, анам не эте турадыла? — деб сорду.

Ибрагим, отну ышырыргъа кюреше, баш энишге къараб айтды:

— Этгенлери джокъду, турадыла.

— Атам къалай турады?

— Ол да джашаргъа кюрешиб турады.

Ибрагимни ауазын таб кѳрмей, Къанамат сѳзню башха илипиниге бура сорду:

— Быллай бир нек къалыб кетдинг?

— Элден мен чыкыгъанлы юч кюн болады. Келе-келиб кеч болгъанында, аджашырма деген къоркъзууда, бир кѳошха бурулгъан эдим да, анда джашы суугъа кетген бир къарт къатын, мени таныб: «Джашымы кѳзюнден кѳреме, бир-эки кюнню къалмай боллукъ тюлсе» деб кысыханында, къарт адамны мыдах аталмай, бу заманга дери алада туруб, таяна келеме.

— Къалайдагъы кѳошду, сени къайдан танийдыла?

— Кѳошлары былайдан узакъ тюлдю, джашлары суугъа кетиб, ѳлюгюн табалмай айланганлай, мен айрымканда кѳргюзюб, табхан эдиле. Андан бери къарт къатын, мени кѳрсе, кѳзюне, бурнуна сугъады.

— Къайры бараса деб сормадыламы?

— Былай бир кѳошха джалгъа барама деген эдим да, бизни бла бир кесек тур деб, эки къарт да бек тиледиле, башымы кючден алыб келеме.

Ибрагим эгечини къатында кесин къатдырса да, сабий джюрегиин уллу кыйынлыкъ басханын эслѳб, Бадимат сезмезча бир джукъ ангылармы эдим деген муратда, Къанамат сорду:

— Элде бизге не айтадыла?

Ибрагим, бир кесек тынгылаб туруб, къайын таяккыны кыйыры бла кюлню сыза айтды:

— Маллары сюрюлгенден бери Къыямыт бла афенди, бизге табхан аман сѳзлерин кѳуюб, элни кѳобарыб, тутдурургъа кюрешиб айланадыла. Бизни тѳгерегибизде ала бурунларын урма-

гъан джер джокъду, алай болгъанлыкъгъа бир адамдан тахса табалмайдыла. Орамда мени кѳргенинде, Къыямыт уругъа таягъы бла керилиб чабды, мен сермеб ташны алыб тохтагъанымда, артына-артына туракълаб, уругъа базалмай, аман табханын къуя, джаныулай кетди. Артыкъсыз да «чыгъанакълада» къошлагъа Къыямыт бизни къалайда тургъаныбызны айтдырыргъа ариу айтыб юрешеди. Алай болгъанлыкъгъа алкъын бир адамдан да тюб табмагъанды. Бир-эки кере Биймурза бизни тѳбен джаныбызда, ѳзенде, стражниклери бла айланыб къайтханды.

Семѳн Ибрагимни хапарындан элни уллу асламы хаджиретлени джанында болгъанын ангылаб къууанды.

Сѳлешгенлери тохтаб, хар ким кесини сагъышына кирди. Кечеге болгъанын билдире, тюкю созуб юреди. Кюнортадан ингирге бир кесек шаушалгъан джел, къатыдан къаты, джыйын джанлыча, улуйду.

Нѳгерле, отну мыдыхларын кюлге кѳмюб, къарны джарыгъы бла тюблерине орун этиб, таш тюбюнде къар басмагъан джерге шындык болуб джатдыла.

Семѳн, кѳзюне къалкъыу кире тебрегенлей, джелни улугъанындан уяныб, къарны джарытханына танг атханды деб джангылыб, бир бѳлек джолда керексизге къобуб тешикден башын узатыб, къалын джуздузла кечеге къараб, ызына къайтыб джатды. Къатында хурулдаб джатхан Къанаматны эт джылыууна къысылыб, бу дугияны джашауун аз билген халал нѳгерлерин танг атханлай къоюб кетери эсине тюше, джюрегин миз чанчханча ачытыб, Къанаматны къабыргъасына артыкъ да бек къысыла, кѳлюне келди: «Мийик тауланы ичинде кеслерини байларына да патчахлыкъ къошулуб, боюнларындан басыб эзилмекликде, къыйынлыкъда ѳсген джарлыла, къарангылыкъдан, аллында манга тѳппелери бла къарасала да, бирге къачхынчы болгъанлы къарангыдан джарыкъгъа чыгъа тебрегенлери кѳзлерин бир кесек къаматса да, джаулары, тослары ким болгъанын айыра тебрегендиле.

Тѳбенден кѳк кюкюреб джашнагъаны тауланы джарыта тебрегенди. Кетмей мында уяна тебреген джарлылагъа джол кѳргюзте туругъа керек эди, алай болгъанлыкъгъа анда мышдан эсе бек керекли боллукъма, кетейим. Бютеу дуняда залимлени зорлукъларын къурутуб, урунганланы джарыкъ дунягъа чыгъарыргъа юрешген Коммунист партия урунган таулулагъа болушлукъгъа керекли кюн мени энди да джиберир», — деб кеси кесине сѳлеше, секириб къобуб, нѳгерлеринден кѳзюн айыралмай, бир кесекни къараб туруб, кѳмюлген мыдыхланы кюлден къазыб чыгъарыб, от тамызыб тебреди.

Иги кесекни юрешиб, Бийнѳгер этген тюкю чабырланы аякъларына джарашдырыб, эшикке чыкъды.

Танг къурумуну бла кетер джолуна къарай, ызына къайтханында, уллу ташдан берлакъ джанлаб Къанамат, Бийиҗгер, Ибрагим къош-баш болуб, ёрге сюелиб, башларын энишге тутуб тура эдиле. Семён къатларына келиб къошулгъанында, Къанамат, башын кёлтюрмей, мыдах таууш бла айтды:

— Ёлгенди.

Ким ёлгенди деб Семён соргъунчу, Бийиҗгер:

— Темуркъа тюрмеде ёлгенди.

Тёртюсю да, джумдурукълары кыагы кысылыб, баш энишге къараб бир кесек тургъанлай, Семён джаягъына тёнгереген джыламукъ тамчыны сюртуб, тунакы ауазы бла шыбырдай айтды:

— Бадиматха айтмагъыз, аны джюреги кюйюб тургъанындан хайыр джокъду.

Аны айтханына разы болуб, тынгылаб туруб, аякъ тюблеринде къар джырылдай, бир-бири ызындан таш тюбюне джыиылдыла. Бадимат Семённу джол азыгъын джыяргъа кюреше тургъанлай, нёгерле бир-бири ызындан мыдах киргенлерин джюреги ушатмай, къанчыкыны аууз бау бла башын кыса сорду:

— Танг атмай къайда айланасыз?

Къанамат, ауазын джарыкъ чыгъарыргъа кюреше, бурду руб айтды:

— Тёгерегибизни джел куртден кыалагъанды да, Семённу кыалайтын кетерине джолгъа къараб келебиз.

Къанаматны джуабына джюреги асыры хош болмай, тёбен эрнин ачитхынчы кыаба, богъурдагъы бууулуб, ауазы тунакы чыгъа:

— Олтуругъуз да ауузланыгъыз,—деб, тюненеден кългъан этледен алларына сала, Семённга кългъанладан артыкъ кёл ашаб, джол азыкъдан кългъан гырджын джартыны салыб, шыбыртсыз эшикке чыкъды.

Тау джелни къаты ургъаны тохтамай, къалын тюшген кърны ышыкъ джерлеге сибириб джыяды. Сууукъ къаты тутхандан, ауузунгу ачханлай, тамагъынгы кысыб, ауазынгы ачыкъ чыгъаргъа къоймайды. Джюрюген заманда аякъларынг кюзгъагъан кърны джел бетинге уруб, ууакъ ийнеле чанчылгъанча, ачытады. Минги Тауну тюени сырты маталлы эки дуппуруна кюн тийиб саргълатханды. Къая киришледе джашагъан къанатлыла, сууукъну стемегенча, хауаны гюрлю тауушладан толтуруб, къая киришни төгерегинден узакъ кетмей учадыла.

Кюн батхан джанындан уллу акъ сабанны ортасында ёзенледе нарат чегетле, акъ кыагъытха къара мерекеб төгюлгенча, къараладыла.

Бадимат, башын не къайгъы кючлегенни ачыкъ айыралмаса да, джюрегини ауруб кемирилгени тохтамай, уллу ташны ар-

тына кысылыб джылай турганлай, негерлери, Семёну ашыра, таш тюбюнден чыгыб тебрегенлерин керюб, эрлай этеги бла кёзлерини скюртюб, кюртге бата, таш артындан чыгыб, кьалгъанлагъа кьошулду.

Семён, башындан аягына дери тау кийимлеге кийиниб, азык кьапчыкыны сыртына бегите, кьайын таякыга таяна, негерлерини араларында кьалайтын баргъанына кьарай, ызырындан джел кьарны боранлата, сыртлыкыга джетгенлеринде, тохтаб негерлерине бурулуб, бир кесекни кьараб туруб, сермеб кёзюу-кёзюу кьаты кьучакълады. Кёзюу Бадиматха джетиб, кьалай этерге билмей, артына туракълагъанында, Бадимат, кюртге бата келиб, Семёну белинден кысыб, артына тохтаб, джаулугъуну кьыйыры бла кёзлерине узалды. Семён, кетерге кёзюу кьыймай, бир кесекни негерлерине кьараб туруб, башындан чырпа беркюн алыб, силке:

— Сау кьалыгыз! Башха джарыкъ халда тюберибизге мен ийнаныбма, — деб бурулуб ызына кьарай да беркюн силке, кетди. Сыртлыкыны тауусуб, чегетни кьыйырындан киргенинде да, юч негери, кьар дуппурну башында кьарала, этеклерин джел джая, тура эдиле.

Терек бутагыга тие да джагыасындан сууукъ букъу кьуюла, ышан эте барыб, джангы сокъмакъ этилген кьой джолгъа джарашды.

Сыртда ургъан кьаты джелни тылпыуу джетиб, мийик наратланы башларын силкиб, кьарларын агъызды.

Бир-бирде чырпы джанындан неда нарат тереклени кьатына кьаланган кюртден кьоян чартлаб чыгыб, ызына кьарай кьачады. Терекни бутагына кьонуб турган кьаргъа, адам келгенин эслеб, кьанатларын кьагыб, бутакъдан акъ унну кьеб, учду. Семён, туру атлам бла чегетден чыгыб уллу джолгъа чыкыгъанында да, бир-бирде ызына негерлерине кьарагъаны тохтамай, аллында джел кьуугъан кьар букъуну сюргенлей, негерлери бла кесини ортасында чегет дуппур тюшгенинде, кьарагъанлыкыга керлюгюнден тюнгюлюб, джолгъа кесин салды.

1. Бу башланы окъуб, XX ёмюрню ал джылларында, Уллу Октябрь социалист революциягъа дери Кьарачайда класс кюрешни суратлаб, хапар айтыгъыз.

2. Темуркъагъа, Кьанаматха, Семёнга, Бадиматха, Ибрагимге, устазыгъыз бла бирге ачыкълаб, характеристика джазыгъыз.

СОЧИНЕНИЕЛЕГЕ ТЕМАЛА:

1. «Къара кюбюр» романда джарлыланы ичинде революцион ишлени бардыргъан Осташенко Семёну сыфаты.

2. Халкыны ичинден чыкыгъан джигит джакъчысы Кьанамат.

3. Темуркъаны реалист халда джазылган сыфаты бла джарлыланы унугъуб джашагъан кьауумуну революцион ангысы ёсюб баргъаныны суратлануу.

4. Урунган халкыны «Къара кюбюр» романда сыфаты.

5. «Къара кюбюр» романда тенглик бла сүймекликни суратлануу.
6. «Къара кюбюр» романны къарачай фольклор бла байланышы.
7. «Къара кюбюр» романны суратлау энчиликлери.
8. «Къара кюбюр» роман— къарачай халкъны XIX ёмюрю аягында — XX ёмюрю аллында джашауу энциклопедиясы.

«КЪАРА КЮБЮР» РОМАНЫ ЮСЮНДЕН

Къарачай прозаны башланганы «Къара кюбюр» анализни берирни аллы бла джаш къарачай литературада прозаны башланганы, аны къалай ёсгени бла шагърей болургъа керекди.

Совет къарачай литературада, аякъланыб башлагъанлай огъуна, историялыкъ темалагъа уллу магъана бериледи. Джазычула кеслерини чыгъармаларында озгъан джашауу, класс кюрешни башланганын, халкъны революцион тюрлениу ючюн къаты кюрешгенин суратлайдыла. Бу темала Ёртенланы Азретни «Темирчини тюшю», «Темир ёмюр», «Афенди бла аджал», «Сафият», Байкъулланы Даутну «Шамай алгъын бла энди», «Таулу къызны джыры», «Бекмырзаны джашауу», Къаракетланы Иссаны «Хар къралда этерге» деген, д. а. к. чыгъармалада ачыкъланадыла.

Бу чыгъармалада прозагъа керекли эпикалыкъ элементле аслам орун аладыла, аланы къарачай литературада прозалыкъ жапрны чыгъыб орналырына магъаналары уллу болады.

Биринчи прозалыкъ чыгъарманы Ислам Къарачайлы (Хубий улу) джазгъанды. 1929 джылда «Таулу джашау» газетде «Хасанны къатын алгъаны» деген хапар чыгъады. Ислам, кесини чыгъармасын таурух жанргъа санаб, «Къарачайны джашауундан бир таурух» деб эсгертеди.

Бу хапарда автор келин келтириуню, къыз чыгъарыуну юсюнден эски адетлеге кършчы джазады. Комсомолчу Хасан кесини джюрге сайлагъан къызгъа, Кулистанга, джангы совет закон бла загс этдиреди. Загс этгенден сора Кулистанны атасы, анасы, эски адетдеча, къызны тыйыб, болджал салыб, 10 айны тутадыла. Бу кёзюуде Хасан къаты ауруйду, Кулистанны кёрюрге термиледи. Эки-юч кере келечиле барсала да, къызны иймейдиле. Хасан бек къыйын болгъанында, аны комсомолчу тенглери кьоймай Кулистанны келгени бла Хасанны джаны чыкыгъаны тенг болады. Комсомол ячейка андан сора эски адетлеге кършчы къазауат ачаргъа оную этиб бегитеди.

Байкъулланы Даут «Бекмырзаны джашауу» (1931) деген хапарында джарлыла, джалчыла. байлагъа джегилгенден баш-

ха кюн кѳрмегенлерине джюрекleri зорчулагъа ачудан къайнаб, класс ангылары ёсе башлагъанын суратлайды. Бу хапар джомакъ халда бериледи. Ёксюз Бекмырзаны, бай Къамгъутну, Биймырзаны, сюдюлени сыфатлары байланы, хакъ ашагъанланы кѳрѳб болмазча, джарлыланы джазыкъсынырча бериледи. Бу сыфатла алай толу болмасала да, хапар ол кѳзюуледе къарачай литературада прозаны ёсюуне джарагъанды. Хапарны темасы, сюжети, геройларыны сыфатлары артхаракъда, Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында толу, деменгили берилиб, кереклисича ачыкъланган эдиле.

**Романны темасы
бла идеясы**

Романда XIX ёмюрню 90-чы джылларыны аягъы, XX ёмюрню ал джыллары, биринчи орус революцияны заманы кѳргюзюлюнеди. Автор халкъны эзиучюле бла кюрешде кеси кыйыны бла джашагъанланы класс сезимлерини ёсгенин, къарачай халкъ динни ётюрюгюн, халкъны кыйнаб тургъан байланы, афендилени кир иннетлерин ангылаб башлагъанын суратлайды. Джазыучу Ташчыдагъы орус ишчилени къарачай халкъны революцион сезимлерини ёсююне уллу магъаналары болгъанын терен кѳргюзеди.

Романны «Къара кюбюр» деген аты къарачай фольклор бла байланыбды. «Сосуркъа бла беш башлы эмеген» деген нарт таурухда эл ашагъан эмеген халкъгъа кыйынлыкъны кылычы бла салыб тургъанды. Ол кылыч а къара кюбюрде асыралгъанды.

Романда бай Къыямытны образы таурухдагъы беш башлы эмегенин сыфаты бла байланыбды. Къыямыт, джарлыланы, онгсузланы кыйнаб, алагъа эталгъаныча артыкълыкъ этиб, къара кюбюрге джыйыб басдыргъан байлыгъын халкъгъа кыйынлыкъ тюшюрю ючюн джюрютеди.

**Романны
эки къауум
сыфатлары**

XX ёмюрню ал джылларында класс кюреш ёседи. Къарачайда ол кюрешни кѳргюзюрю ючюн, джазыучу бир-бирине къаршчы эки къауум образны суратлайды. Биринчи къауум: бай Къыямыт, Къаншаубий, афенди Мухаммат-Амин, старшина Биймырза, пристав Апанас эмда аланы джанында адамла: Тогъузакъ «Къаншаубийни управляющиси», Мыртаз (Мыртазакъ), Ташалдар (устазлыкъ окъуб тургъан), Абдул-Къадыр («шыйх»), д. а. к. Была уллу кыйынлыкъда тургъан урунган халкъны кюзгъалыуундан да къоркъадыла, аны ууучха джыйыб, солуун алдырмай тутаргъа да излейдиле. Бу кир иннет аланы бирикдиреди. Экинчи къауум а орус революционер Семён; унугъуб, байланы аякъ тюблеринден ычхыныргъа излеб тургъанла: Шамайыл, Хамид, Джантемир; зорлукъ унукъдуруб, башларын кѳлтюралмай тургъан адамла: Темуркъа, Къасым, Аслан, Бийнегер, Ибрагим,

Бадимат, джигит Қыанамат — бу адамланы класс ангылары ёсгенден ёсюб, революцион ангыларыны дженгил ёсгени джаны дуния аланыкы боллугуна ажымсыз этеди.

Қыанамат Аппа улу элни кыанын ичиб тургъан кыауум-гъа, аманлыкчылагъа къаршы тургъан. халкыны ичинден чыктыгъан, адамлыгы болгъан керти адамланы кёрюзеди. Бу адамланы ичинде джигитлиги, халкъ ючюн джанын аямагъаны бла Қыанамат бла Семён артыкъ да бек айырыладыла.

Қыанамат урунган джарлы юйдегиден чыктыгъанды, аны кыылыгъыны, халиснини ариулугу сыфатыны ариулугуна ушайды.

Қыанамат, джашагъан кесек ёмюрюнде кыйын болумда джашаса да, джюреги унугуб квалмай, джигитди, тириди, джаудан кюркмайды, кесини тенглерин, къарыусуланы аслан киби, джаш тулпар киби сакълайды. Муну биз кёребиз Бадиматны пристав бла Кыямытны артыкылыкларындан кутхаргъанында, Темуркыны, Семёну, кесини тенглерин тюремден кутхаргъанында, аны тургъанында, артыкъ да бек къартла бла сабийлени джзыксыныб, алагъа болушханында.

Қыанаматны, джигитлиги бла бирча, уллу акылы да болгъанды. Этген оноуну табылгы аны кёб кыйынлыкъландан кутхаргъанды. Аны терен акылы джахил, меджисуу сёзлеге ийпаидырмайды. Ай тутулгъанында, Бадимат: «Джетти башлы джелимаууз тутханды айны, сакълаб тургъан итлени дынгырдатыб уятыргъа джез тазым болмады», — деб кыйгыргъанында, ол анга ийнанмагъанын танытады.

Қыанамат сёзге устады: «Мени не хапарым боллукду, кечем бёрю, кюном ит болуб айланама», — деб алай джууаб береди.

Қыанамат ишни суйген джаш болгъанын биз ачыкъ кёребиз. Джашагъан джеринден, элинден зорчуланы зорлуклары аны абрек этиб айланады, ансы ишлерге ол тамам джюреги бла термиледи. Элге тюсюб, Джантемирни эшек бла ындыр баса тургъанын кёртеинде, ишлеучюсюн эсине тюшюрюб, джюреги ишлерге мадары болмагъанына бушуулу болады. Қыанаматны класс ангысы ёсерине орус революционер ишчи Семей болушады. Қыанамат Семёнга ол кёргозген джол бла барыргъа сёз береди. Қыанамат квалгъан миллетлени ишчилери, урунганлары бла бирлеширге керек болгъанын ангылайды.

Семён Романны идея магъанасын тыйыншылысыча ангылар ючюн, Семёну образын толу билирге керекди. Темуркы Семён бла, Ташчыгъа иш излей баргъанында, шагърей болады. Экисин бир-бирине джуууклашдыргъан Семёну Темуркыны джакълай билгени болады. Темуркы, чабырларын босагъада кююб, конторгъа

киргенинде, чиновникле Темуркъаны хыликке этиб, чабырлары тонгузланы батмакъларына атадыла: Темуркъаны тонгузланы батмакъларындан алалмазлыгын биледила. Темуркъа аланы хыликкелерин, селекелерин да кѣлтюралмай, не этерге да билмей тургъанлай, Семѣн, чабырлары батмакъдан алыб келиб ишчиле бла шагърей этиб, къалай ишлерге кереклисин кѣргюзеди. Семѣнну быллай джумушакълыгъы Темуркъаны кѣлюне асыу болуб, анга ышанмакълыгъы ёседи. Семѣн романда революцион ангыны урунган халкъгъа сингдириб кюрешген адамды. Ол Ташчыгъа бош тюшмегенди, ишчилени арасында ташатын иш бардырыргъа партия джибергенди. Пристав аны, патчахха къаршчы адамды деб, тутар ючюн излеб айланады.

Кесини революцион ишинде Семѣн бек кѣб къыйынлыкъларгъа да джолугъады. Сѣлешиб, джюрегинде болгъанны ангылатыр ючюн, тил билирге керекди. Ол а къарачай тилни билмейди. Ол кѣзоуде диннге уллу ийнангъанлары андан да бек къыйын болгъанды. Орусха «къяфир», «гъяр» деб, къарангы халкъгъа эрши кѣргюзтюрге афендиле, моллала иш этиб кюрешгендиле. Семѣн, бек къыйналса да, бу затланы барысын хорлаб, кесин къарачай джарлылагъа сюндюреди. Ибрагим, Къанамат, Темуркъа, Бадимат эм бек джууукъ адамларындан да багъалы Семѣнну кѣргендиле. Ала аны адамлыгъын багъалатхандыла. Ол кѣргюзген джолну тюзлюгюне ийнангандыла.

Семѣнну тюз сѣлешгени, хар не айтханына юлгю келтириб ачыкъ этгени, халал джюреги, таза иннети таулу джарлыла бла аны тамам джууукълашдырады.

Темуркъа Джазыучу романда Темуркъаны сыфаты бла къарачай халкъны джарлылары революцион идеяны къалай сезиб башлагъанларын таукел кѣргюзеди.

Быллай сыфат эм биринчи таурухладан башланады («Юч къарнаш»), Темуркъаны сыфатына ушагъан Байкъулланы Даутну поэмасында Шамай бла да шагърей болгъанбыз.

Автор Темуркъа бла бай Къыямытны джашаулары бир-бирине къаршчы болгъанын, экисини да мекамларыны тыш болумларын, юй «харакетлерин», ашларын-сууларын, юслерине кийген кийимлерин, дагъыда аны кибик башха затларын тенглешдирген халда суратлаб ачыкълайды.

Джарлылыкъ, ачлыкъ, джалангачлыкъ Темуркъаны юйюнде кетмезден орналыб турадыла: «Арлакъдан къарасанг, Темуркъаны юйю, бели чанчхан къарт къатынча, аууб кетерге бир джанына муккур болгъанды, алай болгъанлыкъгъа топракъбаш юйю джер-джерни оюла да тюше, огъары эки мюйюшюнден кюндюз джарыкъ урады, кече уа эски, джау сюртюлмеген арбача джызылдай, орундукъгъа сыртындан тюшюб къарасанг, юй башында тешикледен къараб, бир бѣлек джулдузну

санаргъа болады. Къар, жангур джаугъан кече агъач орундукъда джатхан адам (анда таймай элде болгъан кѣзююнде Темуркъа джатады) жангур къуртлача, шынтагылары чыгъыб тургъан эски ичирги джууургъанны юсюне джабыб, юй башы тешикден къююлгъан жангур джибитмесин деб, намазлыкъ этген эски теке териши юсюне къаблайды да, алай джатады.

Орундукъну тюбюнде да гардош къуяргъа деб этилген уллу уру барды. Темуркъа джатарны аллы бла тууар баш териден этилген эки чабырын джарак салам салыб джарашдырыб, орундукъ аллына салыб, алай джатады».

Темуркъаны керти тойгъан кюю болмайды, тохтаусуз байла ийлыкъдыргъанлай, сындыргъанлай турадыла. Джашау къынын болса да, аны ююнде бир-бирин суймеклик, бир-бирин багъалы кѣрюу хар сѣзлеринде, ишлеринде да эслениб турады. Темуркъаны къатыны Мѣлехан, къызыны Къанаматха джюрек суймеклигин сезиб, аны джанына джарарча сѣлешиб, кѣлюне джетерге кюрешген болмаса, бир сѣз бла джанын къыйнамайды. Къыйынлыкъ джетген замаңда атасы бла апасы Къанаматха ышаныб къоядыла Бадиматны. Къыйынлыкъ джашау аны адамлыгъын, ариу халисин бузмайды. Темуркъа кесин, кеси кибиб джарлылачы джашауларыны юсюнден кѣб сагъыш этеди, кеси кибибке не бла болушургъа билмейди. Ол табигъатны ариулугъун терең ангылайды, сюеди Темуркъаны джашау ангысы ёсгенден ёсюб барады. Романны аллында Темуркъа, динге бой салыб, байлагъа хаман джалчылыкъ этиб тургъан болмаса, ауузундан сѣз чыгъармайды, тохтаусуз ишлеб турса, къачан болса да джарлылыкъдан къутулургъа умут этиб, ышаныб турады.

Байланы залимликлери, афендиле тохтаусуз дин бла къоркъутуб, ауаз бериулери Темуркъаны баш кѣлтюрмезча унукъдуруб тургъанды: байланы, бийлени зорлукълары къачан болса да ууалыргъа боллукъду, деб аны кѣлюне келмегенди.

«Мен кѣргенни къатында сен не кѣргенсе, мен да турама, сен да турургъа кюреш. Кюч алада, мюлк алада, биз алагъа не зат эталлыкъбыз, артыкълыкъ этгенлерине аллах кеси къараб турады, бир кюн джетдирмесе да, бир кюн джетдирлик болур», — дейди Темуркъа.

Темуркъа, залимликлени, артыкълыкълачы кѣлтюре-кѣлтюре, джюреги кѣб затха ачыб, кѣбге тюшюнгенди. Кеси кибиб джалчы Хамитни джакълагъаны ючюн эмда ишлей бечел болгъанында, Къандаур Темуркъаны къошундан къыстайды. Ол, ауругъан бутун суйрей, ачыудан джюреги къайнай, юйюне келсе, уллу палахны эштеди: къызы Бадиматны байла тюрге атыб тургъанларына келеди. Бу затла Темуркъаны джюрегине аллахны тюзлюгюне биринчи ишеклик саладыла, залимликге тѣзмез-

ге керек болгъан сезим уянады. Ол себебден джашчыгъы Ибрагимни медирседе къуран окъуй тургъанын къойдуруб, динни къуулукъчусу этерге суймей, джалчылыкъгъа джибереди. Кеси уа Ташчыгъа ишлерге кетеди. Ташчыда Темуркъа биринчи пролетар бирлешнуге тубейди. Конторда ишлеген джезтюймеле, Темуркъаны хыликке этиб, чабырларын тонгузлагъа атадыла, ишчиле уа анга арт къабынчыкъларын, ётмекчиклерин береди-ле. Бу затланы кёргенинде, Темуркъа орус халкъда аны джызыкъсынган, анга джашауу, болуму джууукъла да, анга джаула да болгъанына толу ийнанады. Семен анга орус, къарачай байла да бир болгъанларын, ала орус, къарачай джарлыланы класс джаулары болгъанларын ангылатады. Орус, къарачай байла, джарлыланы джегиб, бирча эзиб, джашауларын алыб тургъанларын Темуркъа толу ангылайды. Орус революционер ишчи Семён Темуркъаны эм багъалы тенги-шоху болуб къалады. Къыямытны озуб баргъанын кёрюб, Темуркъа айтады: «Ма бу баргъан кибик минг таулудан эсе, Семённу ауузундан чыккъан бир джели кёб да игиди. Адам десенг, буду ансы, къыямытланы бизни кибик джарлылагъа бир джыландан башхалыкълары джокъду» Темуркъаны джашы Ибрагим Къанаматха: «Семённу къаллай адам болгъанын сен бир кёрге эдинг. Апанасха аны бир джери ушамайды. Ораза, байрам кюн Баймурза атамы тутаргъа тебрегенинде, ол кюн тау кийимле кийиб, намазгъа барыб, атамы къоруйма деб, кесини къанын къуйдургъан адамдан багъалы ким болур?» — дейди.

Семённу Темуркъа юйюне алыб келеди. Джарлыла джыйылыб, Семённу сёлешгенине тынгылайдыла. «Орус, къарачай джарлыла да биригиб, къан ичген байлагъа къаршчы туруб къазауат ачаргъа керекди», дейди Семён. Семённу сёлерине ашыкъмай тынгылаб тюшонген Темуркъа аллахны тюзлюгюне андан да бек ишекли болады.

Къуран айтханнга кёре, гяурла муслиманланы эм уллу джауларыдыла. Джашауда уа алай болмагъанын Темуркъа кеси кёреди. Семён муслиман джарлыланы эм бек уллу шоху болгъанын ачыкъланады.

Адам ёлгюрген Къандаургъа афенди, «шыйыхды» деб, тутулгъанланы да айыбларына джолукъдуругъа излеб тохтагъанында, Темуркъа, динни не зат болгъанын, кимлени джакълагъанын ажымсыз билиб, чыдаялмай, былай айтады: «Къалай уллу хайуан эдим мен, джыйырма джылны адам тюрсюнде бу джыланны ызындан намаз къылыб, аны гырылдагъанына ийнаныб тургъан!».

Роман чыккъан кёзюуде коллективизация баргъаны себебли, класс кюрешу бек къаты болгъанды. Ол заманда Темуркъаны сыфаты джарлы, орталыкъ элчилеге класс джаулагъа

кеслерин алдатмазгъа, социализм къурауда кеслерини орунларын табаргъа уллу болушханды.

Бадимат Темуркъаны кызыды. Романда аны сыфаты алай кёб орун алмаса да, тиширыуну сыфатын, Бадимат халисин суратлагъан адетде уллу магъанасы барды.

Къанамат, суйген кызы Бадиматны сыйын, намысын сакълар ючюн, кесини джанын артха салмай, Къыямытны юйюнден Бадиматны алыб чыгъады. Къыямыт кир иннетине джеталмайды. Автор Бадиматны ариулугъун къарачай фольклорда, литературада сыналыб келген сыфатлау адетге, джорукъгъа кёре суратлайды: тегерек акъ бети, къара къашлары, уллу къара кёзлери, субай санлары.

Бадиматны халисинде къарачай литературада анга дерн тиширыу сыфатлада берилмеген шартла кёргюзюледиле. Бадимат атасын, анасын, джууукъларын, тенглери бек суюди. Ол къалгъан адамлагъа да ариу сёзлю, намыслы, джумушакъ кызыды. Алай а аны тиширыу намысына къатылыргъа умут этгенге ол аз да баш иймейди, кесини адамлыгъын тыйыншлы кёлтюре биледи.

Къанаматны «эшек улоунг болмасын, тиширыу нёгеринг болмасын» деген сёзю Бадиматны, мени да адамгъа санамай айтады деб, кёлюн къалдырады. Тиширыуну ийлыкъдыргъан ол тукъум сёзлени Бадимат Къанаматха кечалмайды, кечалмагъанын да Къанаматха билдиреди. Къанамат, аны ючюн Бадиматха суймеклиги кем болгъан огъай эсенг, аны артыкъ да бек суюди, сыйлайды, кесине керти тири джёнгерге санайды.

Бадиматны джашау сезими ёсенден ёсе баргъаны белгили болады. Романны аллында Бадимат къарангы, унукъгъан кызы болуб сыфатланады. Ай тутулгъанында, аны сакълагъан эгерле джукълаб къалгъандыла деб къайгъырады. Орус деселе, бары да Апанасчадыла деб турады. Романны аягъында уа Семён анга туугъан къарнашыча болуб къалады. Бадимат, аны хар не кереклисине къараб, азыгъын этиб, джолгъа алай ашырады.

Къыямыт Къыямыт къара кюбюрню иесиди. Элге не тукъум кыйынлыкъ джауарыкъ болса, ол Къыямытдан башланады. Къыйынлыкъны аллы бла аны къара кюбюрю ачылыб, андан ача чыгъады. Къыямыт кюбюрге джыймагъан байлыкъ джокъду. Ол байлыкъ халкыны кыйыныды. Бай болса да, адам айтмазча кызгъанчды, тюкге джан береди. Кесине аз да онг болурча кёрсе, адамгъа бир уллу хатаны салыргъа артына бармагъанды. Апанасны кёлуне джетиб, кесине бир онглюкъ табар ючюн, Бадиматны башын кыйынлыкъгъа салыргъа излейди. Къыямытны онгсузлагъа, джарлылагъа джазыкъсынмакълыгъы болмагъанды. Джаньюар джюрекли ит адам эталгъан артыкълыгъын этиб тургъанды. Бу-

зоула ийнеклени эмгени ючюн, Темуркъаны къолун исси къол бла кюйдюреди. Кесинден онглогъа уа, тлюкю кибик, джалыныб, кесин ариу кёргюзюрге излеб, джюз тюрлю хыйла тил бла кукаланады. Алтын этегинге башым къор, — деб имбашындан уппа этиб сёлешеди Апанасха.

Афенди
Мухаммат-Амин,
«Шыйых»
Абдул-Къадыр

«Къара кюбюрде» Аппа улу динни юсю бла халкъны къанын ичиб тургъан эки къан гыбыны — аденфи Мухаммат-Амин бла «шыйых» Абдул-Къадырны кёргюзеди. Абдул-Къадыр аманлыкъчылыгы ючюн талай джылны тюрмеде туруб ычхынады. Къайтаханында, аманлыкъгъа джапгыдап джарашыб, урунган халкъны «шыйыхма», деб алдаб, терилтиб, ачхасын, рысхысын джыяды. Не аманлыкъгъа да артына бармагъан Абдул-Къадыр оразада афенди Мухаммат-Амин «аллахны тутхан адамла барыбыз да бир-бирибизге къалай ушайбыз», дейди. Кертиси да, Абдул-Къадырны кёргенинде, аны сёзлерин эштгенинде, кесин кюзюде кёргенча болгъан эди. Андан ары аманлыкъланы барысын экиси да Къыямыт бла бир болуб этедиле. Зыйналыкъ, уру, ётюрюк деген кир ишле аланы ичлеринден чыкыгъан кибик эдиле.

Абдул-Къадырны кир ишин джууар ючюн, Мухаммат Амин Файрузну от вериб ёлтюреди.

Пристав
Апанас

Аппа улу приставны халисинден, сёлешген сёзлеринден, этген ишлеринден, ичиую, мухар, патчахны зыйналыкъ джюрютген, урунганланы къанын ичген къуллукъчусу болгъанын ачыкъ, сейир тилде баямлайды. Апанас, къыямытланы, мухаммат-аминлени хазна адамгъа санамаса да, кесини тегерегине айландыргъанды, кереклисин этдиргенди.

Пейзаж
(табигъатны
суратлары)

Ромачны пейзажы идея магъанасын ачыкъларгъа болушуб келеди. Сёз ючюн, китабны аллында бла чынг аягында берилген пейзаж аны идея магъанасын — халкъ амалсыз хорларыгъын, патчахны къыйынлыгындан ычхыныб, эркинликге чыгъарын — табигъат бла тенгешдирген халда ангылатыргъа излейди.

«Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерица, ёзенден, къулакъла сайын ашыгыб чабханча, абыл-сюрюн этиб, бир-бири юсюне къалана, джел сызгыргъан таууш эте, эниште къуюлуб тюшюб, улуу ёзенде дагыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къюлургъа ашыгыш келдиле. Элге кирсенг, алгы бурун къулагъынга келген тауушла сууну, аны кибик джел уруб, нарат тереклени чайкъалгъан тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы тауушларын бир-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийигирекден къарасанг, топракъ башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге айланыб, джапгы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла.

Тышындан келген адам мында тап кюбюрге тюшгенча болады, ёзен болмагъанлай, төрт джаны улуу тауладыла, ичинде туууб джамагъанла мындан чыгыб башха джерге барсала, къайры эсе да бир узакъ джерге кетдик, энди ызыбызгъа, ёзенибизге тюшге эдик. деб джюректери къоркъуулу болгъанлай турады. Бир къауум адамны ёзенден чыкъмай къарт болгъаны аны ючюн болур» (9 бет).

Бу пейзажгъа къаршчы болуб 298 бетдеги символлукъ пейзаж келеди. Къанамат, Семён, аланы джёнгерлери, дорбунда къыйналыб, кенг джерге (эркинликге), кирсиз хауагъа чыгъадыла.

Романны бир-бир джерлеринде кюн бузулгъаны бла бирге келеди къыйынлыкъ. Файрузгъа афенди от ичирген заманда «огъаргъы джел келиб, оджакъда, ит улугъанча, улуй эди». Файруз ёлген кёзюуде да джел иг улугъанча улуйду. Хамидни ёлюрюню аллы бла да кюн тюрлениб, таула джылагъанча болуб башлайды.

Бир-бир джерлеринде джазыучу этилине тургъан къара ишлеге табигъатны тюрю-тюрю болушларын төре этиб, аладан джийиргендириб да кёргюзеди.

Джантемир бла Тауджанны бошунакъгъа, бир аман ишлери болмагъанлай, биягъы къан ичиучюле къыйынлыкъгъа къойгъанларына «джылтыраб тийген кюн, бу къара зорлукъну кёргенинде титиреб къачыб букъгъанча, таякълары бла чегет бауурну джарыта, кезли тауну артына ташайды. Муадзин, эллилени намазгъа чакъыра, тамагъын бошлаб къычырды. Элде джыйын джанлыны башчылары Къыямыт, Мухаммат-Амин, Биймурза субайлыкъгъа абдез алгъанларын кёргюзте, бууун илгиклерин эте, энтда эки джарлыны талаб, мыйыкъ тюбюнден кюле, энди уа къайда не барды деб, хауаны ийисгей, таяныб келедиле». «Джаназаны аллы бла Файрузну къарнашларыны бири, сомланы узатыб, бу джарлы сабийни дуудан унутма, «шыйых», деб эски чепкенини къойнундан бир туюмчекни чыгъара, Мухаммат-Амин таба бурулду. Минги Тау, къараргъа джийиргениб байлагъанча, къара булутха башын чырмады. Гергеджыз, джырлагъанын тохтатыб, ит бурун терекни силкиндире, учуб кетди. Къабыргъа ашыгыб къуюлгъан топракъ бла ташла тюшюб, кенгден тоб атылгъанча, къабыр къангаланы дюнюрдетедиле».

Табигъатны болумун бола тургъан затха къаршчы кёргюзтген джерлери да барды.

«Джел тохтаб, джылы кюн тийгенди, кешенени ичинде битген ит бурун терекни юсюне къонуб, гергеджыз, сенкилчекдеча, силкиниб, учалгъан да эталмай, джырлаб тохтаса, узалыб бурну бла кёкюрегин къашыйды. Къышны кетгенине шагъатлыкъ эте, къалын къауданы тюбюнден джанкъозла къарайдыла. Къабыр къаралыб, ауузун ачыб, Файрузну джутаргъа хазыр болгъанды».

Аппа улу романда, табигъатдан айырылыб, урунган халкъ джашаргъа болмаз, деген оюмну кѣргюзтеди. Урунганла кеслерини туугъан джерлерин тамам сюедиле. Къууанчларып, бушууларып да аны бла байлайдыла.

Романны
тили

«Къара кюбюр» роман тилде чемерлеу джорукъланы бары бла да хайырланыб, уста литература тил бла джазылгъанды.

Джазыучуну тилини байлыгъы, керти усталыгъы аны уллу магъанасын толтура, бек сейирлик этеди. Романда керекли джерге, кеслерини орунларына нарт сѣзле, тенгleshдириуле, метафорала, эпитетле, бетлеуле, д. а. к. мадарла ару джарашдырылгъандыла. Автор хар геройну тилин кесини болумуна, халисине, иннетине, джамагъат къуралышха къалай къарагъанына, джюрютген ишине кѣре этиб, геройлукъ образны кесини энчи тили бла ачыкъларча этеди.

Сюйюмсюз геройланы сыфатлагъан заманда бир тюрлюэпитетле, тенгleshдириуле, сюйюмлю геройланы сыфатлагъан заманда уа алагъа келишген башха тюрлюэпитетле, тенгleshдириуле келтиредиле.

ХАПАР

Уллу болмагъан, адамны аз, бѣлек кѣзююун кѣргюзген, аны юсю бла дагъыда бир бѣлек адамны болумун ачыкълагъан суратлау чыгъармагъа хапар дейдиле. Джазыучу хапарда адамны ъмюрюнден бир къыхса кѣзюучюкню алса да, ол адамны халисин толу ачыкълайды, билдиреди.

Сѣз ючюн, Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен», д. а. к. хапарлары.

ПОВЕСТЬ

Повестде, хапардача бир джангыз иш (болгъан зат) ачыкъланыб къалмай, талай зат ачыкъланады. Ол ачыкълау баш геройну ъмюрюню иги кесек заманын алады. Повестде хапардан кѣб, романдан аз адам болады. Муну сюжети, романдача, алай уллу болмайды.

Сѣз ючюн: Б. Полевойну «Повесть о настоящем человеке» деген повести.

РОМАН

Бек уллу сюжети болгъан, хапар халда джазылгъан суратлау чыгъармагъа роман дейдиле. Романда бек кѣб адам кѣргюзюлюнеди. Кѣргюзюлюннен адамла джашауда тюрлю-тюрлю затла бла джолукъгъанлай турадыла. Аланы ишлери, иннетле-

ри, халилери, джорукълары, заманны тюрленнгенине кёре ма-
гъаналы ишлери чертилгенлей, кёрюннгенлей барады.

Сёз ючюн: Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романы.

ДЖАЗЫУЧУНУ СТИЛИ

Джазыучуну творчествосунда хаман тубей тургъан кесини
эчи джазыу джоругъу, иннет къарамы, тили, чыгъармаларыны
идея магъанасы, суратлау амаллары, геройларыны иннетлери
джазыучуну стили болады.

Джазыучуну стили ол джашагъан кёзюуге, джамагъатны по-
литика-историялыкъ болумун къалай ангылагъанына, анга
къалай къарагъанына кёре болады.

Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны джашаугъа къарамы, аны
ангылауу «Къара кюбюрню» геройларыны халилерин, иннетле-
рин кёргюзгенине кёре, биз джазыучуну иннети партия бла, ке-
си къыйыны бла джашагъан, бурун байла, бийле, дин къулла-
къчула унукъдуруб тургъан халкъ бла бир болгъанын ангылай-
быз.

Чыгъарманы идея магъанасы хар заманда джазыучуну му-
раты бла бирге болады.

Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында юч тюрлю
стиль байланышыб келедиле: реализм, романтизм, публицисти-
ка.

Бу роман, социалист реализмни джоругъунда джазылгъаны
бла биргелей, романтизм бояудан да къуру тюрлю (Къанамат
бла Бадиматны элден къачыб, мийнк къаяны дорбунунда джа-
шагъанлары), публицистиканы уа Семённу элчилеге больше-
виклени, революцияны юсюнден сёлешген сёзюнде кёребиз.

Этезланы
Умар
(1913—1964)

Малкъар джазыучу Этезланы Мингболатны джашы Умар 1913 джыл Тебен Басханда туугъанды. Ленинградда Герцен атлы пединститутну история-филология факультетини эки курсун бошагъанды. Джазыб башлагъаны джыйырманчы джылланы аягында болгъанды. Назмулары газетледе, журналлада, джыйымдыкъ китаблада басмаланыб тургъандыла. Умар СССР-ни джазыучуларыны Союзуну члени болгъанды.

Этез улу «Къанлы той» деген драманы джазгъанды, «Тарда» деген романны авторуду.

Джазыучуну эм алапат чыгъармаларыны бири «Къаяла унутмагъандыла» деген повестиди. Север Кавказда граждан къазауатны баргъаны суратланады повестде.

КЪАЯЛА УНУТМАГЪАНДЫЛА

Байладан, биӀлесден къуралгъан шериат банда, Къарачайда Алий улу Таукъанны партизан отрядын хорлаб, Къызыл Аскерни ол джерледе юрешген бир белекчигини тегерегин алыб къыргъан эди. Джесирге тюшген ач, джаралы къызыл аскерчилени бир талайын джыджым бла бир-бирине байлаб, Чотча Къаяны башындан терк баргъан тау суугъа тюртюб джибере эдиле. Командирлери Фёдор Васильченко башчылары болуб,

джангыз алты адам кьутулгъан эди. Ахмат деген кьарачайлы партизан командирге аскерчилени кьар басхан ауушну юсю бла Малкьарда Басхан суу бойнуна ётдюрюрге болушхан эди. Былайдан а тюзге, Къызыл Аскерни аллына чыгьаргъа боллукъ эди.

Арыкъ, тау кюнден кьаралгъан, чыранла¹ бла ташлада аякъ-ларыны сыдыртхан, урушладан, ачдан, джаланнгачдан онгуз болгъан алты адам джаз башында джашнагъан аулакьда тохтадыла. Былайда хар не кёзню кьууандыра эди: кюнню къызык таякъларыны тюбюнде кёб тюрлю джарыкъ гюллери болгъан мылы кырдык да, суратдача, кём-кёк хауа да, хар таш, терек, булутлагъа джетген къая хамхотла джаш, кьууанчлы тамашалыкъда кёрюне эдиле.

— Хей, къалайсыз, джашла, солургъа иги джер табханбызмы? — деб акъ тишлерин да кёргюзе сорду Васильченко.

— Былай, джерде джырларыбыз келеди, — деб джууаб берди пулемётчу Ваня Ракитин, кёк булутладан кёзюн айырмай. Былайда кёк бла джер бир-бирине алай джууукъ болгъанына ол бек сейирсине эди.

— Джырларгъа умут а этме, — деб кьаты айтды эртдегили фронтчу Андрей Воронов, — бу чунгурла бла ташлада ким болгъанын биз билмейбиз.

Бютеую да, кьарачайлы джашха кьараб, ол не айтыр деб тынгыладыла.

— Тотур, — деб кесини ышармагъан джити кёзлери бла узакьдагы къаягъа кьараб айтды Ахмат.

— Бизнича уа ол неди? — деб сорду кьара къашлы джаш къазакъ Петрусь.

— Аул Тотур, — деб къайтарыб айтды Ахмат.

— Алай эсе, аул элди, — деб кёб сёлешиучю Ваня аны сёзюн ангылатыб башлады.

— Тотур эсе, игиди, — деди командир, — мени танышларым барды...

— Мен умут этгенча уа, джолдашла, бусагъатда бугьаргъа керекди, — деб сёзге къошулду аскерчи Сергей Иванович. Тынч, намыслы, кишиге аман сёз айтмаучу Сергей Ивановичи хар ким да сыйлаб, аты бла атасыны атын айтыучан эдиле.

— Мен, кьырдыш бла барыб, ариу дорбунчукъ кёргенме, — деди Сергей Иванович, — бёрю-зат келмесе...

— Ол игиди, — деб разы болду командир. — Джюрюгюз, бусагъатда тешике бугъайыкъ.. Артда уа кёрюрбюз!

Анга киши огъай демеди, алтаулан барысы да Сергей Иванович кёргюзген къаяла таба тебретдиле. Ваня Ракитин бла Андрей Воронов бу гитче отрядчыкъ бек эркетген пулемётчу

¹ Чы р а л л а — ёмюрлюк бузла, бугъойла.

тартыб бара эдиле. Ол аскерчилени кьолларын, аркьаларын да берч этген эди, алай аны кьарыусуз болгъан эшекни кьоюб кетген чыранда да атмагъан эдиле. Энди уа «Максимни» чархлары да терен кырдыкга батыб, джырылдай бара эди.

Дорбун бек таб эди: кьабыргьалары гранитден, башы уа, не уллу окъ да ётмезча, кьаты таш.

Хар адам джылтырауукъ ташчыкьлары болгъан кьабыргьалагъа бек джаратыб тие эди.

— Иги санёрла ишлеген кёре эдим! — деб тегерек дорбун ташха да кьараб, накъырда этди командир.

— Кьарнашла, мында юй джашагъанинга ушайды, — деб кьууаныб, ууучунда да кюл бетли джюпчюкню узата айтды Сергей Иванович, — кьарачыгъыз, теке джюн табханма!

Дорбунда кьууанчлыракъ хал болду. Аскерчиле, шокларын аркьаларындан алыб, бир джанына салдыла, аякъ кийимлерин тешиб, джангыдан таб кийдиле. Петрусь узакъ болмай шаудан суучукъ табды. Бир-бир ары барыб, суу ичдиле, ауругъан аякьларын джуудула.

Ваня Ракитин тюрлю-тюрлю ариу тюкю чапракъчыкьлары, тегерек суулу сабчыкьлары болгъан хансланы бир кесекчигин джыртыб келди.

— Сыргъа мынчакъ деген хансла сунган¹ эдим, — деди ол ышаргъан кибиб этиб, — бизни джерледе, джангы зынтхы битген джерледе битеди, бу бек игиди... Татыуу алма кибиб болуучан эди, байрамлада хар заманда джыйыучан эдик... Бу уа — ачыды, ауузну джабышдырады! — деб пулемётчу хансланы джерге атды.

— Сизде анга сыргъа мынчакъла деб нек айтадыла, алагъамы ушайдыла? — деб сорду Петрусь.

— Аны уа билмейме, — деб башын ары-бери булгъады Ваня, хансланы ачы сууларын да тюкюре, — гюлле гитче сарычкьладыла, алагъа гюл дерге да джарарыкъ тюлдю... Къызла ариу кийиниб, джыяргъа барыучан эдиле да, аны ючюн атагъан болурламы сыргъа мынчакъ деб?

— Огъай, аны ючюн тюлдю! — деди Петрусь.

Командирни мангылайыны кюнде кюйген териси джыйырылды.

— Тегерекде не этилгенин кьалай бла билейик? Мында ким нелик эте болур — партизанламы, бу джерги гиназланы бла битенин джаныуарча огъурсуз шайкаларымы? Тотур, Тотур... — Васильченкону эсине Темирбаш деген партизан связист тюшдю, — анга бир заманда бир хата да болмай, аууш бла Кьарачай-

---

¹ С у н г а н — деб тура эдим (деб турады).

гъа барыб, сейир хапарла келтириучен эди. Бир-бирде бузлагъан башлыкъны тюбюнден джангыз кёзлери кёрюнучен эдиле, ала уа алай джигит джылтырай эдиле!... Темирбаш кеслерини тѣп-тѣгерегинден, адам ѳталмазча, къаяла алыб тургъан элни юсюнден айтханы да командирни ѳсине тюшдю: «Тюркю пача келирге умут этген эди, алай а келалмагъан эди!» — деб къайтарыб кѳб айтыучаи эди малкъарлы... Былайдамыды ол махтаулу эл? — Васильченко къая жухлары! таба джити къарай эди.

Къарачайлы Ахмат, командирчи акъылын билгенча, Тотур, Тотур деб къайтарыб-къайтарыб айта эди.

— Джолдашла, — деди Васильченко, аскерчилеге айланыб, — ма анда Тотур деген эл болургъа керекди. Ары бизни шохубуз Темирбаш келиученди. Эштгенмисиз аны юсюнден?

— Къара мыйыкълымы эди ол? — деб сорду Ваня, — эсимде турады бирге тишлик биширгенибиз.

— Билебиз, билебиз Темирбашны, — деди Андрей Воронов да.

— Да, ма алайда, къарнашла, — деди Васильченко, — биз малкъарлыны излеб табаргъа керекбиз. Ол бусагъатда бизге ѳтмекден эсе бек керекди! — Командир аскерчилени ач сыфатлы арыкъ бетлерине эс буруб къарады, — ѳтмекни уа, айтыб къояйым, биз кѳрмегенли пенча кюн болады... Разведкагъа барыргъа ким разыды?

— Мен барайым, — деди Ахмат, — малкъарлыла бла къарачайлыла къарнашладыла. Биз ортасын къабыргъа бѳлген бир юйде джашайбыз, — деб къолу бла таулары кѳргюздю, — бизни тилибиз да, къадарыбыз да бирди. Мени кеслеришикиге санарыкъдыла. Мен сизге Темирбаш бла келирме.. Джибер, командир!

Васильченко къолун Ахматны имбашына салды да, кёзлерине къарады — ала бек рахат эмда ышангылы эдиле.

— Бар! Къалай таб эсе, алай эт.

Ахмат кенг къубас белибауну теши, орус солдатны беллибауну, чурукълары бла бусхул байлаулары да теши, аланы орнуна тау чабырланы кийди.

Командир разы болуб кюлдю.

— Джолгъа иги тишлик этерге керек эди, алай а не этейик, къойларыбыз узакъдадыла.

Аскерчиле шохлукъ пакъырдагъа ышардыла. Аланы хар бири, Ахматха келиб, аны ашыра, къолун къаты тутта эди.

— Эсде тут: Тотур, Темирбаш! — деди Васильченко. Къарачайлы, дорбундан чыгыб, таулу сюрюучюню юрениген джюрюшоуу бла ѳзениге тебрегенинде, бурулуб башы бла кѳргюзтюб айтды:

— Тотур, Темирбаш!

Дорбунда къалгъан бешеулен андан кёзлерин айырмай эди.

¹ Ж у х л а — хамхотла.

ле. Ма ол батаргъа башлагъан кюнню кызыл таякълары кы-
зартхан уллу ташланы артына ташайды, дагъыда кёрюндю —
мийик, сабыр, дагъыда ёзеннге — къая сыныкъланы¹ артына ки-
риб кетди.

Къарангыракъ болгъан дорбун шош болду. Аскерчилени бет-
лери кыйгъылыракъ, мыдах болдула. Андрей Воронов, джукъ
ла сёлешмей, кесини шкогу бла кюреше башлады. Сергей Ива-
нович, аз джётелчик да эте, шинелини юсюне джатды. Ваня Ра-
китин пулеметну къатында кысылыб олтура эди. Командир бла
Петрусь а, дорбунну аллында сюелиб, башха джанында сыныкъ
къалагъа къараб тура эдиле.

Ахмат элге тигелей башлады. Джолда терекден сындырыб
уллу джабырмакъ таякълыкъ алды ол. Ким биледи, киши тю-
бөб джукъ сорса, — хоншу эденме, ийнегим аджашханды, бу
ийреге келген болурму? — дерме.

Бир уллу кёзлю, бурма башлы джашчыкъ аны джаны бла
эки эчкини сюрюб озду. Ол, Ахматны кёргенинде, анга уллу эс
бёлмеди. Ахмат, кёл этиб, эркин солуду, бир кесекден джюклен-
нген эшекни сюрюб, къарт киши джолукъду. Ахмат, башын
энишге ийилтиб, «Джол болсун», деди. Къарт, «Сау бол, ба-
лам», деб уллу эс бёлмей озду! Эшта, тюбегенле анга эс бёлме-
генлерини кёре, кеслеринден адамгъа санай болурла.

Тотурну башы кёкню джашил палатогу² басынган джул-
дузланы кюмюшча джылтыратханында, алаша топракъбаш юй-
чокле, ташла, терекле къатыш къарангылыкъгъа кёмюлюб
бошагъанында, Ахмат элге кирди. Кёб бармагъанлай, аны эси
мутхуз къая жухну тюбюнде бир юйню этилген терезесинден,
алтын халыча джылтыраб, тышына чыкъгъан от джарыкъ эс-
леди.

Ол джашыртын, арталлы да шыбыртсыз, терезеге кысыл-
ды, керекли болгъанлай аргха секирирча ийилиб, джыйыры-
лыб, бетин терезени мугут ийне этген, эски къаагасына салды.
Ол къулагъын сэгъайтыб тынгыларгъа башлагъанлай, кимни
эсе да мазаллы къолу аны бойнундан тутуб, джерге бюкдю.
Ахмат не кычыралгъан, не кымылдагъан эталмады. Эшник
джырылдаб ачылды, кёб къол аны тутуб башына тулукъ кий-
дирдиле.

— Адикни бандасындан бёрю! — деб деулю огъурсуз ауа
чыкъды.

— Бусагъат билейик ол былайда не зат излегини! — деб
джууаб этди бири.

Ахматны тюртюб юйге кийирдиле. Башындан тулукъну чы-
гъардыла. Ол, абзыраб, акъырын джанган лампагъа къараб.

¹ Сыныкъла — сыныб тургъан затла.

² Палаток — кёкню кёрюнген кесеге.

кёзлерин кыакыды. Кыамагъан кёз халда акырын төгерекке кыарады. Сюрмелеучю кыаганы артында бир талай адам олтура эдиле. Аланы огъуреуз, деулю эмда сагъышылы тюрсюнлери бар эди. Не кыарт, не сабий джокъ эди — барысы да орта джылдык, мазаллы ёгген адамла эдиле. Орталарында сол кыашыны башында табы бла кыара мыйыкылы джаш олтура эди.

Тагны джарыгъына боялыб кыызаргъан таула бла кыарамыйыкъ адам... — Бу озгъан заманда кёргенин эсине мутхуз тюшюрюб, Ахмат, «Кыайда тюбеген болурма мен мынга», — деб сагъышха кыалды.

— Темирбаш! — деди бир мазаллы, уууртлары сабий уууртлача кыызаргъан джаш. — Мен чыгыб эитда кыарайым!

«Темирбаш!» деген атны эштгенинде, Ахматны солууу тыйылды.

— Джолдаш Темирбаш! — деди ол кыалтырагъан ауазда, — мен джолдаш Васильченкодан келеме... Ала дорбундадыла.

— Сен кимсе? Не айтаса? — деб Ахматны бетине джити кыараб, огъуреуз сорду кыарамыйыкы.

— Командир Васильченкоданма... Кыарачайдан ётгенибиз, — Ахмат кыолуп ёрге кёлтюрдю, — биз аз кыалгъанбыз...

Сора кыарачайлы джангы шохларыча Чотча Кыаяда болгъан кёб санлы шайкала аз санлы партизан эмда кызыл аскерчи джыйынчыкыны кыуршалаб, зарауатлыкъ бериб кыргъанларыны юсюнден хапар айтды.

Ахматны алына улуу гошан бла айран, бир сау бышлакы, кюлден чыкыгъан, джылыуу бла тургъан бир партюх гырджын салдыла. Таулуланы биргелерине туугъан кылыкыда, Ахмат ашыкымай акырын ашаргъа умут этди, болса да, кыйналгъанын билдире эди: кыоллары кыалтырай эдиле, кёзлери джутланыб джылтырай эдиле, ол бышлакыдан тюнген умурлагъа джук кыарай эди.

— Ашыкымай, иги аша, — деди Темирбаш. — Бизин джашауубуз былайды. Орусбийланы Адикни акъ бандасы, ач бёрю джыйынча, Мишги Тау бла Чылмасны арасында джюрюйдю... Ол огъай, бир тюрлю да хатасы болмагъан кыартланы асмакыгъа асады!... Сизин бу джангына ётгенигиз иги болгъанды. Сизге кыйынлыкъ джетген ханарны мен Нальчикде командирибиз Асанланы Хаджи-Муратдан эштгениме. Ол мени агландырыб, сизге амал болгъанча болушургъа ийгенди. Мен тюнене кече бери джетгенлей, Борчаланы Алийни джигитлиги бла бу тулпарла манга нёгер болгъандыла. Ма, кыара, кыаллай джашладыла: Байзуллаланы Салах, Борчаланы Алий, Отарланы Хаджи-Мусса, Абдуллаланы Джарахмат, Теммоаны Кыараш, Геккиланы Чотай, Алчагъырланы Чонай, Будайланы Ахия бла Джюноус, Кыартлыкъланы Осман... кыайсы бирин санайым, кече ортасында бир элден чыгыб таг атхычы улуу Басханга

джетерикбиз, анда шохларыбызны биргебизге этиб, Кыртыкга командир Васильченкоу, аны нёгерлерин кьутхарыргъа барлыкъбыз. Къарачыгъыз, къаллай кюч джыйылады!—деди Темирбаш джарыкъ ауазда. — Адик бизни аллыбызда, огъурсуз къабан уста мараучудан къачханча, къачар... Мен ийнанымба, биз Басхан ауузун джырыб ётербиз, Ленин таулары эркиликге чыгъарыргъа джиберген Къызыл Аскерни, оруслу къарнашларыбызны алларына чыгъарбыз.

Темирбаш ёрге къобду, нёгерлери бла Ахмат да къобдула.

— Бизни къарачайлы джолдашыбыз, джигит Ахмат, — деди Темирбаш, бир кесек сагъыш этиб, — сен, алагъа болурча, азыкъ ал да Васильченкогъа ёрле. Биз Уллу Басханга джетерге, онгу болса, ол да ары эсин. Анга бизни къарнашлыкъ саলামыбызны айт!

...Тёгерекде хар зат — таула да, кёк да къапна-къарангы эдиле, джангыз Ахматны башында бир къауум джулдуз джылтырай эди. Джаш къарачайлы асыры джарыкъ, таукеллик бла баргъандан бютеу кюнню джарыгъы аны аллында джолуна тёгюлгенча кёрюне эди.

Таулары башлары аз джарыдыла, Кыртык башы чыран кесини темир кёкюрегин джууукъдача кёргюздю, дорбунну кёк бла агъачлы къаялары тутхан аллы кёрюне башлады.

Сергей Иванович, джётел эте, ёрге къобду, уллу хычыуулукъда¹ кёкге эмда таулагъа къарады... «Эх, бу тамашалыкыны нчине мамыр джашаб, бу чагырча джарытхан ариу хаудан кёкюреги толуб солугъан, ол къашы къалай ариу ойнатханын сынагъан не иги эди!» Дорбунну тышына чыкыгъан кыйырына таяныб, ол, кёзюн айырмай, къаялагъа къарай эди, кёкюрегинден арымакылыкъ къалай кете баргъанын эслей эди. Ол тау аулакыны ариу хауасын джута эди, аны эсине дорбунну къатында къалын битген кырдыкыны ийсинде, тюз дорбунну къатында быхыла битгенча педа бал кертмеле джыйылыб тургъанча келе эди. Ол, ышара-ышара, алгъа атлады.

— Сергей Иванович, — деб кычырды командир, — кьоркьуулуду, къайт!

Бу кёзюуде шок таууш эшилди. Сергей Иванович, тентиреб, онг къабыргъасындан тутду.

— Терк бауурлан! — деб кычырды Васильченко.

— Артха, артха сюркел! — деб башын дорбундан къаратыб, Андрей Воронов кьолун булгъады. Сергей Иванович кырдында джыгъылды.

— Башланганды, энди къаты болургъа керекди, — деди кючлю ауаз бла Васильченко.

¹ Хычыуулукъда — кёлтюрюлюб (къууаныб).

— Сергей Иванович! — деб чакъырды командир.

Анга джууаб орнуна къарыусуз ынгычхау эштилди.

— Огъай, ол кеси къайталмаз, — деди Андрей Воронов, — аны бери алыргъа эркин эт, джолдаш командир.

Васильченко кёзю бла дорбун бла джаралыны араларын ёлчеледи: он атламдан кёб тюлдо.

— Сюркел.

Фронтчу эм алгъа ийилди, сора джерге бауурланды, кырдыкга кёмюлюб, джингириклери¹, тобукълары бла кымылдаб, алгъа сюркелди.

«Нечик таб барады!» — деб келди Васильченкону кёлюне.

Андрей Воронов, джыгъылыб тургъан Сергей Ивановичге джетиб, акъырын аны белибауундан тутуб суйреди. Джангыдан шоккла атылдыла, — акъла кырдыкны шууулдатдыла, дорбунну ташларына тийиб чартладыла. Андрей тебмей джерге джабышды, шок таууш тохтагъанлай а, джаралыны джангы кючде тартыб, бир дакънкъадан дорбуннга — кеслериникилге кюшулду.

Сергей Иванович, ауур джётел эте, ауузундан келген къандан къарылыб ёле эди, — окъ онг къабыргъасын тешген эди.

— Не болду санга, тенгим? — деди командир, Сергей Ивановични тер басхан, саргъалгъан бетине нйилиб, сора кесини ич кёлегин тешиб, аны джарасын байлады, кеси салды, алай болса да тенгини къайгырыуу анга болушлукъ бераллыкъ тюл эди: къан байлауну бояб, джарадан эркин чыгъыб, джаралыны юсюнден джерге саркъа эди.

Аланы хар бири сууну юсюнден, дорбунну къатында акъгъан, бузча, суукъ шоркъаны юсюнден сагъыш эте эди. Ол ёле тургъан адамны аузуна суудан уртлатсала, аны башын, кёкюрегин джибитселе, болушлукъ болур эди.

— Джолдаш командир, — деб шыбырдады Ваня Ракитин, — мен суугъа джеталырма... сюркелиб, шош.

Васильченко, мыдах халда, дорбуннга кирген джерде бугъуб тургъан пулеметха къарайды, сора Ванягъа бурулады:

— Сени бир дакъкыканы ичинде шок бла атыб ёлтюрюрле!

— Огъай, энди бир киши да бир джанына бармаз... Джатыгъыз, джолдашла, дорбунну теренине, кесигизге чунгур къазаргъа кюрешигиз, ансы бизни, бёденелени кыргъапча, кырырла...

— Сергей Ивановични юсюнден а Воронов бла мен къайгырайыкъ.

Командир бла Андрей Воронов джаралыны акъырын дорбунну теренине кийирдиле. Хар бири къадалыб дорбунну ичинде бир чунгур, тешик — кысылыр джер изледиле, болса да ол

¹ Джингирик — чыпачыкъ.

измеуден хайыр чыкмады, смюрлени бораны бла джелл аныччи кюзгюча сыйдамлагъан эдиле. Воронов дорбууну бир джеринде ийнек джамызча салынган гапшы шкок къалагъы бла уруб кёрдю, алай а ол тюшмедиле.

— Быллай къаты тап мен ёмюрюмде кёрмегенме, — деди Ваня Ракитин — муну салта¹ бла урсанг да, бир джерин теберик тюлдю!

Дорбуунда арлакьда ханс ичинде улуу тапша сукъланышы кьарады. «Ол тап дорбууну ичинде болса эди, печик аламант зат боллукь эди, артындан бугьуб атаргъа. Бошуна зыраф болуб джатады!».

— Эй, дорбуундагъыла! — деб дорбууну башындан ачы ауаз эшитилди. Дорбууну аллына зыгьыр тапша акьдыла.

Ваня терк огьуна пулеметну артына чёкдю. Командир бла Андрей Воронов бир-бирине кьарашыб, шокларын алыб, дорбууну ал джанына кьысылдыла. Петрусь ёле тургъан Сергей Ивановични юсюне сакь ийрилиб, аны саз болгъан мангылайындан терин сюрте эди, кьарыусуз ауазына тынгылай эди:

— Суучукь... бир тамчы суучукь..

— Эй, эштеминсиз? — деб дорбууну башындан биягъы ауаз келди. — Бой салыгъыз, саулай кьоярбыз!

— Къайгъы этмегиз, джолдашла, — деди командир, — бир кесин джигитге санагъан дорбууну башындан юреди ансы, алашы бир да бизин аллыбызгъа ачыкь кёрюнюрге базмайды. Маханчакь гиназчыкь, бизни телиге санаб, саулай кьоярбыз, деб алдаргъа кюрешеди. Алая ол бизни алай хазна алдаялмаз!

— Эй, айтхан сёзюбюзню ангылаб, сауутугьузну кьоюб, тышына чыгъыгъыз! Бий Адик барыгъызны да сау кьояргъа сёз береди. Мухаммат файгъамбарны аты бла ант этгенди.

— Итден туугъан тохтарыкь тюлдю! Джолдан командир, эркин эт анга джууаб берирге, — деди Воронов.

Васильченко, къарт солдатны кёзюне кьараб, кьолун кёл-тюрдю.

— Бер джууаб!

Шкок атылды, аны тауунун Басхан таулары бир-бирине ашырдыла.

— Кесине бек базынган бийчик кёреме бу Адик, — деб ышарды Васильченко, — эшта, ол бизни джууабыбызны ангылагъан болур, энди ол ётюрюк алдаула бла бизге иймез.

Арлакьдан, дорбууну ол джаны табадан, шокла атылдыла. Окьла дорбууну аллы кьаягъа тийиб чачылдыла.

— Алкъын джанлатиб атадыла, — деди командир, дорбууну аллы жухлагъа кьарай, — ала бизни кьоргъашыи киритни тюбюнде тутаргъа оноулашхан болурла. Алая, дорбууну аллы-

---

¹ Салта — эки джаны да душукь улуу темир токьмакь (кувалда).

да кваланиган ташлагъа ычхыңсала, бизни ишибиз бек осал боллукъду. Не да болсун, ол ташладан кѣз иймегиз.

Сергей Ивановични ынгычхагъаны тохтады. Аны бир джанына узатылгъан саз кѣолуну юсюнде сары кѣумурсхала джюрюй башладыла. Командир ол кѣолун тутуб къарады, сууукъ эди ол, джансыз эди.

— Ёлдю, — деди командир, сѣзон аз эшитдире. Ол аны юсюне ийилиб, ёлгенни кѣзлерин джабды, кѣолларып тозетиб, кѣюрегине салды, мангылайына джайылыб тургъан чачны бир джанына сылады, джылтыргъан солдат чурукъларына къарады. Олтанлары кѣобхан, бурунлары джылтыргъан чурукълары юслери талгъыр тау кѣум бла джабылыб эдиле. Былагъа къараб, командир сагъын этди: «Бу намыслы, шон адам кваллай бир узакъ джолланы кыдыргъанды. Брянск чегетледе кеси ишлеучю мияла заводдан тебреб, ёмюрлюк чыранлары бла джылтырагъан Кавказгъа дери келгенди... Аны аякъларына Къарачай бла Малкъарны джаяу джолларыны топрагъы, джарлы сюрюучюлени топракълары джабышханды, аны къаны ол танымагъан джерлеге кыатышханды!... Эркинлик ючюн джан берген джигитге ёмюрлюк намыс, рахатлыкъ болсун!»

— Джолдашла, — деди командир, ёлгенни ёмюрлюк джукъусун бузаргъа къоркъгъанча шонлукъда, — бизни суюген тигибиз Сергей Иванович ёлгенди... Ол кесини къанын эркинлик ючюн, Кавказны джарлыларыны эркинликлери ючюн тѣкгенди! — командир башын эниште салындырды, аны кѣлюкс, ким билсин, бу къаты къая тешикке джыйылгъанла барысы да дорбунну саргъылдым кѣумунда Сергей Ивановичча джыгъылыргъа боллукъдула дебми келди да, башын ёрге кѣлтюрдю: — Биз да кесибизни борчубузну тыйыншылысыча, намыслы толтурайыкъ.

— Эй, дорбундагъыла, сиз адам сѣз ангыламаймысыз! — деб бнягъы ачы ауаз эштиди. — Эштигиз, эштигиз, сизни разведчигигиз бизни кѣолубуздады! Ол бизге бютеу хапарны айтханды. Чыгъыгъыз — сау къоярбыз!

Дорбундагъыла бир-бирине къарадыла. «Ахмат сатханды! Къалай болур алай?»

Командир, суусабдан бла ачдан къургъакъсыгъан эрнилерин къаты кысыб, къашларын туйюб, тынгылай эди. Ваня Ракинин пулеметну артында абзырагъан эди. Ачлыкъ къаруусулукъдан бир ачы хансны тамырын чайнай тургъан Петрусъ, ол хапаргъа сейирсиниб, чайнагъанын тохтатды.

— Джолдаш командир, джууаб этейинки? — деб ачыулу халда сорду Андрей Воронов.

— Эт.

Джангыдан шок атылды. Болса да ол мыдах тынгылау-лукъну чачмады.

— Ай анасыны, барыбыз да бирча атсакъ, печик иги болукъ эди! Алай патронубуз азы, эслеб къоратыргъа керекбиз. — деди Васильченко.

— Къарагъыз, къарагъыз! — деди пулемётчу, дорбушу аллы къаяланы кёргюзтюб. Анда, къая сызгъада, бир къауум чырпа бёрклю адамла ташдан ташха бугъуна бара эдиле. Командирни бети агъарды: ала гюз дорбушу аллында ёмюрден берн къаланган ташланы артына сюркеле эдиле. «Къырлыкъдыла бизни...» — деб келди командирни кёлюне.

Ол, хар къоркъуулукъ келгендеча, тизгинин терк джыйыб:
— Тизгин тутуб атыгъыз! — деди.

Пулемет чыкъырдады. Чырпабёркле бугъундула.

Командирни бети алгъаракъдача акъсыл эди, кёзлерин адамла букъган ташланы артындан айырмай эди.

— Джолдашла, къабыргъалагъа кысылыгъыз, — деди ол.

Ташланы артындан тютюнчукле чыкъдыла, шкок атылган тауушла узакъгъа, тар ауузгъа эштилдиле, окъла кслиб дорбушу ар къабыргъасына тийдиле.

Воронов, ёрге сюелиб, шкок къалагъы бла дорбушу баш джанын ура башлады.

— Джат, — деб кычырды командир.

Воронов, аманла айта, джерге ауду. Аны сол билегинде, джингиригини огъары джанында къан кёрюндю.

— Къаргъышылыкъ къая! Бир ишхери да къобмайды...

— Кёргюзчю. Сюегине тийгенмиди? — деб командир джаралыны къатына сюркелди.

— Огъай, шаугуту¹ бла ётгенди, — деди Воронов, къан болган кёлегин юсюнден теше.

Окъла асыры кёб келгенден баш кёлтюрюрге онг джокъ эди. Ол себебден джараны джерге кысылыб, джатыб турган лай байларгъа керек болду. Джараны бу халда байлагъан заманда командир аз кыйналмады.

Ваня Ракитин, пулеметун дорбушу къабыргъасына тёнгеретиб, имбашын бой салмаган къабыргъагъа тиреб, башын эинге джыйды. Пулеметчик ол къагы къабыргъаны, джагъынлы лайуанны тюртгенча, сырты бла, джингириги бла тюрте эди, бир-бирде анга къабыргъа тебгенча кёрюне эди. Алай а дорбушу аллына къууанчлы жарыкъ къуолган тангига къараса, алдаулу кёрюмден бир зат да къалмай эди. Ваня, алгъаракъдача, душманын окъларыны тюрюнде тура эди.

Сергей Ивановични ёлюгю, башы дорбунга кирген джерин джарытхан кюн таякълагъа айлашыб, джата эди. Къара чачлы Петрусь аны джанында кысылган эди.

¹ Шаугуту — чабакъ эти.

— Джууугъуракъ, джууугъуракъ кысыл, — деб шыбырдады командир.

Петрусъ кымылдады. Сергей Ивановичи ёлююню арты габа бир кесекчик тебди.

— Энтда, энтда! — деб шыбырдады Васильченко.

— Мен уялгъан этеме, джолдаш командир...

— Сени окъла элекча тешселе уа, не этериксе? Сен уялма, ол, сау болса да, сени арт джанына букъдурур эди... Ма алай кысыл! Ол сени атаиг кибикди.

Воропов, джара тюшмеген онг кьолу бла шокону сюнгюсюп алыб, аны дорбууну ташлы тюбюне чанча тебреди, — алая бир ташчыкъ да къобмады!

Дорбууну ичи тютюнден, къумдан, кенгиге эштилген шок гауушладан, адамланы исси солууларындан толгъан эди.

Ол, ёлюб тургъанлай да, джаш къазакъны — кесини пёгерин къоруулай эди.

* * *

...Мийик тауланы башлары кюн бутакъладан алтынча кызаргъанда, къарачайлы Тотурдан иги кесек узайгъан эди. Айланч-майланч джоллада, кириш жухлада, ол эчкини дженгиллинде терк чыгъа эди. Танг атаргъа кеб къалмай эртденги тубаны тюбюнде батхан Кыртыкка чыгъарыгъына, джолдашларына иги хапарла элтиб барлыгъына къууаныб ёрлей эди. Аны сыртында партюх гырджын бла бышлакъ салынган къапчыкъ гыллыулай! эди. Командир Васильченко, ол къапчыкъны кьолуна алыб, таулу партизанлагъа къалай спас этериги Ахматны кёзюне кёрюне эди.

Бир солургъа, энтда Темирбашны ийген саугъасына къараргъа деген муратда, къарачайлы, джолдан арлакъ кетиб, ууакъ чырпыланы артында олтурду. Къапчыкы башын ача башлагъан кёзюде артында ашыгъыб келген аякъ таууш эштди. Артына айланыб къарагъанында, аллында бир тюрлю хурметсиз адамны кёрдю. Ол адам алаша, муккур эди. Башына чырга бёрк кие эди, кьолунда шкогу бар эди.

— Кимсе? — деб сорду муккур, Ахматха уялмагъан тёгерек кёзлерин джандырыб.

Ахмат, ол адамны азрейли белинде алтын суу ичген багъалы кюмюш белибаугъа къарай, басханчыма, деди.

— Кечегиде нек джюрюгенсе? Къайсы элденсе? — деб муккур, гугурукча, кесини кёбдюрюб, Ахматны аллында сюелди. Ол

¹ Гыллыулай — ары-бери кымылдай.

адамны хар заты: азрейли кёрюмю да, кюмюше джылыра-
гъан кийимлери да, тойгъандан кызаргъан уууртлары да (эшт-
та, ол киши хакъ бла джашай болур эди) Ахматны ачыулу эте
эди, кюзуй эди.

— Мен нек джюрюгеними санга не ючюн айтыргъа керек-
ме? Сен а кимсе? — деб Ахмат, къаңчыкъны башын кыса,
акъырын сорду. — Мен элиме къайтама, сен мени джолумдан
тай! — Ол, ташдан ёрге къобуб, муккурну аллында сюелди.

Муккур сызгырды. Чырныладан чырна бёркю, шкогу бла
дагъыда бир адам чыкъды.

— Не болгъавды, Дукъум? — деб кычырды ол. Аны таңг
джарытхан кёзюуде ауанасы узакъгъа созула эди.

— Ушакъ этерге унамайды. Бу къаллай адам болгъанын бил-
мейме, — деди муккур, Ахматны артындан тюрте.

Аны узун, кенг джауоруңлу, уллу ауазлы пёгери, Адикге
элтсек, сёлеше билир, деди. Ол Ахматны джагъасындан таргыб
кыджырады:

— Келчи бизни бла!

Къарыусузланган къарачайлы кючден солуу алды. «Адик!...
А-а, ма къаллайладыла была, мурдарла!..» Къолу, анга бой
салмай, кийимлерини тюбюнде наганыга узалды, алай а ол, зама-
нында эслеб, къолун артха таргды.

Кесин бош адамча этиб, ауазына болалгъаныча бош хал бе-
риб:

— Да биз адамланы барысындан да багъалы Адикге нек
барабыз? Мен бир джарлы, тукъуму-джугъу да ташылмагъан
къул, дуня таныгъан бийге не айтыб джолугъурукъма? Андан
эсе, мени, кыйнамай, джолума барыргъа кююгъуз.

— Сен къайдан келесе? Къайдады сени элини? — деб сор-
ду ол узун.

— Мени джарлы юйюм Быллымдады, — деб башлады Ах-
мат. — Тууар сюрюуден ийнегим аджашхан эди да, аны излей
айланама.

— Ёзю, аны бла нек джаншайса? — деб кычырды муккур.
Адик кеси сёлешир!

Ала къарачайлыны алларында сюрдюле. Дукъум алда бара
эди. Джаргы акъыллы муккурчукъ, уллу къаңгыбыча кёрюне
эди; тюрсюню аны къоркъута эди, джийиргендире эди. Узун
Ёзю, тегерекге къарай, артындан бара эди. Бир-бирине къалан-
ган къаяланы, ташланы арасында джол, халыча, иничке бо-
луб ётсе, ол шкогун таякъ орпуна тутуб, анга таяныб ёте эди.

Кёб бармай, ат кишиеген эштилди, от ийис чыкъды. Ахмат
бла аны элтгенле бир джанына талачыкъгъа чыкъгъанларында,
ючкюле¹ тургъан отну къатында атладан тюшюб, джамчыларың

¹ Ючкюле — джукълапа.

тиблеринге джайыб, отуз чакълы адам джата эдиле. Аланы атлары кьатларындан узакъ бармай отлай эдиле.

Ахмат, кёргенлей, алашы не адамла болгъанларын билди. Омакъ кийимлиле, тойгъанларын кёлтюралмагъанла, кьутеуз бетиле; отну тегерегинде джашил терек бутакъла. Огъай, ол от этилген джер мамыр сюрюучюлени кече кьалгъан джерлери тюлдю, ала керексиз бир бутакъчыкьны да сындырмайдыла, харакетлерин кьайда болса, анда быргъамайдыла.

— Эй, Дукъум, кимни келтиресиз? — деб бир сансыз ауаз эшитлди.

— Багъалы Адик бусагъат таныр, — муккур адамланы арасында бир кюйюзчюкге олтуруб тургъан адамны кьатына барды. Ахмат, бир кьарагъанлай, ол Адик болгъанын билди.

Бандитлени омакъ чепкен кийген махтаччакъ башчылары Ахматха кёзлерин кюйсюз¹ джумуб кьарады. Бу тюрюлю халны Ахмат уста таный эди! Биреуню минг башлы кьой сюрюую болса, аланы кютерча да эркин кышлыгъы болса, ол кьалгъан халкыгъа кёзлерин алай кысыб кьараучанды.

— Сен кимсе? — деб сорду Адик.

— Малкъарлыма, таулума, — деб джууаб этди Ахмат, башын энишге тутуб, — стауатдан ийнегим аджашхан эди, аны излей джайылгъанма...

Адик, ачыуланыб, секириб ёрге кьобду.

— Бусагъат тинтигиз! — деб ачы кычырды.

Дукъум бла Ёзю Ахматны юсюнден исси юн бла джолоучулыкъ джыртхан эски кьапталын сыдырыб алдыла — кьарачайлыны белибауна сугъулуб тургъан наган эсленди. Адик, ол наганны сермеб алыб, Ахматны кёз аллында булгъады.

— Муну ийнекни излергеми джюрютесе?

— Бёрюле айланадыла... аллыма тюбесселе, уругъа деб джюрютеме, — деб башын бюгюн да энишгерек тутуб, джууаб этди Ахмат.

— Тешиндиригиз... кёлегин сыдырыгъыз! — деб Адик ачыулу кычырды, бютеу аны кьутсузлугъу чегинне джетгенин ангыладыла.

Муккур Дукъум, алгъа секириб, Ахматны кёлегин джагъасындан белибауна дери джыртды, аны кьойнундан кызыл бусхул кесек тюшдю.

Бир кесекге хар зат шошайды. Дукъум да, Ёзю да, Адик да, бирен бандитле да, ахлары кьуругъанча², ол алагъа ёлюр отча кёрюнген кызыл партизан лентагъа кьараб турдула. Ахмат, бир кесек бети агъарса да, кёз бурмай, кьаты кьарады. Да, белгиледи, кызыл бояу аны бояууду! Ол чыранлы бийик-

¹ К ю й с ю з — ачыусуз, сансыз.

² А х л а р ы к ь у р у г ь а н ч а — алджаб, эе ташлаб.

лени тамашалыкъ джарыкълыкларында сермешюню окъларыны тюблеринде партизанны бёркюнде отча джана джюрюгенди; ёлюню сууукълугъу бла солугъан тар ауузлагъа эниб айланганды. Ма энди уа ол—революцияны бояуу — кийикленген душманланы кёз алларында отча джанады.

— Къарачайлы! Къарачайлы! — деб кычырды Адик, чурукълары бла кызыл джурушу малтай¹, сора къамчыни кёлтюрюб Ахматны бетине урду.

— Байлагъыз муну! — деди. Дукъум бла Ёзю, Ахматны юсюне мыллык атыб, аны къолларын артына байладыла.

Адик Ахматны сннгирли, бир кесек саргълалган бетине, къоркъа билмеген, кынгыр къараган кёзлерине къараб, келген адам Къарачай джанындан ётгенине ишексиз болду.

— Ким бла келгенсе? Къачан?

Ахматны бетинде къамчи тийген ызлыкъ, джаягъын да, кёзюн да, мангылайын да тырмы этиб, кызырыб кёбген эди.

— Кесим келгенме... эртеде келгенме!

Адик къанчыкъны кёлтюрдю. Бышлакъ бла гырджышла джерге тегюлдюле.

— Кимге элте эдинг? Къайры?

— Кесим ашай эдим.

Къамчи Ахматны бетине экинчи тамганы салды.

— Непчадыла ала? Къайда букъгъандыла?

— Кесим келгенме, джангыз кесим келгенме! — къарачайлыны кёзлеринден акъган къаны джыламукъларын джабадыла, ол душманны кюйсюз къарауундан кёзюн бир джанына тутуб, ич бермез ючюн, бютеу кючюн джыяды.

— Дукъум, Ёзю! — деб Адик кычырады. Ала Ахматны джыртылыб турган кёлегин тартыб алыб, кымыжа этиб, джерге тегеретдиле. Ахматны тюз аллында бышлакъны малтанган кесеклери эслендиле — джюрегине джандырырча мыдахлыкъ тюшдю. Аны кёз аллына дорбунда ач болуб, аны сакълагъан джолдашлары кёрюндюле. Ала къалай ашыгъыб сакълайдыла аны! Ол а, бу чурукъ тюбюнде ууалган кесеклеча, болушлукъсуз, кымылдар онгу болмай, къанлы душманланы букъу чурукъларыны тюбюнде джатады..

— Ким бла келгенсе? Сизни аскеригиз къайдады? — деб Адик джангыдан сорады.

— Джангыз келгенме, кесим келгенме! — деб Ахмат мутхуз джууаб береди. Ол джерге, кечеге чыгъы кебмей турган кырдыкка солуйду. Аны сыртына къамчиле, тапшача, ауур-ауур тнедиле.

— Аман сёлешесе... Иги сёлеш! — деб кыджырайды муккур Дукъум.

¹ Малтай — теблей.

Ахмат кесини юсюнде аны солугъанын эштеди, аны къутсуз-лугъундан къызарыб кѣбген жуху кѣзюне керюнеди, ол бийни шапасын кѣрюб болмаулукъ аны джараларыны ачыгъанын да, джюреги къыйналмакълыкъны да хорлайды. Тагъ атханын, джангы кюн башланганын эсledi. Темирбаш да чынгылланы аралары бла келе болур. Адик а кесини малгъун бандасы бла джангыз аны малтай, басынчакълай турады. «Къыйнагъыз, талагъыз, ач бѣрюлеча, мени, ары бармагъыз ансы...»,— деб келди Ахматны кѣлюне, джангыдан къуру дорбунда ачлыкъ бла суусаблыкъдан термилиб тургъан джолдашлары эсине тюшдюле. Ала аны къалай эсгере болурла? Эшта, аланы джигит джюреклери бушуулукъда къалгъан болурла. Ол а, къарачайлы партизан, аскерни разведчиги, былайда бышлакъ бурхула бла тенг малтана турады...

Ахмат, бетин джерге тиреб, ауазын энтдирмей, шош джылай эди, джер аны джаралы болгъан бетин шошайта, кюч бере, салкын солуй эди. Да, не болса да, ол душманны алайда амалы болгъанда кѣб тутаргъа кюреширкиди. Ёлгюнчю тыярыкъды! Алай а, терк ёлюб къалмасын ансы!..

Къамчиле, биягъындача сызгырыб, сыртына тие башладыла. Ахмат не кючюн салса да, сырты къалтырады, болса да аны джюрегине элия дженгилликде джангы акъыл кирди — ол тѣзер, ол солуяллыкъды, ол алай терк ёллюк тюлдю!.. Ахмат аны солууу аллында малтанган чеблени къымылдатханын, къайгырыулу гумуджукъланы чабыуулларын тохтатханын кѣреди. Ол кече солуб тургъан джерни, аны ариу ийис этген хансларыны ийислерин джутады, аны санларына джерни демениги кючюно толкъунлары сингендиле... Огъай, ол терк слюб къалмаз, ол аланы былайда кѣб заманы тыярык...

— Къайдадыла сизникиле? Къайдан келгендиле? — деб хырылдайдыла, аны юсюне сюслиб. — Осал, бек осал сѣлешеди.

Ахмат ауазындан ташыды: ол сѣзлени муккур Дукъум айтады. Эитда не тюшгенди аланы эслерине? Терк ёлюб къалмазгъа кюреширге керскди... Ол джангыдан кырдыкны, джерни ийисин джутады, кѣкню кѣрмейди, алая аны джараладан толгъан сырты, артына байланган къоллары эртденлик кюню джарыкъ нюрю аны санларына къуршча къарыуну джангы толкъунларын къуйгъанын сезеди.

«Аланы терс джанына... Тотур тауларына элтирге керекди...» деген акъыл кирди Ахматны джюрегине.

— Мени къобарыгъыз! — деб къычырды ол. — Мен аланы болгъан джерлерин билеме... кѣргюзтюрме..

Аны аякъ юсюне салдыла. Кюнден кѣзлери къамайдыла, башы тѣгерек айланады, кѣз аллында сары тубан кѣрюнеди. Ол таулары хауасын кесине тартады.

— Айтамыса? — деб къыджырайды Адик...

Ахмат Тотур таба къарайды. Дженгил джуммакъ булут-чукълапы ауапалары къаялапы юслеринде учадыла, джаилары болгъанча, бир мыдах болгъанча, бир ышаргъанча.

— Андадыла, — деди Ахмат, джарыкъ къаялапы кёрюзтюб.

Джууукъда, Ахмат кёрюзтгенден башха джанында, шкок тауушла эштиледиле... Кыртык!

Адик бла аны атлылары шкок тауушла чыкыгъан джанына къарадыла. Гиназ атлагъа минерге буюрду. Бу кёзюде къолунда шкогу бла чырна бёркюлю бир адам чабыб жух джапындан чыкыды.

— Ала былайда джууукъчукъдадыла!.. Дорбундадыла! — деб кычырыб, ол Адикни аллына чабды. Ахматны джюреги чачыб теңтиреди: «Дорбуну табхандыла! Аны джапындан сюйген теңглерин кёргендиле!»

— Къарачайлы!.. Большевик!.. — деб кычыра эди Адик, къамчи бла кериле. Бандитле атлагъа миңдиле. Байланган саплары таланган Ахматны атны кёпчегине кёндеден салдыла. Башы кёпчекден энишге салыныб, джолну кырдыгын, ташларын, чырпыларын кёре бара эди. Кёб бармай, ала бир джолну артында тохтадыла. Атладан тюндюле. Ахматны атланы аякъ тюблерине атдыла. Джууукъдан шкок тауушла чыкыдыла.

— Дорбундагъыла нечауландыла? Айт, кыаргышылык! — деб хырылдады Адик.

— Кёбдюле, — деди Ахмат, — бек кёбдюле.

— Ёзю, Дукъум, санатчыгъыз.

Джангыдан Ахматны таланган сыртына отча кюйдюрген къамчиле тие башладыла. Энди анга башха тюлдю, ол къара джерге, джашил кырдыкга къан тюкюрюб ынгычхайды, бир-бирде эси кетеди, дагъыда шкок тауушлагъа уянады... Кыртык, дорбун, Васильченко... Шкок ата эселе, саудула, бой салмайдыла...

— Муну сюегиз! — деген ауаз эшилди. Ахматны сюедиле. Ол теңтиреб джыгъылды, аны джангыдан аякъ юсюне салыб, къолларындан тутдула. Аны кёзлерин джабхан мутхуз тубанны ичинде ол душманны анга ачыулу къарагъан огъурсуз кёзлерин кёреди.

— Саулай кюярма, — дейди Адик огъурсуз халда, — ала гъа, дорбунига бой салыгъыз деб кычыр. Сау кюярыкъдыла де! Разымыса?

— Сау къаллыксыз дерме, — деб шыбырдады Ахмат. — Элтигиз алагъа...

Аны жухну артындан чыгъардыла. Джюреги тохтады. Сора кючлю терк-терк кымылдады: кёзлерине Кыртык ауузуну джашил кырдыгы урду.

Ма ол таныгъан къалашиган ташла, ма дорбун да. Бир-эки

атлаганлай, ол ары джетерикди. Васильченко, джолдашлары!... Аны джангыдан эси кетди.

— Эй, сиз, анда, дорбундагыла, тынгылагыыз! — деб кычырды Дукъум. — Сизин бла сизин разведчингиз сёлеширкиди!.. Ма ол былайда турады! Сиз бусагыатдан аны ауазын эштирсиз!

Шошду. Аяктарыны тюрюнде джер да шошайыб, кыулак салыб тынгылайды. Ала дорбуну башына миндиле. Дукъум бла Ёзю Ахматны эки билегинден тутдула.

— Бой салыгыыз, деб айт... Барысы да саулай кяаллыкдыла.

— Джолдашла!.. — Ахматны башы тегерек айланады, джюреги тохтайды, аны кыулаклары айтхан сёзюн эштмейдиле.

— Командир! — деб кычырды ол бютеу кючюн салыб. — джолдаш Васильченко... Федя, Сергей Иванович!! Болушлук келеди... Кыаты болугъуз. Темирбаш джетерикди!

Арт джанындан тийген шкок кяалагы аны сангырау этди. Ол бауурундан кыырдыша джыгылды, андан ары джукъ кёрмей, джукъ эштмей, ёмюрлюк джукъугъа кёмюлдю.

* * *

Шкок тауушла, узакдан узакгы кете, тегерекни зангырдата эдиле. Джигит атланы наллари кяаты кяая джолну от чакдыра эдиле. Партизанланы уруш ауазлары тар ауузну, кяолланы толтура эдиле.

Алай а дорбун шош эди. Темирбаш дорбуну аллында башын мыдах салындырыб сюсле эди... Пулеметну джанында, бауурундан кяаты ташха аууб сары чачлы джашны ёлюгю джата эди. Аны онг кяолу пулеметну чархындан тутхан халда кыурушхан эди. Сол кяабыргъасындан акгыан кяаны кёл болгыан эди. Тютюн бла букъу дорбундан кетмеген эди, кяабыргъаланы, мойюшлени кяарангы этиб тура эди. Темирбаш мыдах шошлукъда дорбуну теренине кирди. Аны аллында кяаралгыан арыкь бетли кишини ёлюгю джата эди. Огъай, бу Васильченко тюлдю, деб шыбырдады Темирбаш, онгган джашыл кёлекде, бауурундан джерге аууб тургыан ёлюкню акырын бетин буруб кяарады:

«Тенгим, уя!»—деб аны силкиндирирге аздап кяалды. Ол батыр командир Федор Васильченко эди.

Акырын ынгычхау Темирбашны сагышдан, мыдах тынгылаудан сагъайтды. Васильченкону ёлюгюнден арлакьда дагыда бир кызыл аскерчини аркьасы кёрюне эди, — аз кымылдай эди. Темирбаш, аны юсюне нийлиб, кяара бурма чачлы ба-

шып кѣлтюрдю. Аны кѣзлери джабылыб эдиле, алай а ол солуй эди, сау эди.

Кимлени эсе да ауур атламларыны тюбюнде ууакъ ташила жыгъырдадыла. Темирбаш артха бурулуб къарады: дорбунига бир къауум партизан келе эдиле, аланы къолларында башын энишге салындырыб белине дери къымыжаланиган, болгъаны ууалыб къанига боялгъан адам кѣрюне эди.

Темирбаш ол ууалгъан ёлюкно Ахмат болгъанын кючден таныды. Ол озгъан кече Ахмат къууаныб, ашыгъыб, ач пѣгерлерине гырджын бла бышлакъны къапчыкъгъа муштукъул джыйгъанын эсге тюшюрюб, бютюн да мыдах болду.

Ахматны ёлюгон командир Васильченкону, Сергей Ивановичи ёлюклерини джанына салдыла. Арлакъдан кѣлтюрюб джаш пулеметчу Ракитинни, къарт фронтчу Вороновну ёлюклерин ала джатхан кюйюзчюкню юсюне салдыла.

Дорбунига Тотур элни адамлары келдиле. Ала тынгылаб терен бушуулукъ бла сагъышылыкъда сюеле эдиле, сынагъан къыйшылыкъларындан мугурланиган къарт Гамай да келген эди...

Таягъына таяныб, башын энишге мыдах тутуб къызыл аскерчилени баш джанларында сюелген эди ол.

Къарт къатышла джаралы Петрусну джараларын букъудан, къандан тазаладыла, байладыла, Кыртыкны дарман сууундан ичириб, «Джаша, сюйген балабыз!» — дедиле.

Ким эсе да кюйген къыйырлы къызыл къумачны — партизанланы сыйлы уруш байракъларын — ачды, ол эркинлик ючюн джан бериб, къаты къая дорбунда джатханланы юслеринде шууулдады. Тюбюнден а ат аякъ тауушла, къарыулу, джаш ауазла Кыртыкны зынгырдадыб чыгъа эдиле.

1. Повесть не кѣзюню, не затны юсюнден джазылгъанды?
2. Васильченкону партизан отряды Къарачайдан Малжъаргъа нек баргъан эди?
3. Акъ баидала бла партизанла къалай юрешгендиле?
4. Ахматны сифатына характеристика беригиз.
5. Темирбашны таууладан къурагъан партизан отряды Васильченкону отрядына бодушханыны юсюнден хапар айтыгъыз.
6. Граждан къазауатны заманында Север Кавказда акъ аскерле бла партизанланы къазауат этгенлерини юсюнден билгенингизни айтыгъыз.

«КЪАЯЛА УНУТМАГЪАНДЫЛА» ДЕГЕН ПОВЕСТНИ ЮСЮНДЕН

Этез улуу «Къаяла унутмагъандыла» деген героинка повести малкъар литературада проза чыгъармала джазыуда ал атламланы бири болгъанды. Бу повестде джазыучу 1919 джылны

июль айында, Совет власты салыр ючюн, Къызыл Аскерни бир бёлеги, къарачай-малкъар партизанла контрреволюционерле бла юрешюуде унутулмазлыкъ джигитлик этгенлерин кёрююеди.

Алийланы Таукъанны партизан отряды да, Къызыл Аскерни бир бёлеги да кулаклары, динчилени, дагыда Совет власты сыймеген башхаланы бандасы бла Къарачайда къыйын урушладан сора алты къызыл аскерчи тау ауушладан ётюб, Малкъарга киредиле. Анда Тотур деген элден узакъ бармай бир дорбунда тохтайдыла. Къызыл аскерчилени ючеуленни орус, бири украшлы, бири белорус, бири да къарачайлы болгъанды. Ол къауум бек къыйналыб, Малкъарда Темирбашны партизан отряды бла байланышадыла. Къызыл аскерчилени командири Васильченко бла Темирбашны иннетлери уллу Басхан джол бла чыгыб, Къызыл Аскерге — «Ленин ийген къарнашларыбызга» къошулургъа эди. Алай а бандитле аланы тегереклерин алгъандыла. Къызыл аскерчиле аз болгъанлары себебли, бандитлени хорлаялмагъандыла. Къызыл аскерчилени бешеуленлери ёлгенди, бири ауур джаралы болгъанды.

Малкъар партизанла, бандитле бла уруш эте, джигитлеге болушургъа баргъандыла. Аланы сау болмагъанларын кёргенлеринде, бандитледен къан алгъандыла. Повесть аллындан аягына дери таукеллик (оптимизм) халда джазылгъанды.

Темирбаш, орус тенги Васильченко ёлюб тургъанын кёргенде, джюреги кемсиз къыйналады. Ёлюкlege келген малкъар тишируула сау къалгъан аскерчини джараларын джууб, дарман салыб байлагъандан сора, — «Джаша, сыйген балабыз!» — дейдиле анга. Партизанланы сыйлы уруш байракларыны къыйыры кюйген къумачын ачадыла. Эркинлик ючюн джан бериб, къая дорбунда джатханланы юслеринде ол байракъ шууулдай чайкъалады.

Халкъны къыйынын ашагъанла бла, контрреволюционерле бла урушда орус, малкъар, къарачай халкълары бирикгени, къарнашлыкъ шохлугъу повестде эм магъаналы джерлерини бириди. Къызыл аскерчилени командири Васильченко Малкъарга Донбассдан келгенди. Къызыл аскерчи Сергей Иванович мияла заводда ишлеб тургъан ишчи болгъанды. Орус джолдашла кеслерини къыйын, узакъ джолларындан бек кёб хапар айтыргъа боллукъ эдиле. Ала Кавказда джарлылагъа азатлыкъ берир ючюн къазауат этерге келген эдиле.

Тауду джарлылары юслеринден селеше келиб, ала: «Бек тюзлюкню излеген адамладыла была», — деб айтадыла, Кавказы урунган халкълары аланы ачыкъ кёллери бла сыйгендиле. «Малкъарлыла бла биз къарнашлабыз. Биз бир юйде джа-

шайбыз, ортабызны джангыз бир кыбыргы ашырады ансы»,— доб сёлешеди Ахмат.

Ханарны баплаганыуу уллу джауум джауарны аллында тохтанган шондукгы ушайды. Алай а хар зат джауум джауарыгыны, шыбла чартларыгыны билдиреди. Кыядап юзюлюб тюшген таш бусагыат тарланы дауургы аалдырлыккыды. Узакь ёмюрледен бери джауумланы джаугъанына, джеллени, боранланы ургъанларына хорлатмай, ёхтем сёлелген кошене, элли кесича мамыр халкыны тюзлюк ючюн баргъан кюрешни, ол кюрешде тегюлген кыаны кёрлюкдю. Тышындан кыарагъанда алай шон кёрюшген табигъат атаргы хазыр болуб тургъан тоб кибикди.

Этез улу джигитлерини ич оюмларын, сагышларын, джаууу сынамларын ичи биледи. Революцион кюрешни таулада бир кезююн кёргозтюрге башлагъанды—эки кыаршы кыауумну ёкюллерни тюз айыргъанды: бир джанында— гиназ Адик бла Дукъумдан башлаб, аны тегерегинде айланганла; экинчи джанында— Темирбаш алларында баргъан, джангыны джарыгында тирилген джарлыла.

ПОВЕСТНИ ОБРАЗЛАРЫ

Федор Васильченко Федор Васильченко Уллу Октябрь революцияны хорламын сакълар ючюн джанын берген геройланы, революционерлени тизгининдеди. Ол кесини интернационал борчун терең аныглайды. Сергей Иванович ёлгени повестде бушуулу сценаланы биринди. Былайда Васильченкоу тулпар джюреги, кёлюне кюркёуу, мыдахлыкь келтирмей, хамап джёнгерлерини джюреклерине таукеллик, адамлыкь сыйны тюшюрмей, эркинчиликни атмай, ёлюмге таукел кыараргы юретгенлей турады: «Джолдашла,— деди командир, ёлгени ёмюрлюк джукъусун бузаргы кюркыганча шондукьда,— бизни суйген тегибиз Сергей Иванович ёлгени. Ол кесини кыаны эркинлик ючюн, Кавказы джарлыларыны эркинликлери ючюн теггенди!—командир башы эшиге салыдырды, аны кёлюне, ким билени, бу кыаты кыа тешикге джыйылганла барысы да дорбушу саргылдым кыумунда Сергей Ивановичча джыгылыргы болдукьдула дебми келди да, башы ёрге келтюрдю:—Биз да кесибизни борчубузну тышышлысыча, намысы толтурайлыкь».

Кыарачай литературада Аншаланы Хасан аламат орус революционер Семён Осташенкоу образын бередди. Ол класс джауаны кёрюб болмаугы, пролетар интернационализмни юсюнден

къарачай джарлылагъа, джалчылагъа дерс береди. Семён Остащенко революциягъа хазырлай эсе адамланы, Фёдор Васильченко революцияны хорламларын къаплы урушда сакълар ючюн кюрешеди, кюрешде джан береди.

Федор Васильченко Семён Остащенкоу ишни тау ёзенледе джангы кёзюуде бардырады.

Федор Васильченко кызыл командирлени шартлары юсюнде болгъан ётюр адамды. Юренмеген, билмеген тау джерледе, ауушлада, адам саны, сауут кючю джетишмей тургъаулай, контрреволюцион бандагъа таукел от ачыб, джууаб бередил ол. Акъ бандитлеге бой бергенден эсе, уруш этиб ёлгенни сайлайды.

Васильченко кыйын кёзюуде джёнгерлерине кёл эте биаген, габ оноулу, джигит командирди. «Тёгерекде не этилгенин къалай бла билейик? Мында ким иелик эте болур—партизанламы, бу джерлени гипазлары бла бийлени джаныуарча огъурсуз шайкаларымы?»—деб ма бу соруугъа джууаб табар ючюн, ол эм алгъы бурун келиб тюшген джерлеринден Тотур элге разведка неди.

Эсли адам, Васильченко, эсине тюшюредил Темирбан деген партизан связист, Къарачайгъа барыб, сейир, джангы хапарланы келтириучюсюн, сора разведчинине, Темирбашны табыб, анга хапар билдириб, хапарын да алыб келирге буюрады. Андан болушлукъ табаргъа уллу ышанады.

Бандитлени разведчинигиз къолубузгъа тюшгенди, тахеа бергенди деген ётюрюк сёзлерине Фёдор кесин алдатмайды.

Урунган халкыгъа эркинлик джашау ачар ючюн кюрешген кызыл командир Васильченко бла аны джёнгерлери, джау бла серменириклер кёзлерине кёрюне тургъаулай да, табигъатны арнулугъуна сейирсинедиле, къууанадыла. «Артыкъ, тау кюнден къаралгъан чырагла бла ташлада аякъларын сыдыртхан, урушладан, джалангачдан онгусуз болгъан алты адам джаз башында джашнагъан аулакъда тохтадыла. Былайда хар не да кёзюю къууандыра эди: кюнюю кызыу таякъларыны тюбюнде кёб тюрю джарыкъ гюллерил болгъан къурумагъан кырдык да, суратдача, кём-кём хауа да, хар таш, терек, булутлагъа джетген къая хамхотла джаш, къууатлы тамашалыкъда кёрюне эдиле.

— Хей, къалайсыз, джашла, солургъа иги джер табханбызмы? — деб акъ тишлерин да кёргозе сорду Васильченко.

Адамланы джашаулары джазгъы табигъатча арну болур ючюн, джашнар ючюн джанларын аямай кюрешиб айланган тулнар джашланы табигъатны сюйгенлерине, аны арнулугъун ангылагъанларына джазыучу бу суратлау бла шагъатлыкъ этеди.

Табиғатны ариулугъу дуняда джашаргъа сукъландырса да, Васильченко джашауну багъасын билиб, аны суйсе да, кесине эм багъалы затны—джашауну революцияны иши ючюн, урунган халкъгъа эркинлик ючюн берирге хазырды.

Ахмат таукел, тири, джарлы халкъгъа джарыкъ, тюзлюк джашау ачар ючюн, джанын аямай кюрешген къарачай партизанды. Аны таукеллиги, джигитлиги разведкагъа барыргъа керек болгъанында, «Мен барайым. Малкъарлыла бла къарачайлыла къарнашладыла. Биз ортасын къабыргъа бёлген бир юйде джашайбыз, бизни тилибиз да, къадарыбыз да бирди. Мени кеслериникиге сарарыкъдыла. Мен сизге Темирбаш бла келирме», — деб командирден тилеб, арам-къарам этмей кетгени шагъатлыкъ этеди.

Джазыучу Ахмат къазауатчы тенглерин (Васильченкоу, Воронову, Сергей Ивановичи, Петрусьу, Ракитинни) суйгенин, ала ючюн джанын бергенин, партизан антына толу болгъанын, акъ бандитледен къоркъмагъанын, аланы кёрюб болмагъанын терен эмда чемер суратлайды.

Адик бандитни эгетлери тутханларында, Ахмат, ычхыныр муратда дженгил огъуна аланы алдарча сёзле джарашдырады: «Мени джарлы юйюм Быллымдады. Мени тууар сюрюуден ийнегим аджашхан эди да, аны излей айланама...».

Алай а бандитле Ахматны Адикге алыб барадыла.

Ахматны джёнгерлерин айтдырыр ючюн, тахса алыр ючюн, Адик бий бла аны бандитлери Ахматха кёргюзмеген къыйыплыкъ къалмаса да, тулпар Ахмат ауузундан бир сёз чыгъармагъанды. Туйюлюб, ёрге туралмай, джатыб тургъанлай: «Къыйпагъыз, талагъыз, ач бёрюлеча, мени, ары бармагъыз, ансы»... — деб келе эди аны кёлуне.

Этез улу Совет властны салыб, аны бегитир ючюн кюрешген адамны шартларын ачыкълайды Ахматны сыфаты бла: керек кюнде революция ючюн джанын берлик, аны джауларын кёрюб болмагъан, таза джюрекли таулу партизанын кёргюзеди. Ол кесини кызыл командири бойнуна салгъан борчуну толтуруб өледи.

Адикни эгетлери Ахматны туйюлюб, къарыусуз этиб, аякларыны юсюнде баралмагъанында, суйреб, джёнгерлери болгъан дорбуну башына элтиб, джёнгерлеринге бой салыгъыз, сау къоярыкъдыла деб кычыр, дейдиле. «Джолдашла!... — Ахматны башы тегерек айланды, джюреги тохтады, къулакълари айтхан сёзюн эштмедиле. — Командир! — деб кычырды Ахмат, бютеу кючюн салыб. — Джолдаш Васильченко... Федя... Сергей Иванович! Болушлукъ келеди... Къаты болугъуз. Темирбаш джетерикди!»

Арт джанындан тийген шок кылагы аны сангырау этди. Ол бауурундан кырдышха джыгылды, анда ары джукъ кёрмей, джукъ эштмей, ёмюрлюк джукъугъа кёмюлдо.

Темирбаш Темирбаш Малкъарда кызыл партизан отрядны командириди. Темирбаш кеси айтханнга кёре, Васильченкоу отрядына джетген кыйылыкыны ол Нальчикде командири Асапаш Хаджи-Муратдан эштгенди. Ол командир, Темирбашны атландырыб, Васильченкогъа, амал болганча, болушургъа ийгенди.

Джигит Темирбаш мычымай Тотур элге джетеди, алайда кесине тулпар джашладан отряд кзурайды, кече бла чыгыб, таг атынчы Кыртыкга, Васильченко бла аны дженгерлерине джетерге оноу этиб хазырланады.

Этир Темирбаш Адик бийни бандасын хорларына ажымсызды: «Адик бизни аллыбызда, огурсуз къабан уста мараучудан къачханча, къачар»,— дейди ол. Темирбаш класс ангысы мийик болган ленинчиди, пролетар интернационалистди. «Мен ийнанымба, биз Басхан ауузун джырыб ётербиз, Ленин тауланы эркинликге чыгарыргъа джиберген Кызыл Аскерни, оруслу къарнашларыбызны алларына чыгарбыз»,— деб Темирбаш Ахматдан Васильченкогъа къарнашлыкъ салам айтдырады, азыкъ ийгени бла бирге кеси Басханнга джетерге, Васильченко да, таб тюссе, ары эсени, дейди.

Темирбашны джигитлигин суратлар ююн, аны тыш къарамында талай ышанны кёрюзеди автор.

Биринчи — Темирбаш орта джыллы, мазаллы ёсген адамды, отрядына да кесича кюлю адамланы алганды. Сол къашыны башында табы, къара мыйыклары, джигит джылтырагъан кёзлери аны джигитлигин, таукеллигин ачыкълайдыла.

Темирбаш, этген оноун толтура, Васильченкогъа терк джетеди. Аны отряды да, кеси да кырылыб турганларын кёренинде, Адик бийни бандасыдан дерт алады. Темирбаш окъучуну эснине гитче легендача, не ол легенданы джигитича къалады. Аны кылыгы бизни джарсытмайды, ачуландырмайды, сагыш этдирмейди. Анда бир тюрю чийсиллик, мурукку этну, джангылыу, сокърануу дегенча, джашауда адамлагъа тере болуучу ышанла джокъдула. Дорбунда болушлукъ сакълаб турган аскерчилени ич оюмларына кириб, сагышларын, умлаларын да кёре эсек, Темирбашда ол джокъду. Ол джигитди, аны сыфаты, фольклорда джюрюген эпикалыкъ джигитлени сфатларыча салынганды чыгармада.

Адик Кызыл Аскер бла кюрешген, байладан, бийледен кзуралган бандит джыйынны тамадасы Адик бийни, аны эгетлерини хали шартларын Темирбаш Ахмат бла ушагъында ачыкълайды: «...Адикни акъ бандасы, ач бёрю джыйынча, Минги Тау бла

Чызмасы арасында джюрюйдю... Ол огъай, бир тюрю да хатасы болмагъан къартланы асмакъгъа асады!» Темирбаш айтхан сёзле повестни андан ары бетлеринде Адик бийни этген къанлы ишлеринде тереиден тереин баям бола барадыла.

Ёмюрюнден бери урунган халкъны джегиб, азабландырыб, аны къыйны бла байлыкъ джюрюютюб, бийлик тутуб тургъан Адик, халкъгъа тенглик бериб, джангы, джарыкъ дунягъа чыгъаргъан Совет властны кёрюб болмай, кесини эмда кесини кибиклени бурунгу болумлары орпуна салыргъа излеб, кесини кибик контрреволюционерлени, дуня сезимлери къарыусуз болгъан, дин да, байла, бийле да бир болуб, урукъдуруб тургъан къараны адамланы алдаб кесини тегерегинде джыяды. Аланы къолларына сауут бериб, Совет властха къаршы турады.

Адик бийни социал портретни ачыкълар ючюн, автор талай суратлау мадар бла хайырланады. Сёз ючюн, къызыл партизаны — Ахматны кёзюне эм алгъы бурун Адик, кесини патчах хаттада олтургъанга ушатыб, кюйюзчюкге олтуруб тургъаны илидени

Адик бий Ахматны кёзюне къалай кёрюнгени, аны ич болумун Ахмат уста ангылаб къойгъанын автор былай кёрюседи: «Бандитлени акъ чепкен кийген махтапчакъ башчылары Ахматха кёзлерини къутсуз къысыб къарады. Бу тюрю халны Ахмат уста таный эди. Биреушю минг башлы кюй сюрююю болса, аланы кютерча эркин къышлыгъы болса, ол къалгъан халкъгъа кёзлерин алай къысыб къараучанды».

Адик кемсиз хыны, джаньуар джюрекли адам болгъаны аны сёзленген сёзюнден белгиледи: «Бусагъат тинтигиз», «Тешиндиргиз... кёлегини сыдыргъыз», «Байлагъыз!», д. а. к.

Буйрукъ халда къычыргъан болмаса, башха сёз энтмейбиз аны ауузундан. Башхалагъа туюдюргени кёлоне джетмей, кесини къолу бла Ахматны бетинде къамчыни талай джолда джетдириб, къан ырхыла салады.

Адикни отрядында бир-бирине адамча сёленген хали джюкюду, къычырыкъ, къоркъуу, къоркъутуу, баш ийну болмаса. Контрреволюционерле, муратларына джетмезликлерин, тутхан ишлери оюлуб баргъанын ачыкъ ангылаб, бютюн да бек джаньуар халгъа киредиле. Гитче партизан отрядчыкыны къырса да, аны кёзюне ёлюм кёрюнгенилей турады.

Адикни эгетлери, туюлюб тургъан Ахматны эки къолтугъундан кириб сюйреб дорбушу башына чыгъарыб, пегерлеринге сауут атыгъыз, сизни ёлтюрлюк тюрлюле, чыгъыгъыз деб къычыр, деселе да, Ахмат, эм арт къарыуун джыйыб, джёнгерлерине: «Болушлукъ келеди, къаты болугъуз, Темирбаш джетерикди», — деб къычырады.

Адай бла Адик хыйла мадарларындан къуру къалады.

Повестде Адик бла аны эгетлерини адамлыкъсызлыкълары, алапы тутхан ишлерини ёмюрю кысха болуб бошагъаны, халкъдан айырылыб, кеслерни атылыб къалгъанлары белгилл болады былайда хар кимге.

**Адикни
эгетлери**

Къарачайлы партизан Ахмат, малкъар партизанланы башчысы Темирбашха тюбелызына, джёнгерлерине къайтыб келе тургъанлай, Адикни эгетлерине джолугъады. Ол къанлы эгетле бла — Дукъум бла, Ёзю бла—джазыучу бизни былайда шагърей этеди.

Автор, Адикни эгетлерини кылыкъларын, халилерин алапы тын болумларына келишдире, былай джазады: «Ахмат артына айланыб къарагъанында, аллында бир тюрлю хурметсиз адамны кёрдю. Ол алаша, муккур, Ахматха уялмагъан тегерек кезлерни джандырыб, «Кимсе?» — деб сорду. Ол, тугурукча, кесни кёбдюрюб, Ахматны аллына сюелди».

«Уялмагъан кёзле» деб автор муккур Дукъумну бетсизлигин, уятсызлыгъын кёргозе, аны не амаплыкдан да артына турмазлыгъын билдиреди.

Дукъум акъылы толу болмагъан, кесини къарны тойгъандан башха дуня сезими, ангысы джокъ, къарын джалчы, биин чабчысы, джортчусу, айтхан буйругъун джерге тюшюрмей айланган «къая гыбыгъа» ушагъан бир адам болгъанын этген ишинден, тын болумундан ачыкъ кёребиз: «...кюмюнде джылтырагъан кийимлери да, азрейли тюрсюню да, тойгъандан кызаргъан уууртлары да, джарты акъыллы муккурчукъ уллу къан гыбыча кёрюне эди», — деб сифатлайды аны джазыучу.

Адикни эгетлери, бандитле кёбдюле. Алай болса да, алапы ичлеринден джазыучу айырыб муккур Дукъумну, Ёзюню, афенди Къазийни суратлайды.

Ёзю бла Дукъум, джыртхыч джаныуарлача, адамланы тюерге, ёлтюрюрге, джыртаргъа, кыйыплык салыргъа, Адикни кёзюне къараб, къачан буйрукъ береди къанлы ишин толтурургъа деб тура эселе, афенди къарангы халкъны мыйысын динин, аллахны аты бла къоркъутуб, терсине бурургъа къаджыкъмай кюрешеди. Алайлыгъы ачыкъ танылады.

Къазий

Дуня экиге юлешингичи, элде эм мамыр адамла, тюзлюкчюле дин илеридиле, деб тургъандыла. Ала, дин хар заманда тюзлюк джанлыды, деб къара халкъны ийяандыра келгендиле. Энди, ишин кёзюне джетгенде, ала динни къайсы джанына къуллукъ этдиредиле? Автор повестде салгъан керекли сорууланы бирин олду. Этез улу аны Къазий афендини сифатында кёргозтеди. Автор хапарны халкъ сыйлы кёрген джума кюнден бош банламагъанын ангылайбыз. Ол кюн бютеу Басхан ёзенин адамы джума намазгъа джыйылгъанды. Афенди, къуллугъуна кёре,

дуня проблемалагъа къатышыргъа керек тюлдо. Аны борчу адамланы «керти дуниягъа» хазырларгъады. Ала, джандетге барыр ючюп, тюз иннетли, ишлеучю, артыкълыкъ этмеучю болургъа керекдиле. Ёмюрледен бери къуранны сёзюне кеси кесинеча ийнана келген къара халкъ, дуня бир ары, бир бери бола тургъан къюлде афендини сёзюп эштирге сюеди. АллаЙ кёзюуде дни адамланы тюз джолдан аджашдырмаз джанындан болса, тюзлюкге къуллукъ этерикди.

— Эй, джамагъат, бу арт заманда халкъны джюрегине къайгъы салгъан хапарла Мухаммат файгъамбарны (аллахны саламы анга болсун) къолу бла джазылгъан китабны ачдырады, — деб ауазны башлайды Къазий афенди.

— Бу китабда бизни дуняда, ахыратда белгилли болмагъан борчларыбыз джазылыбдыла. — Ол, сёзюп тохтатыб, отча джанган кёзлерин намаз этерге хазырланганланы башы бла эшик таба къаратды. — Тынгылагъыз, джамагъат, — деди ол сора, ауазын джангы къюде зынгырдатыб.

— Уллу файгъамбарыбыз джазайды: «Джер башында болгъан гунахла аллахны къулларын уялмазча джукъугъа кёмселе, гяурланы, огъурсуз, джазыкъсына билмеген гяурланы ахыр къюлери джетерикди. Ол заманда таула бла тюзледе, тенгизле бла къум аулакълада, джагъала бла сыртлада — бютеу джер башында къанлы уруш боллукъду...

Афендини къашы-башы тюрленди, санлары титиредиле. — Ол заманда бир адамла чыгъарыкъдыла. Ала шернатха, динге, аллахны кесине къарнычы сюелликдиле. Ол адамланы атларына большевикле... коммунистле... дерикдиле. Ала бизни динибизни, къатынларыбызны, сабийлерибизни сыйырлыкъдыла...»

Этез улу Умар Къазий афендини бетин алай ачады. Къазий афенди революциягъа къаршы тургъан душманды. Ол ётюрюк айтыр деб адамла ишекли болмагъандыла. Аны себебли кёб абынгандыла, апчыгъандыла. Къазий афенди кирик аман иннетли адамла, кеслерине таблыкъ тюшер ючюп, къолларында бек сыйлы затланы — динни бузаргъа да артха турмагъандыла.

«Муслиманла! Бу къюлде сиз, гяурла-белшевикле бла къюрешир ючюп, къанлы урушха чыгъаргъа керексиз!» — деб афенди артдаракъ къарны нек ауругъанын халкъгъа билдиреди. Сауут алыб чыгъаргъа кесини акъылында да джокъду. Башхаланы къоллары бла хаис джыртаргъа къюрешеди. Артдаракъда биз Къазий афендини хыйлачылыгъын «Джити сёзлю, чамчы, къарт болса да, джашча тире Гамайны», ол халкъ Адик бла бармазлыгъын айтханы ючюп, къымыжа этиб туюгъенлеринде туура кёребиз. Аны афенди туюмейди. Адикни адамлары туюдиле. Алая ол къара иш афендини разылыгъы бла этиледи.

**Авторну
усталыгы**

Къарачайда, Малкъарда да джаш литераторлары асламысы, класс душманлары адам ёлтюрген бла мюлк топагъандан сора ишлери болмагъанча этиб кёргюзте келгендиле. Ол история кертиликни буза эди. Революцияны душманлары аллай джукъбилмезле, къысхакъылла болсала, халкъ кесини эркинлигине къыйналмай джетер эди. Бийлик этген классла билимсизликден неда сёлеше, кюреше билмегенден хорланмагъандыла. Революцион кюрешни отунда халкъны сезими уянганды, джити болгъанды. Аны бла бирге бийлик этген класслары ёсую тохтаб, ала анда ары джамагъатны джашауунда рысхы, иннет байлыкны ёсдюралмазча болгъандыла. Джашауу джангы кюч — революцион классла — джашауу халны халкъгъа, историялыкъ ёсуюге таб келиширча тюрлендираллыкъ къауумла келгендиле.

Бийлик этген къауумла, джашауу ол халда тюрлендирнуно аныламагъандан тюл, ол аланы излемлерине чюйре келингенден чыкыгъандыла революциягъа къаршычы.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестде Этез улулу усталыгы — класс душманлары кючлерин аз этиб кёргюзтегенди, усталыклары, фитналыклары, эслиликлери, телиликлери да болгъанын кёргюзтегенди. Автор, аны бла биргелей, бу къыйын класс душманын хорлаб, этген муратына джетген алчы революцион классны адамларыны джигитликлерин, революцияны ишине кеслерин толу бергенлерин, уллу хорламгъа къыйын кюрешни къызыу отундан чыгыб джетгенлерин кёргюзтеди.

Этез улу Умар, къуршоудан къутулгъан алтауланы болумун суратлай, революцияны интернационал магъанасын да кёргюзтегенди. Украинлы Фёдор Васильченко, орусла Андрей Воронов, Сергей Иванович, Ваня Ракитин, къарачайлы Ахмат, белорус Петрусъ... Революцияны баш магъаналы шартларындан бири — туугъан кърал деген магъананы кенгертегиндеди. Ол алтауланы бир-бири бла шохлуклары, душманын аллында къатылыклары революцияны иши ючюн кюрешген джангы адамлары халы шартларыдыла. Ала революциягъа кертиликни кес джашауларындан эсе мийикге саладыла.

Ол джаны бла автор украинлы революционерни, къызыл командир Фёдор Васильченкоу, орус джашлары — Сергей Ивановични, Андрей Воронову, къарачайлы Ахматны, малкъарлы Темирбашны сыфатларын эсен кетмезча этеди.

**Повестни
тили**

Искусствону кёб тюрлю бутаклары болгъаны хар кимге да белгилиди: къагъытда, гетейде, аны кирик башха затлада сурат салыу (живопись); адамдан башлаб, тюрлю-тюрлю затлары, джаныуарлары ташдан, агъачдан, топракъдан, темирден ишлеу (скульптура); согъуу, джырлау (музыка); мекам ишлеу (зодчество), д. а. затла.

Искусствону бу башында кѣргюзюлген бутакъларын ачыкълау мадарла джашауда кеслерни энчи тюбемейдиле. Аланы хайырландыра билир ючюн, окъуб, кюрешиб, юренирге керек болады.

Суратлау литература искусствону тизгинлеринде белгилли орун алады. Аны ачыкълау мадары сѣздю (тилди). Суратлау литературада ишлегенлеге, анга кеслерни берген джазыучулагъа амалсыз керекди сѣз чемерлик. Къалгъан искусстводача болмай, суратлау литератураны ачыкълау мадары — сѣз, тил— литература болса, болмаса да, джашауда адам хайырланыб тургъан затды. Ол себебден суратлау литератураны тили джашауда биз хайырландыргъан тилни бир тюрлюсю болуб джюрюйдю. Алай а халкъ тилни байлыгъы бла джазыучу уста хайырлана билирге керекди.

Суратлау чыгъарманы тили эки формада ачыкъланады: героиланы тили бла джазыучуну кесини тили.

«Къаяла унутмагъандыла» деген повестде автор бир-бирине къаршычы эки къауумну адамларыны сѣфатларын кѣргюзеди.

Аланы хар бирине социал характеристика берир ючюн, джазыучу хар бир персонажны тилни энчи этиб, алай бла ич болумун ачыкълайды. Сѣз ючюн, Федор Васильченко тюзлюк ючюн кюрешген джигит, таза большевик ишетили адам болгъанын аны сѣлешген сѣзюнден ангълайбыз. Аскерчилеге, кеси командир болгъанлыкъгъа, тенглерине сѣлешгенча, джумушакъ тил бла сѣлешеди, ала бла оноулашады: «Джолдашла, ма анда Тотур деген эл болургъа керекди. Ары бизни шохубуз Темир-баш келюченди, — эштгенмисиз аны юсюнден?.. Биз малкъарлыны излеб табаргъа керекбиз. Ол бусагъатда бизге гырджындан эсе бек керекди!» — дейди ол, аскерчилени бирини разведкагъа перин аллы бла. Аскерчилени кѣллерини иги этер ючюн, бу къыйын кѣзюуде ол джарыкъ, накъырда сѣзле бла сѣлешеди. «Джолгъа иги тишлик этерге керек эди, алай а къойларыбыз узакъдадыла», — деб ышартады ол талай кюнню тиллерине суу тиймей тургъан пѣгерлерини.

Васильченкоу, къыйынлыкъны кѣзюне джетиб тургъанлай да, джаугъа селекесен тохтамайды: «Кесине бек базыннан бийчик кѣре эдим бу Адик», — дейди ол.

Командирлик оноу къысха керек болгъан заманда, ол сѣзюне тамамын, къысхасын табады: «Къабыргъалагъа къысылыгъыз!» «Джат!» «Джууугъуракъ къысыл!»

Адик бийини сѣз уруму уа аны джашыуар къылыкълы болгъанын суратлайды. Аны бла бирге, акъ аскерчи къауум бла биргелей, адамсызлыкъларын суратлайды. Хыны, къыджыраб, къычырыкъ халда сѣлешген болмаса, адамча сѣлешмейдиле: «Къа-

рачайлы! Большевик!.. Дорбундагыла пенчадыла?.. Айт, кьар-гышылык!».

Адикни онг кьолу, джарты акьыллы Дукьум онгеуз халгьа тюшген адамгьа кеси Адикча хыны, кьыджираб сёлешеди, «Багьалы Адик бусагьат таныр!» — деб элтеди Ахматны Адикни аллына.

Авторну кесини тили байды. Ол табигьатны суратлауда, лирикалыкь туракьлауларында, геройланы этген ишлерин кёргозюуде, аланы халилерин ачыкьлауда белгили болады. Сёз ючюп, Тотур элни кьуршалагьан табигьатны суратлагьан тизгишлени автор малкьар халкьны чамчылкы халисни ачыкьлагьан бир суратлау айтымгьа джыйындырады. Тотурчуланы «кюнтиймезле» деген чам атлары бла элни болуму ачыкьланады: Тотур эл Басхан ёзени уллу эмда кюнсюз джерлеринден бириди. Деменгили чынгьыл кьаяла юч джанындан тохтаб, элни тегерекде айбатлыкь дуньядан—гокка хансладан, джаныл талаладан, кырдыгы белге келген кьолла бла кьышылыкьладан, кече, кюн да чапракьлары бир-бирине шыбырдаб тургьан кьайын терекледен джашырады. Кьыш айлада кюнню кёзю, Тотургьа кёрюмгеней бугьунуб, деменгили кьар тауланы арты бла шон джюзе батады. Джаз болса уа, ол бирси элlege кесини джарыкь шорюн онбеш-оналты сагьатны чомарт тегюб турса, тотурчулагьа бир кесекчикге, кёз кьыханча кёрюшоб, кьая артларына бугьунады. Ол кёзюуде, башха джерледе дуньяны джарыгы кьууатлы тенолсе, табигьатда джанлы, джансыз да кюнню таякьларында джууунганда, Тотурну юсюнде не эртден, не нигир болгьанлай, экинди ууахтыны бояуу тохтайды. Тегерекде кюн бла джарыкь кеслерни кьызгьанмагьан элледен джашагьанла, толтурчулагьа пакьырда этиб, «кюнтиймезле» дейдиле.

Джазыучу, селеке тилни кюнню бла хайырлана, революцияны, урунган халкьны джауларыны керти бетлерин ачады. Ол джашау сынамы уллу болгьан, джити, таб сёзлю Гамайны ауузу бла Адик бийни ётюрюклерин, урунган халкьны класе джауу болгьанлай, кесини халкьгьа джаны ауругьанча этгенин самаркьау сёзле бла хылыкке этеди! «Бизни багьалы хоншубуз, эллибиз, тенгибиз, кьарнашыбыз Адик!.. Биз кьартлабыз... Былайда бизни джуугьубуз, тенгибиз Адик бек сейирлик зат айтды... Мен, кьалай эсе да, адамланы ангыламайма. Бир кьауумла, большевикле келселе, джерле тенг болукьдула, дейдиле. Бир кьауумла аладан эсе меньшевикле маджалдыла, дейдиле. Багьалы Адик да — бизни джигит гиназыбыз, тенгибиз — аланы барысындан да халкьны мен кесим бек сюеме, дейди»... Былайда айтылгьан эпитетле Адикни хылыкке этген сёзледиле.

Гамай, дагьыда муккурланыб тургьан азрейли Дукьум таба кьараб, селеке ауаз бла былай айтады: «Бизни гиназы» гама-

шалыкъ джигит пегери барды... Сюлай улу чырайлы Дукъум... Ол анга пегерлик этеди, аны джанын сакълайды... — Дукъум бютюн да бек мушулдаб, башын ёрге тутду...»

РОМАНТИЗМ

Романтизм деген, XIX ёмюрню аллында литературада бир толкъун болуб, Запад Европада (Англия, Германия, Франция), артда уа башха къраллада чыкъгъанды.

Романтизм, джазыучу излегениге кёре, юч тюрлюге бёлунеди: реакцион романтизм (бурунга тартыу, озуб кетген, джашаудан кьуругъан адетлени, джорукъланы ызына кьайтарыргъа излеу, алагъа талпыу, аланы джаратыу); прогрессив романтизм (джашауну кьаллай джолла бла джангыртыргъа билмесе да, джангыртыргъа излеу; революцион романтизм (джашауда революцион тюрлену этну, буржуй кьуралышха кьаршычы кюрешу).

Революцион романтизм социалист реализмге бир бутагъы болуб киреди, джашауну тохтаусуз алгъа уруб, ёсюб келгенин толусу бла кёрюзеди.

Къарачай литература, орус совет литературадан юлгю алыб, джангы джашауну партиялыкъ кёз бла къараб суратлагъаны себебли, чыгъармаларында социалист идеалланы социалист реализмни джоругъу бла хайырланыб бегитеди. Социалист реализмге уа аны бир бутагъы болуб революцион романтизм кирген себебли, къарачай суратлау литератураны чыгъармаларында да революцион романтизмни ышанлары белгили болуб турадыла. Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны романында бу затха шагъатлыкъ этерик Къанамат бла байланган сюжет ызды.

Романны арт бёлюмю да революцион романтизм халда джазылгъанды: Семён, Къанамат, аланы джёнгерлери, сермешнуден сора, къарангы дорбундан кенг тюзге чыгъадыла.

Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде да революцион романтизмни шартлары бардыла.

СОЧИНЕНИЕЛЕГЕ ТЕМАЛА:

1. Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романыдан Семён Остащенко бла Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинден Фёдор Васильченкоу образларыны джууукълугъу эмда аланы джашагъан кёзюулерини башхалыгы.

2. «Къаяла унутмагъандыла» деген повестде кьуршоудан кьутулгъан алтауланчы юсю бла революцияны интернационал магъанасыны ачыкълашыуу.

3. «Къаяла унутмагъандыла» деген повестде Кавказ таулада Совет власть ючюн кюрешде джигитлик этиб ёлгенлени образлары.

4. Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде сатираны социал магъанасы.

Шахмурзаланы

Саид

(1886—1977)

Шахмурзаланы Османни джашы Саид 1886 джылда Огъарь Чегемде кеси кыйыны бла джашагъан малчыны юйдегисинде туугъанды. Окъутур муратда моллагъа джарашдырадыла аны. Кесини терең билими болмагъан молла джашчыкъгъа элиблени таныхандан ары окъуу бералмагъанында, джашчыкъ, джанында ачасы болмаса да, Кенделеннге окъургъа кетеди. Андан сора Къарачайда Учкулан элде, Ногъайда Эркин-Юртда окъуб, арабча билим алады.

1916 джылдан башлаб Саид назму джазыб тебрейди. Аны биринчи чыгъармасы орус-япон къазауатны юсюнден джазылгъан «Солдатны сёзю» деген джырды. 1918 джылда малкъар халкъны джигит уланы Къалабекланы Солтан-Хамидге этген джыры араб шрифти бла джазылыб чыгъады. 1920-23 джыллада Саидни чыгъармалары Дагъыстанда къумукъ тилде чыкыгъан «Танг чолпан» деген журнал бла «Елдаш» деген газетде басмаланыб турадыла.

1924 дж. комсомолну комитети Саидни Кърымдагъы педтехникумгъа окъургъа джибереди. 1929 джылда педтехникумну бошаб Нальчикге келеди. Мында устазланы хазырлагъан курслада окъутхан бла биргелей, Москвада татар тилде чыкыгъан газетле бла журналлада, Нальчикде малкъар тилде, бизни областда къарачай тилде чыкыгъан газетледе статьялары, ханарлары басмаланадыла, малкъар тилде китаб чыгъаруугъа къатышады: «Биринчи атламла» (букварь), «Малкъар фонетика», «Аз окъугъанлагъа китаб» деген китабланы чыгъарады, малкъар фольклорну джыяды, газетледе джазгъаны да тохтамайды.

1934 джылдан башлаб 1958 джылга дери малкъар школлада устазлыкъ этиб, бир кёзюуде РОНО-ну тамадасы, Къабарты-Малкъар АССР-ни окъуу наркомуну заместители болуб, орта школаны биринде устаз болуб ишлеб тургъанды.

1958—1968 дж.илму-тинтиу институту фольклор эмда археология экспедициясыны къуллукъчусу болуб ишлейди. Арт он джылны ичинде Къабарты-Малкъар китаб басма, Шахмурзаланы Саидни «Сырыйна», «Букварь», «Заман джели», «Назмула» деген китабларын чыгъаргъанды.

1955 джылдан бери аталгъан пенсионерди.

Совет правительство Шахмурзаланы Саидни устазлыкъда, джамагъат-политика ишледе, литературада уллу джеттишимлери ючюн 1939 джылда Ленинин ордени бла, 1957 джылда Урунуууу Къызыл байрагъыны ордени бла саугъалагъанды.

Шахмурзаланы Саид 1934 джылдан бери Совет джазыучулары Союзуну члениди. 1961 джылда анга Къабарты-Малкъар АССР-ни махтаулу устазы деген сыйлы ат аталгъанды, Республиканы Баш Советинин Президнумуну грамотасы берилгенди.

МИНГИ ТАУ

Тюе сыртлы улуу тау,
Акъ кёлекни тешмейсе,
Эки башлы Минги Тау,
Акъ чалмалы ёхтем тау.

Айтыулада айтылгъанд:
Дунияны суу алгъанд,—деб,
Нух файгъамбар² кемеси бла
Минги Тауну джаргъанд,—деб.

Къаф таулары¹ атасы,
Гараланы уясы,
Аурууладан къутхаргъан,
Совет ээле хазнасы.

Хызыр бла Илияс
Ол сууладан ичдиле,
Ёлмегенлей, бюгюн да
Джашайла кёкде, джерде.

Эски грек алимле
Кёрюб, билиб кетдиле,
Арабла да эштиб,
Сейирсениб келдиле.

Минги Тауну кесни да,
«Кеме уруб этгенди» — деб,
Туфан алгъан заманда³
«Бу джер бла ётгенд»,—деб.

Ичиб, сынаб суулары,
Дарманлыгъын кёрдюле,
«Дарман, саулукъ суу»,—деб
Уллу акъыл бёлдюле.

Минги Тауну башында
Чыгъад дейле бир шаудан⁴,
Ёлмегенлей ол джашар —
Ким ичсе да ол суудан.

¹ Къаф таула — Кавказ таула.

² Нух файгъамбар — ахырзамаан болгъан кюцледе Нух файгъамбар хар тюрлю джануардан бир-экинни къутхаргъанды, деб айтыу барды.

³ Туфан алгъан заманда — дуняны башын суу алгъан заманда.

⁴ Шаудан — къара суу.

Ол шаудандан бир кышчукъ
Ичгенд, дейле кьартларым,
Елмегенлей джырлайд, деб
Айтхандыла халкьларым.

Кёб ёмюрле сюслиб,
Тёгерекге кьарайса,
Джюрегингде дертлени
Айтмай, кимни сакьлайса?

Кьобан сууунг барады
Кюн батхашига, чулгъана.
Балыкь, Басхан сууларынг
Касний таба булгъана.

Шап-шап эте, тюкюре,
Тёгерекге силкиче,
Ташдан ташха тёюле,
Къаялагъа секире.

Ачыуланьб булгъана,
Ганидан ташха урула,
Айланч-буйланч джол салыб,
Кенг тюзледе бурула.

Кьобан, Касний тюзледе,
Окъа кибик джылтырай,
Нек чабаса, не болгъанд,
Бир-биринге шыбырдай?

Минг-минг джылла акьгъанса,
Тенгизлеге къуюла,
Тюзлеринге суу бермей,
Лулакьлада бурула.

Билим кючю джетмей эд,
Окьутмайын атала.
Залимлени тюбюнде
Джылай-улуй анала.

Минг тогъузджюз онсегиз
Джылла бизге джетгенде,
Тобла къаты атылыб,
Азат кюнле келгенде,

Романовла дунясы
Оюлгъанда, кетгенде,
Ач бёрюле кьырылыб,
Кьушла къанат кетгенде,

Таула, тюзле титиреб,
«Азатлыкь!» деб айтханда,
Индекле да кьазылыб,
Тобла отну чачханда,

Пролетарла бирлениб,
Баррикадла кьургъанда,
Къара халкь да бир болуб,
Душманланы ургъанда

Чаба элле тубанла,
Тау башлада чулгъана,
Джауа элле джауумла,
Кенг кёкледде булгъана.

Эресейден джарыкь джел
Минги Таугъа келе эд,
Петербургдан, Москвадан
Хапар бериб кете эд.

Петербургда, Москвада
Сюелген эд бир байракь,
Джылтырай эд, джашнай эд
Джулдуз башлы ол байракь.

Ол байракьны джарыгъы
Джер джюзюпе джайылыр,
Таула, тюзле ышарыб,
Джашау кюнле ачылыр.

Тизгин-тизгин тизилиб,
Езенледе цепь болуб,
Къызыл байракь сюелди,
Ишчи, элли кёб болуб.

Келиб бизге джетдиле,
Залимлени эздиле,
Эркинликни кьыйматын
Ишчи, элли сездиле.

¹ Аулакьла — джайлыкьла, тюзле.

Къзыл байракъ ышара,
Минги Таугъа чанчылды,
Эрессиден Кавказгъа
Эркилик джол ачылды.

Кюле-кюле, ышара,
Тюзле, таула къууана.
Чечклене аулакъла,
Душманла да ууала.

Кюн къызарыб булутдан,
Джарыкъ кюле тийгенди,
Романовла дуниясы
Мурдорундан¹ кюйгенди.

Ишчи, элли бирлешиб,
Оноу, кенгеш этишиб,
Керти ишле биришиб,
Тюзлюк джолда эришиб.

Къолдан къолгъа тутушуб,
Кёб заводла этилир.
Чыгъар кёб машинала,
Тау къаяла тешилир.

Фабрик, завод оджакъла
Сюелирле бирлешиб,
Коммунизм джолунда
Ишлер хар халкъ, эришиб.

Оджакъладан бурулуб,
От тубанла ойнарла,

Исси домна печледе
Магъаданла къайнарла.

Суула кибик агъарла
Магъаданла кеблеге,
Гудок берген тауушу
Чыгъар мийик кёклеге.

Минг-минг эл мюлк машина
Сап-сапаусуз чыгъарла,
Зурнуклача² тизилиб,
Джерни джауун сыгъарла.

Къудретни кирити
Салыныб эд таулагъа,
Киши ачхыч табмай эд
Кимге айтыб дауларгъа.

Хазналары билинмей,
Тура элле сакъланыб,
Къарла, бузла джылтырай,
Юсю, башы акъланыб.

Чыкъгъан эди дуниягъа
«Азатлыкъ!» деб кычыргъан,
Пролетарын дунияны
Эркинликге чакъыргъан.

Ленин болду дуниягъа
Азатлыкъны табдыргъан,
Капиталны дуниясын
Уруб джерге батдыргъан.

1. Назмуда Минги Тауу юсюнден къаллай таурухла эсгериледи?
2. Ол таурухлада айтылыб тургъан тау байлыкъ, кюч халкълагъа къачан ачылды? Ленин бла Улуу Октябрь революцияны тау миллетлеге эркилик бериб, октуу, билим джолгъа салгъанларын назмуну тизгилери бла ачыкълагъыз.
3. Кёб ёмюрле сюелиб.
Тёгерекге къарайса.
Джюрегингде дертлени
Айтмай, кимни сакълайса? — деб сорады автор Минги Таугъа. Бу строфаны назмуну къуралууунда (композициясында), авторну оюму ачыкълауда къаллай магъанасы барды?

¹ Мурдор — тамыр, тамал.

² Зурнук — турна.

4. Назмуну иннет магъанасын айырыб айтыгъыз.

5. Тилни къаллай суратлау мадарлары бла хайырланады джазыучу, Минни Тауну сифатлар ючюн? Ал эки строфадан юлгюле келтириб, толу джууаб беригиз

6. Назмуну поэтикалыкъ сёз байлыгъын тиштиб, эндиги къарачай-малкъар тилде джюрюмеген педа саилаб бир тюбеген сёзлени табыб, тетрадарыгъыз-гъа джазыгъыз, магъаналарын ачыкълагъыз. Автор ол сёзле бла не ючюн, не мурат бла хайырланады бу назмуда?

В. И. ЛЕИНИ

Къызылланиган Къызыл байракъ шор чачыб,
Джарлылагъа, ёксюзлеге джол ачыб,
Сау дуниягъа «азатлыкъ!» — деб къычыргъан
Дуния уллусу Ильич бизден кетгенди.

Миллетлени бир-биринден айырмай,
Ала ючюн сау ёмюрюн аямай,
Джанын-къанын джакъсызладан къызгъанмай,
Къызыл чолпан Ильич бизден кетгенди.

Бизни ючюн сибирледе, элледе,
Германия, Финляндия джерледе,
Тутмакълыкъда къыйшылыкъла сынагъан
Бачамабыз¹ Ильич бизден кетгенди.

Лондонлада, Швейцария халкълада,
Пролетаргъа тенглик излеб хар къайда,
Кече-кюню азатлыкъны излеген
Джол башчыбыз Ильич бизден кетгенди.

Тенгизлени шакъы² этиб алсала,
Агъачла да къалам болуб джазсала,
Тюзлюгюн ким да джазыб бошамаз,
Джол башчыбыз, бачамабыз кетгенди.

Урушлада салам кибиб къырылгъан,
Къаапларындап кёкле, джерле къызаргъан,
Быллай хариб пролетарны къутхаргъан
Ильич бизге мурдор къураб кетгенди.

¹ Б а ч а м а — вождь.

² Ш а к ы ы — мерекёб.

Кюнбатышда капиталны сарнатхан,
Кюнчыгышда самум джелле сынатхан,
Сахара тюзде негрлени уятхан
Ильич бизге джол кёргюзюб кетгенди .

Индияны, афганланы уятхан,
Кытайланы азатлыккыга ойлатхан,
Кюнчыгышха «бирлешигиз!» — деб айтхан
Азатлыкны баш джулдузу батханды.

Джер джюзюню алты этиб биринде,
СССР-ни эм ортасында — төрюнде,
Кызыл майдан Кремлни тюзюнде
Пролетарланы атасы джатады.

Сёз беребиз душманланы бууаргъа,
Сёз беребиз джангы джашау кыуаргъа,
Сёз беребиз социализмни салыргъа,
Сёз беребиз коммунизмге барыргъа.

Сёз беребиз джолунг бла кетерге,
Сёз беребиз буржуйланы эзерге,
Сёз беребиз классыз мюлке этерге,
Сени осиятынг бла ишлерге.

1. Ленинизмни бютеу халкыла арасында джайылгъанын, аланы азатлык джолларында улуу магъанасын джазыучу кыйсы строфалада, кыаллай суратлау мадарла бла кёргюзеди?

2. В. И. Ленинни сыфатын ачыкылагъан тенгледирюлени, энителени табыгъыз.

3. Назмуну кесеклеге бёлюб, аланы магъаналарына кёрс, ат атагъыз.

СЮРЮЧЮ

Бир заманда таулада
Байгъа малчы болуучем,
Бу джашаудан мен безиб,
Дорбунлада кёнуучем.

Тюзлюк дуня болмайын,
Байны кыулу болуучек,
Ах-тух эте, ахсына,
Стаутда улуучек.

Суусаб чёмюч тартханлай,
Биз кетнучек маллагъа,
Джукъусузлай, джаланлай
Биз чыгыучек танглагъа.

Къолумдагы таяккыга
Кёз джашларым агъуучед,
Кёзге джукъу кирмейин,
Къаты джелле кыагъуучед.

Кече кесим джангызлай
Стауатда тургъанлай,
Уруб джетди бир боран
Тауну, ташны ургъанлай,

Ол боранны ичине
Мен да кирдим, къууандым,

Ол боранны кючюнден
Мен да эркинлик алдым.

Тауларымдан залимле
Сора ахыр тайдыла,
Къызыл кюн джарыгъында
Джарлыла къууандыла.

1. Поэт байла бла джарлыланы тиклик халларын къалай халарлайды?
  2. Сюрюучюню ишини юсюнден не айтылады?
- Назмуну арт юч строфасыны магъанасын кеси сёзлеригиз бла айтыгъыз
3. Эндиги сюрюучюле бла алгъыннгы сюрюучюлени ишлерини арасында не башхалыкъ барды? Аны айтыгъыз.

БАТХАН ЧОЛПАН

Къызаргъанед акъ тауланы башлары,
Ёсеелле малкъар халкъны джашлары,
Туугъан эди тау элlege бир батыр
«Азатлыкъны байрагъы!» — деб къычыргъан.

Джулдуз атлы бир анадан ол туууб,
Асланчыгъын ана тау суу бла джуууб,
Туугъан эди тау элlege бир батыр
Джарлы, джалчы, ёксюзлеге джарагъан.

Заурбек эд аны суйген атасы,
Джулдуз эди аны халал анасы.
Сабийликден хунерликле кёрюзген
Ёксюзлеге танг чолпаны чыкъгъанед.

Тау элlege Думалада бир юйде,
Ёсе эди къама тагъыб тау кюйде,
Гитчеликден эркинликге ал бургъан
Солтан-Хамид Чегем элде туугъанды.

Джалчы, малчы байгъа къулдукъ этгенде,
Тау анала кёз джашларын төкгенде,
Джазыкъ-хариб аналагъа къайгыргъан
Солтан-Хамид Киров бла джюрюгенд.

Таудан таугъа кийик киби ёрлеген,
Душманлагъа аслан киби сюелген,
«Киров!» десе, къанат къагъыб, керилген,
Тау джигити замапсызлай ёлгенди.

Киров бла азатлыкыгъа айланган,
Тюзлюк бла кертичиге саналгъан,
Тау элlege «Туругъуз!» — деб кычыргъан
Солтан-Хамид джер къаршына киргенди.

Акъ таулада Совет байракъ тургъузгъан,
Залимлени зулмуларып буздургъан,
Джалчылагъа джарыкъ кюпле туудургъан
Тау чырагъы Терк бойнунда батханды.

Гитчеликден кыйынлыкны чайнагъан,
Залимlege джюрегинден къайнагъан,
Урушлада, кылыч уруб, ойнагъан,
Большевиклик джолну тутуб, ёлгенди.

Киров бла къолдан къолгъа тутушхан,
Бийле бла кёб заманга урушхан,
Къара халкыгъа хар заманда болушхан
Солтан-Хамид тынчаймайын ёлгенди.

Кировну тюз джаны кибик кёрюючю,
Халкыгъа джанын юлюш этиб бернучю,
Ленин салгъан джолну таймай барыучю
Солтан-Хамид тюзлюк ючюн ёлгенди.

1. «Чолпан» деб поэт кимге айтады?
2. Солтан-Хамид бла Кировну бир-бирине халлары къалай эди?
3. Солтан-Хамидни граждан къазауатны кёзюююнде халкъ ючюн кюреш-генни кеси сёзлеригиз бла айтыгъыз.
4. «Партиябыз джарыкъ кюндю кёзlege» деген айтымны магъанасын айтыгъыз.
5. Совет властны сакълар ючюн кюрешде джан берген джигитледен ким-лени билесиз?

МАЛЧЫЛА

Малчыла, малчыла,
Таулада, чатлада,
Таулада, чатлада,
Колхозчу малчыла!

Къошугъуз мени да, мен малчы болайым,
Саууучу болуб, джаулу сюгле алайым!...

Малчыла, малчыла,
Малкъарлы малчыла
Сиз, къойла, къозула
Кютючю малчыла!..

Алыгъыз мени да, мен кьойчу болайым,
Мен сизни бла бу таулада кьонайым!..

Малчыла, малчыла,
Юлгюлю малчыла,
Джюп джибекле берген
Малкьарлы малчыла!..

Алыгъыз мени да, таулагъа чыгъайыкъ,
Ийнекле саууб, бышлакъ, джау джыяйыкъ.

Малчыла, малчыла,
Сиз уста малчыла,
Джау кьазан кьайнатхан
Сиз, джигер малчыла!..

Кюссйме мени да колхоз малчы болургъа,
Таулада джашнагъан хауада солургъа.

Малчыла, малчыла,
Ой совет малчыла,
Совет джуртуна
Файдалы малчыла!..

Кьоймагъыз мени да, мен кьойчу боллукъма,
Кьойну кёб ёсдюрюб, мен махтау аллыкъма.

Малчыла, малчыла,
Малкьарлы малчыла,
Эт, джау кёб бернуде
Бек уста малчыла!

Юлгюле бернучю бай Кавказ таулагъа
Сыйымасын малыгъыз бизни таулагъа.

Малчыла, малчыла,
Ой, малкьар малчыла,
Тери, джюп джаудургъан
Ой, сыйлы малчыла!

Советле элинде колхоз малчылары,
Халкъны кьууандыргъан малкьар малчылары.

Малчыла, малчыла,
Ой малкъар малчыла,
Джашнагъыз, джашнагъыз,
Сиз, совет малчыла!..

Ашасыла керти кыйыш салгъанла,
Джашасыла ленинчи джолда баргъанла!..

1. Назмуну автору малчылагъа къаллай сый береди?
2. Бу назмуну фольклоргъа ушагъан къайсы джериди?
3. Назмуну аягъы не бла бошалады?
4. Назмуну азбар этигиз.

КЪОШАКЪ МАТЕРИАЛ

КЪАЛАБЕКЪЛАНЫ СОЛТАН-ХАМИД

Халкъ батыры Солтан-Хамид, Джарый баргъан кюнубюз да
Адамланы сабыры. Мыдах болуб батады, —
Ёлюб келди Терк бойшундан, Малкъар халкъны толгъан айы
Къалды бизге къабыры. Джер тюбюнде джатады.

Оюлгъанды, эй, къара халкъ, Халкъ ючюннге сойдургъанды
Джарлыланы къаласы, Солтан-Хамид санлары, —
Джюрекленни мыдах этиб, Тенглик ючюн аямайла
Джылайд халкъны апасы. Эркишиле джанлары.

Дуниядап кетди чолпан — Тау элlege айтыучеди
Джарлыланы ёкюлю, Законланы, олтуруб.
Тенгликни байрагъын тутхан, Аллыбызгъа келди аслан
Тау эллени кёпюрю. Алтын гулла толтуруб.

Тюзлюк джолну барыучеди Онсегизинчи уруш джылда
Джарлыланы атасы, Терк бойнуна кетгенед.
Ёмюрде сау болурму эке Анда ёлюрюн билген кибик,
Джюрекленни джарасы!? Керти осият этгенед.

Халкъ батыры Солтан-Хамид, Айтхан эди: «Къарнашым,
Джюрекленни кыйдыргъан, Залимlege алдатма,
Къара халкъны кёзлеринден Ёлсем, мени мыллыгымы
Къан джыламукъ къуйдургъан. Душманлагъа малтатма!..»

Киров бла джолдаш эди, Баргъап эди Киров бла
Ишчи халкъны чырагъы. Чечен уруш джанына,
Батыб къалды тау эллени Джарашыулукъ салыр ючюн
Джарытхан кюн таягъы. Къара халкъны барына.

Тауланы джеллери анга
Джырлай-джырлай кетерле,
Тюзлени кышлары анга
Джылай-джылай ётерле.

Джарлыланы кёз джашлары
Джауум болуб джауарла.
Тюзледе чыкыган кырдыкла
Аны бла кынарла.

Джерден чыкыган ариу
хансла

Анга тилек ётерле,
Кёгде айланган кынатлыла,
Анга джылай кетерле.

Титирелле аны ючюн
Тауладагы терекле,

Тау халклары урушалла,
Кьолларында сенекле.

Киров мыдах болганд, дейле,
Солтан-Хамид ёлдю,—деб,
Азатлыкны джолун излеб,
Кёб кыйынлык кёрдю,—деб.

Киров эди тау кышлагы
«Эркинлик!»—деб кычыргыган,
Кавказдагы кадетленн
Тамырлары кзурутхан.

Партизаныла урушалла,
Тау тарлада атына,
Сууукъ, боран бузлауукда
Тубанлагы батыша.

Бостанланы

Хасан

(1905—1942)

Бостанланы Орусбийни джашы Хасан 1905 джылда Джёгетей элде кесн кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды.

Аны литературада биринчи атламлары газет бла байланыбдыла.

Иедтехникумну бошагъандан сора газетде ишлейди: алгъы бурун «Къызыл Къарачайны» редакциясында, андан сора «Ленинши джолу бла» деген орус эмда къарачай тилде басмаланган район газетни редактору болуб.

1932 джылда Хасанны «Джангы ёсюмге джырла», 1936 джылда экинчи китабы «Джырла бла назмула», 1940 джылда ючюнчю китабы «Джырла бла назмула» чыгъадыла. Газетде ишлеген заманында эл хапарчылагъа болушлукъгъа «Корреспондент» деген китабы джазгъанды. Газетде ишлегени себебли ол, джашауда хар жангылыкны эслб, аны юсюнден узайтмай джаза эди. Сёз ючюн, «Джигит атлылагъа» деген назму суи ол 1936 джылда Кавказ тауланы тегерегине айланган атлыланы юсюнден джазады. Тауланы тегерегине атла бла айлануу оборона магъанасы болгъанды. Ол айлануу Север-Кавказ аскер округну оноуу бла 1935—1936 жыллада болгъанды. Анга Север Кавказы миллет областларыны колхозчуларындан адамла къошулгъандыла, аланы асламысы Къарачайдан болгъандыла. Алагъа кърал саугъала берилген эдиле.

«Метрогъа» деген назмуну уа Москвада метрону биринчи станциясыны битиб бошагъанына джазгъанды.

Эм иги, ачыкъ джюрекден келген назмуланы ол Ленинге, Къызыл Аскерге, Совет джуртха атайды.

Хасанны творчествосунда коллективизация, индустриализация, техниканы ёсюмю тыйыншы орун аладыла. Ол темагъа «Техника», «Джангы джашаугъа», «Колхозгъа кирейшк», «Алчы колхозгъа», «Ударник» деген назмулары джазады.

Бостанланы Хасан А. С. Пушкинни «Бахчисарайский фонтан», д. б. къарачай тилге кёчюргенди, кесини назмулары белгили орус поэтлени чыгъармаларына, назму формаларына ушатыб джазгъанды. Назму джазыу джолунда анга уллу болушлукъ этген Къаракетланы Иссаны, Ёртенланы Азретни, Байкъулланы Даутну творчестволары болгъанды.

Бостанланы Хасанны сабийлеге джазгъан назмулары таб тил бла арну джарашдырылыб джазылгъандыла («Муратны терекчи», «Къозучукъ», «Кёк кишну», «Эринчек», д. а. к.).

30-чу джыллада къарачай литературада сабийлеге аталгъан чыгъармала аз болгъандыла. Ол себебден сабий литератураны ёсдюрюуге уллу эс бёлунеди. 1940 джылда Микоян-Шахарда (бусагъатда Карачаевск) джазыучулары активини уллу джыйылыуу болады. Къарачайда Совет джазыучулары союзуну келчиси Бостанланы Хасан, джазыучу Орусланы Махамет сабий литератураны юсюнден этген докладларында къарачай джазыучула сабийлеге джараулу, аланы коммунист ангыда ёсдюрюуге болушурча суратлау чыгъармала джазаргъа амалсыз керек болгъанларыни чертедиле.

Бу кёзюуде Хасан, сабийлеге джараулу назмуладап сора да, школ сабийлеге атаб «Науар бла Ниначыкъ» деген хапарны «Къызыл Къарачай» газетде басмалайды.

Хасан Коммунист партияны члени эди. Совет джазыучулары Союзуну члени эди.

Бостанланы Хасан 1942 джыл Уллу Ата джурт къазауатда ёлгенди.

ДЖАНГЫ ДЖАШАУГЪА

Бир бёлек джыл
Мындан алда
Урунганла
Эм джалчыла,

Кёб джарлыла,
Орталыкъла
Такъырлыкъда
Джашай элле.

Ала этген
Малны, мюлкню,

Рысыхны
Джыртыб-джулкъуб,
Зауукъ этиб,
Бай къауумла
Ашай элле.

Кулак мюлкде,
Аякъ тюбде
Эзилгенле:

Ол джарлыла,
Орталыкъла,

Бююшлюкде
Ишчиле бла
Бек биригиб,
Къурч къалала
Ишлейдиле.
Нёгер болуб,
Урунганла
Джуртубузну
Ара мюлкле
Кючлейдиле,
Кючлейдиле.
Чагъыб баргъан
Кюнден кюннге,
Ёсюб баргъан
Мингден мингиге
Колхоз, артель
Ёсед-ёсед,
Энчилкни
Джолун кесед.

Саулай элле,
Бары бирден
Станселе
Нёгерликде
Барадыла,
Тенглик мюлкде
Тамал ташла
Саладыла,
Саладыла.

Ишлеу-солуу,
Ашау-джашау,
Мюлк, жарыкълыкъ,
Джангы мизам,
Джангы джорукъ
Нёгерликде
Къуралады,
СССР-ни
Эллериңде
Джюз миллион
Урунган халкъ
Джангы джолгъа
Бурулады.
Ленинизм
Айтхан джолда

Социализм
Къуралады,
Къуралады.
Джыйып-джыйып
Ударникле
Ёчешелле,
План салыб,
Эримейши,
Не талмайып,
Ёхтемлениб
Нёгерликге
Ким да таныр
Тамал ташла
Саладыла,
Алчылыкъгъа
Кызыл байрыкъ
Аладыла,
Аладыла.
Хар тиширыу
Эскиликде,
Оджакъ башда,
Тыбыр ташда
Тотланганды,
Дуния джарыкъ
Кёрмегенди.

Хапарсызлай,
Ол джукъ билмей,
Молла, бай, бий,
Сёз тауусуб,
Сатылгъанды.

Джюрек сыйюб,
Разы болмай,
Къыйынлыкъгъа
Атылгъанды.
Хайуан кибик,
Базарлада
Сатылгъанды.

Бийлик, ханлыкъ
Эм патчахлыкъ,
Эскиликле,
Ол замапла
Оюдула,
Эскиликде
Кишен болгъан

Джолла тайыб,
Ишле табха
Бурулдула,
Бурулдула.
Тиширыу да
Айырылмай
Джарыкъ джолдап,
Эрле кибик,
Юлюш алыб,
Мыллык салыб,
Хар бир иште
Алгъа барад,
Эскиликни
Ташлаб атыб,
Ара мюлкге
Атлам салат,
Атлам салат.
Бешджыллыкъны
Ахырына
СССР-де

Башдан аякъ
Тутушланган
Ара мюлкге
Орналырла.
Эскиликден
«Саугъа» болгъан
Чырмауукъла,
Чирик затла
Джюз миллион
Ишчи — элли
Къолла бла
Башдан аякъ,
Бирни къалмай,
Хорлапырла.
Социалист
Рысхыла
Бир тохтаусуз
Орналырла,
Орналырла!

1. Назмуну темасын айтыгъыз.

2. Чыгъарманы назму джорукъларыш (строфа, тизгин, рифма, рефрен) айтыгъыз.

3. Назмуну кесеклеге бѐлюгюз. Алагъа ат атагъыз.

Джазыучу назмуда эл мюлкде, къалгъан джашауда къаллай джеттишим-лени кѐргюзеди?

СОВЕТ ДЖУРТУМ

Мени джуртум,
Совет джуртум,
Къурчдан кючлю
Совет джуртум,
Кенг тюзлеринг,
Тенгизлеринг.
Байды сени
Хар бир джеринг,
Фабриклеринг,
Заводларынг
Кѐбдю сени.
Токъду сени
Хар бир элинг,
Шахарларынг,
Хар бир джеринг.
Совхозларынг,
Колхозларынг,
Кенг тюзледе

Тракторла,
Комбайнла
Улуталла,
Кёбдю сени
Геройларынг,
Лётчиклериңг,
Батырларыңг;
Мийик кёкде,
Кенг хауада,
Сууукълукъда,
Бузлауукъда,
Плячинча,
Къанатлыча,
Учханларыңг,
Таукел кёлде
Кёб хорламышы
Ачханларыңг.
Совет джуртум,
Сыйлы джуртум!
Кёбдю сени
Школларыңг,
Клубларыңг,
Рудниклериңг,
Шахталарыңг,
Байлыкъларыңг,
Кенг джолларыңг.
Къууанчлыды,
Насыблыды,
Бек джарыкълды
Совет джуртда
Джашауубуз.
Партияды
Джарыкъл тийгеп
Кюшюбюз,
Нюрюбюз.

Джазыучу назмуда эл мюлкде, къалгъан джашауда къаллай джетнишим-
лени кёргюзеди?

ХОРЛАНМАЗЛЫКЪ КЪЫЗЫЛ АСКЕР

Биз сакълыйбыз, къоруулайбыз
Ата джуртну, джолдашла,
Биз аскербиз къуршча кючлю,
Ишчи-элли къарнашла.

} 2 кере

Биз аскерни кърарууна
Сыңгар аскер тең болмаз,
Джуртха ёшюн салгъан хар джау
Ууалмай бир да кълмаз. } 2 кере

Кюн чыккында, кюн батханда,
Совет джуртну чеклерин,
Биз ажымсыз сакълайбыз
Ата джуртну хар джерин. } 2 кере

Керек кюнде кепг теңизни
Балык кибик джырабыз,
Самолетда, парашютда
Къанатлыча учабыз. } 2 кере

Умут этмесин къанлы джау,
Бизден эли джер алмаз,
Къызыл Аскерни къатына
Чыртда джууукъ келалмаз. } 2 кере

Партиябыз къол кёлтюрюб
Бизге буйрукъ бергенлей,
Ууатырбыз къанлы джауну
Бизге джууукъ келгенлей. } 2 кере

Броневикле эм танкала
Гюрюлдешиб къобарла.
Ёшюн салгъан къанлы джауну
Къаушатырла, уурла. } 2 кере

Партияды биз аскерни
Къурч мизамлы алчысы,
Партияды биз аскерни
Хорламлада башчысы. } 2 кере

КЪУУАИЧЛЫ АНА

Алгъын унугъуб, энди кюн табхан
Сыйлы ана джуртун сюеди,
Насыблы ана къууаичдан толуб,
Джашын аскерге неди.

Биледи ана къызыл аскерчи
Джуртну чеклерин сакълагъанын,
Сыйлы атаны эмда апаны
Къоруулагъанын, джакълагъанын.

Терен кѳууаныб, анасы джашын
Кѳызыл Аскерге джибереди.
— Ичимден чыкѳган баламса,
Тюз бол совет джуртума! — дейди.

— Мен кѳууанама энди, балам,
Кѳызыл Аскерге барѳанынга,
Эркин совет джуртну кѳорууларса,
Терен ангынг эм кѳарыуунг бла.

Джуртха кѳол узатса кѳанлы,
Кѳюйдюрюрге, ачы уурсал
Ахырѳа дери совет джуртума.
Джанынгы да аямай турурса.

Сен борчлуса Ата джуртунга,
Джокѳду кѳб айтырым, кѳб дерим.
Сен борчлуса Ата джуртуунгу
Джигитча сакѳларѳа чеклерини.

Алгын унугѳуб, энди кюн табхан
Сыйлы ана джуртун сюеди,
Насыблы ана, кѳууанчдан толуб,
Джашын аскерге иеди.

1. Кѳызыл Аскерге чакѳырылѳан джашына анасы кѳаллай борч салады?
2. Уллу Ата джурт кѳазауатда бизни совет тиширыуланы джигитлик этгенлерини юсюнден хапар айтыгѳыз.

ТЕХНИКА

Темирден ат, ѳгюз этген,
Узун джолѳа кѳысха джетген,
Кѳб минг джылпы озуб кетген
Техниканы кючу тюлмюд?

Джерден учуб, кѳкге джетген,
Тауну, тюзню барын сюзген,
Чабакѳ кибиѳ, сууну джюзген
Техниканы кючу тюлмюд?

Хар бир затны эбин берген,
Мюлкге джолну ачыѳ керген,
Ишчи халкѳѳа саугѳа берген
Техниканы кючу тюлмюд?

Колхозлагѳа трактор джекген,
Самолѳтда учуб кетген,
Рысхыны да мелхум этген
Техниканы кючу тюлмюд?

Техникабыз бизни джуртда
Дженгил ѳсед алѳа уруб,
Хар шахарда, элде да
Тюрлю-тюрлю мотор кѳуруб.

Совет Союз бир кюч болуб,
Ол джангы джашау ишлейди,
Джангы усталыѳ эм техника
Бизни джуртну кючлейди.

Техникагъа юренирге
Партиябыз борч салгъанд,
Аны уллу магъанасын
Ишни суйген миллет алгъанд.

Акъял бериб, кюрешиб биз
Хар бир усталыкъ алайыкъ,
Уллу болгъан СССР-де
Мийик техника салайыкъ.

Техника бла биз кюрешиб,
Таша затланы ачабыз,
Табигъатны байлыкъларын
Урунганлагъа чачабыз,

Ол ишни биз СССР-де
Артха турмазбыз, этербиз,
Болгъан къралны озуб кетиб,
Мийик техникагъа джетербиз.

1. Автор техниканы кючюн не мадарла бла суратлайды?
2. Бизни къралгъа техниканы ёсююню къаллай магъанасы болгъанды?
3. Техникада бююнню джетимлерибизни хапарын айтыгъыз.

САБАНЧЫ БЛА ТЕМИРЧИ

Т е м и р ч и: - Мени шохум сабанчы,
Сени аллынга къарарма,
Сыниган-чыкълан
затынга

Бир да эринмей
джарарма.

Сабан сюрюр кёзюуге
Тырнау, плуг берирме,
Хар керекге джараргъа
Къучагъымы керирме.

С а б а н ч ы — Эй, кърнашым,
темирчи,
Сабан, бачха сюрюрме,
Не эринмей, не талмай,
Сабан ызда джюрюрме.

Сен ишлеген сауутла
Джерден хайыр алырла,
Эринчекле, хомухла,
Къуппа-къуру кълалырла.

Т е м и р ч и:—Къаладжюкле,
тырнаула
Меңде ишлениб битерле,
Сеннге керек кёзюуге
Сабан ызгъа кетерле.

Деменгили джарашыб
Ишге къарыу берирле,
Сабап, басха ызыгы
Тизгин болуб сюрюрле.

С а б а н ч ы:—Эки къарыу бир
болуб,
Джерге кючно салырбыз,
Урунуу кючюнден
Мюрзеу битиб алырбыз.

Сен да, мен да, эй, шохум!
Джигер, джигит болайыкъ,
Социалист рысхыгъа
Тамам кёлню салайыкъ.

1. Назмуну идея магъанасын айтыгъыз.

2. Бу назмугъа ушаш диалог форма бла джарашдырылгъан къайсы къарачай поэтни къаллай назмуларын билесиз?

3. 8-чи класда Акъбайланы Исмаилны «Оракъ бла Чёгюч», Къаракетланы Иссаны «Сельмаш завод», «Колхоз джыр» деген, д. б. назмулары бла шагърей болгъанбыз. Аланы джангыдан окъуб, эсигизге тюшюрюб, Бостанланы Хасанны назмусу бла тенгleshдириб, «20—30 джыллада къарачай поэзияда социалист индустриализацияны темасы» деб сочинение джазыгъыз. Сочиненде Къаракетланы Иссаны, Бостанланы Хасанны, Батчаланы Абдул-Керимни назмуларындан алыныб, бу тюбюнде айтылгъан назму юзюкле бла хайырланыгъыз, магъаналарын ачыкълагъыз:

1. Эл мюлкюне машинала кзуурма,
Тюзге, таугъа, хар джерге джетдирirme,
Социализмге барып бирден тебдирirme,
Ишчи бла эллини ара джибин
Юзюлмезлик кърч темирден ишлерме.

(Къ. И . «Сельмаш завод»)

2. Сен да, мен да, эй, шохум,
Джигер, джигит болайыкъ,
Социалист рысхыгъа
Тамам кёлню салайыкъ.

(Бост. Х. «Сабапчы бла темирчи»)

Батчаланы
Абдул-Керим
(1902—1935)

Батчаланы Ахияны джашы Абдул-Керим 1902 джылда туугъанды. Ёртенланы Азрет, Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут джазгъан кёзюде джазыб тургъанды ол.

Абдул-Керимни 1929 джылда басмада биринчи чыкгъан назмусу «Джангы заводха» деген назму болгъан эди (энди ол назмуну аты «Сельмашды»). Аны «Ахмат-Батыр» деген пьесасы къарачай литературагъа граждан къазауат бла Совет властны салыуну юсюнден биринчи чыгъарма болуб къошулады.

Абдул-Керимни таныгъан, билген адамла Ахмат-Батырны ролюн Абдул-Керим кеси алаамат ойнагъан хапарын айтадыла. Бу тема Абдул-Керимни пьесасындан сора къарачай литературада уллу прозагъа кёчюб, энди граждан къазауатны, Къарачайда Совет властны салыуну юсюнден Къобанланы Дагирни «Таулада таууш» деген романы чыкгъанды.

1934 джылда Совет джазыучуланы А. М. Горькийни инициативасы бла джыйылгъан I съездине къарачай джазыучуладан Абдул-Керим делегат болуб барады.

Абдул-Керим совет къуллукъда ишлеб турады. Гитче Къарачай райисполкомну председатели болуб да ишлегенди. Батчаланы Абдул-Керим 1935 джылда ёлгенди.

БАШЛАДЫМ

Бу назмуда Батчаланы Абдул-Керим патчахлыкъны заманында халкъ унугъуб, къарангылыкъ джашаудан, артыкълыкъ джетнуден башын алалмай тургъанлай, Октябрь революция халкъны джашаугъа кёзюн ачыб, эркинликге чыгъаргъанын, джанхлликни ташлаб, билим алыб башлагъанын суратлайды.

Тилини байлыгъы, суратлаугъа чемерлиги бу назмуну магъанасын толу ангылашдырады.

БАШЛАДЫМ

Къат-къат темир сынджырла	Залимлени къууду да,
Бугъоулаб туруб, джерни	Халкъгъа тенгликни ачды.
Басхан къб къыйышлыкъла	Кюнню джарыгъын кёрдоле
Талдыра эдиле белни.	Къарау сокъур кёзлерим,
Тюрлю-тюрлю къоркъуула	Сёлшиб джууаб бердиле
Аздыра эдиле кёлню,	Тугулуучу сёзлерим.
Къараңгы дин окъуула	Ол вулкан тауланы чачыб,
Кёзлерни байлаб глин.	Кёб хазнаны ташлады,
Вулкан чыгъыб урду да,	Джахил башым аязыб,
Тот бугъоуланы чачды,	Дунияны эслеб башлады.

1. Октябрь революциягъа дери халкъ къаллай болумда джашагъанды?
2. Октябрь революция урунган халкъны къаллай болумгъа чыгаргъанды?
3. Бу назмуда джазыучу кимни юсюнден айтады?
4. «Темир сынджырла», «вулкан» деб келген сёзлени къарай аңгылайсыз?
5. «Вулкан тауланы чачыб, кёб хазнаны ташлады» деген сёзлени, кесигиз аңгылагъанча, магъаналарын айтыгъыз.

СЕЛЬМАШ ЗАВОД

Абдул-Керим бу назмуда бизни къралны ёсюб баргъанын, индустриализацияны кючу бла эллиге джарауду эл мюлк машинала джиберилиб башлагъанын, Сельмаш заводну кючюн, ариулугъун, урунганланы аңа къууанганларын кёргозеди.

СЕЛЬМАШ ЗАВОД

Узакъ джерден къонакъ болуб келгенме,
Актылымы санга толу бёлгенме,
Талпыб келиб тюрсюнюнюгю кёргенме,
Туугъан джуртумча сени сийгенме.

Айтчы, кимди санга ушагъан дуняда?
Джюз-джюз эшик сенден бери ачылыб,
Джюз-минг саугъа сенден халкъгъа чачылыб,
Сени юсюнге джюз-минг ишчи басыныб.

Джюз-минг терезеле джарыкъ берелле,
Сени кёрюрге къб къонакъла келелле,
Хар бир кёрген уллу акъыл бёлелле,
Кемсиз ариулукъну сенде кёрелле.

Миллетлени арасында олтуруб,
Шахар болуб кенг таланы толтуруб,

Тамырларынг джерге терең орналыб,
Хар бир санын кӱрч темирден кӱралыб.

Сени отунгда темир тишлик тишлениб,
Къанын-джанын шыбладан ишлениб,
Бутунг-къолунг темир терекден,
Ӕлом джокъду, сен кенгдесе Ӕлмекден.

Иш ишлейсе, усталыкъга тюшюнӱб,
Хар бармагынг бирер ишни бишириб,
Ишинги бегимли, ашхы тындырыб,
Душманланы джюреклерин сындырыб.

Миялала кӱршалаб бютеу юсюнӱб,
Махтаулу ишлей усталыкъ ишинги,
Джашайса табыб кӱууанч юлюшюнӱб,
Энди манга таныт сен кешинги.

— Да, айтайым хапарларымы санга,
Ишлемейме къазауатха, не къаннга,
Америка тенг болалмаз ма манга,
Мюлк тюлме халкъ къыйынын ашагъаннга

Мени ием — тӕнге чӕгюч ургъанла,
Берч къоллула — фабрик, завод кӱургъанла,
Джерге урунуб, сабанланы оргъанла,
Ара мюлкню машинасын бургъанла.

Хазналаны чыгъарама тауладан,
Толтурама халкъны алтын саугъадан.
Кенгиге ачама тенгликни джолларын,
Кӱрутама залимликни къолларын.

Атла, ӕгюзле ишлеб болат темирден,
Барысны азыкълары бензинден,
Халкъга ашны чыгъара джер тюбюнден,
Джюз-минг адам файда алгъан хар бириден.

Тау тюбюнде артха къалгъан эллеге
Артыкъ да бек акъылымы бӕлеме,
Къадыр, эшек джюрюючю джерлеге
Темир атла, кӱрч ӕгюзле береме.

Колхозчула ишлесинде эришиб,
Кӱрч атланы юслерине минишиб,
Саугъалай турама аланы барын,
Бай этсинле ала да колхозларын.

Ала алкын джангыдыла, джашдыла,
Эски мюлкден онглудула, башдыла.
Айт сёзюмю, сеннге аманат салама.
Мен алагъа къайгырыулу анама,

1. «Сельмаш» заводха къонакъ болуб келген аны ариулугъун, уллулугъун къалай суратлайды?

2. Къонакъны сорууна «Сельмаш» завод къаллай джууаб береди. аны эл мюлкге не хайыры тиеди?

3. Назмуда бетлеулени табыгъыз.

4. Назмуну азбар этигиз.

КЪЫЗЫЛ АСКЕР

Джер джарылыб,
От чачылса,
Бир къоркъуу салмаз.
Сау дунияда
Бир Аскер да
Бизге тенг болмаз!

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз.

Ленинизмни
Къазанында
Къайнаб бишгенбиз.
Партияны
Къурч джолунда
Туууб ёсгенбиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Сууда джюзюб,
Джерде джюрюб,
Тобла атабыз,

Къушла кибики,
Кёкде учуб,
Отла чачабыз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Эркинликни
Байракъларын
Алгъанбыз къолгъа,
Келсин бери
Къаршчы турлукъ
Биз баргъан джолгъа!

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Тучдан окъла,
Къурч къылычла
Байлаб биз белге,
Дуния залимликни
Эзиб,
Кёмебиз джерге.

Қыан ичиучю
Қалиталны
Ташладыкъ джолдан,
Тенгликни
Қызыл байрагъын
Иймезбиз къолдан.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Таула кибиқ
Толкъунланы
Джарыб джюзебиз.
Турналача,
Қыурч къушланы
Кёкде тизебиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Крейсерлени,
Танкаланы,
Джолун кесгенбиз,
Залимликни
Тас этгенле
Ма биз аскербиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,

Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Атлы, джаяу
Ыхтырылмай,
Джаугъа киребиз,
Қыанлыланы
Чегибизден
Кенгнге сюребиз.

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Капиталны
Тот бугъоуун
Эритдик, чачдыкъ,
Джарлы-джалчы,
Орталыкъгъа
Биз тенглик ачдыкъ,

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Бу берилген
Эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Қызыл
Аскерлени
Аскер хорламаз!

Бу джырни макъамы бла джырларгъа юренигиз.

«АХМАТ-БАТЫР» ПЬЕСАНЫ ЮСЮНДЕН

Батчаланы А.-Керимни беш актлы «Ахмат-Батыр» деген пьесасын граждан къазауатны бир кесегин, Совет власть джангы къурала айланган джылланы, революцияны кёрюб болмагъан

кѡауум (байла, бийле, моллала), хыйлалыкъланы да, ётюрюк-лени да этиб, динни, сатлыкъ адамланы да болушдуруб, урунган халкъланы алдаб, Совет властха кършчы чыгъарыргъа умут этгенлерин кёрюзеди. Акъ офицер Хамзат, кѡагъытчыкълала (листовкала) джазыб, ол кёзюуледе контрреволюционерле айтыучу ётюрюк хапарланы джаяды: «Большевик» «Уллу ёгюз» дегенден чыкългъанды, джашаулары хайуанланы джашауларына уша боллукълду, ала ата, ана, эгеч, кърнаш деб биллик тюлдюле; ишлеялмагълан къртланы отда кюйдюрлюкдюле, сабийлени бишириб, Къытайгъа ашырлыкълдыла; кълатынынг, кълзыныг да ортагъла салышыкълды», — деб алдайды.

Халкъланы джаулары: бай Хаджи-Мырза — хыйлачы, бетсиз, джалчыны терисни кълбаргълан, кълызгъланч, джалчыны джалын бермей байыныргъла излеген ит адам; аны джашы акъ офицер Хамзат — кир ишетли, адамгъла кечмеклик салмагълан, мурдар джюрекли адам; афенди Хызыр — эки бетли, джыртхыч, «Кимден не табайым» деб тургълан осал зат.

Аманлыкълчы адамла бир кир ишден тартыныкъл тюлдюле. Кеслерине таб тюше, бир адамны да аямайдыла. Къламгълут бай, ачхагъла кесни алдатыб, кърнашындан туугълан Ахмат-Батырны акълагъла тахсасын бериб тутдурады.

Бу джауланы барын да джарлыны, джалчыны джашы Ахмат-Батыр хорлайды. Ахмат-Батырны автор эзилиб тургълан джарлы халкъл ючюн джанын аямагълан адам болгъланын кёрюзеди. Муну джигитлиги, терен акълыллылыгълы, кючю, хар неге дженгил, тюз оноу эте билгени, джарыкъл халиси, кюркълууну кёлюне келтирмегени — бары да тутхан ишине тамам кёлю, джюреги бла ийпаныб, ол ишин кълаты тутханындан чыгълады. Ахмат-Батырны сълфатын джазыучу таурухдагълы тулпарлагъла ушатханды.

Иъесаны завязкасы — Ахмат бла эки джалчыны, Тыпчджатмаз бла Ипачыкълны, джарлы халкългъла азатлыкъл ючюн тохтамай кюреширге ант этгенлери.

Андан сора кёб тюрлю затла боладыла. Ахмат Хаджи-Мырза байны юйюне тюшеди. Анда уа революциягъла кършчы кюреш хазырланады. Столпу джанында Хаджи-Мырзаны джашы акъ офицер Хамзат олтуруб турады. Кълатында столда акъ аскерге болушургъла хазырланган ачха кълалау, Совет властха бек аман, ёппе-ётюрюк сёзледен джазалгъланын джазыб, халкългъла джаяргъла деб Хамзатны хазырлаб тургълан исьмосу. Ахматны атасы тобукъланыб, баш уруб, кёзюнде джыламукуллары бла, Ахматха тийме, ёлтюрме деб Хамзатдан тилей турады. Хамзат а, джийиргеннен халда, Ахматны атасына: «Аллахны тонгузгъла ушагълан кълулу, тонгуз кълылча, бит сакъланынгы манга нек ышыйса!» — деб тюртюб джибереди. Ахматны атасы джыгълылады. Ахмат, акълындан чыкългъланча, тамам

ачулашыб, Хамзатха атылады. Аны ёлтюрюб, столда ачхаланы джарлылагъа деб атасына береди. Ёлген Хамзатха кесини тонун кийдириб, столгъа чёкдюреди, «Тейри, атамы сакъалындан эсе, мени тонумда кёб бит болур, алай болса да, къайгъырмаз, бир кие тур», — деб, кеси Хамзатны кийимлерини кийиб, эм иги атына да мишиб, элден чыгыб кетеди.

Бютеу ючюнчю бёлмеде кюлкюлюк джерлери драмалыкъла бла аралаш келедиле: кийинниу, таныу, танымагъан, адамланы, киши билмей тургъанлай, бир джанындан чыгыб квалгъанлары. Акт Хорасан деген джарлы къатынны юйюнде болады. Той этерге джашла, къызла джыйыладыла. Ахматны табар ючюн, акъла джарлыладан адамланы тутадыла. Джарлыланы ёлтюртмез ючюн, Ахмат кеси келиб кваллыгъын биледиле. Ол келеди, алая бусхулчукъгъа чырмалгъан алманы бомбады деб кёргюзюб, аланы кьоркьутады. джарлыланы кьутхарады. Акъла, Ахматны тутарыкъларындан тюнгюлюб, аны атасыны кьарнашы Къамгъут байны ачха бла терилтиб, Ахматны тутдурурча этедиле. Къамгъут, Ахматны тахасын бериб, ычхымазча, кеси сыртындан агъач бла уруб, джыгъыб, акъланы кьолларына тюшюреди.

Ахматны кьолларын байлаб, арт сёзюн айтдырыб, ёлтюрюрге кьабыргъагъа сюейдиле.

Бу кёзюуде Хаджи-Мырзаны джумушчу къызы Лейла, Хаджи-Мырзаны къызыны кийимлерини кийиб, кесин танытмай, чабыб келеди. Ол, кесин Хаджи-Мырзаны къызыча этиб, акълагъа аны кьарнашы Хамзатны ёлтюрген Ахматны тутханларына уллу бюсюреу этиб, кьууаныб, ёлтюрлюкlege, рюмкалагъа кьуюб, аракъы береди. Ала аракъы ичген заманда Лейла Ахматны кьолларын бошлайды. Ахмат бу джол да кьутулуб кетеди. Халкъны болушлугъу Ахматны кьутхарыб, кьарыу бериб барады.

Бешинчи бёлмеде акъла, башларына не мадар этерге, кьалай кьутулургъа билмей тургъанлай, Ахмат Къызыл Аскер бла бирге келиб кьалады.

Пьеса «Къызыл Аскер» деген джыр джырланыб бошалады. Пьесада кюлкюлюк затла бла керти джигитлик ишле аралашдыла. Кюлкюлюк зат Тынчджатмаз бла Нанчыкъ деген джалчыланы юсю бла кёрюнеди.

Пьеса Хаджи-Мырзаны джалчысы Тынчджатмазны кесини кыйынлыкъ джашаууну юсюнден джырлай тургъанын кёргюзюб ачылады.

Билмей тургъанлай, ол бир алакат тонтаба ды, кьууаныб, зыккылларыны юсю бла ол тонну кпеди. Къынн джылынган дегенин не болгъанын Тынчджатмаз биринчи сынады. Алая Даулет тонну сыйырыб алады. Тынчджатмаз не къаты тилесе да, тонну анга бермейди.

Бай кетгенден сора, аны Нанчыкъ деген джалчысы келеди.

Ол Хаджи-Мырза байны кызы Зайнебни адамлыгы, джумушакълыгы ючюн суйген хапарын айтады. Тынчджатмаз анга: «Сен аркъашы алай джерге атханса, аркъанынг тюз тюше да, туталмайса сен аны»,—дейди. Даулетни алакат аджирге мингенин керюб, Тынчджатмаз аджирни тамам махтаиды. Нанчыкъ, анга кесин дженгдирмей, иесини кёк аджирин махтаргъа къалыб, экиси да бир-бири бла даулашадыла. Ала уруша тургъанлай, Ахмат-Батыр келиб, алагъа айыб этиб, асыры телиден, къарангылыкъдан байланы «маймуллары» болуб къалгъанларын айтады. Ахмат алагъа эс береди. Адамла сыйларын келтюрюрча, къаллай адамла болургъа кереклисин ангылатады. Андан сора ючюсю да алайда байла бла тохтаусуз кюреширге ант этедиле.

АХМАТ-БАТЫР

(Пьеса)

БИРИНЧИ БЕЛМЕ

Ал джабыуда ойнагъанла:

Даулет, байны джашы, 25 джыл болгъан.
Тынчджатмаз, аны джалчысы, 14—15 джыл болгъан.
Джуртубай, Тынчджатмазны атасы, джалчы киши.
Нанчыкъ, джалчы джашчыкъ, 15—16 болгъан.
Ахмат, джалчылыкъда айланган джигит джаш, 25 джылда.

(Джабыу ачылады.)

(Тынчджатмазны юсю-башы, адам къоркъарча, бек аман, бети кир-малланы кюте келгенча эшикден киреди).

Тынчджатмаз. Дай-Дай! Аман худжу къаллыкъ, джау сюрлюк, гяурну маллары! Сизден къутулур бир кюн къачан тууар манга? Ол кюн да бир тууар эсе уа? *(Ах, деб ахсыныб, бу джырчыкъны джырай башлайды.)*

Ёксюз болсанг, тынчыкъ джашау къайда?
Тёкген джыламугъунг бермей файда,
Ашаб ашдан къарнынг тоймай,
Кече-кюн да ишле, хайда-хайда!
Джазыкъсыныр кишинг болмай,
Къыйынлыкъгъа чыдай, тёзе саным,
Бетимде болмай нюрлю къаным.
Ити бла бирге ашаб,
Ма былайды джашауум бла халым,
Кече багушда джашаб,
Белге дерн къарны джырыб саным,
Арыб, талыб, кюнден джетсе джаным,

Дагыда итдеи туугъан атым,
Бир адамгъа болмай хатам,
Ма былайды джашауум бла халым.
Кюндюз кютсем, кече сакълаб малын,
Ол а не аз да кыйнамай джанын,
Джекгенини бермей джалын,
Бойнун кесмей, ичиб къанын,
Аны бла тойдурады къарнын.

(Бу джырчыкъны айта келиб, тюзде бир ариу тон табады.)
Ма, аллах берди бишген аш! Муну кийсем, юсюм бир джылыныр. *(Джашчыкъ тонну юсюне къаблайды. Эшикден, юсю джасанма, бойнунда башлыгъы, къолунда къалчиси бла, Даулет киреди.)*

Даулет. Къойланы орус джерге элтиб нек тойдурмагъанса?

Тынчджатмаз. Да орус джерге элтмей тойдурсам, боллукъ тюмюдю? Анда къазакъла тутуб тѳлеу алсала, биягъы сен мени джалыма тергеб къоярыкъ эдинг!

Даулет. Ай сен джанынгы алгъын къолунга, хар къуру джалым-джалым деб тура эсенг. Гяурну къатында туруб, кюнде бир къара сом заран салмасанг, диннге сакъатды деб афендини ауаз бергенин эштмегенмисе?

Тынчджатмаз. Да ол къадар межгитге ийгенинг бла, ауаз эштмей а не этерикме?

Даулет. Тейри, бери айланыб джууаб этмезсе! Уруб тишлеринги ауузунга къуярма. Муну къайда табханса?

Тынчджатмаз. *(Къууаныб.)* Тюзде табханма, Даулет! Кие-кие зауукъ этерикме. *(Даулет, тонну тартыб алыб юсюне къаблаб, тѳгерегин сынаиды.)*

Даулет. Къойланы ары орус джерге элт да иги тойдур, къазакълагъа тутдурсанг, эштмедим деме. Бу тонну табханынги кишиге айтсанг, джанынгы алырма! Мен тууарчылагъа къараб къайтайым *(Даулет кетеди.)*

Тынчджатмаз. Е-е-ей! «Бай дуня малдан тоймаз! Харам хакъды деб киши хакъын къоймаз!»—деб ма муну ючюн айтхан болур эдиле. Мен а, кюндюз юсюме буз бузлаб, аны малларын кютюб, кече аны джумушун этиб, дагыда къарда анга стауат сакълай, оллахий, бузджюрек болгъанма. Энди мен кесим табхан тонну манга къойса, муну тонлары худжусуна къаллыкъмы эди? *(Даулет кириб, муну таба къарамай кетиб тебрейди.)*

Тынчджатмаз *(аллына чабыб.)* Даулет! Кече, кюн да сууукъда айлана, оллахий, бузджюрек болгъанма, кел, аллах ючюн, ол тонну манга бер! Мындан озсам, къымыжа болуб къалама.

Даулет. Не тонну?

Тынчджатмаз (*экибиз да тонну бирге табхан эдик десе, Даулетни кёлю джумушар деб умут этиб.*) Ма биз бняггында бирге-бирге бардыкмы?

Даулет. Бардык.

Тынчджатмаз. Да ол тонну табыб алдыкмы?

Даулет. Алдык.

Тынчджатмаз. Да бер аны манга!

Даулет. Нени?

Тынчджатмаз. Тонну.

Даулет. Не тонну!

Тынчджатмаз. Ас-та-а, бу... бу адамгъа къара, биз эки-биз бняггында бирге-бирге бардыкмы?

Даулет. Бардык.

Тынчджатмаз. Да ол тонну табыб алдыкмы?

Даулет. Алдык.

Тынчджатмаз. Да бер аны манга!

Даулет. Нени?

Тынчджатмаз (*ачуулыныб.*) Ма ол мен тюзде табхан тонну!

Даулет. Аны бермем, башынга берирме. Къойланы орус джерге элт да тойдур деб мен пенча айтханма санга. Сизге къамчи тиймесе, сёз ангыламайсыз! (*Тынчджатмазгъа къамчи бла кериле, Даулет кетеди.*)

Тынчджатмаз. (*Даулетни ызындан кеси кесине.*) Ах, иги сагъан, сени уруб, эшекни джатдыргъанча, бир джатдырыр эди! Ай сени ол киши хакъдан тоймагъан къарнынг узунуна бир джарылсын! Арабий, бу залымликден къутулур бир дуния тууармы экен бизге?!

Джуртубай, юсю-башы бек аман, кьолунда таяггына таяны, эшикден киреди.

Джуртубай. Джашым, не болгъанды, нек чамлапаса?

Тынчджатмаз. Тюзде бир иги тон табхан эдим да, киши хакъдан тоймаучу Даулет алды да кетди.

Джуртубай. Къоркъма, джашым, мен барсам, тыяллыкъ болмаз, барыб, ариу айтыб, алыб келейим, аны ол тоннга къараб тургъан заты джокъду (*кетеди.*)

Тынчджатмаз. Энди мени атам, мыллыкны сакълангъан айюча, тёрт джанын талай тургъан Даулетден тонну аллыгы керти болурму? Ай, Даулет алай сау ашасын рысхысын, аны анга не берир, ёлген кьойну мыллыгын итге бермеген Даулет адамгъа джукъ берирми? (*Джуртубай, кьулакъ джанындан да кьолу бла тутуб, кьайтыб киреди.*)

Тынчджатмаз. Атам, бердими тонну?

Джуртубай (*мыдахиракъ*). Берди, балам, берди!

Тынчджатмаз. Да кьайда, берди эсе?

Джуртубай. Ма кзулакь джаныма берди!

Тынчджатмаз. Тохта, атам, ургъанмы этди? Ай палатдаи туугъан дегин! Не палахына да тѳезейим, къарт атамы туйгенине уа къалай тѳезейим?

Джуртубай. Къой, балам, къой! Аланы эталгъан залимликлери джанларына кзуругъан бир дунияды. Биз да ѳлмесек, бир кѳзюулери келир.

Тынчджатмаз. *(мыдахланыб.)* Бар, хариб, атам, бар! Мен ѳлмесем, алагъа аны кзурутмам. *(Экиси да кетдиле, бирси эшикден юсю-башы бек аман, адам къоркъарча, бети кир, сюрюу кюте келгенча, джырлай-джырлай, Намчыкъ киреди.)*

Намчыкъ.

Ай ариу Зайнеб, мен сени кзараб кѳргенди,
Мени джюрегиме сен бу кыйыгъ накына бергенди,
Акъялым къалгъанды мени ташха-таугъа джайынаб.
Арабий, къоярламы эке ариу Зайнебден апарыб?

(Эшикден Тынчджатмаз киреди.)

Тынчджатмаз. Кзара-кзара джууугъума! Бу сыфатынг бла, сен дамы сюесе Зайнебни?

Намчыкъ. Да-а, тейри, Тынчджатмаз! Мен билгенча, Зайнебни сен билсенг, башха болмай, акъялынгдан чыгъар эдинг.

Тынчджатмаз. Дунияда игиле, ариула кѳб да болурла, алая бу сыфатынг бла санга бири да турсунмаз, ансы.

Намчыкъ. Мен ант этеме Зайнеб мени суйгенине!

Тынчджатмаз. Къой, Намчыкъ, къой! Энди Хаджи-Мырза сени, эшекни джекгенча, джегиб, кзызын берлиги джокъду, байла джарлылагъа ийлыгыучуларына бек билесе.

Намчыкъ. Хаджи-Мырза антсызды берсе. Зайнеб кеси келсин ансы. Зайнебни уа мен санга хапарын айтайым! Бу джаз Зайнебни атасы Хаджи-Мырза бла аны джашы Хамзат ат арбала бла юйге кетдиле, мен да, белнме дери батмакыны джырыб, ѳгюз арба бла ызларындан бардым. Арбаны къотарыб бошаб, бау аллында ѳгюзлеге аш сала тургъанлайыма, акъ бетинден, толгъан айча, джарыкъ ура, ышаргъаны, кюн тийгенча, джерни джылтырата, Зайнеб салыб келди да: «Джашчыкъ, хариб, юсюнг, башынг да аманды, битинг, сиркенг да болур», деб манга кѳб ариу сѳзле да айтыб, быланы атама кѳргюзме, деб бир кѳлек да, бир сапын да берди. Ай сен аны бир кѳрге эдинг: чыммакъ акъ мангылайыны юсюнде тогъай тартхан кзара къашлары, аны тубюнде кюле тургъан дугъум-ала кѳзлери, бетине кѳлекке эте, узун кзара кирикклери. Ах-х! Не этейим, Зайнебим!

Тынчджатмаз. Къой, Намчыкъ, къой! Аркъашы тюш-

мезлик джерге силдеме. Мен санга хапарны айтайым: Даулет мени атамь тьюгенинде, биз аладан кетдик.

Нанчыкъ (гузаба.) Джалыгъызыны бердими?

Тынчджатмаз. Аллах алай саурукъ берсин алагъа! Бермедиле.

Нанчыкъ. Да, энди уа?

Тынчджатмаз. Да, энди уа Хаджи-Мырзалагъа джалгъа джарашдыкъ. Мен Хамзат абчарны атчысы боллукъма. Зайнебни уа Даулетге бередиле дейдиле. Даулет, юйге союм-согъум да ашырыб, кеси да Къарабах аджирге миниб, кёкде баргъан къуш кибик, юйге айланьб кетди. Ай сен ол аджирни кёрге эдинг, дуняшы башында андан ариу, андан джигит бир мал болмаз.

Нанчыкъ. Да, Хамзатны Чыгырджалы анданмы аманды?

Тынчджатмаз. Къой, къой, къайда къотурну да Къарабахха тенг этиб айланма!

Нанчыкъ. Тейри, сени Къарабахынг Чыгырджалгъа джетмез!

Тынчджатмаз. Тейри, джетген къой, башы бла да атлар!

Нанчыкъ. Тейри, атламаз!.. (Эришедиле.)

Тынчджатмаз. Тейри, сукинсинчик, тейри, тейрини кёб айтмазса, уруб тишчиклеринги ауузунга къуярма!

Нанчыкъ. Тейри, джууугъум, сукинсиннге уа джетме, сукинсинни кёзюнге кёргюзюрме! (Сермеб джагъасындан алады.)

Тынчджатмаз. Уурса дейме?

Нанчыкъ. Ауузунгу тыймасанг, ургъанын да кёрюрге! (Джагъалашадыла. Эшикден, юсю-башы бек аман, Ахмат чабыб киреди, бир-биринден айырады.)

Ахмат. Ах-а-а, джашла! Не юлешесиз? Нени юсюнден кюрешесиз?

Нанчыкъ. Ол манга сукинсин дегенди.

Тынчджатмаз. Къара! Сен эдинг да алгъын сукинсин деген, тейри, уруб джатдырма (бир-бирине чабадыла.)

Ахмат (хыныракъ.) Сабыр эт, айюнге! Не болгъанды, айтгызыз бери?!

Нанчыкъ. Хамзатны дуня билген Чыгырджал аджирин Даулетни аман Къарабахы озар деб, мени бла эришеди.

Тынчджатмаз. Огъай, озмаз, де да сен бир ант эт!

Ахмат. Ай-ай-ай! Тохта, энди ол эки байны аджирлери ючюнюм кесесиз бир-биринги? Ай джазыкъла, ёмюрюгюзде бир кирсиз кийим киймей неда бир кирсиз орунда тынчайыб джатмай, юсюгюзню бит, сирке, кир кесиб, сиз къурагъан маллада ала керилиб ойнайдыла, сиз да аланы маллары ючюн бир-биринг бла союшасыз. Тынчджатмаз деб нек аталгъанды санга?

Тынчджатмаз. Да кече, кюн да тынчаймай ишлегеним ючюн атагъан болурла, ансы билмейме.

Ахмат. Сен а кече, кюн да ишлемез эдинг хариб, ала иш-летедиле ансы. Кюндюз ингирге дерн юсююзге буз бузлаб, аланы малларын кютюб, кече да аланы джумушларын этиб, да-гъыда къой бауну башында «Алоко» къатыш сакълаб, санлары-гъыз джел ауруу табыб, ма ол малланы алагъа сиз, дагъыда сизни кибиб джарлыла, джалчыла къурагъандыла. Бери къа-рачы, неге ушайды сени тюрсюнюнг! *(Хурджунундан кюзгюню алыб, Нанчыкъгъа тутады.)*

Нанчыкъ. Ол маймулмуду? *(Кюзгюде кесини тюрсюнюн кърюб, артына къачады.)*

Ахмат. *(Кюлген да этиб.)* Ха-ха-ха, ма ол сен маймулгъа ушатхан сени тюрсюнюнгдю, къарачыгъыз бери! Ма, харибле, сиз былай-былай байла джеге болуб турасыз *(экиси да къркуб къарайдыла.)*

Нанчыкъ. Тейри, ма ол эрши мен эсем, Зайнеб манга уа келмез *(башын къашый, бир джанына бурулады.)*

Ахмат. Тохта, Зайнебен сен да умутлумуса?

Нанчыкъ. Да-да, тейри, суйген а этеме.

Ахмат. Алай эсе, эндиден сора байланы маллары ючюн бир-биринг бла туююшмей, байла бла туююшюучю болсагъыз, Зайнеблеге да бир оноу болур. Энди келигиз, аны къояйыкъ да ючюбюз да ол ёксюз джашчыкъны бир джырлайыкъ. *(Джырлайдыла.)*

Ёдлюе атам, анам,
Къалдым джашлай атылыб,
Табылмай саулукъ, салам,
Джалчылыкъгъа сатылыб.

Ёмюрюм кетди джалда,
Хар заман ишим малда,
Мекямым бузда, къарда,
Къайда кеч болса, апда.

Ёксюзлюк кыйынд къалай,
Джашауум, халым ма алай,

Джылларым кетди талай,
Тарала эм джылай.

Къыйыплыкъ манга джолдаш,
Болмайын эгеч, къариаш,
Юсюм сууукъ, къарным ач,
Джалам аякъ, джалам баш.

Ах, кимге джалынайым,
Мен кимге джалбарайым,
Бу кыйшы боранлада уа
Къайда кече къалайым?

Ахмат. А-х *(ахсынады)*, къркмагъыз, джашла! Бизни арбазда да этилир бир той, къуру да бизни алай джегиб тур-мазла. Энди Совет власть деб бир зат чыкъгъанды. Джер ие-леринден джерлени сыйырыб, джержизлеге, урунган халкъны къолуна береди. Байланы, залимлени оноудан кыстаб, джар-лыладан, джалчыладан хар бир оноуну башына оноучула сала-ды. Энди бегим къагъыт этмей, байла джалчы этер амаллары джокъду, айырдыгъызмы?

Н а н ч ы к ъ. Салат властмы дединг? Аны бла сора ол бегим кѡагъыт дегенинги айыралмадым.

А х м а т. Айюнге, Салат власть тюл, Совет власть дейме! Ленин деб акъыллы адам чыкыгъанды. Аны башчылыгыы бла Коммунист партия деб бир кѡауум кѡуралгъанды, ала, ишчи халкыгъа башчылыкъ этиб, дунияны башындан залимликни — адам адамны джегиу адетни—тас этиб, дуниягъа тенглик, тюзлюк саладыла, ма ала чыгъаргъан оноугъа Совет власть дейдиле. Бегим кѡагъыт дегеним а: бай, джалчы джарашдырлыкъ болса, алгъынча болмай, алгыы бурун джалын белгили этиб, юсюне-башына кийим бериб, хар ийыкъдан бир кюнню солутуб, тюерге, уругъа аз да эркинлиги болмай, ма быллай кѡагъыт джазыб бегим этедиле, анга айтама, айырдыгызымы энди?

Т ы н ч д ж а т м а з, Н а н ч ы к ъ. (*Экиси да кѡууаныб, бѡрклерин ёрге-ёрге атыб.*) Айырдыкъ, айырдыкъ, айырдыкъ!

Т ы н ч д ж а т м а з. Ахмат, ол партия деген кѡауумунг кимледен кѡуралады?

А х м а т. Ола ишчиледен, джалчыладан, джарлыладан, байла, залимле бла хатерсиз кюрешген адамладан кѡуралады — эсигиздемиди, Иван деб бир солдат келпучен эди? Ма ол солдат аллай адамланы кѡурай айлана эди. Мен да станседе джалда тургъан заманымда аны кѡауумуна джюрюб тургъанма, билдигизми энди?

Э к и с и да бирден. Тейри, энди уа билдик.

А х м а т. Эндиден сора байланы маллары ючюн бир-бирнигиз бла туююшюрмюсюз?

Э к и с и да бирден. Ант этебиз, туююшмезбиз.

А х м а т. Тутугъуз бир-бири кѡолугъузну! (*Экиси да бир-бири кѡолларын кѡаты тутадыла. Ахмат да аланы кѡолларыны башындан кѡолу бла тутуб.*)

Джарлы, джалчы бирлеширбиз,
Къаты тутуб кѡолланы,
Джан аямай кюреширбиз,
Кейг этгинчи джолланы.

ЭКИНЧИ БЕЛМЕ

Экинчи джабыуда ойнагъанла:

Хаджи-Мырза, бай киши, 55 джылда.

Хамзат, аны джашы, абчар, 29—30 джылда.

Зайнеб, аны кызы, 18—19 джылда.

Лейла, джалчы кызычыкъ, 17—18 джылда.

Хызыр афенди. 45 джылда.

Тогъузакъ, джалчылыкъда айлануучу киши, 60 джыл болгъан.

Ахмат-Батыр, Тогъузакъны джашы,

2 абчар.

(Джабыу ачылады)

Байны юйю омакъ джасалыб, Хаджи-Мырза джукълаб,
Лейла джумуш эте, столда ашарыкъла, Зайнеб кийим тиге.

Лейла. Джюйюсхан, тур, къурманынг болайым, бир джукъ аша!

Хаджи-Мырза. Ай аллахны тонгузгъа ушагъан къулу, джукълаб тургъанлайыма, мени нек уятдынг?! (*Кериле, созула къобуб, Лейланы урургъа кериледи, Лейла да баи уруб тохтайды.*)

Зайнеб. Атам, ташдан къатыды сени джюрегиинг! Сен тургъунчу хант этмесе, хантны хазыр нек этмединг дейсе, уятмаса, сууутдунг дейсе, уятса уа, уятдынг дейсе, бу джарлы ёксюзню этинми ашарыкъса?

Хаджи-Мырза. Сора аны санга несн джетеди? Сен аны къой да ишиги эт!

Хамзат (*эшикден гузаба киреди.*) Биз къалгъан къара палахха къалсын сени джауунг, эшигибиз къуруду, отубуз кёмюлдю!

Хаджи-Мырза. Энди уа не къан джауду?

Хамзат. Совет власть джерер-джетмез бизге къан джудубу баилады. Баталны старшинадан къыстаб, дагыда деберна-меберна дегенча бир бёлек байны да оноудан къыстаб, алааны орнуна джарлыладан, джалчыладан ревком саладыла, бизге да джалчыларыгъызгъа кесамат этмегенез деб, тазир сала айланадыла. Джалчыла да малланы къоюб, салыб келиб, кими юсюме-башыма къара деб, кими кесамат эт, кими, хакъымы бер деб айланадыла. Ах, не файда! Сизге Абай улуну старшина заманы болгъа эди, мен сизин ол маллагъа сыртыгъыздан къайишле къобарыб иер эдим. Ол Сюлемен деген босякны ревкомгъа тамадагъа санагъандыла. Джукъ айтсанг: «Сен манга сёлешме, сен махтануучу заманла кетгендиле, кесинги да «лишонига сапагъанбыз,» — дейди да къояды.

Хаджи-Мырза. Энди малланы къоюбму келгендиле?

Хамзат. Къоюб келгендиле.

Хаджи-Мырза. Да не этебиз энди маллагъа, кимни небиз?

Хамзат. Кимни суйсенг да, аны ий, мен сени къайгъылы тюлме, джаным къайгъылыма, мен не ёлюрме неда биягъы имбашымда чынланы джылтыратырма. Не джаным чыгъар, не да Совет властха бир палах чыгъарырма.

Хаджи-Мырза. Лейла, о Лейла (*Лейла киреди*), бар бусагъатдан, Тогъузакъны да, джанын да чакъыр да кел. (*Кеси кесине.*) Арнуу басыб, биягъы маллагъа иейик, ансы болмады (*Лейла кетеди, Хамзат да столда олтуруб, сагъыш этиб,*

кѡагъыт джазыб башлайды. Эшик кѡагъылады, Зайнеб барыб эшикни ачады, зыккыл кийимлери бла 2 адам киредиле.)

Зайнеб. Қелигиз, джууукъ болугъуз! (Хаджи-Мырза, ала-ны кѡргенлей, артын буруб олтурады.)

Хамзат. Ха-а, келдигизми? Хош келдигиз, къалай къутулдугъуз! (1-чи Зайнебни кѡзю-башы бла кѡргюзеди.)

1-чи. Да, тейри, ма кѡргенингча, джарлылача кийиниб, аман бла къутулдукъ! (Тешиниб башлайдыла.)

Хаджи-Мырза. Асс-та-а, тейри, мен, ол джаманладан болуб, джал-мал даулаймы келдиле деб тура эдим. Хош келдигиз, джанымла! (Кѡбуб келиб, кѡолларын тутады.)

2-чи. Кѡркъма, Хаджи-Мырза, биз не ълюрбюз, не биягъы чыныбызны оруна салырбыз (тешиниб, омакъ абчарла болуб олтурадыла.)

1-чи. Бусагъат къанны-иринни да бир-бирине къатышдырайыкъ. Энди, Хамзат, иш ма былайды: биз, кесинг билгенден, къазауат къурай айланабыз, ма былай джарлылача кийиниб, элле сайын кѡб адам чачылгъанды, бусагъатдан озмай, не аман хапарны да джайыб, халкъны алдаб, кесибизге бурмасакъ, иш аман боллукъду, джалчы эмда къара халкъ Совет властны муратын ангылаб бошасала, сора биз бошалдыкъ. Бусагъатдан, не къарыуу да салыб, халкъны алдаб, кѡзюне къан чабдырыб, къайры баргъанларын билдирмей, урушка чыгъармасакъ, боллукъ тюлдю.

Хаджи-Мырза. Къайдам тейри, джангыла болурмусуз? Халкъны кѡбю джарлы, джалчыды, ала сизге кѡшулгъа эдиле.

Хамзат. Кѡша билсек, кѡшулурла!

1-чи. Бизни халкъны алдарыбыз динни юсю блады, орусуу пошлары, къарангы халкъны клисагъа джыйыб, къачла бла алдайдыла, биз да афендилени юсю бла бардырайыкъ ишни! (Эшик кѡагъылады, абчарла кѡачыб стол, орундукъ тюбюне бугъадыла. Эшикден Тогъузакъ бла Ахмат киредиле.)

Тогъзакъ. Юйге игилик! Джюйюсхан, къурманынг болайым, нек чакъырса?

Хаджи-Мырза (кукаланыб.) Олтур, Тогъузакъ, былай. «Мал суймеген мал кусер»,—деб сѡз барды, мал кимге да малды, малланы кѡюб келгендиле. Биягъы сен, Ахматны да алыб барыб, маллагъа къарамасанг, боллукъ тюлдю. Ол мени хуппегимден тоуб, манга чаба айланган итлени мен сыртларындан къайишле кѡбарырма (тишилерин гъыжылдатады.)

Тогъузакъ. Айхай барайыкъ, джаным, сенде болмаса, биз кимден табарыкъбыз (Ахмат столдан кѡагъытны сермеб алыб эджиклеб башлайды.)

Ахмат. «Къартланы отха салыб кюйдюрлюкдюле, сабий-лени бшшириб сатарыкъдыла» (*Хаджи-Мырза, къагъытны сермеб алыб, Ахматха ачыуланады.*)

Хаджи-Мырза. Энди аны окъургъа сени ненг джетгенди?

Ахмат. Эшта, Хаджи-Мырза, энди сени боюншангдан къутулур заман джетген болур, джалчы керек эсе, законда болгъанча, кесамат эт, толу хакъларын бер, туюгенини-ургъанны да къой, ол заманда джалчы табарса. Алайсыз не атамы ийдем, неда кесим бармам. Ол сен къурманнга кесерге чемич эркеч бериб, джыл джегиучю заманла энди озгъандыла. Кел, атам, кетейик! (*Тогъузакъ ёрге къобады, Хаджи-Мырза, хурджунундан бир къагъытны алыб, Тогъузакъны ызындан къычырады.*)

Хаджи-Мырза. Да ма, сизни манга берлик борчугъуз, бармасагъыз, башыгъызга аман болур, не борчугъузну беригиз, неда маллагъа барыгъыз.

Тогъузакъ. Барайыкъ, аурууунг тас, джюйюсхан, барайыкъ!

Ахмат. Қъой, атам, къой! Нек джалыпаса мынга? Мен коудан алырма да, аны да берирме, ол къарнына уруб тургъан джалыбызны да анга тёлете билирме (*экиси да кетедиле, букъсганла да чыгъадыла.*)

Хамзат. Аха, атам! Джаша, былай бла къалай джашарыкъ эсенг да? Кёрдюнгю ишни? Кесибизни хуппегибизден тойгъан итле энди кесибизге чабыб башлагъандыла. Не къарыуну да салыб, халкъны алдамасакъ, джашау къалмады. Хызыр афенди келлик эди. Къайда къалды бу? Къазакъланы байлары бюгюн урушну башлайдыла, биз артха къалабыз. (*Хызыр афенди киреди.*)

Афенди. Салам алейкум!

Бары да бирге (ёрге къобуб.) Алейкум салам! (*Къол тутадыла.*)

Хамзат. Энди, афенди, большевикле мында болуб, санга, бизге да джашау джокъду, бизге бир адамны сыйымазлыгына да сен ишексиз бол. Аланы мында кьорарыкълары—халкъны къозгъаб, урушха чыгъармакълыкъ бла болмаса, башха мадар джокъду. Етюрюк айтхан гюнахды деб, не кёб ауаз берген эсенг да, халкъны алдамай, иш болмазгъа башлагъанды.

Афенди. Башына хайыр ючюн алдагъанны гюнахы джокъду, алай алдасанг, алдай биллиб алдаргъа керекди, айт, не айтыб алдайым?

1-чи. Хапарны амаын джайыб алда.

Афенди. Да, тейри, аман хапарланы уа большевикле чыкъгъандыла деб эштгенли да къалдырмай джаяргъа кюрешиб турама.

Хамзат. Сабыр эт, сабыр! Мен бир талай затны джарашдырыб турама, сиз тынгылагъыз, мен окъуюм. «Большевик» деген сёз уллу ёгюз деген сёзден чыккыгъанды. Аланы джашаулары хайуанланы джашауларыча боллукъду, алача, ана-бала, эгеч-къарнаш боллукъ тюлдю, эркиши-тиширыу айырылмай, бир юйде, бир орунда джашарыкъдыла, ишлерге джараусуз къартланы отха салыб кюйдюрюб къоярыкъдыла, сабийлени, бишириб, Кытайгъа сатарыкъдыла, ала бери джетселе, къатынынг, кызынг да аланыкыды...»—ма быллай хапарланы, афенди, сен къарангы халкыгъа кенг джай ансы, къан, ирин да бир-бирине къалай къатышса да, кёрюрсе.

Афенди. Ай, машалла, Хамзат, къалай аман хапарла таба билгенсе! Мен да сизни ийнандырама, аланы бирине аладан да аман онну къошуб, къарангы халкыны кёзлерине къан чабдырырча ауазла бериб, сохталарымы элле сайын чабдырыб, большевиклеге от ачдырыгъа.

Хаджи-Мырза. Энди бу ётюрюк хапарланы джайыб, джарлыланы бир-бирине кырдырыб, биягъы эркинликни къобузгъа джыялсакъ, бизден насыблы болурму?

Хамзат. Афенди! Сен энди мычыма, хайда, муратыбызгъа джетишмей, не кече, не кюн тохтау джокъду, джайыл, халкыны джюрегине от сал!

Афенди. Бир да къоркъмагъыз! Сиз мени бойнума салгъан ишни мен не толтурурма, неда ёлюрме (*афенди кетеди.*)

1-чи. Хамзат, биз энгда элле сайын айланыб, халкыны къозгъарыкыбыз, сен джигит бол! (*Кийине башлайдыла.*)

2-чи. Эшта, бу зыккыл кийимлени киеригибиз бююн болур, Хамзат! Сен да имбашларынгы джылтыратыб орамгъа бир чыгъарса, хариб (*кетедиле.*)

Хаджи-Мырза. (*кеси аллына.*) Ай аллах, биягъы орнума уа бир тюшге эдим! Мен къуру джерлеримни багъасы ючюн огъуна сизни сыртыгъыздан къайишле къобарыр эдим, ол маллагъа мен сизни къаз-къаз басдырыб иер эдим. Энди была, афендиси, молласы да къалмай, бу ишге кюрешгенли юч-тёрт ай болду, бююн халкыны къозгъар кюнлериди, къозгъаялсала, насыб эди... (*Хаджи-Мырза ёрге-энишге барады, афенди киреди.*)

Афенди. Хамзат къайдады? Энди бир да къоркъмай чынларын салсын. Ол джаман хапарланы джайыб, къара халкыны джюреклерине от себгенбиз да, крти да, дин къазауат деген былайды деб, дуня къозгъалгъанды. Аубекир, Иммолат дегенча, ол большевиклеге джан басхан къауумну тутуб, тюремелеге басдыкъ. Джарлы, джалчы кибикле барыргъа эрингенча кёрюнедиле, аланы бек къоркъутургъа керекди.

Хаджи-Мырза. Аланы алдаргъа керекди, алдаргъа... (*Хамзат чынла да салыб киреди.*)

Хамзат. Ай, маладес, афенди, сен а къалай улуу алда-дынг халкъны, бу дуняны акъ байракъдан толтурдунг да!

Хаджи-Мырза. Ол Тогъузакъ улу мени джюрегими джаргъанды, аны не этдигиз?

Хамзат. Тейри, аны уа акъылын башына джыйгъанма, ол бизде беш джылны джалда туруб алгъан атын сыйырыб алыб, аскерге бердим, кесин да джаяулай сюрююз деб буйрукъ этгенме, бармаса уа, мен аны тюрмеде чиритирме, не аны итни асханча асаргъа бир джыджым табыллыкъ болур. Афенди, сен энтда джайыл, халкъны кюзгъа, ауазны кючлюсюн бер, хапарны аманын къатынлагъа джайсанг, ол хапар халкъгъа къысха джайылыр. *(Афенди да, Хаджи-Мырза да кетедиле)*

Хамзат. Х-а-а, къара чибинленн эзгенча, эзейим мен сизни *(кеси аллына джырлаб, тепсеб башлайды. Совет властны къанлы джаулары — акъ аскерчиле айтыучу джырчыкъны — «Яблочкону» макъамы бла джырларгъа кюрешеди. Бет къанындан, тюрсюнюнден кёрюнюб турады Хамзатны иннети къаллай болгъаны, джангы джашауну кёрюб болмагъаны, кюлундан келсе, урунган халкъны эзиб кёояргъа хазырлыгъы.)*

(Бир Сатник киреди.)

Сатник. Гаспадин абчар! Бу къагъытны аскерден санга ийгендпле.

Абчар. *(Къагъытны алыб, сатникге.)* Энди сен бар. *(Окъуб башлайды.)* «Аскерде иш бекаманды, джалчыла, джарлыла кече сайын къачыб, чачылыб башлагъандыла. Патронубуз, азыгъыбыз джокъду, сени бойнунга салама: халкъны кюркьутурча, къабырла сайын асмакъ багъанала кърдур, афендилени боюнларына сал: къарангы халкъны межгитлеге джыйдырыб, къаты ауазла берсинле, бу къазауатха бармагъан дининден чыгъарыкъды, ол гяурду, бу къазауатдан къачыб ёлгенге джаназы джокъду, д. а. к. затланы айтыб, халкъны кюзгъасынла, джашларын табмагъанланы кеслерни тутуб ийигиз, хатер салмай кюреш, джигит бол! *Полковник Кърым-Шаухал улу.*» *(Хамзат, ачыуланыб, ары-бери бара келиб, столну джанында олтурады. Эшикден Тогъузакъ бла Ахмат киредиле.)*

Хамзат. Ай, аллахны тонгузгъа ушагъан къуллары! Менден буйрукъсуз мени юйюме кирирге ким буюргъанды сизге?

Тогъузакъ *(джалынган халда, баш уруб.)* Джюйюсхан, къурманынг болайым, чамланма, бир джангыз сёз айтыб,

чыгыб кетейим, юдегим ууакъ, кесим кзуру сизге мал кюте, юйюбюзню асырагъан бир джангыз атыбыз бар эди да, аны да аскерге алгъансыз, энди Ахматны да аскерге алсагъыз, биз ачдан кырыллыкъбыз. Алтын этегинге башым конакъды. Ахматны аскерге ийме...

Хамзат. (Ахматха къараб ачыуланьб.) Нек бармай тура аскерге? Асмакънымы сакълайса?

Ахмат. Да нек барама мен сени аскеринге? Сыйларына, мюлк джерлерине, байлыкъларына кюрккъганла барсынла. Атам, анам ачдан эле, аланы атыб, не кююме барама мен аскерге, неуа барьб, анда кесим кибик бир джарлыны ёлтюрмей, неда кесими анга ёлтюртмей турсам, боллукъ тюлюдю?

Хамзат. Итсе сен! Итден башханг джокъду сени.

Ахмат. Ма меними?

Хамзат. Таб ма сени.

Ахмат. Огъай, мен итден бираз башхама, сени малынгы ит кече сакълайды, мен а кюндюз кютюб, кече да сакълайма.

Хамзат. Эш-ш-ек! Эшекден бир башханг джокъду.

Ахмат. Ма меними?

Хамзат. Таб ма сени!

Ахмат. Тейри, мени эшекден бираз башхалыгъым барды, эшеки мен джегиб, санга ишлейме, мени уа сен джегесе.

Тогъузакъ. (Джылагъан халда.) Джюйюсхан! Ол джашды, аман, иги да ёлешир, кёб джумушунгу этгенме, мени къарт хатерими кёр, Ахматны аскерге ийме, кырма бизни ачдан!... (Аякъларына баш уруб, тура келиб, кзолун унна этеди.)

Хамзат. Тонгузну кылчыгыча, ол бит сакъалынгы бери нек ышыйса? (Тогъузакъны уруб джыгъады. Ахмат, бир да чыдааялмай, бир кзолу бла Хамзатны аузундан тутуб, бир кзолу бла да ктамасын чыгъарьб, Хамзатны уруб ёлтюреди.)

Тогъузакъ. Ай, кван джаудурдунг юйюбюзге.

Ахмат. Анангдан туугъанлы да кван джаууб турады юйюнге. Энди кишиге кёрюнме, арт эшик бла чык да квач, ма бу ачханы да ёксюзлеге, джарлылагъа юлеш. (Столдан ачханы алыб береди. Тогъузакъ кетеди. Ахмат Хамзатны ёрге тагъылыб тургъан кийимлерин алыб, бек гузаба кийиб башлайды.)

Ахмат. Къара, Тогъузакъ улугъа да джарашырыкъ кереме абчар чынла (имбашларына къараб кюледи.) Мен да элден чыкыгъынчы бир абчар болайым. Тейри, Тогъузакъ улуну кзолларына да джараша кереме акъ кзоллукъла уа, ха-ха-ха, кюркъма! Чынларынг ючюн мыдах болма, сени ол махтаб тургъан аскерчилеринге мен чес-чес бердире чыгъарма ичлеринден.

(*Башына Хамзатны башлыгын байлаб, кесин аныча этиб, столдан ктонгурауну алыб кѳагѳады, эшикден Тынчджатмаз киреди.*) Тынчджатмаз, бусагѳат Чыгырджалны джерин сал! (*Тынчджатмаз гузаба кетеди. Ахмат да сауут-саба тагѳыб кетеди. Эшикден Хаджи-Мырза бла бир абчар киредиле.*)

Хаджи-Мырза. Бу кѳан не затды? (*Хамзатны ёлюб тургѳанын кёрюб, бек кѳоркѳады.*) О-о-у! Ёлтюрюб кетгендиле да муну, (*кѳабыргѳагѳа кѳараб*) ма-а-а, джаным, сауутлары да джокѳдула! (*Чабыб эшикге чыгѳады.*)

Абчар. Ма-а-а, джаным, ачха да джокѳ турады.

Хаджи-Мырза. (*Чабыб кириб.*) Ма-а-а, джаным, Чыгырджал да джокѳ турады!

Тынчджатмаз. Ма-а-а, джаным, кеси да ёлюб турады да!

(Джабыу ийиледи.)

ЮЧЮНЧЮ БЕЛМЕ

3-чю джабыуда ойнагѳанла:

Хорасан, джарлы кѳатын, 35 джыл болгѳан.

Эки акѳ аскерчи.

Эки кѳыз бла джаш (тойчула).

Кѳамгѳут. Тогѳузакѳны кѳарнашы (кулак.)

2 джарлы.

Хаджи-Мырза, 1 абчар, 2 сатник.

Джабыу ачылады

Хорасанны юю, джарлы юй, Хорасан джюн тарай, юй арасында стол, 2 шиндик, 2 акѳ аскерчи аман эсириб, тентирей киредиле, юслери сауутдан толу, кѳолларында аракѳы шышала.

1-чи. Хорасан деген сенмисе?

Хорасан. Менме, не керекди, аурууугѳузну алайым?

2-чи. Ахмат кѳайдады? (*Кѳолун столгѳа уруб, тили чала сё-лешеди.*)

Хорасан. Да мен кѳайдан билейим аны, ол дуня билген бир батыр, аны сюрюб айланганла сизсиз, кѳайдагѳысын сиз билигиз.

1-чи. Бизге бусагѳат закуска эт! (*Хурджунундан шышала-ны чыгѳарады*)

2-чи. (*Тили чала, эсириб.*) Жарит-марит, гаккы-маккы, хорда-морда — барын да хазыр эт!

1-чи. Бусагъат бизге кызыланы джыйыб, той этдир! (*Хорасан кетеди.*)

2-чи. Мен Ахматны тутуб барсам, Хаджи-Мырза Зайнебни уа манга берир.

1-чи. (*Бек эсириб, тили чала.*) Ахматны сен тутмазса, мен тутарма, Зайнебни сен алмазса, мен алырма. Мен бу имбашлагъа чынла салырма. (*Хурджунундан джыджымчыкъны алады.*) Мен Ахматны ма бу джыджымчыкъ бла кьолларын байлаб, бойнундан тагъыб, суйреб барырма (*Ахмат терезеден къарайды.*)

2-чи. Тейри, Ахматны бек джигит болгъан хапары барды, кесни санга байлатыб кьоймазгъа да болур.

1-чи. Сора Ахмат менденми джигитди? Тейри, болмаз!

2-чи. Тейри болур! (*Бек эришедиле, Ахмат бу кёзюуде герохун да тартыб, чабыб киреди.*)

Ахмат. Кьолларыгъызыны ёрге тутугъуз! (*Бек кьоркъуб, кьолларын ёрге тутадыла.*) Сизми тутарыкъ эдигиз мени?

Акъ аскерчиле. (*Экиси да бирден, бек кьоркъуб.*) О-о-огъ-ай, тутмай эдик!

Ахмат. (*1-чиге.*) Къайдады ол мени байларыкъ джыджымынг?

(*Джыджымны алыб 2-чиге*) Байла муну кьолларын! (*2-чи кьалтырай-къалтырай байлайды.*) Сени джыджымынг а къайдады? (*Аны джыджымын да алыб*), кьолларынгы артынга тут! (*Аны да кеси байлайды.*) Сиз кесигизни алдатыб айланган бирер насыбсыз болмасагъыз, мен сизни сау иймез эдим. алай болса да бу джолдан сора мени тутабыз десегиз, айыб этмегиз. Ол сизни бери ийиб айланган адамларын джибериб кьоймаса, мен анга келтирген кюнню кёрю, ашамасын джарлылыны этлерин. Тохтамаса уа, мен аны кьолларын байламам, башын эки аягъына байларма. (*1-чиге.*) Нек кьалтырайса?

1-чи. Бизгегим тутханды.

Ахмат. А-а-а, безгекни дарманын мен билеме, ма буду аны сау этерик! (*Къамчи бла къагъа, барысы да чыгъадыла. Хорасан бирси эшикден, кызыла къатыш, шышала да алыб киреди.*)

Хорасан. Къайры кетдиле экен ол джаманла, хар кимни джюрегин алыб?

1-чи джаш. Къой, аланы эсиргенлери аязыса келирле, биз кесибиз той этейик. (*Той башланады, бир къарт киши да келиб, тойгъа къараб олтурады, 2 акъ аскерчи шокларын тартыб киредиле.*)

Акъ аскерчиле. (*Экиси да бирден.*) Кьолларыгъызыны ёрге тутугъуз! Ахмат къайдады!

Хорасан. Ахмат къайдады деб келиб-келиб бир къадалулары барды, биз аны кютюб тургъанча, аны сюрюб айланганча, сизсиз аны сюрюб айланганла, сиз билигиз къайдагъысын.

2-чи. Тут да къолларын байла, анга тахса бериучю сен болгъанынгы билебиз. (*Хорасанны къолларын байлаб башлайдыла.*)

Къарт. Тохтагъыз, сабыр этигиз! Мен да бир къарт, мени сёзюме да бир тынгылагъыз! Эркиши бетигизге уялмай, бу тиширыну къалай тутуб барлыкъсыз? Ахматны тутарыкъ эсегиз, мен аны къайда болгъанын айтайым: ма бусагъатда, «Норсай» къулакъда, атына кишен салыб, джерин башына салыб, джамчысын да юсюне джабыб, бек рахат джукълаб къалды. Сиз аны тутуб барсагъыз, киминге чын, киминге саугъа берирле. бу тиширыну тутуб барсагъыз а, не берирле?

2-чи. (*Бек гузаба.*) Джюр-джюр, аскерге айт, хайда, хайда! (*Кетедиле.*)

Къызла, джашла да (*бирден.*) Нек айтдынг, нек айтдынг?

Къарт. Да сора Ахматха сизни джанынгызыз алай бек ауруймуду?

Хорасан. Айхай да ауруйду джарлыла ючюн джанын джоуб айланган адамгъа!

Къарт (*сакъалын да, тонун да атыб, кесин таныта.*) Алай эсе, сиз сау болсагъыз, Ахмат тутулмаз!

(*Барысы да бирден Ахмат деб къууанадыла.*)

Ахмат. Хайда басыгъыз тойну (*той этедиле, Ахмат чартаб чыгъыб тепсейди.*)

Ахмат. Бусагъат джайылыб, халкъны арасында иш этерге керекди. Мындан кёб бу итлеге къанларын ичирмесинле, акъ аскерге адам, азыкъ, ат бермесинле, эталлыкъ заранларын этерге кюрешсинле, мычымай Къызыл Аскер джетерикди.

Барысы да. Ахмат, сен къоркъма, биз ёлмей, санга бир зат да болмаз (*сау къал деб къол тутуб кетедиле.*)

Хорасан. (*Къайтыб киреди.*) Ахмат, сени бир джарлыла сорадыла, не айтайым, келсинлеми?

Ахмат. Да келсинле! (*Юслери-башлары бек аман 2 адам киредиле.*)

1-чи. Салам алейкум, Ахмат!

Ахмат. Сау болугъуз, олтуругъуз, не керекди? (*Олтурадыла.*)

2-чи. Сени излеб келгенибиз, санга болушлукъ этер ючюндю. Биз кёб нёгер да къураб, сен бизге башчы бол деб тилеб келгенбиз. Энди сен бизге хапар айт, ким болушады санга, кимди сени нёгерлеринг?

Ахмат. (*Ийнанмай, ышанмагъан халда.*) Да, джарлы,

джалчы, урунган халкъ бары да мени негерлеримдиле, алая сиз керти джарлыладан келгенгизге мени не зат бла ийнандырлыксыз?

1-чи. Да ма, джарлыланы санга джазгъан къагъытлары (*хурджунундан чыгъарыб къагъытны береди, Ахмат бир джанына бурулуб къагъытны окъуй башлайды, ол экиси да тыш кийимлерин тешиб абчарла болуб, герохларын Ахматха тиреб.*)

2-си да бирден. Къолларыңгы ёрге тут!

Ахмат. Урмагъыз, тутайым (*эки къолун ёрге тутта келиб, бармакъларың аузуна салыб сызгъырады, юйню эки джанындан эки бетлеринде маскалары (аулары) бли герохланы тартыб киредиле.*)

Киргенле. Къолларыгъызыны ёрге тутугъуз! (*Бек къоркъуб, герохларын джерге ийиб, абчарла къолларын ёрге тутадыла.*)

Ахмат. А-х-а-а, джашыртын къабхан итле! Не ди энди мура-тыгъыз?

1-чи. Ахмат, мен джарлыма, мени ёлтюрме!

Ахмат. Сен джарлы тюлсе, эшексе, джарлы эсенг, кесниги нек алдатыб айланаса?

1-чи. Ма бу къоймай айланады, эндиден сора айланмам, бу джол ёлтюрме ансы (*бек къоркъуб джалынады.*)

Ахмат. Ай сен аман ёлгюн огъесе! Бар, бу джолдан сора кесниги алдатсанг, эки къулагъыңгы кесерме.

(*Саутларын алыб, кесин къыстайды.*)

Джабыул ула. Ахмат, муну не этебиз?

Ахмат. Ма былай этигиз! (*Къолунда къагъытны юзюб атады. Ала да аны алыб кетедиле. Эшикден Хорасанны джашчыгъы киреди.*)

Джашчыкъ. Ахмат, ой Ахмат! Акъла джетдиле, джанлай кир. (*Ахмат кетеди. Хаджи-Мырза, абчар, 2 сатник киредиле.*)

Абчар. Хорасан, сен дуняда джашаргъа сюе эсенг, Ахматны къайда болгъанын айт! (*Аякъларын къагъады.*)

Хорасан. Ашагъыз этими, аны излей болурсуз менден. Мени Ахматдан бир хапарым джокъду, аны сюрюб сиз айланасыз, къайда болгъанын сиз билигиз (*Хорасан кетеди.*)

Абчар. (*Сатниклеге.*) Бусагъат аскерни алыб, джайылыб Ахмат джюрюйдю деб ишек болгъаныгъыздан эмда джарлыладан 20—25 юйню чачыб, адамларын тюрге салыгъыз (*сатникле чес бериб кетедиле.*)

Хаджи-Мырза. Энди биз Ахматны ма былай бла туталма-сакъ, туталмазгъа тебрегенбиз. Ахмат кеси да джанындан эсе, ол джарлы кибиклени бек сюеди, биз аланы бек инджитсек, ол кесин тутдуруп.

Абчар. Мени кёлюме да алай келеди. Муну бла болса болур, болмаса, кимни болса да сатыб алмасакъ, туталмазгъа башлагъанбыз (*сатникле киредиле.*)

1-чи Буйругъугъузну толтурдукъ 20 джарлыны мюлклерин да чачдыкъ, кеслерин да тюрге салдыкъ.

2-чи. Тейри, биз тутуб баргъан адамла, «Ахмат бизни ючюн кесин тутурмасын» деб кычыра бара эдиле, адамла уа Ахмат джарлыланы джазыкъсыныр, жесин тутурур деб алай-алай а айта эдиле. *(Ахмат киреди, столну къатына джетиб, джамчысын юсюнден атханлай, таныб «Ахмат! Ахмат!» деб артларына къачадыла.)*

А х м а т. Ол мени ючюн кыйынлыкъ салыб айланган адамларыгъызны джиберигиз! Мен жесими берирге келгенме, ма сауутларым! *(сауутларын столгъа салады.)*

Бары да бирден. Қъолларынгы ёрге тут! *(Чабадыла, Ахмат хуржунундан бомбаны алады, бары да артларына къачадыла.)*

А х м а т. Қъоркъмагъыз-къоркъ! Столгъа салыргъа ала эдим. *(Столгъа салады.)*

Бары да бирден. Қъолларынгы ёрге тут! *(Чабадыла. Ахмат бирси хурджунундан къол джаулукъ къатыш бир затны алады, барысы да артларына къачадыла.)*

А х м а т. Итле! «Итни аузуна бармагъынгы салсанг, къабар» деб ма сизни кибик итлеге айтылгъанды! Мен жесим келиб сауутуму береме, сиз да «къолларынгы ёрге тут» деб чабасыз. Бусагъат сауутларыгъызны атмасагъыз, бомбаны басыб, кюйдюрюб къояма! *(Барысы да сауутларын атадыла, ол ала къоркъгъан алма болады.)*

А х м а т. Да ол сизни къоркъутуб сауутларыгъызны атдырган алма эди, *(герохун бир къолу бла тутханлай, алманы ашаб башлайды.)* Эй абчар! Кел, алмадан къабдырайым санга да *(абчар тынгылайды.)*

А х м а т *(бек ачыуланыб.)* Эки къолунгу ёрге тутуб, келиб къаб дейме да! *(Эки къолун ёрге тутуб келиб, ауузун ачады. Ха-а, къабарыкъ кёре эдим! (Кеси къабыб къояды. Дагъында узатады. Абчар къабыб, бек кыйналыб джутады.)*

А х м а т. Меннге этерик игилигинги да билдим, джарлылагъа этеригинги билеме. Алай болса да, мени ючюн тутуб айланган адамларыгъызны ийиб къоймасагъыз, мен сизни джер башында джашаргъа къоймам, — сиз мени излесегиз, бир да табмазсыз. Мен сизни, темир гюрбеге кириб букъсагъыз да, табарма. *(Ахмат, шкогун да алагъа бургъанлай, бу тюбюнде сёзлени да айта чыгъыб кетеди.)*

Ант этеме партияны тили бла!
Коммунаны джаратылгъан кюню бла!
Окъ ётсе да хар джигимден, сапымдан,
Айырылыб бошагъынчы джанымдан,
Джюз-минг бандит чыкъса мени алкымдан,
Карабинни иймеже мен къолумдан!

Абчар. Ай, кызбайла! Андан кьоркыгъандан джаныгъыз чыгыб къала эди да менден къалгъанны! Кёрдююзю мени барыб алмасындан къабханымы! Сиз а къачыб-къачыб букыгъан эдигиз! Ол герохлаыргъызны бериб кьоюугъуз а не ишигиз эди, кызбайла? Хаджи-Мырза, биз Ахматны зор бла туталмазлыгыбызгъа ишексиз болдунгму? Энди амал бла тутаргъа керекди, къалай этейик? Таб мадар!

Хаджи-Мырза. Энди былай этейик: Ахматны атасыны къарнашы Къамгъут бек бай адамды, Ахмат анга джурюйдю деб хапар да барды, аны чакъырыб, ачха, мал аямай, аны юсю бла тутаргъа болурбуз деб мен умут этеме.

Абчар. Тейри, тюз табдынг ол амалны. *(Сатниклеге)* Барыгъыз, Къамгъутну алыб келигиз! *(Кетедиле.)*

Хаджи-Мырза. Кёрдюнгю кёзюбюзге топракъ уруб кетгенин. Аны тутаргъа биз мындан таб ёмюрде тюбербизми?

Абчар. Мени джюрегими джаргъан аны ол алма бла кьоркьутханы болду.

Хаджи-Мырза. Тейри, бир да хыликке этер ючюн къалмады.

Абчар. Аллах ючюн, бу хапар кишиге чыкъмасын... *(Къамгъут киреди.)*

Къамгъут. Салам алейкум!

Была. Алейкум салам, сау кел, Къамгъут! Былай олтур! *(Олтурадыла.)*

Хаджи-Мырза. Энди, Къамгъут, большевикле бери келселе, санга да, бизге да джашау болмазлыгына ажымсыз бол. Ахматны уа джаман большевик болганын кесинг билесе, ол сени джуугъунг болса да, санга, бизге да къанлыды. Сен аны бизге тутдурмасанг, большевикле бери келгенлей, сенден да, бизден да бошарыкъдыла.

Къамгъут. Оллахий, ол манга джюрюген да этмейди, мен аны билген да этмейме, тутдуралгъан да къалай этейим. Ол бир налат, бир огъурсуз адамды.

Абчар. Сен аны, муну да кьой да, ма минг сом ачха! Ахматны санга джюрюгенин да билебиз, аны сен бизге тутдурсанг, бизге иги кибик, санга да игиди. Тутдурмасанг а, башынга аман болургъа да болур. *(Къамгъут, ачхагъа къараб, эрнин-бурнун джалайды.)*

Къамгъут. Да, керти айтасыз, ол джаманлыкъны этерге да болур, кесимча, ол да бай болса, ийнаныр эдим, анга уа бош дйнана болурма. Энди аны сиз туталлыкъ эсегиз, мен аны хапарын айтайым: ол бюгече адам джата Унухлагъа келликди, Унух сёлеше келиб, аны манга ышаныб айтыб кьойду. Энди сиз Ахмат келирни аллы бла Унухну бери чакъырыгъыз да, мында тутугъуз, мен Унухну юйюнде бугъайым да, Ахмат ке-

либ джукълагъанлай, аны сауутларын урлаб, эшикни ачыб, сизни юсюне иейим, ёзге не этейим! Алай къолдан ычхыннганы болса, сизге, манга да джашау тауусулур, аны билгиз!

Абчар. Да сен алай эт ансы, биз не ёлтюрюбюз, не да туртарбыз, алай а хурджунунда затда сауут къоймай ал. Биз да бусагъатдан огъуна хазыр болуб барыб, бугъуб сакълаб турайыкъ.

Къамгъут. Ол бек сакъ джюрюйдю, джукъ сездирирсиз, энди мен кетейим.

Абчар. Къамгъут, ма бу повестканы алыб бар да Унухха бер, бусагъат бери джибер. Сауутларыгъызыны къурагъызы! Хайда, хазыр болугъуз! *(Барысы да кетедиле)*

Хорасан *(бугъаракъ туруб, аланы хапарларын эштиб киреди)* Араби, не мадар этейим, тутадыла Ахматны! Барыб джолну сакълар эдим, къайдан келлигин билсем. Эшта, Лейлагъа бир хапар билдирейим, ол бир мадар табар. Ай, гяур къанлыла! Сизни азабыгъыздан къачан къутулурбуз! *(Чыгъыб кетеди.)*

(Джабыу нйиледи)

ТЕРТЮНЧЮ БЕЛМЕ

Тёртюнчю джабыуда ойнагъанла:

Ахмат.

Лейла.

Къамгъут.

Эки акъ аскерчи.

Абчар.

Унух.

Джабыу ачылады

Унухну юю, джарлы юй, столда ашарыкъла, орун салыныб хазыр.
Унух олтурады. Къамгъут киреди.

Къамгъут. Кече ашхы болсун, Унух, къарнашым!

Унух. Сау бол, Къамгъут, кел, олтур!

Къамгъут. Огъай, олтура турмайма, санга бу повестканы бергендиле, бусагъат бармасанг, тутхан зат этиб иерге боллукъдула.

Унух. Нек чакъыра болурла экен, араби?

Къамгъут. Да къой, къайгъылы болма, бош зат болур!

Унух. Аллах юйлерине уллу палах бермесин, барайым.
(Кетедиле, Къамгъут гузаба къайтыб келиб бугъады, мычымай Ахмат киреди)

Ахмат. Тобаста! Унух къайда болур бузаманда? *(Столгъа олтуруб, гузабаракъ ашаб, сауутларын тешиб джатады. Ахмат джукълагъанлай, Къамгъут сауутларын урлайды, олса-*

гъатдан эшикни ачады, эшикден абчар, Хаджи-Мырза, 2 сатник киредиле, бек къоркъуб, акъырын келиб, тубге басадыла.)

А х м а т. Ой, анасыны уа! Ким сатды эке мени? (Аланы тюртуб юсюнден атыб къобады. Абчар, артына къарай, абына-абына къачыб эшик артына къысылады. Бир сатник чынгаб Ахматны артындан бууады. Хаджи-Мырза, Ахматны ал джанындан башына уругъа мурат этиб, агъач бла сермейди. Ахмат аллына ийлиб, агъач анга тиймей, сатникни башына тиеди, сатник джыгъылады, Ахмат Хаджи-Мырзаны юсюне чынгаб, тартыб-тартыб эки сатникни да Хаджи-Мырзаны юсюне салады.) Ай аман, Къамгъут, мени сауутларымы берип бир джетдир. (Къамгъут, ары-бери къараб, агъачны алыб, Ахматны арт джанындан келиб, керилиб башына уруб ызына къачады.)

А х м а т. Ой-ой-ой, (туруб, башындан эки къолу бла тутуб, тентирей келиб джыгъылады.)

А б ч а р. (Эшик артындан чыгъыб.) Ай, аман хомухла! Басыгъыз. (Ахматны тубге басадыла, къолларын артына байлайдыла.)

А б ч а р. Бусагъат тинтиуюл этигиз! (Тинтиуюл этиб, хурджунундан бир письмону алыб абчаргъа бередила.)

А б ч а р. «Багъалы Ахмат, акъла чачылыб башлагъандыла, большевикле джууукъ келгендиле, сени тутаргъа къарыу салыб кюрешедиле, бек сакъ бол, бир да къоркъма, биз сау болу, санга джукъ болмаз... «Большевик».

А б ч а р. Ким джазгъанды муну?

А х м а т. Да, большевик джазгъанын кёре тураса да?

А б ч а р. Ойнай болурса дейме бизни бла. Ким джазгъанын айта эсенг айт. Айтмай эсенг, уруб башынгы тюшюрюрге бусагъатдан! (Ахматны уруб джыгъады.)

А х м а т. (Къоба келиб, аягъы бла полну уруб). Айтмайма! (Илгениб артларына къачадыла.)

А б ч а р. (Герохну къолуна алыб, сагъатха къараб) Юч дакыккъа болджалынгды, ким джазгъанын айта эсенг айт, айтмай эсенг, итни ургъанча, тюз ауузунгдан уруб къоярыкъма!

А х м а т. Нени айтдыраса манга? Джарлы, джалчы, кеси кыйышы бла джашагъан орталыкъ—барысы да джазадыла манга, ала барысы да большевиклени джанындадыла, алай а сен мени ёлтюрсенг да, сени башынгы тюгю сайын бир Ахмат табылыр санга...

А б ч а р. Ит кибик, муну юрдюре турмагъыз да, ышаннга салыгъыз, уругъыз да кююгъуз! Кел, Хаджи-Мырза, энди биз кетейик (кетедиле.)

1-чи. Сюел къабыргъагъа! (Тюртуб элтиб сюейди.)

2-чи Ахмат, айтыр сёзюнго айтыб кьой! *(Шокларын чыкьырдатадыла.)*

Ахмат. Мен ёлсем да, большевикле саудула, джарлыла, джалчыла ала бла биргедиле. Ахмат ёлюр, Ахмат тутхан ишге уа ёлюм болмаз. Кёб кьалмагъанды ол кюннге. Къан ичичую капитал джер юсюнден тас болуб, саулай дуння башына Къызыл байракъ бегир. Мен ёлеме. Джашасын ишчи, элли, урунган халкъ! Джашасын Къызыл Аскер! Джашасынла большевикле! Уругъуз, мен хазырма! *(Шокла бли ышанлайдыла. эшикден юсю-башы омакъ бир къыз киреди.)*

Къыз. Сабыр этигиз! *(Была шокларыны бурунларын энишге иедиле.)*

2-чи. Сен не адамса, нек келдинг бери?

Къыз. Мен Хаджи-Мырзаны кызы Зайнебме, бу уа мени атамы къанлысыды, абчар къарнашымы—Хамзатны бу ёлтюргенди. Сиз урсагъыз, мен къанындан ичерикме. Алай болса да, бу джауубуз кьолгъа тюшген кьууанч бла бирча кьолумдан мени саулугъуму бир тартыб, алай уругъуз муну *(Хурджунудан бир аракъы шыша бла 2 стакан алыб алагъа береди, ала да шокларын кьабыргъагъа сюеб, рюмкалары аладыла.)*

2-чи. Ах-а-а! Джаша, Зайнеб, джаша!

1-чи. Ахмат, джан деген татлыды, сен да бир тартыб кьалырма эдинг? *(ха-ха-ха деб, хиликке этиб кюледиле. Лейла бу кёзюуде алагъа эслетмей, хурджунудан джюлгючню алыб Ахматны кьолларыны байлауларын кесиб башлайды, Ахмат бир джангыз чынгаб шоккланы кьатына тюшюб, шоккуну алыб, алагъа тартады.)*

Ахмат. Джан деген зат татлады, бир тартыб кьалыгъыз! *(Экиси да бек кьоркьуб, рюмкаларын джерге иедиле.)*

Ахмат (1-чиге.) Байла муну кьолларын артына! *(2-чини кёргюзеди, ол да кёзюню кьыйыры бла Ахматха къараб, бек кьоркьуб, кьалтырай-кьалтырай райлайды.)*

Ахмат. (1-чиге) Кьолларынгы артына тут! *(Аны кьолларын да артына байлайды.)* Ауузларыгъызны ачыгъыз! *(Ауузларын ачадыла, ол да, кьычыралмазча, кьолджаулуку буштукъла этеди.)* Лейла, бу адамлыкъны кьалай эталдың? Къайдан билдинг мени хапарымы?

Лейла. Айюнге, Хорасан джетиб хапар айтханды да, мен да кесими Зайнебча этиб, аны кийимлерин кийиб, не сени кьатыш ёлюрме, не да сени кьутхарырма деб мыллык атыб кючден джетдим.

Ахмат. Да, Лейла, уллу адамлыкъ этдинг, ёлмесем, санга аны унутмам, энди мен кетейим, мен мычымай аскер бла джетерме, сен энтда джигит бол! Быланы да кьората-кьората кетейим, сау кьал! *(Кьол тутадыла.)*

(Джабыу ийнледди)

БЕШИНЧИ БЭЛМЕ

5-чи джабыуда ойнагъанла:

Хаджи-Мырза.

Абчар.

Тынчджатмаз.

Лейла.

Ахмат.

3—4 кызыл аскерчи джаш.

(Джабыу ачылады)

Хаджи-Мырзаны юю, хапчюклери ары-бери чачылыб, 2 чемодан юй тубюнде, Хаджи-Мырза, абчар, Хызыр афенди—барысы да бек кьоркыган халда олтурадыла.

Хаджи-Мырза. Энди не кычырыкъ этейик? Башыбызны кьайры атайыкъ, большевикле джетедиле?

Афенди. Да бир джары кьачайыкъ ансы, Ахмат ала кьатыш джетсе, бизни барыбыздан бошарыкъды (*шюк тауушла келедиле.*)

Хаджи-Мырза. Ма джетдиле, тебрегиз, хайда-хайда!

Абчар. Ах, мени борбайларым аман кыйылгъандыла кьачалырма демейме. Ах, кесибиз этдик кесибизге бу палахны! Энди кьурчдан кьаты Къызыл Аскерни хорлаялмазлыгыбызны билмейми эдик? Кесибизни кысыб, бир таб заманны сакьлаб нек турмадыкъ? (*Башын тартады.*)

Афенди. Сен джаудурдунг бизге бу палахны, алда деб, мени тёрт джанына чабдырыб айланган. Алда энди, кьалай алдаяллыкь эсенг да! Ол санга черс бериучюле энди сени кьатынга келмей кьалдыла да!

Абчар. Алыныб-кьутуруб алай айланнга эдннг сен. Халкьны адамыча алдаялмагъанлайынга, бизни амалтын башларын кесдиредиле деген сен эдинг да, энди бири да кьатынга келмей кьалды да!

Афенди. Эш-шек, этеринги да этиб, энди башынгы мени бла алыргъамы умут этесе? Сен, дагъыда сени кибиikle, мен этген чакьлы халкьны ичинде бир иш этсегиз, биз муратыбызгъа джетер эдик.

Абчар. Эки да эш-шек! Юч да ит! Этеринги этдннг да бошадынг (*туйюшедиле, шюк тауушла келедиле.*)

Хаджи-Мырза. Бир-биринги артда соярсыз, кьурурукь ююгюз! Джетдиле большевикле! Хайдагъыз, кьачайыкъ! Не болду Тынчджатмаз! (*Тынчджатмаз киреди.*)

Тынчджатмаз. Не кьан джауду ююнге, нек кьуугъунлайса?

Хаджи-Мырза. Кёлтюр чемоданланы!

Тынчджатмаз. Ха-ха-ха, тейри, Тынчджатмаз деб санга атайыкъ дейме энди уа! Мен кёлтюре, сен ашай, аны бла болгъанды бу къарнынг былай! Алай джарылгъа эди ол къарнынг (*Хаджи-Мырзаны къарнына кёлу бла къагъады. Шокла атыладыла. Хаджи-Мырза, афенди да къачадыла. Тынчджатмаз, аланы хыликке эте, ызларындан чыгъады.*)

Абчар. Ай, болмайдыла борбайларым! Санларым кыйылгъандыла да кългъандыла, былай бир бугъайым ансы (бугъады. *Тынчджатмаз джырлай-джырлай киреди.*)

Тынчджатмаз.

Къаты уруб революция джели,
Къарча, эрийди залимлени кёлю,
Бузлу булутланы чачады,
Кёзюбюзню кенгге ачады,
Джарыкъ тийиб, Октябрны кюню.

Къайда, мени къуйругъум джумушакъ шиндикге джарашырыкъмыды? (*Шиндикге олтуруб, аякъларын бир-бири юсюне салыб, кесине.*) Тынчджатмаз, отуннга бар! Тынчджатмаз, маллагъа аш сал! Тынчджатмаз, отун джар, суу ал! Тынчджатмаз, арбазны кюре! Тынчджатмаз, Абрекни джерин сал! (*Туруб ёрге-энишге барыб.*) Тынчджатмаз, большевикле джетдиле, кёлтюр чемоданланы. Гыр-р-р-рт! Эш-ек! Тынчджатмаз кёлтюрюр энди санга чемоданланы! (*Олтурады, олсагъат эшик къагъылады.*)

Тынчджатмаз. Оллахий, ол Хаджи-Мырза эсе, мен аны уруб, эшекни джатдыргъанча бир джатдырмай кёймам! (*Барыб эшиклени ачыб, таякъ бла кериледи, эшикен Лейла киреди.*)

Лейла. Хасан, о Хасан! Ахмат большевикле къатыш джетди да кълды! (*Экиси да къууанадыла. Кенгден джырлагъан тауушла келедиле.*)

Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл Аскерлеппи
Аскер хорламаз.

Эшикден Ахмат кызыл аскерчи джёнгелери бла киреди. «Ура! Ура!»
—деб эки къаууму да къууанадыла.

Лейла. Ахмат, итле барысы да сизден кьоркъуб къачадыла. Джарлыланы къанын ичген, сени да къанлынг ол абчар къачалмай кългъанды, ма былайдады, (*абчар букъгъан джанын кёргозеди. Ахмат излеб, табыб келеди, джанында герохун алыб, ичине къарайды.*)

А х м а т. Охо-о! Бу джангыз патронну нек сакълай эдинг?
Не-е? Бу бир джукъгъа джарар... *(Герохну столгъа атады.)*

А х м а т. Джолдашла! Биз къазауатны бошасакъ да, ишни уллусу алкъын аллыбыздады, ма муну кирик бугъуб къалгъан итле, не къарууларын да салыб, бизге бузукъ болургъа кюреширикдиле. Тышына къачхан къауум да бизге къаилы болгъанларын билесиз. Алай болса да джарлы, джалчы, орталыкъ биригиб ишлеб, кулаклагъа, моллалагъа алдатмасала, бизге бир залим да бир зат эталмаз. Залимлени джер башындан тас этген, урунпанланы башларына бош этген къурчдан къаты Къызыл Аскерди. *(Бу кёзюуде абчар столдан герохну алыб, кеси кесин урады.)*

А х м а т. А-а-а! Ол джангыз патронну да аллай бирге сакълай болур эдинг! Башха мадарынгы тауусханында, кеси кесинги урубму къойдунг? Капиталистлени барысыны да арт боллукълары ма былайды. Бизни къыйнамай, кеси кесинги ургъанынги бек иги этдинг.

Къан иччучю капиталны
Ташларбыз джолдан.
Тенгликни къызыл байрагъын
Иймебиз къолдан!

Узалыб, байракъдан тутадыла.

Лейла. Иймебиз къолдан *(ол да тутады байракъдан.)*

Къызыл аскерчи. Иймебиз къолдан! *Ол да тутады.)*

Хасан *(Тынчджатмаз.)* Иймебиз къолдан! *(Ол да тутады. Барысы да бирден бу джырны джырлайдыла. Ахмат баичылыкъ этеди.)*

А х м а т:

Тучдан окъла, къурч кылычла
Байлаб бизге белге,
Дуния залимликни эзиб,
Кёмербиз джерге!

(Бары бирден):

Бу берилген эркинликни
Бизден киши алмаз,
Ма биз Къызыл Аскерлени
Аскер хорламаз!

Ала джырлай-джырлай кетедиле. А х м а т бла Лейла, бир-бирине таяныб, юле къаладыла.

1. Пьесаны сифатларын эки къауумгъа (асыл, асылсыз) юлешиб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

2. Хар героину пьесада иштатала бла хайырланыб, характеристикасын джазыгъыз.

3. Школада драмкружокну башчысы бла пьесада бир бёлююн хазырлаб, сохталагъа сценада салыб кёртюсююгъуз.

ДРАМА¹

Драма суратлау литератураны бир тюрлюсюдю. Драма чыгъармалада джазыучу айтыргъа излеген, келюне келген затны чыгъарманы геройларыны сёзлерииден, ушакъларындан, аякъ алышларындан белгили этиб кёргюзеди. Драма чыгъармала тюрлю-тюрлю боладыла: трагедия, драма, комедия.

1. Адамланы арасында терен магъаналы, кыйыны, къаршычы кюрешни кёргюзген чыгъармагъа драма дейдиле. Драмада джазыучу, кесини сёзлериин кшошмай, драманы ичинде адамланы бир-бирине сёлешдириб, аланы сёзлери, ишлери бла кюрешни ачыкълайды. Сёз ючюн: Батчаланы А.-Керимни «Ахмат-Батыр» пьесасы.

2. Трагедия чыгъарманы баш герою не кесини джашауу ючюн, неда халкъ ючюн кючю тенг болмагъан къаты урушда ёледи. Сёз ючюн: Гебенланы Гемманы «Эски адетле — джолла» деген пьесасы.

Трагедия чынг алгъа Грецияда чыкъгъанды (Дионис деген аллахха бурунгу Грецияда, эчки къурманлыкъ кесиб, джырла джырлагъан байрам кюнлери болгъанды. Эчкиге грекча трагос дейдиле, джыргъа — оде.)

3. Не адамны кесини джашауунда неда джамагъатда джашауу джарамагъан затланы кюлкю бла кёрюзген драмалыкъ чыгъармагъа комедия дейдиле. Сёз ючюн: Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы.

ТИЛНИ СУРАТЛАУ МАДАРЛАРЫ

Затны сыфатлауу сёзлеге эпитетле дейбиз. Эпитет затны болумуна кёре, къайсы джаны болса да бир джаны бла сыфатлайды, кеси да хар заманда сыфатланыб тургъан сёзю бир-бирине джюрюйдю.

Сёз ючюн: джарыкъ джулдуз, кюмюш таякъ, чокъракъ суу, акъ булут. Къутас чач, тору ат, кюнню алтын таякълары.

ТЕНГЛЕШДИРИУ

Джазыучу, суратлагъан затны иги ачыкъ этер ючюн, ол зат бла ушакълыгъы болгъан бир башха зат бла тенгleshдиреди. Аллай сёзлеге тенгleshдириу дейбиз. Сёз ючюн: «Тууар кёз кибик, тюремни терезесинден кюнню джилтинлери киредиле». («Къара кюбюр»).

БЕТЛЕНДИРИУ

Джансыз затлагъа, джанууарлагъа адамны юсюнде болгъан затланы халисин, кылыгъын, ишин салыб суратлауу бетлендириу дейбиз.

¹ Д р а м а — грекча: этиу (действие).

Сёз ючюн: кюн ышарады, чапракъла шыбырдайдыла.

Бетлендириу баснялада, джомакълада кёб джюрюйдю. Джаныуарла адамлача сёлешиб, ойлашыб, ишлеб суратланадыла.

АСЫЛ ГЕРОЙНУ СУРАТЛАНЫУ

Суратлау литературада «асыл герой» дегенни эки тюрлю магъанада ангыларгъа керекди: субъективли (энчи) къарам бла, объективли (тюз, джашауда керти) болумуча.

Субъективли магъанада джазыучу, геройну кеси джаратыб аны къылыгы, халиси къалгъан адамлагъа юлгю болсун деб суратлагъан персонажына асыл герой дейбиз.

Объективли магъанада уа джангы иги затны джашауда бардырыр, бегитир ючюн кюрешген персонажгъа айтабыз асыл герой деб.

Асыл геройгъа джазыучуну энчи къарамы бла ол горойну джашауда керти болумуну бир-бирине туура келишгени авторну джамагъат джашауну законларын ангылагъанына кёре, эскилик бла джангылыкъны кюрешинде къайсы джанына аугъанына кёре болады.

Сёз ючюн, Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» романында асыл герой болуб суратланган орус ишчи, большевик Семён болады.

Ол, Ташчыда ишлеб, анда ишчилени арасында революцион ишле бардырады, ишчиле класс джау ким болгъанын, азатлыкъны, революцион кюреш болмай, башха джол бла табылмазлыгъын ангылатады. Семен Ленинни иннетин бардырады, къарачайлы джарлыланы, джалчыланы класс сезимлери Семённу болушлугъу бла ёседи.

Семён интернационалистди, ленинчи партияны, алчы революцион пролетариатны адамыды.

Джазыучу Семённу образы бла Россияда революцияны аллы кёзюуде къарыу алыб баргъан, хорламны иеси боллукъ джамагъат кючню — революцион пролетариатны сыфатлайды.

Сёз ючюн, Батчаланы Абдул-Керимни «Ахмат-Батыр» деген ишесасында а сыл герой Ахмат-Батырды.

Семён Россияда революция хазырлана тургъан кёзююню героюну образыды. Ахмат-Батыр а граждан къазауатда революцияны хорламын джакълагъан, Совет властны бегитирге кюрешген геройну образыды.

Ахмат-Батырча асыл геройла Этезланы Умарны «Къаяла унутмагъандыла» деген повестинде Васильченко, Ахмат, Темирбашдыла, д. а. к.

Эбзеланы Шахарбий (1913)

Эбзеланы Кёккёзню джашы Шахарбий 1913 джылда Дж. гетейде туугъанды. 1921 джылда юдегилери бла Нарсана шахаргъа кёчгендиле. Анда Ленин атлы тогузджыллык орта школну 1929 джылда бошагъанды. Комсомолчу джылларында Шахарбий кёб тюрлю суратлау кружоклагъа къатышханды. Нарсанада къарачай клубну залына 500—600 адам сыйына эди. Анда суратлау кружокла ишлей эдиле, оркестр, орус, къарачай драмкружокла, «Синяя блуза», хор кружок, д. б.

Къарачай клубну сценасында талай классика эмда къарачай пьесала кёргозюлген эдиле. Гебеланы Гемма джазгъан «Эски адетле» деген пьесада Хасанны ролюн Шахарбий ойнагъан эди. 1930 джылда Шахарбий клубну заведуючисн болуб ишлейди. Къарачай джырладан, тенсеу тартыуларындан, тенсеуледен къуралгъан концертле бериб башлайдыла. Ол джылда Шахарбийни «Огъурлу» деген комедиясын биринчи керс саладыла. Терезеге, Ючкекеннге, дагъыда башха элlege барыб, элчилеге кёргозедиле, Нарсана шахарны клубларында, санаторийлде саладыла.

1931 джыл. Север Кавказы ара шахарында—Ростовда Север Кавказы халкъларыны искусстволарыны биринчи олимпиадасы болады. Къарачайдан ары барлыкъла 50 адамдан аслам эдиле. Репертуарлары — халкъ эмда джангы джырла, тенсеуле. «Огъурлу» деген пьесаны анда кёргозюрге хазырайдыла. Къарачай областдан сора да олимпиадагъа Дагъы-

стан, Терк Башы Тегей, Ингушетия, Чечня, Къабарты-Малкъар, Адыгея, Черкесия, Калмыкия къатышадыла. Ростов шахарны ишчилери бла къуллукъчулары, он кюнню ичинде халкълашы искусстволары бла шагърей болуб, уллу багъа бередила. Кёр-гюзюлген пьесаланы ичинде «Огъурлу» бла Адыгея областны коллективи салгъан пьеса биринчи орунну аладыла. Арт кечде Максим Горький атлы театрда уллу концерт бериледи. Ол кече къууанчы джыйылыуда Къарачай областны къауумуна Къызыл байракъ берилгенди. Шахарбий, андан къайтхандан сора, Къарачай областда ансамбль къурайды. Ансамбль Нарсананы санаторийлеринде, клубларында концертле бередиле, халкъны къарачай тепсеуле бла, джырла бла шагърей этеди. Иссисууда, Эссентукда, Железноводскеде, Гитче Къарачай районну эллеринде магъаналы, сейирлик концертле салады.

1933 джылда Эбзе улу орус джазыучу Юрий Либединский бла шагърей болады.

Шахарбий, Бийчесындан къайтыб келе, джолда уллу джумушакъ таш табыб, юйге келтиргенди. Ол сейирлик ташны къазыб, джонуб, Ленинни полупрофилин салгъанды, Либединский кёргенинде, анга уллу эс бёлюб, ким этгенди, деб сорады. Шахарбий барельефни хапарын айтады. Либединский фотоапараты бла Ленинни барельефни суратын алады.

Либединский юч айдан сора ол суратны «Правда» газетни ючюнчю бетинде «Искусство горцев» деб чыгъарады. Статьяда Ленин таулулагъа берген насыбны юсюнден джазгъан эди ол.

1934 джылда Иссисууда Эбзеланы Шахарбийни башчылыгы бла къарачай ансамбль концерт бередиле. Бу концертде Г. К. Орджоникидзе болгъанды. Къарачай джашла бла къызла тепсеуленн кёргюзгендиле, Шахарбий а 27 къама бла стемени тепсегенди. Концертни ахырына джетгенден сора Орджоникидзе джашланы, къызланы да къолларынын тутуб, алгъышлагъанды. «Джашасын бизни партия» деген джырны артыкъ да бек джаратханды ол.

Экинчи кюнюнде уа Нарсанада Горький атлы театры залы солугъан адамладан, нарсаначыладан толду. Аланы иги кесегин къарачайлыладыла. Бу къадар адам, Орджоникидзени кёрюкюн, аны бла бирге уллу концертге къараргъа келгендиле.

Концертни ахырында «Джашасын бизни партия» деген джырны джырлагъанларында, эм алгъа Орджоникидзе, аны бла саулай зал ёрге туруб, бир-эки минутну къол къагъыб тургъандыла.

1935 джылда Шахарбий Къарачай областда Микоян-Шахарда ансамбль къурайды.

1941 джылда Эбзеланы Шахарбий Уллу Ата джурт къазатха кетгенди. Сталинград урушну биринчи кюнлеринден Ша-

харбий анда болгъанды. Къазауатда этген джигитлиги ючюн къралыбыз аны 4 кере кърал саугъала бла сыйлагъанды. 1945 джылда аскерден къайтханды.

1961 джылдан Эбзе улу областны радиокомитетинде музыка бөлүмнү редактору болуб ишлейди. Андан сора пенсиягъа чыгъады. Шахарбий эндиге дери 52 джыр джазгъанды, аланы пчинде онекиси сабийлеге джазылгъанды.

ОГЪУРЛУ

(Комедия)

(Пьесаы адамлары)

Джанхот, бай киши—50 джылда.

Айшат, аны катыны — 45 джылда.

Зайнеб, кызы—22 джылда.

Огъурлу, джалчысы—27 джылда.

Аскер, Джанхотну эгечинден туугъан—25 джылда.

Фатима, Джанхотну кърнашындан туугъан—21 джылда.

Азрет, темирчи—25 джылда.

Солтан, офицер (прапорщик)—35 джылда.

ДЕКОРАЦИЯ

Эски къарачай печ юй. Бир комната биринден эки кере гитче. От юйчюк Шиндиксиз джеталмазча мийикде — тапха. Халкъдан солгъа эшик. Аны къатында тагъылыб тургъан джамчы. Гитче юйчюкден улуу печге кирген эшик Терениндеги эшик Зайнебни экинчи печине элтеди. Алдагъы—эшикге элтеди. Бу печ джасалыбды. Терезелени орталарында орундукъ. Комнатны ортасында стол, шиндикле.

БИРИНЧИ КЕРЮНЮЮ

(От юйчюкден орта юйге кирген абыныб юсюне джыгъылырча, Айшат намаз этеди. Нени эсе да тиге, Зайнеб орундукъда олтурады. Узакъдан азанчыны тауушу, аздан аз эшитиле, тохтаб къалады).

Айшат. *(Намазны бошай, тобукъларына олтургъанлай, башын онг джанына буруб.)* Асса-ла-а-ам алейкум... *(сол джанына бурулуб.)* Асса-ла-а-ам... *(Къолларын алына тутханлай, «Къулфууну» окъуйду.)* Къулфуу алла-а-а-аху... Ахаддуалла-а-а-аху ассамади, Лам я-я-я-ли-ди-и... Олам я-я-я куллаху-у-у...

Зайнеб. Анам, «Къулфууну» окъугъан заманында «Лам ялиди» деген сёзлени асыры бек созуб иймеймисе?

Айшат Атанг менден аз созмайды. Созаргъа керекди... ким да алай созады. Мен да созалгъанымча созама.

Зайнеб. Ий, анам, дагъыда бир сорлугъум барды. Сорама, сорама эте тургъацлайыма, унутама да къояма. Къулфууну окъугъан заманында айтылгъан сёзлени магъаналарын ангълаймыса?

Айшат. Атанг да ангыламайды.. Намазымы буздургунчу тохтарыкъмыса, огъесе...

Зайнеб. Тохтадым. *(Ит юрген таууш, андан сора Огъурлу бла Джанхотну саламлашхан тауушлары эштиледди «Сал-а-аам аликум, аллахны сюйген къулу, Джанхот!»)*

«Аллейкум сала-а-а-алам, Огъурлу! Келдингни? Къошдан, малдан не хапар? Тынч-эсен болурсуз?»)

Огъурлу. Бек тынч, бек эсен! Ол сен къоюб кетгенча тура-быз!

Джанхот. Къошулгъан, къорагъан?

Огъурлу. Къорагъандан аллах сакъласын, Джанхот. Къошулгъан а этгенди. Сени Къонгурунг бла Айшатны Голчусу бирер джарагъан мал табхандыла. Шо, ол эки бузоучукъну бир кёрге эдинг. Экиси да тишичикледиле!

Джанхот. Аллах, сениге минг кере махтау этеме! Да, сен а, Огъурлу, уллу къууандырдын да. Аллахдан къууан!

Зайнеб *(Огъурлуну тауушу чыкъгъандан башлаб терезеден къараб туруб.)* Анам, Огъурлуну хапарын эштемисе? Не келтирген эсе да, бир къарайым! *(Чабы чыгъады. Айшат да терезени къатына барыб къарайды.)*

Огъурлу *(арбазда.)* Рамазан! Алай къой, алай къой! Мычымай джегерикбиз.

Джанхот. Огъурлу, малланы ач этемисиз?!

Огъурлу. Джанхот, джалчыларынг ач боладыла, ансы малларынгы къарынлары токъду. Ант этдирсенг, этерме, малчыланы тиллерине гырджын тиймегенли алты кюн болду. Ачдан къырыладыла. Азыкъ хазырлагъан эсенг, эрлай арбагъа атыб, ызыма къачар эдим!

Джанхот. Айхай, айхай, хазырлагъанма. Джюкле да Рамазанны ызына ашыр. Кесинг юйде къалыб юй джумушха къарарыкъса! Къапчыкъ от юйдеди. Тез бол!

Огъурлу. *(Арт эшик бла от юйге киреди. Айшат да, намазлыкъгъа джарашыб, дууа этеди.)* Да сиз а, ант этгенча, малчыланы ачдан къырыб... Аллахны сюйген къулу, киши алаймы этеди? *(Къапчыкъны кёлтюре.)* Къарыу кибибизден да ышан къалмагъанды, тейри!

Айшат. Я-я-я, аллахым! Ёлюмден, ауруудан, ауурлукъладан сен сакъла! *(Эки кюлу бла бетин сылагъанлай, Огъурлу эшикден арты бла чыгъыб, абыныб, Айшатны юсюне джыгъылады.)*

Бисмилл-я-а-а... бисмилл-я-а-а! Бисмилл-я-а-а.

Айшат *(Огъурлуну тюбюнде тыпырдай.)* Шайта-а-а-ан! Алмасты-ы-ы, ат-а-йтма-а-аз!.. Бисмилла, бисмилла, бисмилла!

Огъурлу *(Эрлай тобукъланыб, сора аллын бу юйден арбазгъа элтген эшикге айландырыб къапчыкъгъа миниб, бучхакъларындан эшекни къулакъларындан тутханча тутады.)*

Айшат (*ычхыныб, тобукъланыб турғанлай, Огъурлуну этегинден тутады.*) Алмасты-ы-ы-ы! Шайта-а-а-аан! Қъара джин! Тоба-тоба!

Огъурлу. (*Огъурлу къапчыкъъгъа миниб, олтурғанлай, «атха чух» дегенча тебджилдей.*) Сени джауунга келсин быллай кюн: Джин тюлме, Огъурлума! Огъурлу!

Айшат (*Огъурлуну этегин иймегенлей, ызындан юч-тёрт атлам этеди.*) Огъурлу эсенг, сен къаллайла этиб айланаса?! Бу не ишингди?! Алмасты деб меннгеми айтаса? Алмасты менмеми? Сенсе, сенсе, сенсе!

Огъурлу (*къапчыкъъны джерге ие.*) Да, мен да алай айтама деб неметгенме!

Айшат. Қъалай айтама деб?!

Огъурлу. Алмасты мен эсем, сора мени тюбюмдеги уа кимди дегенча болдум да... «Алмасты!» деб кычырыргъа мен да ауузуму ачдым, амма сен менден эсе алгъа неметдинг да джибердинг. Мени тюбюме тюшюбмю турлукъ эдинг?

Айшат. Қъарачы! Сен къаллайла эте айланаса?

Огъурлу. Игилик этигиз! Бек тынч, бек эсен! (*Къолун узатады.*)

Айшат. Дагъыда, уялыр орнуна, къолун узатады. (*Огъурлуну къолун урады.*) Джанымы ала эдинг да!

Огъулу. Бойнунга абынганлайыма, олсагъатдан юсюнге ауарыгъымы билдим. Алая кесими тыялмадым да, неметдим. Аллахны джазыуу алай болур эди.

Джанхот (*эшикде.*) Атангы къонагъыма. Огъурлу къайда къалды?! Огъурлу!

Огъурлу. Барама! (*Къапчыкъъны имбашына атханлай, бучхакълары бла Айшатны джаягъына уруб тентиретеди.*)

Айшат (*Огъурлуну аллына чабыб.*) Тохта энди сеннге оюнчакъмы болгъанма?! Хайуан! Бусагъатдан айтыб, сыртынгдан къайиш алдырайым да! Биреуню къатыныны юсюне секире! (*Чыгъады.*)

Огъурлу (*къапчыкъъны джерге салады.*) Секирмейме джаным, секирмейме. Тоба, тоба, тоба. Ол къатынны мени джунчутханына бир къара. Артын эшикге кысыб намаз эте тургъанын ким биле эди?..

Джанхот (*эшикде.*) Да ол кирген эшиги бла чыкъса, кёзлери чыгъамы эдиле?!

Айшат (*эшикде.*) Чыкъса, мен огъаймы дей эдим!

Джанхот. Хайы-ы-ыр! Джууабын берирме! Ол аягъы нени басханын кёрмей айланган кёзлерин уруб алыб къойсанга!

Огъурлу. Бериб къойсам а, алыр эдигиз!

Зайнеб. И, Огъурлу, атамы нек чамландыраса? Сакълатма да барсанга а. Кесинг да сау кел!

Огъурлу (*ышараракъ.*) Саулугъунг узакъ болсун, кызычыкъ, Зайнеб! Эли кыйырындан киргенлей, Азретге тубедим. Олтурдукъ. Сёлешдик. Арымай-талмай ишлейди. Сениге да салам неди, тынчлыгъынгы билдирге сюеди.

Зайнеб. Саламы узакъ болсун! Огъурлу, бек къууандырдың.

Огъурлу. Къууанчыгъыз узакъ болсун! Энди мычымайым. (*Эшикни ачады.*)

Джанхот (*эшикте.*) Ашыкъгъандан кесип тыялмай эди! Энди уа босагъагъа сюелиб.. Лахор эте! Огъурлу, дейме да!

Огъурлу. Барама! Къапчыкъны башы ычхыннганды да... (*Зайнебге.*) Зайнеб, бююн да, тамбла да юйде къалама. Азретге айтдырлыгъынг бармыды?

Занеб (*барыб, джастыкъны тубюнден алыб, окъа хурджунну береди.*) Быланы сеннге хазырлаб тургъанма. Сапынла, тартма, тютюн. Бир джугъунга джарарла. Ич кёлегинги артда берирме.

Огъурлу. Да, билселе, урушурла!

Зайнеб. Билдирмезбиз. Сен былай эт..

Огъурлу. Къалай? Айт (*Къапчыкъ бла кюрешеди.*)

Зайнеб. Атам да, анам да базаргъа кетедиле. Азретге айт да... сени кёре келсин. Сенден тансыгъын алыр..

Огъурлу. Айхай, айхай. Аны уа алай джарашдырыб айт айым. Мени кёре келирге табса, ол излеген да сен айтханды. Энди кетейим. Къапчыкъны артындан джанла! (*Кёлтюрюб кетеди.*)

Зайнеб (*барыб терезеден къарайды.*) Мен ангыламагъан бир зат барды... Анама уа не болгъанды?

Джанхот (*эшикте.*) Огъурлу! Джаратхан аллах бла тилейме, босагъада сюелиб не ушакъ этесе?

Огъурлу. Зайнебге хапар айта эдим.

Джанхот. Не хапар?

Огъурлу. Къайдам... Къонгурну бузоучугъу ариучукъмуду, огъесе Голчунукъуму озады, — деб сора эди. Кёзчюклери къарачыкъламыдыла, огъесе алачыкъламыдыла деб, аны билдирге излейди... Къашхачыкълары бармыды? — дейди... Къыз сабийге нени да ариуу, игнси керекди.

Джанхот. Аны къой да ишинге къара! Ишлегенден иги джокъду.

Зайнеб. (*Орундукъгъа олтуруб кюзгюсюне къарай.*) Джюрегими тынчлыгъын алыб, джукъуму кыстаб, дунямы къарангы этиб тургъан ауур къайгъымы чачдым. Огъурлу айтханыча этсе: этмей а къоймаз, Азретчигим келмей къалмаз. Ол письмо ийгенли иенча заман озду. Мен а, адам табыб джууаб-

лы инсьмо джаздыралмадым. Ким джазсын? Ол биринден да, экинчисинден да кьоркь да кюнлени ашыра тур. Айхай, тартыб алыб джюрегингдегин джазаргъа кьагъытынг-къаламынг болса, нек джазыкь эдинг?

Ф а т и м а. Келе-е-сбиз. (*Эшикни джанына сюледди.*)

З а й н е б (*Фатимагъа.*) Ке-е-елигиз. Керти кьубулуб къалма да аллынга атла!

Ф а т и м а. Эркиши тауушланы эштгенимде, кьой, Зайнеблеге бир барайым деб, эки бутуму ат этиб, келеме. Иги этгенме да?

З а й н е б. Сен аман затны кьачан да этмегенсе.

Ф а т и м а (*Зайнебни аллына чабыб.*) А кьыз, Фатима! Ма-а, Огьурлу келгенди деб нек айтмайса?

З а й н е б. А-кьыз, Фа-а-ти-ма-а! ма-а, Огьурлу ке-ел-генди-и. (*Дженгил.*) Олтур! Къатыма олтур да тынгыла!

Ф а т и м а. Андан сора да, айтырыкъларым бардыламы дейсе? Хы, олгурдум. Кёзлерим да, кьулакъларым да сендедиле!

З а й н е б. Атам да, амам да бюгюн базаргъа кетедиле. Биз билгенин сен да бил.

Ф а т и м а. «Биз» кимледиле?

З а й н е б. Огьурлу Азретге хапар билдирликди. Сен да, Фатима, эгешчигим, былай эт...

Ф а т и м а. Къалай десенг, алай этейим!

З а й н е б. Тамбла, кюнортада, мени кёре кел. Къатымда болургъа керексе. Кече биргеме джатарыкъса. Мени къатыш къаллыгъынгы ананга айтырса.

Ф а т и м а. Да биягъы Огьурлуну кьошха кьууарыкъ болурла.

З а й н е б. Огъай, огъай! Атам Рамазанны кьошха ийиб, Огьурлуну юй джарлылыкъгъа кьараргъа мында тыяды.

Ф а т и м а. Бек иги!.. Азретни келгенин билгени болса, джуабыбыз хаппа-хазыр хазырды: Огьурлуну кёре келген эди, тенг тенгге келген Къарачайны адетиди, — деб кьойсакъ, кимни дауу барды?

З а й н е б. Хайырсыз, мен да сеннге алайчыгъын билдиреме, деб дьгалас эт-еме, Фатима, келгенинге къаллай бир кьууандым.

Ф а т и м а (*кьойнуна узала*) Тохта, мен сени андан да бек кьууандырайым. Джаратырыкъ эсенг, саугъамы ал!

З а й н е б. Ах! Азрет, Азрет! Мен сени суратчыгъынгы сакълагъанлы, кюн ненча тийиб, ненча батды. Къалай жёб суу акъды... Энди Азретчигими сураты кьолумда болсун! Этген муратым да былай толсун! Фатима! Эгешчигим, сен халал джуукъ болгъанынга кьачан да ишексиз эдим.

Ф а т и м а. Ишексиз болгъанынга мен да ишексиз эдим.

З а й н е б. Сен да менича, мен да сенича!

Фатима. Экибиз да бирча.

Зайнеб. Хо!

Фатима. Хо эсе, жел экибиз да ийнарчыгъынгы джырлайыкъ.

Зайнеб. А къыз, ийнарымы бек джаратхан болурса дейме.

Фатима. Атам ёлмесин, джатсам, турсам да, ауузумдан юшюрмейме.

Зайнеб. Адам эштмесин. Тур, терезеден бир къара!

Фатима (*терезеден къарай.*) Рамазанны къанджыгъасында къапчыгъы... Джанхот бла Огъурлу да ашыра барадыла...

Зайнеб. Анам а къайда къалгъанды?

Фатима. Джанхотну ызындан баргъан кимди да? (*къайтыб олтурады.*)

Зайнеб. (*къобузун алыб джырлайдыла.*)

Сагъышла басы,
Орунга кирсем,
Тарала, джылай джатама.
Кесекчик кълкъыб,
Тюшюмде кёрсем,
Ийнарчыгъымы айтама,
Тюшде болмаса,
Азретчигими,
Тюнюмде къараб кёрмейме.
Сенсиз джашауда
Джашаялмайма,
Неда бир ауруб ёлмейме.

Кёрюрге суююб,
Алай сакълайма,
Наным, эсинги бёлсенг а;
Кёзлерим сени
Излей, атлайма,
Къайдаса? Хапар берсенг а!
Сеннге термиле,
Къабыргъа тюшсем,
Къабыр джашауну ачарма.
Эсиме тюшюб,
Сени кюсесем,
Къабырчыгъымдан къачарма.

Фатима. Ах, биз джазыкъла! Айхай, къабыр да алай ийнб къойса уа.

Зайнеб. Тоба, анга тюшсек, къачалырбыз деб айтмайма. (*Къобузун салады.*)

Айшат (*эшикте.*) Бусагъатдан джетеди-и-и!

Зайнеб. Анам! Анам келеди. А къыз, тынгылаб тургъан болурму? (*Суратны къойнуна сала.*) Фатима! Акъылыбызны бир инсан билмесин.

Фатима. (*Орнундан тура.*) Мени сабийчикгеми санайса? Ауузумдан сёз чыкгъандан сора мен ёлгемне. Къоркъма. Алай а-а-а...

Занеб. Алай а не? Айт да къой.

Фатима. Айхай, сени ызынгдан кълалмагъан бир афицеринг барды.

Зайнеб. Сора уа?

Фатима. Къайдам. Азретни бери келген хапарын эштсе, къырама-джырама дерик болур.

Зайнеб. Оу-оу! Солтанны мени кьатымда сагьынмагъыз деб ненча айтханма! Ол ат эштилсе, джюрегим чанчады. Бойпуму кесиб, ёрге такъсала да, мен Солтаннга барлыкъ тюлма!

Фатима. Хы, кьойдум. Сен алай бол, ансы...

Зайнеб. Фатима, келмей кьалсанг, эштмеген эдим деме. Хо де!

Фатима. Хо, хо, хо, хо дедим! *(Кетеди.)*

Зайнеб *(кюзюге бара.)* Бир иги Солтаннга кьалгъансыз. Абчар болмайын а. Гр-р-рт! Суймей эсем, кимни дауу барды? Суймейме! Суймейме! Суймейме! Хы, этигиз меннге эталлыгъыгъызны! *(Азретни суратын кьойнундан чыгъарыб.)* Мен Азретчигими суюме! *(Кюзюге къарай)* Ол да мени суюди.

Айшат. *(Бир кьолунда тауугъу, бир кьолунда да челеги бла киреди.)* Кюзюню аллына суюлиб, бурнунг, кьашынг бла кюреше турма да, эшикге къара. Не айтырыкъ эсе да, атанг чакъырады. *(Гитче юйге кириб, шиндикге, миниб, кьолундагъылары тапхагъа салады.)*

Зайнеб. Атам чакъыргъа эди да...

Айшат. Атапгы кьонагъыма, энтда юйде сёлешеми тураса? Эшикге къара!

Зайнеб *(орундукъну кьатына барыб, чепкенин джыя.)* Иш этмесем, этмейсе дейсиз. Сора бир затны кьолума алыб олтурсам, барчы бла келчиден бошамайсыз. Манга айтырыгъын санга айтса уа! *(Джюрексиниб, чепкенин да орундукъгъа атыб кетиб тебреген заманда, суратчыкъны кьойнума салама деб тюшюрюб кетеди.)*

Айшат *(Юйчюкню тюбюн сибире, орта комнатагъа чыгъады.)* Айтса, мен огъай демей эдим. Ишинги этерге заман табмай кьалгъа эдинг. Заманынгы кюзюню аллында ашырма да, юйюнгю тюбюн сибире бил. Сени ючюн ёлеме деб Солтан да айланады, ызынгдан кьаллыкъ тюлма деб, темирчи Азрет да айланады. Сен а, эгешчигинги кьатынга олтуртуб, ийнарла айта... *(полда Зайнеб тюшюрюб кетген суратны табады.)* Ах, мен джа-а-азыкъ! Азрет! Эки эшиги терсине джабылыб, киндиги бурлукъ Азрет! Къайдан чыкъгъанса? Ким келтиргенди? Ишексиз, бу Фатиманы ишиди! Кёзюме къарамай, муну ючюн думп болуб бара эди. Иймансыз сатю, хайыр! *(Сибиргенин кьолтугъуна салыб, суратха къараб, ышара.)* Тоба, Азретди... Таланнган, чырайлы, джаш кёреме. *(Халкъгъа.)* Энди кьызчыкъны чибин этиб айланган сенмисе? Алай болгъанлыкъгъа, не байлыгъын да, биреуню гюрбеджисинде эртденден башлаб кечеге дери чёгючню тёшге ургъанды.

Зайнеб. *(Бурнун тургъузуб киреди. Аягъына къарай...)* Былайгъа джыярла да турурла!

Айшат (*суратны джашыра.*) Энди уа бняггы сеннге не болду?

Зайнеб. Не болду? Не болду? Не болду? (*Асхаяракъ, гитче юйге ози.*) Болуб не боллукъ эди? Бузоуну кирин басдым! (*Олтуруб цяггын сюртеди.*)

Айшат. Оу-оу... Къызчыкъ, энтда сени сабий къылыкъларынг къалмагъан жёреме! Басдынг эсе, басдынг! Сени къойну-ма алыбмы айланыкъма? Аяггынг басханны кёзюнг кёрмей айланыргъа сеннге не болгъанды? Не? Атанга тубедингми?!

Зайнеб. Тубедим!

Айшат (*столну джанына олтура.*) Не айта эди?

Зайнеб (*кюзгюню аллына барыб, кесин тюзете.*) «Къызым, ананг да, мен да базаргъа барабыз. Юйге, малгъа сакъ бол...», энди мен маллагъа къарауулму боллукъма?

Айшат. Да керти айтады. Хар затха сакъ бол! Огъурлу юйде къалады. Айт да, джумуш этдир. Фатиманы чакъырсанг, кече биргенге джатар.

Зайнеб. Чакъырма.

Айшат. Кесигиз да бу арт кёзюледе, биринг бирингсиз болалмагъанча кёрюнесиз... Биз тамбла ингирдеп къалмай джетербиз. Эштемисе?

Зайнеб. Иги къычыр, марджа, иги къычыр!

Айшат. Къычыра эсем, адам бол деб къычырама! (*Бу заманда Огъурлу къолунда балтасы бла, тыш эшик бла гитче юйчюкге кириб, не эсе да излей, сора Айшат бла Зайнебни ушакъларына эс бёледи.*)

Зайнеб. Огъурлу ишлерге мен айтыр керекли турмайды. Этиллики бир да, эки да айтдырмагъанлай баджарады. Алай шойд да! Бняггында кесин да бир бек джазыкъсындым.

Айшат. Нек? Не болгъанды?

Зайнеб (*анасыны къатына олтура.*) Къошдан келгенинде, меннге къошну, малы юсюндеп хапар айтхан эди. «Сен босагъагъа сюелиб, къызыма не хапар айта эдинг?.. Элни къатыны юсюне секире»...—деб урушхан да этди, эки кере ургъан да этди. Элни къатыныны юсюне секире...

Айшат. Хы, кёбдю! Секире, секире, секире!

Зайнеб. Секиртмеселе — секирмес!..

Айшат. Тохтаб къал, дейме да! Не айтханынгы, не сёлешгенинги билемисе?

Зайнеб. Билмесем, айтхан да, сёлешген да...

Айшат. Тохтаб къал дегенме да! Къарачы...

Зайнеб. Бир да къарарыггынг джокъду.

Айшат. Бек иги этгенди. Огъурлу бизде тургъанлы ма джети джыл. Малланы, ол сен кирлерине джийргеншеп бузоу-ланы ызындан кечеси, кюню да айланады. Къарда, бузда, боранда къалыб, сени атангы бир айтханын джерге тюшюрмей,

ол юсю бла, ол башы бла, эт дегенин этиб, бар десе, барыб. кел десе, келиб айланады. Огъурлуну этген ишине бир эс бёлчю. Тоба деб айтама, ол баджаргъан джумушну сени атанг кибиб бешеулен тындырмазла. Къошда айланган экиси да аны кибибдиле. Бу аланы къыйыналарыды деб, сени атанг ала-гъа бир къара капек бермегенди. Ариу айта, юслерине, башларына къарагъан кибиб эте, ма бююнлеге джетдик. Иги ишлейдиле деб, урмай урушмай къояргъа уа джарамайды. Сизни бу кюнледе тутхан ол джалчыланы къыйыналарыды.

Зайнеб. Ий, анам, бир сорайым.

Айшат. Сор, бала, сор!

Зайнеб. Огъурлу бизде тургъанлы джетти джыл бола эсе, хакъын аллыгъы бла къаллыгъы эсине келе болмазмы?

Айшат (*ёрге тура.*) Да, айтханынг тюздю. Алай а, атангы харамлыгъы, Огъурлуну да тынчлыгъы, къарангылыгъы. Не уа алай къуру бизми джегебиз? (*Терезеден къарай*) «Джалчыны джалын бер да, джанын ал»,—дейди. Биз а джалын да бермейбиз. Акъыз! Атанг кёрюнмейди. Кеч этиб къоябыз. Турчу, бир къара! (*Юйню тюбюн сибириб башлайды*)

Зайнеб (*туруб.*) Тоба, сизни бююн базаргъа кетеригиз ётюрюк болур.

Айшат (*сибире.*) Эшта. Алай деген неди?

Зайнеб (*тебрейди*) Сиз алай болугъуз ансы... (*Айшатха къараб туруб, къоркъаракъ.*) Анам, санга бир айтырыкъчыгъым бар эди.

Айшат. Не айтырыкъ эдин? Айт, тынгылайым!

Зайнеб. Да, сибиртгини къой.

Айшат. Айхай, къызчыкъ, сен ойнай турургъа сюйгенликге, мени заманым азды. (*Сибиртгини къоюб, эрлай олтуруб.*) Хы, айт, не айтырыкъ эсенг да!

Зайнеб (*анасыны къатына олтуруб, аны джаулугъуну ча-чакълары бла ойнай.*) Мындан алда Огъурлу да, мен да сёлешгенбиз да, бир акъылгъа джыйылгъанбыз.

Айшат. (*Онгсунмагъан халда.*) «Бир акъылгъа джыйылгъанбызмы?»

Зайнеб. Кесинг айтханлай, Огъурлу бизде тургъанлы талай джыл болады. Атасы джокъ, анасы джокъ. Бар эселе да, ала аны, ол алааны кёрмейди. Ол юсю, ол башы бла айланады. Энди-и атама да айт да, анга бир джукъ амал этигиз. Юсюне, башына, къайдам, аны кибиб, бир кереклисине джарар.

Айшат (*хыны къараб туруб.*) Не джукъ?

Зайнеб. (*Бармакъларын ууа.*) Къатын кибиб алыгъыз, дей эдим.

Айшат. Айхай! Не сёз барды? Огъурлугъа къатын алма-сакъ, боламыды? Сен анга къарачы! «Алыгъыз дей эдим», аны

къой да башынгы оноуун эт! Кесинги джарашдыр. (*Джалына-
ракъ.*) Айландыргъанынг боллукъду. Аллынга къараб турады-
ла. Джангыз санга болмаса, бир адамгъа ауузун ачмайды. Бир
адамны ызындан аллай бир айландыргъан гюнахды. (*Ёрге ту-
руб, сансыз кибик этиб.*) Сенден ёзге адам къуру чынлары
ючюн къууаннгандан барыр эди (*сибиртгини алады.*)

Зайнеб. Чынлары барды, деб кесим суймеген адамгъа
мен барлыкъ тюлме! Айхай, къууаныб барлыгъыма не сёз бар-
ды? Солтанны кёрюб болмагъанымы сен билмеймисе? Айтыб
къояма: бюгюнден сора атын сагъыныб бетиме къарама.

Айшат. Тохта, пйлыкъгъан эте болурса дейме. Сеннге иги-
ни айтханыбызгъа бир да чарлама (*Зайнебни къатына олтура.*)
Кесинг сагъыш эт да къара...

Зайнеб (*туруб, терезени къатына бара.*) Сагъыш да эт-
мейме, къарарыкъ да тюлме!

Айшат. Абчар Солтан, Джанхотну къызын, джангыз
къызчыгъын тилейди,—деб элде хапар уллуду. Мен санга ненча
кере айтханма. Сен а анча сайын джууаб бла башынгы аласа,
неда тил тутхантай къаласа. Зайнебге берилген къалыпды, деб
кюмюш кереги бла минген аты, черпомор ийнеклери мени ар-
бозымда кёрюнселе! А-а-а-аллах, намазлыкъдан чыкъмаз эдим.
Къойлары уа? Эчкилери уа? Бугъалары уа!?

Зайнеб. (*Ачыуланыйб.*) Къойлары, эчкилери, къочхарлары,
бугъалары, бугъалары!!! (*Терсине къараб чыгъады.*)

Айшат. (*Ышаргъанын къоюб*) Гр-р-р-р-р-р-рт дерик эди!
Ким кимни айтханына сыйынса да, кёрейик! Тохта! Атаиң бери
бир келсин! (*Халкъгъа.*) Энди, муну Солтан тилейди. Гиназ
Солтан, абчар Солтан тилейди. Имбашларында чынлары джыл-
тырай, белн чыбыкъ кибик бюгюле, чырайы, сыфаты... (*Къолун-
да сибиртгини ёрге кёлтюрюб.*) А-а-а-аллах! Ол мени кюеуюм
болса—дунияны мюлкюнден эсе сюер эдим. (*Сибиртгини кир
джанын бетине къысыб къуачакълайды.*) Мен муратыма да дже-
терме, Солтанны да кесиме кюеу этерме! Бу зат ючюн не
къарыууму да салырма. Суймегенлерини да джюреклерин джа-
рырма! (*Джибни юзюлгенин тиге олтургъан Огъурлу туруб,
кюле-кюле джибни чюйге тагъыб, ызына айланганлай...*) Ата-
сы да къайда къалды? (*Гитче юйчюкге чыгъа, Огъурлугъа тюр-
тюледди.*) Огъурлу! Сен мында не этесе?

Огъурлу (*нени эсе да излегенчи*) Къайда эсе да, ол бал-
та кибикни табмайма!

Айшат. Балтаны бери джыйыб тургъаныбыз сейир тюлмю-
до? Бар да гёзенчикге къара. Анда кёрюне эди.

Огъурлу. Да, анда кёрюне эсе, сора андады (*чыгъыб
тебрейди.*)

Айшат (*дженгил.*) Огъурлу!

Огъурлу (*айланыб.*) Ой, джаным, не дейсе?

Айшат. Сыртыңгы бери бурчу!

Огъурлу. Айхай, бурайым. Ма, бурдум.

Айшат (*балтаны Огъурлуну белинден алыб береди.*) Бу не затды?

Огурлу (*сейирсинген кибик этиб.*) Асто-офирулла, мынга бир къара. Мен а эртденли муну излейме. Кет, барайым да ишими этейим. (*Кетеди.*)

Айшат. Башха болмай, мен кызычыкъгъа айтханланы эшитиб тургъанды. Энди мен Огъурлугъа хыликкеликге къалгъанма. Да, алай эсе, хайыр! (*Уллу юйге чыгъады.*) Къызымдан башлаб джалчыма дери мени хыликке этиб тебрегендиле (*чыгъыб тебрейди.*)

Джанхот. Байча кызы! Былай этибми турлукъса? Биягъы сен, быт-быт эте, кеч этиб къояса. (*Олтурады.*)

Айшат. Сен къайда айланаса ансы, мен а хазырма!

Джанхот (*Хызенчигин чыгъара.*) Айюнге, ол Топалланы аман Хызырчыкъ, къоймай алыб барыб, аллыма бир тузлу эт хычыны салды да, аллах кѳргенди болумуму: ашаб болалмай, ашамай къояргъа да уялыб, бир-эки къабхан эдим да, суусабдан тилим тутулады. (*Юллесин къабындырады.*)

Айшат (*гитге юйге кире.*) Аны ол къатын кибик чыртчаппасын кѳремисе? (*Сусабны джарашдыра.*) Эшикден киргеннге бир дамлы, джарашуу хант этиб къабдырмаз. (*Чыгъарады.*) Турма. Тогъу да, тебрейик. Хар нем да хазырды. (*Бу заманда Огъарлу, не эсе да излегенча, гитче юйчюкге киреди. Кѳолунда джиблери. Былагъа къулакъ иеди.*)

Джанхот. (*Ичиб бошаб, мыйыкъларын сюрте.*) Атаңгы къонагъыма, босагъада сюелиб, кызычыкъ бла Огъурлу не сѳлеше эдиле? Санга айтама! Сен муну ызындан кѳз-къулакъ болмасанг, оюн сенде бла менде боллукъду.

Айшат. А киши, сен бир къуджур адамса! Энди мен Огъурлуну кютюучю болубму айланайым?! Ол да къошну, малны сюенден кызычыкъгъа хапар айта болур эди. (*Джанхотну сол джананына олтурады.*) Къайдам, хапар азмыды?

Джанхот (*башын хыны булгъай.*) Ай огъесе аны аман хапары айтылсын. Огъурлуну хапарын мен билеме!

Айшат. Биле эсенг, манга нек сораса? Сора эсенг, акъылыма келгенни айтдым.

Джанхот. Сени акъылынга келген ол болур, мени акъылыма келген а башхады. (*Айшатха ийилиб, онг кѳолу бла да джерге силке, солуун алмагъанлай.*) Берчкъол темирчи Азретден бизни аманнга келечилик айтыб айланады! Сен билемисе? Билемисе! Тохта, мени кѳзюм анга бир илинсин! Джанхот — Джанхот тюлдю... (*Къатынына къарайды.*)

Огъурлу (*халкъэга айланыб.*) Аман кезюнге.

Джанхот. Сылхыр сене! Сене быланы менн юсюме секиртген! Сен иги къатын болсанг, къызынг Огъурлу бла босагъа сайын сюеле айланмаз эди!

Огъурлу (*халкъэга айланыб.*) Огъурлудан артыгъынг кесинги болсун!

Джанхот. Алай болгъаны ючюн, сенден тууб, сеннге ушамай, кимге ушаркъ эди?

Айшат (*хыныракъ.*) Сен мыллыгынг меннге атыуунгу нек къоймайса! Не! Къуру да «мен», деб турма да, ол сенден сора айтырыкъны да айтма къой! Сен айтмасанг да, мен кез-къулакъ болгъанлай айланама!

Джанхот. Ай, огъесе сен терсинге айланыгын! Сюйсенг, къызынгы бир масхабха джый, огъай десенг, мен экигизни да джыя билirme!

Айшат. Сен нелени сандыракълайса?! Огъурлу Азретден къызынга келечи болгъан эсе, къызынг да Огъурлудан меннге келечи болгъанды. Аны да мен этдирибми этеди? (*Сыртын Джанхотха бурады.*) Къычырмагъыз. Сенден да, джанымдан да безгенме!

Джанхот. Не, джукъму айтханды?!

Огъурлу (*халкъэга.*) Энди джарты алынганны алындырыб агъачха ийиб къояды.

Айшат. Тохта! Къызчыкъ нечик этгенди? Селеше келгенди да, сора къоркъаракъ да болуб айтханды:

— Апам!

— Ой, балам!

— Атама да айт да. Огъурлугъа бир оноу этигиз.

— Нечик оноу? Къаллай оноу?

— Къатын алыгъыз, юлендиригиз. Бир да къурумаса да, юсюне, башына къараргъа джарар,—деб ол меннге бир сейирликлени сандырагъанды. Энди аланы барысын да къызчыкъ. Огъурлу айтдырмай айта болурму?

Джанхот (*сейирсиниб, хыны.*) Да сен а, сен къаллай джууб бердинг?! Не айтдың?!

Айшат. Не айтырыкъ эдим айтыб. Урушдум, кереклисин бердим. Кесим тенгли бир къызын тутуб туйгенми этерик эдим? Огъурлуну къой да, кесинги оноуунгу эт, дедим. Бююн, бюгече эрге чыгъарыкъса, дедим.

Джанхот. Не айтды да?!

Айшат. Солтанны атын сагъыныргъа да къоймады. Бурулуб да къарасанг а, чыкъды да кетди!

Джанхот. Бек иги этгенди! Юретгенинге кере джюрюйдю. Айтыб турмагъанмамы... (*Эшикден Зайнеб киреди. Шыбырдаяракъ.*) Сен муну ызындан къара, эсле, оздурсанг, кеч болур.

деб ненча джылайма мен джазыкъ. (*Зайнеб, излегеин табмай, ызына чыгъыб, озуб баргъан заманда, Джанхот бурну бла джырлайды, Зайнеб озгъанлай.*) Эслеймисе? Къызы бурнун кѳремисе? (*Ёрге, энишге джорюй.*) Огъай! Сени оноуларынг бла ишни онгмазлыгъын мен билдим. Огъурлу Азретден келечилик джорюютуб, сен да аладан меннге келечилик этиб, башларын сжылай... (*Къыджираб*) алай туругъа умутму этесиз?! Огъай, мен сизни алай бошлаб къоймазма! Сора апоу сен этерсе! эштемисе?! Ол къызынг келечилик айтхан заманда, уруб тишлерни аузуна къуюб нек къоймагъан эдинг? Тарыгъыргъа келген манга тарыгъырыкъ эди да, болуууна бир иги къарар эдинг.

Огъурлу (*халкъгъа айланыб.*) «Сора Джанхотнукъуланы да бир сыпар эдинг».

Джанхот. Бу хапарла элге джайылсыла, мен бетими къалайгъа сугъарма?

Огъурлу (*халкъгъа айланыб.*) «Багуш табылмай къалгъа эди!».

Джанхот. (*Олтурады.*) Ол Огъурлу уа! Аман Огъурлу! Ол бир къуджурла этиб айланады! Бир ишексиз, аны юретген адам барды. Ким эсе да, большевикледен мынга хапар айттыб, большевикле джарлыла ючюн кюрешгенлерни ангылатханды. Алагъа базыб, менден хакъ даулары келиб айланады. Тейри, хакъ бермезме, сыртынгдан къайишле къобарырма. (*Ары-бери бара.*) Мен ангыламагъан бир иш барды: Огъурлу къатышны не этерикди?!

Огъурлу (*халкъгъа къараб.*) Ол сени ишинг тюлдю!

Джанхот. Тохта, нек ашыгъаса? Бек арну джарашдырыб этерме джууабынгы, (*эрлай къатынына айланыб.*) Бу хапарны адамгъа энтдирмей, башын джабыб къоюгъуз.

Огъурлу (*халкъгъа айланыб.*) Джабсанг, джабмасанг да, ачарыкъма!

Джанхот (*ёрге къараб, бармагъын да ёрге тутуб.*) Абчар Солтан! Мени къызымы ол тилейди! Абчар тилейди! Аны джалчысындан башхасы болмагъан, арбазына чыпчыкъ къонмагъан темирчи Азретден да къызыма келечилик джорюйдю. (*Олтура.*) «Кеси ёледжакъ, санга не береджакъ», —деб аллайын, къызымы алса, не берлигине нек сагъын этмейди? (*Юллесин тартады.*)

Айшат (*эсине тюшюб, эрлай Азретни суратын къойнундан алыб.*) Кюеулюгюнгю суратын кѳргюзюрге унутуб къойгъанма. Ма!

Джанхот (*къараб, кѳзюн-башын туюб.*) Темирчи Азрет! Алай деген педи? (*Турады, юлле да аузунда.*) Бу къайдан чыккъанды? Муну къайдан алгъанса? Къатын!

Айшат (сансыз.) Алыб кьайдан алгъанма, юй тюбюнде табханма.

Джанхот (суратны джырта-джырта) Табапымы сыйы... болмагъан... берчкъл... темирчи Азретни сураты, мени... юйюмде кёрюнюрге кьалай болады? (Джерге атыб, аякълары бла теблейди.) Ма, ма, ма! Айыб этсенг да, кёргениме кёре, сыйынга кёре этеме! (Солуб олтурады.) Огъай, мен анга: кьой, кьызымы ызындан айланма, болмазлыкъ ишни элге джайма деб айтдырайым. Тохтамаса уа, джууабын анга кёре этерме!

Зайнеб. Апам, хапчюклепи джыйгъанма!

Айшат. (Амалсыздан джарыкъ кибик бола.) Игиди. Ма тебрейик. Хы... Къайда, былай кел да, ол меннге айтхан хапарларынгы атанга да бир айтчы. Кел, былай кел.

Зайнеб (аллына атлай.) Апам, сен бир тюрюю адамса, мен айтханланы атама айтыб айланыргъа не сейирликлери барды?

Айшат. Шо айтмасанг, мени къабхып.

Джанхот (къызына бурула, хыныракъ сорады.) Огъурлу не айта эди? Кимни алсакъ сюе эди?

Зайнеб. Эшта, мындан алда бир кюп кирди да келди. Олтур дедим да, олтурургъа уамады. Не керекди, дедим да, сора, деди: Зайнеб, деди, сенден бир тилеригим барды, деди. Алай, деди, тилегими хапар этиб, джайыб кьоярыкъса да, кьоркыгъан этеме, деди. «Тоба, джаймазма», дедим да, сора деди...

Айшат. Не айтхан эсе да, айтханыча тизмесенг, мен ёлейим!

Джанхот. Сабыр эт! Бнягъы сен тебрегенсе! (Къызына.) Хы, сора уа?

Зайнеб. Мен сизде тургъанлы, деди, ма джетти джыл болду, деди. Бек суйген юйюмсюз, деди. Атанг бек айтылгъан кишиди, деди, эмда суйген адамымды, деди. Апанг да апы кибикиди, деди. А-а-а-алай а, деди...

Джанхот. Апы ол хапар айтхан джанысына бир къара: «деди», «деди», «деди». Дедини кьой да, не айтхан эсе да, айтханын айт!

Айшат. Ол сени бла сёлешген заманында не айтхан эсе да, ма-а джарашдыр да тиз...

Джанхот (къатынына.) О бир тохта, ауузунг къабышыб тохтарыкъ джарыджаякъ! Мен сёлешген заманда, сен сабыр эт, деб ненча айтама. (Къызына.) Къысха сёз, не керекди дей эди?

Зайнеб. Д-а-а-а, къатынсыз тураллыкъ тюлме, деди, мен

да гоѳ болургъа сѳймейме, деди. Мени да оджагъымдан тю-тюн чыкъса сѳеме, деди. Мен деди-и-и...

Джанхот. *(Хыны этиб.)* Хы! Къой! Къой! Болду! *(Пауза.)* Ол къадар намысынгы къайда да тутаса? Атаны, ашаны, къатларында къаллайла сѳелешесе?! *(Эниклеб.)* «Къатын, сабий», «тюб болургъа сѳймейме, деди, деди, деди». Сен къаллайла сѳелешесе? Сабийчикча! *(Огъурлу башын булгъаб ышарады.)*

Зайнеб. Ий, сора мен не этерикме? Анам барысын да къойма да тиз дейди сора-а-а-а.

Джанхот. «Тиз дейди сора!..» Деднин да аны ючюн тизе болурса! «Деди», «сора», билгенниг деди бла сора болуб! *(Къызына къараб, аллына ийилиб, хыны.)* Сен къа-къа-къа-къа-а-а къаллайла сѳелешесе! *(Бир джанына айлана.)* Не осалларында болуб джаратылгъан эдинг. Меннге сен туумай, сени орнунга бир хайуан туугъа эди! Сени келечилгинге къараб тургъан Огъурлугъа да айыбым джокъду. Экигиз да бек ийнамлы, онгу адамласыз. *(Къатынына.)* Байча къызы, къымылда!

Айшат. Да, мен а... *(тура.)* Ма бусагъатдан чарыкъларымы къаблаб.

Джанхот *(Айшатны ауузунна чабыб.)* Къабларынгы къабла да боша, чаппаларынг худжунга къаллыкъ чыртчаппа! Къора!

Айшат. *(Айшат кетиб тебрегенлей, ёшонюн къызына уруб, къызыне сыртындан тюрте, чыгъадыла.)* Мени этеклерими тюбюне кириб турма да, онгмазлыкъ, алдынга атла, артынг алдынга айланыб атларыкъ.

Джанхот. *(Ызындан къараб, башын булгъай.)* Таланган, къайгъы уллу кѳреме. Хайыр! *(Джюрюй-джюрюй.)* Араби, Огъурлуну акъылы къалайды? Бек сѳе эдим билирге!

Огъурлу. *(Юйчюкде ары-бери бара.)* Мычымай билирсе.

Джанхот. Огъурлугъа да къатын алыб, келипчикни да отоуда олтуртуб къалай турайым? *(Гиче юйге кире.)* Тейри, къайдам! *(Огъурлу эрлай джамчыны ичине киреди. Джанхот, джамчыны ала.)* Не да неди, Огъурлугъа къатын неге керекди? Башынамы урлукъду? *(Джамчыны бауундан тутуб, имбашына атыб кетеди. Огъурлу да, чабырлары кѳрюне, джамчыны тюбюнде эшикке дери барады. Джанхот чыгъады. Огъурлу босагъаны аллында ачылыб къалады. Чабыб терезеден къараб къайтады.)*

Огъурлу. *(Эниклеб.)* «Не да неди, Огъурлугъа къатын неге керекди? Башына урлукъ тюл эсе». Да, сен къатынынгы башынга уругъамы алгъан эдинг, къатынынг аягъынгда сѳел-лик!

ЭКИНЧИ КЕРҮНҮӨҮ

(Огъурлу гитче юйчюкде олтуруб, тобугъун джамайды.
Зайнеб арт эшигинден кириб, Огъурлуну эслеб, къоркъаракъ.)

Зайнеб. Оу, анам!

Огъурлу (*сёзюн бёлюб.*) Энди уа не болду?

Зайнеб. (*Аллына атлай*) Огъа... Къайда эдинг дейме?

Огъурлу (*сансыз ызына бурулуб.*) «Къайда эдинг дейме». Къайда боллукъ эдим болуб? (*Хыныракъ.*) Кесими тойладап тыялмай айланганымы кенчегим да айтыб турады.

Зайнеб (*уллу юйге кире.*) Биягъы сен эниклеб тобрегенсе. Атам да мени эниклейди, сен да анга къошулдунг. (*Олтурады.*)

Огъурлу. Атам да... (*Тиши бла халыны юзюб.*) «Сен да анга къошулдунг!» (*Юсюн къагъа, уллу юйге киреди.*) Билгенинги, билмегенинги да къатышдырыб, келечилик айтычу болуб. (*Олтурады.*)

Зайнеб. Энди уа биягъы санга ким не эштдиргенди? Сен не келечиликин хапарын айтаса? Алай огъуна болсун. Сейирмиди? Сен Азрет бла мени арабызда келечи болуб айланмаймыса?

Огъурлу. Айлана эсем, айлана билиб айланама. Сеннича болгъанны, болмагъанны да къатышдырыб джюрюмейме! «Деди», «къатын», «сабий», «тюб болургъа суймейме»... Сен къаллайла сёлешесе, сабийчикча!

Зайнеб (*ишекли къараб*), Ах, мен джа-а-а-азыкъ...

Огъурлу (*аны сёзюн бёлюб.*) Айхай да, джа-а-а-азыкъса. Кёзлеринги джандырыб пеге къарайса? Сен энтда сёлеше билмейсе. Бир тиширыу амал этигиз дегенден башха, сабийсиз тураллыкъ тюлме, тюб болургъа суймейме, деб мен сеннге къачан айтханма? Айтчы! Нек тынгылайса?!

Зайнеб (*таргынаракъ.*) Да, тюб болургъа ким да суймейди.

Огъурлу (*суймей, ышараракъ.*) Тюб болургъа суймегенле башхаладыла. Байлыкъ кимде эсе, кюнню джарыгъы кимлени джарыта эсе, джылыта эсе—ол къауумладыла тюб болургъа суймегенле! (*Пауза, башын энишге ийиб, тынгылайды.*) Мен а? Мен не кюнومه джашайма? Мени кзуанчым бармыды? Джокъду! Мени рысхым санларымдыла да, ала да болмай къалсала, мен кимге керекме? (*Ахсынады.*) Ауузума къабхан гырджыным бла нчген айраным меннге бошунагъа берилмейдиле. Ала санларымы къыйыныны бир кесегидиле. (*Пауза.*) Энди сёлеше турургъа заманым джокъду. Хазыр ары-бери бар эсе, къарачы, кеч этиб къояма.

Зайнеб. Да, Огъурлу, эртденли джукъ къабмагъанмыса? (*Турады.*)

Огъурлу. Къабхан эсем, биле болурса, Зайнеб.

Зайнеб (*гитче юйчюкге кире.*) Менсиз джукъ ашаргъа амалынг болмагъаны сейир толмюдю?

Огъурлу. Да ачдан кезлерим къарангы этиб, экили кере айланама. Сейир болгъаны бла къалгъанын сен бил.

Зайнеб (*чыгъады.*) Аш битгинчи муну бла ауузлана тур, хазыр джукъ керюнмейди. (*Уллу аякъ бла айран, бир туурагъан гырджынны салады.*)

Огъурлу (*онгсунмай.*) О-хо-хо! Къачан да, айран бла гырджындан озуб, мен джукъ кермесйме. (*Гырджынны айранна чанчады.*)

Зайнеб. Ий, Огъурлу, кесек заманынчиде къалай тюрлендинг? Тынгыласанг, бир айтырым бар эди.

Огъурлу. Айт. (*Ашаб баилайды.*) Эки къулагъым сендеди.

Зайнеб. Къууанныкъмыса?

Огъурлу. Къууандырсанг, нек къууанмайма!

Зайнеб. Атам да, анам да санга къатын алырбыз дегендиле.

Огъурлу (*ышарады.*) Алдайса!..

Зайнеб. Тоба деб айтама, алдамайма!

Огъурлу. Аха... (*Къабады.*) Тобаны айтдынг эсенг, тамам ийнандырдынг... (*ашайды.*)

Зайнеб (*мыдахыракъ.*) Базардан къайтсакъ, оноу этербиз, — деб кетгендиле.

Фатима (*эшикден гузаба кириб.*) Ах мен хариб, Зайнеб, былай этиб нек тураса?!

Зайнеб. (*Къоркъаракъ.*) Не болгъанды? Атама, анама джолда... (*Барыб, Фатиманы имбашларындан тутуб, бетине къарайды.*)

Фатима. Азрет келеди!

Зайнеб (*эркин болуб.*) Да, сен а джюрегини алыб къойдунг да. Джолда анам бла атама хата болду деб...

Фатима. А кызы, былай этиб турма.

Зайнеб. Да айт, къалай этейик?

Огъурлу (*къабынын джугуб, ёрге тури.*) Мен айтайым. Экигиз да джасаныгъыз, омакъ болугъуз! Мен да Азретни алмына къарайым. (*Гузаба, бир-эки къабады.*)

Фатима. Керти айтады. Тебре!

Огъурлу. Мени кертими, ётюрююмю къоюгъуз да кымылдагъыз!

Зайнеб. Санларым къыйылгъандыла да къалгъандыла...

Огъурлу (*юсюн тюзете.*) Санларынгы кыя турма да, бар да юсюнге джукъ къабла! (*Зайнеб ючюнчю юйге киреди.*)

Фатима. Огъурлу, кычырма, а кызы!

Огъурлу. Кертич, а кызы? Энди, кызычкъ, мени да кесн-

гизге кышуб «а кыыз» этибми кыйдунг? (*Терезеден къарийды.*)

Ф а т и м а. Огъай, джашым. Огъурлу, джашынга тиеме деб айтханыгыым тюлдю.

Огъурлу (*кыолун силке.*) Хо, хо! Не айтдың эсенг да, айтдың да сирелдинг!

Зайнеб (*кийимлерин алыб чыгъады.*) Фатима, сизде кийиниб келейик.

Ф а т и м а. Кетдик (*кетедиле.*)

Огъурлу. Мен да Азретни аллына кетдим. (*Бёркюн да кие, чыгъады.*)

Ф а т и м а (*гузаба къайтыб, ючюнчю юйге кире.*) «Урушур-гъа баргъан джумдуругъун унутду» дегенлей... (*Бир кесекден джаулукъну чырмай чыгъады.*) Джаулугъун унутуб барады... (*Кетеди. Эшикден ит чабхан тауушла келедиле.*)

Огъурлу (*эшикде таууш этеди.*) Хир, Бойнакъ, хир! Былайдан кет дейме да! (*Итни тауушу аз болады.*) Да, юйде болмай, къайда боллукъма?

Азрет (*киреди.*) О-о-ой, юйюгюзге игилки!

Огъурлу (*ызындан кириб.*) Келгенге да ол! Халал тегнем, джууукъ бол! Ма сенге шнидик эмда стол.

Азрет (*олтура.*) Алан, мен сени орус тилге юрсталмай квалдым.

Огъурлу. Эсе да?

Азрет. Шнидикге орусча стул дейдиле. Сен а «Стол»—дейсе. Стол ма муну атыды. (*Столну къагъады.*)

Огъурлу (*олтура.*) О кый, кый. Экиси да бири бириден узакъ кетмейдиле.

Азрет. Ол айтханынг да барды. Къалгъанла уа къайдадыла?

Огъурлу. Ала да келирле. Не, кыонагъынгы ашырдыңмы?

Азрет. (*бармагъын эринлерине джетдире, сакъ бол дегенча, тёрт джанына къараб.*) Кыонакълыкъда айлана кюнлерин ашырыргъа аны ишлери кыймайдыла.

Огъурлу. Халылланы Сент... Сент...

Азрет. Халылланы Сент хапарып айтхан революцияны кюню бизге да чыгъарыкъды. Анга ийнан.

Огъурлу. Сент джангы джашауну юсюнден айтхан хапарлары мен унутмазма!

Азрет. Унутсаңг да, ол джашау кёб сакълатмайып джарлыланы босагъаларындан къарар. Сент эштдирген сёзле джарлыла ючюн чакъгъан терекни тамырларыдыла.

Огъурлу. Сора сен да, мен да, урунганла барыбыз да ол терекни тамырларыбыз. Не? алаймыды?

Азрет. Тюз ангылайса. Октябрь революция, джарлыланы ёкюлю Ленинин, Ленинин Коммунист партиясыны башчылы-

гъы бла — патчахлыккыны башып тобюне этгенди. Совет
власть тау элге джангы джашау келтире келеди.

Огъурлу. Ол джашау мен да кёрюрмеми?

Азрет. Кёб сакъламазса. Биз а аны джолун ишлейик, кё-
пюрле къурайыкъ. Аллай власта къанатла болайыкъ!

Огъурлу. Шо, Азрет, Халилланы Сент окъугъау пазмуну
бир айт. Тилейме,

Азрет.

«...Онда болуб, минг-мингени джесесиз,
Джарылланы хакълары бермей!
Терлерни къара джерге тегесиз,
Ачы джыламукълары кёрмей...
Кёсююобюсюно алына къарайбыз,
Бизге да танг атдырыр эсе уа.
Мангылай терин ол тенгизин марайбыз—
Къобуб сизин батдырыр эсе уа.
Аллай кюшо узаймай кёрюрбюз.
Ол кюн тиер ышартыб, кюлдюрюб.
Аны ючюн джашыбызны берирбиз,
Ол къурутур артыкълыккыны кюйдюрюб!

Огъурлу. «Ол къурутур артыкълыккыны кюйдюрюб...»
(*Джарыкъ, шиндикге миниб.*) Азрет! Мен да аллай кюшо
джилтиниме! Не?

Фатима (*сейрсиниб.*) Ий, Огъурлу, не джилтинин хана-
рын айтаса? Зайнеб, кел. Азрет, джангы ай бла кёрюн.

Азрет (*къл тута.*) Келгенме.. мен да.. Огъурлу тенгими
кёре. Кюнюгюз ашхы болсун, Зайнеб.

Зайнеб (*Азретни кълун тута.*) Сау бол, Азрет. Джангы
ай бла кёрюнюгюз.

— Азрет. Берекет берсин, Зайнеб, мен сорлукъла барыгъыз
да тынч, эсен болурсуз?

Зайнеб. Бек тынч, эсен. Кесигиз иги, тынч эсегиз. Олту-
ругъуз.

Огъурлу. (*Фатима бла шыбырдашханын кююоб, Азретни
шиндигин кымылдата.*) Азрет, олтуруб селеш. Зайнеб, Фати-
ма! Сиз олтурмай, ол къалай олтурсун!

Фатима. Олтурургъа уа биз сау болайыкъ. Азрет, олтуру-
гъуз (*Олтурадыла. Азрет шиндигине, кызла тапчанга, Огъур-
лу да шиндигине.*)

Зайнеб. Огъурлу, Азретни бек сюеме дейсе да, келгенин
бизге да айтсанг а.

Фатима. Алайды...

Огъурлу. Алай эсе, мен чакъыргынычы сабыр этесиз а.
Кесигиз да къайда эдигиз?

Фатима. Анамлада джун тарай эдик.

Огъурлу. Артыкъсыз да сен аз аламатла тарамай эдинг!
Кълларыгы таракъгъа илиндире да бармакъларыгы бирем-

бирем ычхындыра, оу, анам, дей да ёрге секире, ха-ха-ха! (*Бары да кюледиле.*)

Зайнеб. Азрет, хапар айтыгъыз.

Азрет. Да, сизни кёзюгюзню ачарча, неда сейирсендириб тынгылатырча, не хапар айтайым?

Зайнеб. Сизни кибик джашлагъа хапар азмыды?

Огъурлу. Къатын аллыкъ джашны кьойну, хурджууну ётюрюкден толу болады дейдилеми,—дейсе? (*джарыкъ ышарадыла.*)

Фатима. Эригиб тургъаплагъа не хапар да сейирликди. (*Ит чабхан тауушла зитиледиле.*)

Зайнеб. Огъурлу, тур, эшикке бир къара. Бойнакъ кимге эсе да чабады.

Огъурлу (*эшикке атлай.*) Къайдам, кимни ити келгенди... (*Огъурлу чыгъаргъа тебрегенлей, эшик ачылыб, Аскер эркин киреди. Огъурлу эшикни бир джанына сюледиле.*)

Аскер. Кюн ашык болсун! Эгечлерим, джанларым! Мен къонакъ алыб келеме. Солтан, киргиз! Джууукъ болугъуз!

Солтан (*ёхтем кириб.*) Юйге иглик! (*Бары да сюелгенлерица къаладыла. Солтан Азретни эслеб тюрленеди.*)

Фатима. Келгенге да иглик!

Солтан. (*Къол тутат.*) Зайнеб, тынч болугъуз. Фатима, сен а не этесе?

Фатима. Иглик этигиз! Багъалы къонагъыбыз, олтуругъуз.

Солтан (*артына кете.*) Хага джокъду, олтурурбуз. (*Табаны бла Огъурлуну аягъын басады.*) Къонагъыгъыз дамы барды?

Аскер (*Зайнеб бла шыбырдашханын бошаб.*) Азрет Огъурлуну кёре келген болур. Солтан, джюйюсхан, олтуругъуз.

Солтан. Да Огъурлу кёрюнмейди да! (*андан бери аягъы басылыб, джыйырыла тургъан Огъурлу.*)

Огъурлу. Алан, олтур ары, олтурлукъ эсен? Аягъымы сын этдинг!

Солтан (*илгенерек, дженгил онг джанына джанлаб...*) Къара! Огъурлу, къайдан чыкъдың?

Огъурлу (*басылгъан аягъын ол бир бутуну чабагъына ышый.*) Сени аягъынгы тюбюнден чыкъдым!

Солтан. Ха-ха-ха... Оллахий, аны тюз айталмадың. Алкъын мени аягъымы тюбюнден чыгъалмагъансыз (*олтурады.*)

Аскер. Огъурлу, кертти да юйде кёрюнмей эдинг да. Халгер хансдан чыкыгъанча, къайдан чыкъдың?

Фатима. И, Аскер, бу джарлыгъа плинниб нек къалдыгъыз?

Солтан. Ол зыккыллагъа плиннеген неге плинникди? Ха-ха-ха... Зайнеб бла Фатима, олтуругъуз.

Аскер. Къызла! Сизге айтады!

Зайнеб. Къайгъырмаз. Бираз ойнагъыз.

Солтан. Огъай, Огъурлу бла ойпарым келиб, накъырда этгенлигимди.

Азрет. Огъурлу, тенгим, эсинги тас нек этдинг? Сен да ойна да, Солтанны кёзюн ачсанг а!

Огъурлу (*бетин сюрте.*) Былайда ойпаргъа кюсөб тургъан джокъду.

Солтан. О кёюгъуз, кьой, не болду эсе да, болду! «Озгъан джангурну джамчы бла сюрме» деб, Къарачайда сез барды.

Огъурлу. Да Къарачайда уа «Ташны ата билмеген башына урур» деб да барды.

Азрет. Оллахий, ол бек магъаналы сёздю! Арну айтдың.

Аскер. Эслеб! Сиз ким бла къалай селешесиз?

Азрет. Ол мени ишимди! Мен биллиб селешеме, Аскер!

Зайнеб. Огъурлу, Азрет, не болду эсе да болду, бошады. Энди башха сёзге кечейик.

Азрет. Зайнеб, сен айтханны этейик.

Солтан. Алайды. Сабий накъырдаланы кьояйыкъ. Къызла, Джанхот бла Айшат а къайдадыла?

Зайнеб. Аллыкъчыкълары болуб, базаргъа кетгендиле. Да, бюгюн алларына къараб турабыз.

Солтан. Алларына къарата юретгендиле да, къарарыкъса. Келтирген саугъаларындан бизни да кьуру кьоймазса.

Зайнеб. Кёрюрбюз.

Солтан. Фатима да, токълучукъча, секире-секире айланады.

Фатима. Оу, анам! Токълучукъча, секире айланнга эдим да... (*башын Зайнебни сыртына салыб кюледи.*)

Азрет. Токълучукъдан эсе уа, улакъчыкъ арну секиреди.

Аскер. Да неге кюлесе? Джюйюсхан тюз айтады. Кюлкюню кьой да бизге дженгил болуб закускачыкъ келтир. Шышачыгыбыз барды.

Зайнеб. Мен ол затны кымылдамазлыгын тилейме. Ушагыусуз боллукъду. Хоншу-тийре не айтырла?..

Аскер. Ол мени ишимди! Джанхотну юйюнде не этсем да эркинме! Мен ана къарнашымы юйюнде шойма да. Огъесе джангылгъанмы этеме?

Зайнеб. Фатима, тур къара. Кьоймазлыгын билмеймисе?

Фатима. Къайсыгъызгъа тынгыларгъа билмей къалдым. (*Кюледи.*)

Азрет. Зайнебге тынгыларгъа керек болурму?

Аскер. Мапга тынгыласанг, джангылмазса. Тез бол! Эшта, Джанхотну эгечини джангыз джашы бу юйге эркин болур. Огъурау, алаймыды?

Огъурлу. Базмасанг, ол эркинликни башынга алмаз эдинг.

Аскер. Мени джанымда болгъанынг ючюн, джаша! Не, джюйюсхан?!

Солтан. Оллахый деб айтама, Огъурлу, насыблыдан насыблыса.

Огъурлу. Джюйюсхан, неме зарландынг?

Солтан. Сухъланыб айтама. Зайнеб бла Фатима, маркъа улакчыкълача, къатынгда ойнай, сен да, бусхул текеча, зыккыларынг джел эте, айланаса, гырджындан тоймай. Тейри, керти айтама. (Солтан, Аскер кюледиле.)

Азрет. Огъурлу, кёремисе, къалай эсли къонакъларынг бардыла?

Огъурлу. Оллахый, бек сейирсиндим... Тоба, тоба, тоба... Къалай бек сейирсиндим!

Зайнеб. Зыккыларынг эслегенинеми дейсе? Не этейнк, джарлыны джалчысы да джарлы болады.

Солтан. Огъай, мен алай ангылатама деб айтмадым...

Азрет. Былайда, айтылынганны ангыламазча сабийчикле уа кёрюшмейдиле.

Огъурлу. Кийинирге сюйсек, табмай турмайбыз. Джасаныб айланаргъа заманыбыз джожьду, ансы...

Зайнеб. Ол сёзле Огъурлугъа айтылынсала да, юйню иесине тнедиле.

Огъурлу. Джанхотха тнедиле!

Аскер. Сен сабыр эт!

Зайнеб. Нек этеди?!

Огъурлу. Нек этеме?!

Азрет. Нек этеди?! Аскер, сен Огъурлуцу онгсузгъа санама! Сен такъгъан бычакъны Огъурлу тагъаргъа да болур! Алайчыгъын эслегиз!

Аскер. Ангыламадым.

Азрет. Огъурлу ангылатыр!

Зайнеб. Огъурлу да кийишир.

Солтан. Зайнеб, сен ангылагъанча айтама деб айтдым эсем, мен юйюм къурусун!

Огъурлу (халкъгъа къараб.) Аллах тюбю бла къурутсун!

Солтан. Къалай эсе да, Зайнеб, сиз айтханымы жереклисича ангыламадыгъыз.

Зайнеб. Бек ариу ангылагъанма. Ангыламазча, мен сабийчикмеми?

Огъурлу. Къа-а-къ деб кычырмагъанлыкыгъа, мыйыбыз бизни да барды.

Аскер. Джюйюсхан, олтурургъа, ойнаргъа деб келгенбиз да...

Солтан. Бажалсте! Аскер, санга базиб тура эдим да, бир джарашыу сёз айтхан чакълы этмей къойдунг да.

Аскер. Да, алай эте келиб, джарашыб къаллыгъыбызны биле эдим. Зайнеб, къайда, къобузунгу бир алчы. Ол мен сюйючу тартыуунгу бир тарт!

Солтан. Во-о-от, ыспасиба. Бажалсте. Прошу!

Зайнеб. Огъай, атам, анам юйде болмагъанлай...

Азрет. Зайнеб, къарнашыгы разы эг.

Аскер. Мен кимме? Қъарнашмамы, огъесе... *(Орудукъдан къобузну алыб Зайнебге бере.)* Сокъ, тепсеген этерикме. Ал! *(Зайнеб къобузну алады.)* Огъурлу, харсха джараш! И-и, хомух! *(Зайнеб согъады, Аскер Зайнебни чыгъарыб тепсейди. Солтан, Азрет, ёрге туруб, харс урадыла. Ол заманда Фатима закускаланы саханда келтириб, столгъа джирандырады. Аскер Солтанны чыгъарыб.)*

Аскер. Солтан, джюйюсхан, шо мен ёлейим... *(харсха джараша.)* Харс! Харс! Фатима!

Фатима. Қъоярыкъ эдинг, къолларым бош тюлдюле. *(Сора, кесекден ишин бошаб, харсха джараша, Азретни къатында сюеледи.)*

Аскер. Ай аман Огъурлу! Харс!.. Князь а тепсей бляге эди... харс, марджа, харс! *(чыгъарыб юч джолда герох атады.)* Қъабына сала сызгъырады.) Ай, аман хомухла, харс!

Солтан *(бошаб, честь бере.)* Берекет берсин, ыспасиба. Бажалсте.

Аскер. Сиз да сау болугъуз. Энди олтуруб, бир-эки сёлшейик.

Азрет. Солтан тепсей билмейди деб ким айта эди?

Фатима. Тилейме, сууутуб къоймагъыз да, бир кёрююз.

Аскер. Бир да, эки да, юч да кёрейик. Джюйюсхан, олтургъуз. *(Олтурадыла. Эшикте ит юреди. Огъурлу чыгъады. Кесекден ит тохтайды.)*

Зайнеб *(терезеден къарай.)* Кимге юреди эке?..

Аскер *(аракъы шыша бла чагъыр шышаланы эки хурджундан чыгъарыб столгъа сала.)* Кимге юргенип билмесе, юрмез эди. Аны къой да, къонагъынга къара. *(Аракъыны эки стаканга къуюб.)* Азрет иче болмаз... Солтан джюйюсхан, алыгъыз, ансы татыуун унутуб къоябыз.

Солтан. Аланы да, Зайнеб бла Фатиманы да олтурт.

Фатима. Зайнеб да, мен да ол адебсизликни этмезбиз. Бизге къарамалыгъыз да ауузланлыгъыз. Азретни стаканы да олтуругъуз.

Азрет. Мен ичмейме.

Солтан. Огъай. Олтурмасагъыз... Келгенибизни онгеунмагъаша ушайсыз да, биз кетейик. Сиз, Азрет бла къалсагъыз, олтурусуз. Аскер, кетейик. Не?!

Азрет. Солтан, къызла сиз тургъанлай да олтурурла.

Аскер. Джюйюсхан, алай деген педи? Азретни Огъурлуну

кёре келгенден сора башха иши, кьайгысы джокьду. Азрет, тюзю айтама?

Азрет. Зайнеб, Джанхот бла Айшат кьачан кьайтырыкьларын айтхан болурла?

Зайнеб. Кьайдам, базарларын тындыргьанда тышында башха чурум чыкьмаса, иигирде юйде болургьа керекдиле.

Солтан. Аскер, кьызланы олтурталмадыг да!

Аскер. Быллай бир тилетмесегиз а! Былда сиз тартыныр адам джокь шойтда.

Азрет. Зайнеб бла Фатима, кьарнашыгьыз аллай бир тилегенден сора, анга кьошулуб, мен да олтуругьуз деб тилейме.

Зайнеб. Фатима, былай кьатыма кел. *(Олтурадыла.)*

Аскер *(Азретге да бокалын бере.)* Азрет, сен да бакалынгы алчы.

Азрет. Аскер, берекет берсин *(алады.)* Алая, мен бу затны сюрмегеним сен кимден да бек билесе *(столгьа сала.)* Сизге халал болсун! Тилейме, айыб этмегиз.

Аскер. Кьонакыны сыйын эт!

Азрет. Аскер, айыб этмегиз, адам адамын сыйын аракьы бла кёрмейди. Кечигиз *(ызына тура.)* Ашагьыз, ичигиз. *(Бары да олтурадыла.)*

Солтан Да, Аскер! Кьызла! Бу, кьачан да бек сюйген юйюмю рысхысы, насыбы кёб болсун! Бу юйню адамлары этген иги муратларына джетсинле. Бакалынгы ал, тартайыкь!

Аскер. Багьалы джюйюсхан, Солтан, сиз да кесигизге излеген игиликлени барысын толусу бла табыгьыз. Иги джолгьа! *(ичедиле)...* Ансы ичгенибиз учхунургьа башлаб тура эди. Бу да анга кьошулса, бир магьана болур.

Фатима. Тохта, сора, мынга дерн да уртлагьанмысыз?

Аскер. А-а-аз, буз.

Фатима *(Азретни кьатына олтура.)* Азрет, сен кесинги кенгиге нек тартханса?

Азрет. Фатима, ашыкьма. Биз да ичербиз.

Аскер. Джюйюсхан, алайыкь! *(Туруб.)* Генерал Шкуруну саулугьу ючюн!

Солтан *(эрлай турады.)* Саулугьу ючюн!

Аскер. Кёб этейик кьарыуун, кючюн! Ол сау болса, сизни кибик абчарла джигит болсала, биз да джашарбыз, ашарбыз, ичербиз! Алай болмаса, джалчыларыбызны тюблерни тюшербиз. Ол кьыйышыкьдан сакьларыкь аллахха аманат болайыкь!

Солтан. Ол аллах сакьласын!

Аскер. Амни!

Солтан. Джаша!

Аскер. Амни!

Солтан. Бирге джашайыкъ!

Аскер. Ким огъай дейди!

Солтан. Амин!

Аскер. Эки да, юч да амин! Амин, амин, амин! *(Ичедиле. Ит юрген таууи эшитиледи.)*

Огъурлу *(была ичиб бошагъанлай киреди.)* Аскер, сени Кулдаланы Алабаш сакълайды. Тюбемей кетерге амалым джокъду,—деб джанын кьолуна алыб, юйюне от тюнгенча, бойну джарты кесилген тауукъча, тыпырдай-тыпырдай кьалгъанды.

Аскер. Сора бойну джарты кесилген тауукъ тыпырдагъанмы этеди?

Огъурлу. Бойнунг кесилсе, сен да тыпырдарса! *(Азрет да, кызла да ышарадыла. Огъурлу Азретни къатына барыб сюеледи.)*

Аскер. Джюйюсхан, буюругъуз. Ол адамгъа тюбем къайтайым.

Солтан. Къалыб кетме.

Аскер. Бир аягъым анда, бир аягъым мында! Не?

Солтан. Хорошо! Бар! Иди!

Аскер. Спасибо *(Аскер алда, Огъурлу аны ызындан чыгъадыла.)*

Азрет. Огъурлу! Аскер тенгинги ашыр.

Солтан. Къызла, олтуругъуз. Ол бусагъатдан къайтыр. Олтуругъуз.

Фатима *(олтура.)* Мен бу элде, туууб ёсгенли, Кулдалары деген тукъумну айтылыб эштмегенме. Зайнеб, сен а?

Зайнеб. Эштген эсем да, унутханма.

Солтан. Къызла! Биз эштмеген, билмеген, сансыз, сыйсыз тукъумла азмыдыла?!

Азрет. Элчиле бары да сыйлы тукъумдан болсала, кимле ишлерик эдиле эке? Фатима, санга сорама...

Фатима. Мен соруугъузгъа джууаб бераллыкъ болмазма, Азрет, айыб этме.

Азрет. Айыб нек этеме? Мен сизге болушургъа сюеме. Кертиди, бизни элде аллай тукъум джокъду. Кулдалары деген тукъумну кьой, Кулдаланы Сарыбаш деб да эштгенме. Амма, ол чам атларыды. «Сарыбаш»—деген ат да чам атды. Сарыбашны тюз аты «Сарыджашды»!

Зайнеб. Фатима, эгечим, энди разы болдунгму?

Фатима. Азрет болушду ансы, сен билмейме деб да кьойдунг.

Зайнеб. Ким болушхан эсе да, сениге джарагъан сау болсун

Азрет. Зайнеб. берекет берсин

Аскер (*гузабаракъ киреди.*) Къалыбмы кетдим эке? Солтан джюйюсхан, аллах ючюн, айыб этмегиз, не этген эсем да, кечигиз. Кечмейме дей эсегиз, бойнум къылдан ипгичке.

Солтан. Къызла, была чыкъгъан бла киргенден бошамайдыла. Сиз да анча сайын турасыз да кесигизни къыйнайсыз. Мени да тынчлыгъымы бузасыз. Тилейме, олтургъанлай къалыгъыз (*бары да олтурадыла.*) Бакалларынгы толтур.

Аскер. Айхай, айхай. Сиз айыб этмегиз ансы...

Солтан. Айтылынган, айтылган алгъышла ючюн!

Аскер. Айхай да! (*Ичедиле.*) Кесим анда болгъанлыкъгъа, эсим сиздеди. Айхай, артха къалмазлыкъ бир къайгы чыкъганды да...

Солтан. Ол къайгыны билирге боллукъмуду?

Аскер. Айтыб тынчлыгъыны бузаргъа суймесем да, эшта, айтырыкъ болурма. (*Барыб къулагъына шыбырдайды. Бу заманда къызла Азретни къатына кечедиле, олтуруб, сёзсюз сёлешедиле.*)

Солтан. (*Сескеклениб.*) Къачан?! Қим айтады? (*Кесин эсгериб.*) Хайыр! Биягъышлай къалыб, кёб сакълатма. Бар!

Аскер. Атым былайдады. Энди хутор алай узакъ болмагъанын билесиз. Къызла, Азрет, сиз джюйюсханны кёзюн ача туругъуз. Тепсегиз, ойнагъыз. Азрет, эштемиесе? Ойнагъыз.

Азрет. Бир да джюрегинги къыйнама. Қюлубуздан келгенча кюреширбиз.

Азрет. Нек эштмейме. (*Турады.*) Тепсегенде — тепсербиз, ойнагъанда — ойнарбиз. Ичезиб десек, ичерик да табарбиз.

Аскер. Алай этигиз. Мен кёб турмай къайтырма. (*Кетеди.*)

Солтан. Аскерни халисин бек джаратама. Таза джюреккли таулуду. Шкуруну честин ёрге тутуб, багъалатыб селеше билген адам джашаудан хапары болгъан адамды. Аскерни саулугъу ючюн ичеме.

Азрет. Аллах, аллах. Билим уллу болгъанына ким сёз табарыкъды!

Солтан. Айтылган тукъумдан чыкъганды.

Азрет. Бир да, бир да, алай болгъанына сёз джожьду.

Огъурлу. Азрет, мындамыса? Кечигиб къалмагъа эдим деб... экисин да ашырыб, мыллыгъымы атыб келеме. Кетиб къаласа деб...

Азрет. Да нек кетиб къалама? Къызланы кеслерни кююб нек кетерик эдим? Къонакъларынгы ашыргъанынги иги этгенсе. Ол къонакъбайны сайламлы шартларыны бириди.

Огъурлу. «Келгинчи къонакъ уялыр, келгендеп сора къонакъбай уялыр», — дейди. Къонакъларыма къарамасам, Джанхот бла Айшатны бетлерине не айтыб къарарыкъма?

Солтан. Огъурлу!

Огъурлу. Эки кзулагъым сендедиле.

Солтан. Сени кзулакъларынг меннге керек тюлдюле!.

Огъурлу. Да мен кзулакъларымы санга береме демей шойма да.

Солтан. Ёзге, сен былай этиб нек айланаса?

Огъурлу. Къалай этиб?

Солтан. Соруусуз чыкъ да кет, буйрукъсуз жир да кел. Скажи бажалсте!

Огъурлу. Хамаи ишим болуб айланама.

Солтан. Не ишинг болуб, башынг тюбюпе айланыб айланаса? *(Ичерге башлайды.)*

Азрет. Огъурлу кибиклеге иш да болады!

Огъурлу. Столпу джанында олтуруб ичиб турмагъаннга иш азмыды?

Солтан *(бокалны эринлеринден ала.)* Не зат, не зат!?

Азрет. Солтан, джюйюсхан, Огъурлу айтханы мен тюзге санайма. Огъурлу юй джумушха къалгъанды. Аны да иши болур.

Солтан. Аны сеннге сормайма! Ёзге уа, сен санагъанны Солтан затха да санамайды.

Азрет. Болур. Ушатханыгъызча этигиз.

Зайнеб. Азрет, энди башха сёзге кёчейник!

Фатима. А кыз, бир-бирине илиннгендиле да къалгъандыла! Къалай этерге билмейме!

Зайнеб. Огъурлу, сен да ишинги этсенг а!

Огъурлу. Зайнеб, мен да ишими этеме деб айланама.

Азрет. Энди барыгъыз да тенгиме чамланмагъыз.

Солтан *(туруб, Огъурлуну джагъасындан алыб, эшикни джанына тьяды.)* Огъай, сен не къайгъыланы чыгъарыб айланаса? Не бусагъатдан айтырса, неда башынгы тенгегинден айырма!

Огъурлу. Кет-кет! Кесинги ыншима *(тюртерек этеди.)* Мен чалман тюлме!

Зайнеб *(хыныракъ.)* Солтан, тюйюшюрге келген эсенг, атамы юйю орам тюлдю. Келгенингден башлаб, Огъурлугъа илиннгенлей бусагъатха джетдинг. Да, биз адамгъа саналмай-бизмы?

Солтан. *(Орнуна къайта.)* Саналгъан да, саналмагъан да барды *(олтурады.)*

Зайнеб. Бизни бла сёлеширге ийлыгъа эсенг, тилеб желтирмегенбиз. Кирген эшигинг ачыкъды.

Солтан. Фатима, терс болдукъ эсек—извиняюсь. Кечигиз дегенлигимди.

Фатима. Адам айтханыгъа сыйыныр къаныгъыз джокъду. Огъурлуну джанын алыб къоясыз да.

Азрет. Огъурлуну джаны алай учхара джерде орналгъанын ким айтханды?

Огъурлу. Мен джанымы джап алычу мёлекге да берлик тюлма деб тургъанымы билмейдиле!..

Фатима. Мени сартып, туююшсегиз, къарарыкъ эдим.

Огъурлу. Ах, аны уа аллах айтха эди...

Солтан. Джаш, атынг да Азрет шойду да?

Азрет. Къайдам. Атам хариб алай айтыучан эди.

Солтан. Сеннге Джанхотну юйюнде не барды?

Фатима. И, аллах, бу адамлагъа не айтыргъа билмейме. Зайнеб, бир-биргизге къызарышыб къачаннга дери турлукъ-суз?

Зайнеб. Сен билмегенини менни билеме?

Фатима. Кёз ачайыкъ деб келген бар эсе, олтурайыкъ. Алай тюл эсе...

Солтан. Спасибо! Вот, мен да алай айтама.

Огъурлу (*халкъгъа*.) Алай айта эсенг, Ачаккуну артыкъ чойюча, илишиб, юйюнг къурубму тураса. Чыкъ да бар! Ухадн!

Азрет. Джюйюсханны да джанына тиймесин, алая, керексиз, чам сёзлеге уста кёрюнеди. Кимни да хылыкке этерге кюрешгенлей. Билгени: «зыккыл текеча», «улакъчыкъча», «токълукъчукъча.»

Зайнеб. Азрет, тилейме...

Солтан. Зайнеб, кёбдю! Сен кимле бла къалай сёлешесе?

Зайнеб (*хыныракъ*.) Тилейме, ким бла къалай сёлешгенини кесиме билирге къой. Мени ийлыкъдырыб сёлеширге не ишигиз барды? Сиз юретир кереклим джокъду!

Солтан. Сен Джанхотну къызыса!

Зайнеб. Билеме!

Огъурлу (*халкъгъа*.) Сен айтмасанг да, биледи.

Солтан. Сыйынгы сакълай бил!

Зайнеб. Билеме!

Огъурлу. Биледи! Бек арну биледи!

Фатима. Ий, ал-л-лах, не этерге билмей къалдым. Азрет, бир оноу этсенг а.

Азрет. Джылы бла да, чыны бла да менден тамаданы оноуна тынгыламакакъ...

Солтан (*бокалны бошатыб*.) Атынг да къалай эди... Азретми эди?

Азрет (*ышараракъ*.) Огъурлу, менни атым къалай эди?

Огъурлу (*халкъгъа къараб, аузун джумдуругъу бли джабыб кюле, бир-эки къалтырайды*.) Да, къайдам...

Солтан. Джанхот атангы къарнашымы болады? Алай тюл эсе, санга мында не барды? Нек келгесе? Бу юйде пенг къалгъанды?

Азрет. Кесими затым болуб, аны алама деб келмегенме. Тенглери кѣбден бери кѣрмеген эдим да, тапсыкъ болуб келгенме.

Огъурлу. Тапсыкъ болгъаны аллах кѣреди.

Солтан. Сен сабыр эт! Сеннге аны соргъан джокъду!

Огъурлу (*халкъга къарай.*) Джокъ бол!

Солтан. Тохта. Джанхотну кызын кесинге санабмы айлана? (*Пауза.*) Нек айтмайса?!

Азрет. Зайнеб бла Фатиманы джанымдан эсе сюемс. Огъурлу уа халал тенглери бириди.

Огъурлу. Оллахий, Азрет, сени уа Зайнеб да, Фатима да, мен да... Биз сени къаллай бир сюе эсек, аллах аллай бир...

Солтан. Тохта!

Огъурлу. ...Сюйсюн.

Солтан. Бу хайуаны сабыр этмегенине къара! Эш-шек! Хайуанланы ызлары бла айлангандан тышында, сениге не керекди?

Огъурлу. Да мен да...

Солтан. Тохтаб къал!

Огъурлу. Хы-хы, джанынгы алма!..

Солтан. Тил тут!

Азрет (*туруб.*) Огъурлу, тенгим, сѣлешалгъанынг чакълы сѣлеш!

Зайнеб. Азрет...

Азрет. Кѣлюнге келгени кѣймай айт!

Огъурлу. Кѣлюмдегин, айтхан бла къалмай, джашауда бардыр акъылым барды.

Солтан. А сен а, темирчи, берчкъол темирчи! Джанхотну кызын тенгинге санаб айланма да, берчлеринге ийлыгъа бил. Бюгюнден сора бу юйню босагъасындан бери атласанг, эштмеген эдим демезсе. (*Эшикни ачыб.*) Бусагъатда уа—чыгъыб кет! Бар! Сени орунг кѣрюкню джанындады. (*Къызла амалсыз болуб сюелдиге.*)

Азрет. Солтан, эслеб сѣлеш! Керти айтаса, темирчиге. Берчлерим да бардыла. Кѣрюкню да таныйма. Сени да таныйма. Кѣрюк юреди иште асуу эте, сен а юресе...

Огъурлу. Джюйсхан, кѣрюкню къуругу да барды.

Азрет. Алайды да, бираз эслеб сѣлеш!

Солтан. Тохта, тохта, тохта. Энди, къалай сѣлеширгимди да юретибми башлагъанса!? (*Герохуна узала.*) Сен, сен! (*Бу заманда къызла да, Огъурлу да джетиб, Солтанны тутадыла, алай а Солтан герохун чыгъарыб Азретге бургъанлай, Огъурлу тюбюнден уруб, герох ёрге эки кере атылады.*) Кетигиз, тутмагъыз!

Фатима. Оу, а-на-ам, мен хариб! Азрет!.. Солтан, курман болайым...

Зайнеб. Солтан, джюйюсхан, санга не болду?

Фатима. Ойнай, накъырда эте...

Зайнеб. Солтан, тилейме... Былай этме... Ай юйюнге, хатербизни этсенг а..

Солтан (*сабырыракъ.*) Да, сизни хатеригиз ючюн къояйым ансы.

Фатима. Къурман «болайым, алай эт!

Солтан (*Огъурлугъа*) Сен да былайдамы эдинг?

Огъурлу. Ёзге къайда боллукъ эдим?!

Солтан. Джетиб къолумдан тутмасанг, анга этерими мен биле эдим.

Азрет (*къамасындан тутханлай.*) Болджал сала турма да, менге этеринги этиб къойчу! Кертиди, Джанхотну юйю туююш ачар джер тюлдю. «Джюйюсхан» Солтан! Кел тышына чыгъайыкъ. Эркиши эсенг, эрлеча сёлешейик. Нек тынгылайса? Сен аскерчи, мен темирчи. Не мен, не да сен ёлурсе. Экибизни бирбиз къораргъа керекди. Къоркъма, сен ёллок тюлсе. Сен устаса. Алай болмаса, Царицынден къачыб, артакъларынгы урланган быстырладан толтуруб, аман къатынча, къачыб келиб, къатынланы орталарына кириб олтурмаз эдинг!

Огъурлу (*тамам джюрекден кюледю.*) Ха-ха-ха-ха-ха-ха-ха-у-у-у-ха-ха! Къатынланы орталарына кириб дейди, ха-ха-ха-ха..

Азрет. Огъурлу, неге кюлесе?

Огъурлу. Ой, юйюнге хычышла джауарыкъ, анга ёлгени болгъан да кюлюр. Барама да большевиклени къырама деб кетгенин бир да унутмайма. Энди уа, несиз сабакча, мюйюш-мюйюшден къарай, инаралланы саулукълары ючюн «боза аякъ кёлтюре, инаралынгы алай бек сюе эсенг, зачем бежит?

Зайнеб. Огъурлу, кёбдю!

Азрет. Джюйюсхан, айыб этмегиз. Огъурлу да эл айтхан-ны айтады.

Солтан. Кёбдю, тереннге кирмегиз.

Азрет. Теренине кирлик кюнлерибиз алдадыла. Къайры айлансанг да, этген аманлыгъынга абынныкъса. Этген мурдарлыкъларынгы джашыраллыкъ тюлсе. Кечди! Къодулу болуб бошагъанса!

Солтан. Азрет, сен айтханнга тюшюналмай олтурама.

Азрет. Къоркъма, тюшюнурсе.

Огъурлу (*халкъгъа.*) Тюшюндюрсек, тюшюнурсе.

Азрет. Керти айтаса. Керти айтаса. Тюшюнала болмазса. Этген аманлыкъларынг асыры кёбдюле.

Солтан. Ала ючюн закону аллында джууаб берлик менме!

Азрет. Закон бла квалмай, халкъны аллында да берликсе! Къызла, тилейме, экигиз да ол печге барыгъыз. Биз сѣзюбюзню бошайбыз. (*Зайнеб да, Фатима да кетедиле.*)

Солтан. Мен сизни бла сѣлеширге излемейме!

Огъурлу (*халкъгъа.*) Излемей эсенг, бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма. «Къарнашым», къалай суйсенг, алай эт, алая тауукъ кеси кеси бойнуна бычакъны къалай чыгъаргъанын билсенг, зараны боллукъ тюл эди.

Азрет. Огъурлу, сен да тынгыла. Мен ълге эдим да. Солтан, ол сен тапанчангы чыгъарыб, мыллыгынгы меннге атхан заманда къызла былайда болмагъа эдиле. Къара къама сени ол мыллыгынгы эки кесек этер эди. Ол сен кесиб мыллыклары асырагъан урунгда асыратыр эдим сени мыллыгынгы да. Джугъум билинмейди дебми тураса? Айтыб, билгеними ангылатыргъа адам табарма. Шагъатларым хазырдыла.

Огъурлу. Хаппа-хазыр хазырдыла.

Азрет. Барысын да джыйыб барырма да, оноучуланы алларында кычыртырма. Кюпселени суратларын кѣргюзюрме. Ийнанмасала, алыб барырма да, уруну юсюне сюерме. Сора къазсышла, къарасышла! (*Пауза.*) Сен а мени къолларымы берчлерине бешиш этесе. Бешишлик кесингсе!

Солтан. Иги джаш, Азрет, сен айтханла бары да белгисиз затладыла. Алай тубсюз, магъанасыз таурухлагъа башында мыйысы болгъан адам ийнанныкъ тюлдю.

Огъурлу. Керти айтаса! Ол адамны мыйысы да сени мыйынгча эсе, ийнанмаз.

Солтан. Огъурлу, санга сѣз джетмегенди. Орнунгда олтур. Садись! Орнугдан чыкъма. Я не с тобой говорю.

Огъурлу. А, мен, орнундан чыкъгъан сабакны волк кушит говорию.

Азрет. Да, мен айтыб къояма. Мен билгенин мен этерме, сен билгенин сен этерсе.

Огъурлу. Огъурлу да къараб турса кѣрюрсе. Важалста!

Зайнеб (*былагъа чыгъа, Фатима да ызындан.*) Энтда сѣзден бошамагъанмысыз? Аллах ючюн, турмагъыз.

Фатима. Биз Огъурлуну джырлатайыкъ деб келебиз.

Азрет. Огъурлу, багъалы тенгим, ол джырлаучунга джырламасанг, джаныма тиериксе. Тынгыларгъа суйген тынгылар...

Огъурлу (*Азретни къатына олтура*) Суймеген да чыдар.

«Ой, мен биле эдим
Кесимча джарлы миллетни.
Бир бек сюе эдим
Унугуб ъсген Джандетни.

Залимни къоллары
Бизни ълге да джетдиле,
Къарангы джоллары
Джулдузчугъуму элтдиле.

Сагыншла басмай,
Таулада кече джатмайма,
Зорлукъгъа джетмей,
Сюйгенчигими табмайма.

Суратха къараргъа
Къарачай элге баргъанем.
Башыма джараргъа
Къартладан хапар алгъанем».

Джаууму юйлери
Къайда тургъанын билгенем.
Эшикни чюйлерин
Ачыб, печине киргенем.

Керлиб ургъанлай,
Биреуно эки этгенедим,

Юсюне тургъанлай,
Дертими къоймай джетдирдим.

Элли старшинасы
Тутаргъа къагъыт джаздырды,
Джаууму табасы
Башымда уру къаздырды.

Мени тас этерча,
Терен уругъа салдырды,
Тюрсюном кетерча,
Тутмакъда тутуб азырды.

Ах, тенгле, не этейим,
Келирге джокъду къарыуум,
Аманат этеме,
Сизге къалады ариуум.

(Бошаб) Къызла! Сизге барады!

Азрет. Тенгим, сау бол! Бек магъаналы джырны эштдирдинг.

Фатима. Кеси да къалай ариу джырлады!

Азрет. Аллах, аллах!

Солтан. Огъурлу, сен энтда ийнар да, джыр да джырлай, къызланы кёзлерин ача тур, Азрет бла мен да бусагъат къайтырбыз. Зайнеб бла Фатима, айыб этмегиз, тогъуз-он минутну бизсиз олтуругъуз. Азрет, эшикге чыгъайыкъ.

Азрет. Айхай, Айхай. Чыгъайыкъ!

Солтан. (Босагъада). Прощу, кечигиз! Мен эшикге бир чыгъайым.

Огъурлу. Хо, марджа, хо, хо, хо, хо, чыгъарыкъ эсенг, ары бир чыкъ да боша, эшигинг терсине ачылыб аман бла чыгъарыкъ. Уха-ди-и!

Джабыу

ЮЧЮНЧЮ КЕРЮУНЮЮ

(Сценада Зайнеб бла Фатима)

Фатима. Зайнеб, къалай акъыл этесе?

Зайнеб. Неге?

Фатима. Джетген болурму?

Зайнеб (чамланаракъ, Фатимагъа къараб.) Не зат джетген болурму?

Фатима (ол да чамланаракъ.) «Не зат джетген болурму?». «Не зат джетген болурму?!»... Он минут джетген болурму дейме! Он минутдан кёб къалмай къайтырма деб кетген шой эди да.

Зайнеб. Ким?

Фатима. Ол Солтан деген къазбурун!

Зайнеб (*ишине къарай.*) Насыблы! Солтанны аллына къарабмы тураса?

Фатима. Аллына къараб тургъа эдим да, мени ючюн, бери къайтса, аллахны алдайды. Бу къабарыкъ кибик да суууб кълалды. (*Секириб туруб.*) Тоба, аны сакълаб турурма деялмай-ма. (*Джыйыб тебрейди.*)

Огъурлу (*ашыгъыш, абын-сюрюн эте кириб, солууу тый-ылыб.*) Зайнеб! (*Айланыб эшикни эте, солууун алыб.*) Фатима! (*алларына барыб эшикге къарай.*) Ма, немеди! Ма, немеди! Солтан Азретге джалыныб айланады. Немеди... Экиси да гитче юйчюкге кетдиле. Ол къаз бурнун да салындырыб, джалыныб айлангандан башха чоту кълалмагъанды. Тохтагъыз, мен бир тынгылайым. (*Акъырын орта эшикни кълатына барыб тынгылай.*) Бери чабыгъыз! (*Солтан бла Азрет от юйге киредиле. Къызла кълулакъл саладыла.*)

Солтан. (*бираз тынгылаб, сора башлайды*)... Къызланы да алай кълояйыкъ... Шо, ол Огъурлуну кълатында сен меннге кълаллайла сълешдинг? (*Огъурлу онгсунмай, эшикни кълатындан артха турады.*) Огъурлуну да кесинге тартыб, ичингдегин билдириб... Алай этерге неге керек эди? Не да, Огъурлу санга тенгмиди? Сени тенглеринг Огъурлула тълдюле. (*Огъурлу, онгсунмай, башын эки джанына атады.*) Кимдиле сени тенглеринг? Ма мен, мени кибик ол бири, ол бирси. Важалсте. Сен тенглеринг билмей джюрюй эсенг, я покажит санга товарищилеринги. Алайчыгъын эслеб кълый. Сеннге аны ючюн чамлана эдим ансын, што, што. Скажи важалсте!

Огъурлу. Не дейди?

Зайнеб. (*Бармагъын эринлерине салыб, дауур этме дегенча.*) Чи-ш-ш...

Огъурлу. Не эсе да хаман орусча-орусча сълешеди.

Солтан. Мен къызланы сеннге зарланыб чамланмай эдим. Энди Джанхотну къызы... (*Терт джанына кълараб, кълоркъа ракъ, Азретге ийилиб.*) Зайнеб экибизге да джарарыкъ адам тълдю.

Огъурлу. Эшта «Бажалстеге» къларачы. (*Кълору, башы бла, эштингми дегенча, Зайнеб бла сълешеди*)

Азрет (*ахсыныб.*) Солтан, къларайма да, бираз башха тюрлю къланнга кирген кибик кълеме. Бир кесекни мындан алгъа айтхан сълзлеринг бла бу сълзлеринг, кълалай эсе да бир-бирин тутмайдыла.

Огъурлу. Энди иги тынгылагъыз.

Азрет. Суйсенг, махта, огълай дей эсенг, хыликке эт да къл, мен берчлериме ийлыкълмайма!

Огъурлу (*халкъгъа.*) «Къакъ» деб къычырмагъанлыгъы-
къызгъа, бурнубуз бла суу ичмейбиз.

Азрет. Джарлы джашай эсем да, къыйыным бла джашай-
ма. Анга кёре, Огъурлу, джарлы болса да, сени кибик кёбле-
ден онглуду эмда суйген тенгимди.

Огъурлу (*къызланы сыртларындан къагъыб. къамасын
тюзете, уллу атлай.*) Ай джаным!

Азрет. Зайнеб джарарыкъ адам тюлдю деб, алай айтаса...

Солтан (*къоркъаракъ, шыбырдаб.*) Ол ичги сёз болсун!

Азрет. Сабы-ы-ыр. Мени акъылым сеникине плешмейди.
Зайнебни сюе эдим, сюеме, эм суйген да этерикме. Келсе, ал-
май да амалым джокъду. Мен ызыма къайта билмейме. Ол
алай лююлдей тургъанладан тюлме.

Огъурлу (*халкъгъа къараб, къолу, башы бла Азретни
кёрдююб.*) Алайды. Лююлдей турургъа суймейди.

Солтан. Сеннге ызынга къайт деген джокъду. Къалай суй-
сенг, алай эт (*худжунундан папиросла чыгъара.*) Ёзге уа би-
либ къой. Бююнден башлаб халал тенглеринги бириме. Ал,
тартайыкъ.

Азрет (*сансыз.*) Мен ичмейме!

Солтан (*терс къараяракъ ышарады.*) Эштемисе? Сен айт-
ханнга мен хазырма.

Огъурлу. Энди, энди иги тынгылагъыз!

Фатима. Огъурлу, гырылдаб турма да бир сабыр эт!

Огъурлу. Хы-хы, джанынгы алма. (*Тынгылайдыла*)

Азрет. Алаймыды?

Солтан. Алайды.

Азрет. Зайнебни меннге къоямыса?!

Солтан (*эринлерин къаба, сагъыш этиб.*) Къояма!

Азрет (*ахсыныб ышарады.*) Ах, хомух а, къалай такъыр-
джюрек, аз кёллю, къызбай болгъанлайынга, алдау бла ётюрюк-
ню кесине джол этиб, алай бла адамгъа атынгы чыгъарыб ай-
ланмаймыса? Мени кибик джарлыланы джыламукълары сени
кибиклеге рысхы боладыла. Ол джыламукъла тегюлген джерде
сабан сюрюб, урлукъ атмаймысыз!? Да, адамлыгъынгы бил!

Огъурлу. Энди ёлсем да, ёлдюм демезме!

Солтан (*Азретни ызындан.*) Эштемисе?

Азрет (*ызына къараб джарыкъ.*) Сен а? Эштдингми? (*Ке-
теди.*)

Солтан (*эшикте сюелиб, Азретни ызындан къараб.*) Хай-
ыр! Сен а башыма миниб къалдың да. Да, узакъ бармай, мен
сени кесиме зарансыз этдирейим (*эшикке чыгъады.*)

Огъурлу. Хы, орунларыгъызгъа къачыгъыз. Тынгылагъа-
ныгъыздан хапары болмасын. (*Кюбюрню юсюне олтуруб,
аякълары да салындырыб, джырлайды.*)

Кечем, кюнюн да джалчылыкъда маллада,
Юйюм, орнум дорбунлада, джарлада (2 кере.)

Зайнеб (*Огъурлу джырлай турганлай, аны бла бирге сёлешеди.*) Тохта, атам бери бир келсин. Мен атамы къабыб джылайым, ол Солтанны аякълары бу юйню босагъасындан агламазча этмесем!

Солтан (*юсюн-башын тюзете, джунчуяракъ киреди*) Бир да кёб сакълатдым дейме, эшта. Былай чыкъганлайыма... Олтуругъуз, аллах ючюн, олтуругъуз (*олтурадыла*)... Былай чыкъганлайыма Хамзат улу Зекериягъа тубедим да... аны бла къалыб кетдим. Ол а сёзюню сюрген бир насыбсызды.

Зайнеб. Солтан, олтуругъа келгенсе деб, тегерегинге айланган болмаса, башха умутубуз джокъду.

Солтан. Важалсте, ыспасиба!

Огъурлу (*кетерге башлаб*) «Ыспасиба» де да, чыкъ да кет, «бажалсте» де да кир да кел. (*Гитче юйчюкге киреди.*) Сен къаллайла этиб айланаса?! (*Ызына къайтыб, уллу эшик бла чыгъа.*) «Бажалста», де да, чыкъ да кет. (*Тохтаб, Солтанны кёзюне къараб.*) «Ыспасиба», де да кир да кел! (*Эшиклени кючлю уруб чыгъады.*)

Солтан (*джунчуяракъ*). Зайнеб, Огъурлуну да чамландырдыкъ. Терс эсек, кечигиз. Прошу.

Огъурлу (*хыны кириб.*) «Къа-а-а-акъ»—деб къычырмагъанлыкъгъа, биз да бурнубуз бла суу ичмейбиз. (*Чыгъады.*)

Зайнеб. Хар кимге да сен юлгю кёргюзюр орнуна, ким да сенге кёргюзеди.

Солтан. Тилейме, кечигиз! Терс эсем, бойнум къылдан ишгичке.

Фатима. Бойнунгу да хайырын кёр... Алая... Қъайдам, не айтыргъа да билмейме.

Солтан. Огъай, терслигим бар эсе... Зайнеб, ант этдирсенг, ант этерме, джанынг саулай джаханимге кир десенг да, кириб кетерме... Сен анга ийнаныб къал. Нек десенг, аллай бир сюеме.

Фатима (*ышарыб*). Иги сагъан, аллай бир суйгени болур эди! (*кюлюб, башын Зайнебни сыртына салады. Зайнеб да ышарады.*)

Солтан. Алдай эсем, анам бергенни тегейим! Ол Азретлени, Огъурлуланы сёзлерине къараб сёлеширге джарамайды. (*Пауза. Бу заманда Огъурлу гитче юйчюкге кириб, не эсе да излей, шиндикге миниб, тапхагъа къарайды.*) Сизни ким да менден бек суймейди. Азрет! Не кёб сёлешсенг да, абчар болаллыкъ тюлсе. Хы, ол алай къалсын. Огъурлу! Аман Огъурлу уа не излейди!?

Огъурлу (*мени кёрюб къычырады деб, тапханы оуб джы-*

гъады.) Юйюнге эмина излеиди! (Корзинадагъы тауукъ да чыгъады, челекни сютю да тѣгюледи.)

Солтан (барысы да секириб туридыла. Солтан герохуна джабышыб.) Не эди ол?

Зайнеб (Фатимагъа кысылыб.) Ах мен джазыкъ, Фатима, юйде не эсе да барды!

Огъурлу (туруб челекни тапхагъа салады, челек дагъыда тюшеди.)

Фатима. Барды! Не эсе да барды!

Солтан. Боллукъ болуб, энтда болургъа турады. (Къоркъуб артына къарайды.)

Огъурлу (тауукъгъа кысыла.) Го-го-го-гуш, гогуш, гогуш. (Тауукъну юсюне джыгъылады, тауукъ бир джанына секиреди. Огъурлу да тутама деб мыллыгын тауукъгъа атады.)

Солтан. (Герохун чыгъара.) Эштемисиз?

Фатима. Ах мен джазыкъ!

Огъурлу. Го-го-гуш... (тауукъну юсюне джыгъылыб, туталмай, сюрюб эшикге кетеди.)

Зайнеб. Солтан, турмачы! Эшикни ач!

Солтан. Эшикге къачмы?

Зайнеб. Насыблы! Къачар акъылда айлана кѣреме. Аллынга атла! Бери бир къарайыкъ. Фатима, тебре! (Тюртеди.)

Фатима. Огъай, джаным! Мен къоркъама!

Зайнеб. Къоркъмаз эдинг да!

Солтан. Таб къоркъар кибикди. Ким эсе да, кимни эсе да сойгъанды. Неда соя турады. (Аллына атлаб.) Алай барыб джарамаз. Аллахны ишин ким биледи?!

Зайнеб. Соя тургъа эди да! Фатима, биргеме тебре! (Ехтем тебрейдиле.)

Солтан. Тохтагъыз! (Зайнебни аллына ётюб, къолуна да герохун алыб) Алда биягъы мен барайым! (Алларында акъыртын тебреб, сора дженгил киргенлей, босагъада абынады. Героху да атылады, кеси да илгенеди.)

Зайнеб (артына тура.) Оу анам, мен джарлы!

Фатима (Зайнеб бла бирге.) Анам, мен хариб!

Солтан (эс джия). Къарачы... Сен анга къарачы!

Фатима. Солтан, неге къарайса?

Солтан. Да герохну атылгъанын эштмеймисиз? (Герохну бурнуна къарайды) Ыскажи важалсте! (Тѣрт джанына къараб.) Да мында адам кѣрюнмейди да!

Зайнеб. Сора тапханы уа ким ойгъанды, сютюю да ким тѣкгенди?

Солтан (тѣрт джанына къарай.) Энди сен адам болурму дейсе?

Зайнеб. Да кьайдам...

Фатима. Ишексиз, сют ичеме деб, тапханы кишитик ойгъанды, ансы болуб ким боллукъду?

Солтан Таб, болса да, мени кьатымда кимге зараң дже-терикди?

Зайнеб. Да сен сау бол! Ёзге уа челекни тауушундан бир бек илгендинг. *(Фатима кюледди.)* Тоба, керти айтама.

Фатима. Огъай, ол герохну кеси аллына атылгъанына сейрси-неме.

Солтан. Да мен энтда былай кьарайым. Сиз а, бу челекни да орнуна салыгъыз... *(аягъы бла челекни уруб, эшикден саягъыракъ чыгъады.)*

Зайнеб *(челекни мюйюшге сала.)* Эсин бу хайырсыз челек-ге бёлгенлей кетди. *(Корзинаны элеб, ичине кьараб.)* Ах мен хариб, тауукъ кьайдады?!

Фатима. Кьайдады тауукъ?! *(Тёрт жанларына кьарайдыла. Тауукъ къачыб, Огъурлу да ызындан уллу печге келтир-ген эшикден киреди. Тауукъну юсюне бауурундан джыгъылыб, тутуб эрлай турады. Гитче юйчюкге кириге тебрейди, къызла-ны кёрюб, ызына къайтыб, уллу эшикден чыгъаргъа тебреген-лей, кимни эсе да кёргенин халкъгъа билдире, джунчуб, бол-лукъ бирди дегенча, столну тюбюне кириб бугъунады.)*

Солтан. Зайнеб, Фатима! Где вы? Энтда джумушугъузну бошамагъанмысыз! Энди керексиз кьайгъыны кьоюгъуз. Сиз кьоркьарча зат джокъду. Таб болса да, мен кьатыгъыздама, сора сиз неден кьоркьаргъа керексиз? Скажи, пожалуйста... *(Олтурады. Къуб бир бокалны ичин бошатады. Папиросла-рын алыб къабындырады.)*

Фатима. Бу челек кибикни тыялмайбыз! *(Челекни бир джанына сала.)*

Солтан. Кьонакъны суймегенча этмегиз.

Фатима. А кыз, Зайнеб, барайкъ да бир кесек олтур-гъан кибик этейик.

Зайнеб. Энтда олтурамы турлукъду?

Фатима. Кетерик болур.

Зайнеб. Кетмесе да, мен аны кьората билirme *(уллу печ-ге чыгъадыла.)*

Солтан. А-а, келдигизми? *(Турады.)* Багъалы Зайнеб бла Фатима, прошу, олтуругъуз.

Зайнеб. Бюгюнлю бери бир-бирибизни олтуртханда бо-шамадыкъ, не сёз табмадыкъ.

Солтан. Зайнеб, умоляю вас. Айыб этмегиз. Скажи ва-жалсте! Айт, къалай этейик? Киредиле да келедиле... Чыгъады-ла да кетедиле, анча сайын сиз да ёрге кьобасыз. Мен да ол-туруб кьалалмайма.

Фатима. Сора «олтуруш» джангыдан башланадымы дейсиз?

Солтан. Зайнеб, эштемисе? Мен айтханны Фатима да айтды.

Зайнеб. Фатима алай обурду.

Фатима. Бу кябарыкъ кибики да суутдугъуз да кьойдугъуз.

Солтан. Ничего. Къайгырмаз. Солтан Зайнеблагъа ашаргъа келмегенди. Аракъы бла вино уа суумайдыла. (*Къуюб ичеди.*) Айтама да. Биягынлай, тургъаныча турады.

Зайнеб. (*Фатимагъа*) А къыз, Огъурлу да къайры тас болду? Тур, дженгил болуб бери джетсин!

Фатима. Бусагъатдан (*Зайнебни къулагъына шыбырдаб кетеди.*)

Солтан (*ичерге башлаб*) Джанымдан суйген Зайнебчим, айыб этме. Бусуз болмайма. Мен, муратыма джетгинчи, муну къоярыкъ тюлме.

Зайнеб. Сизге айыб этерге не эркинлигим барды? Ким да суйгенин этеди. Билгенича джурюйдю.

Солтан. Алтын сёзле айтдынг. Ауузунга къурманчыкъ болайым. Алай эсе, ол эки аманны этиб айланганларына эс бёлчю.

Зайнеб. Солтан, терслик сендеди.

Солтан. Смотри, смотри вожалсте...

Зайнеб. Не зат?

Солтан. Мен терс нек болама дейме, говорию.

Зайнеб. Солтан, мен орусча сёлеше билмейме. Къарачайча сёлешигиз.

Солтан. Мен зачем терс болама говорию дейме. Сен эсгералмагъанлыкъгъа, Азрет Джанхотну кызын, ма сени кесине тенг этиб, суйюб айланады.

Зайнеб. Таб алай огъуна болсун.

Солтан. Къа-къ-акъа.. къалай огъуна? Огъесе мен башха сёзленими эштдим? Къалай дединг? Энтда биягында айтхан сёзлеринги бир айт. Сакъдайма..

Зайнеб. Суйюб огъуна айлансын. Не сейирлиги барды?

Солтан (*ичиб бошар-бошамаз*) Не сейирлиги боллукъду болуб?! Аны кибикле сюе билмейдиле. Сен, сен Джанхотну кызыса!

Зайнеб (*сансыз*) Эки сёз айтсанг, ючюпчюге Джанхотну сагъыныб тургъанынги бир кьойгъа эдинг. Кимни кызы болгъанымы мен билмеймеми?

Солтан. Биле эсенг, так не скажи. (*Ичеди*) Азретни кишилин мен билеме. Аны кьуйругъу мени кьолумдады.

Зайнеб (*ышараракъ.*) Сени къуйругъунг Азретни къолунда къымылдагъан кибик кёрюнеди. Къыйнаргъа болур деб къылым алайды. (*Кетеди.*)

Солтан. За-айнеб! Зайнеб. Кетди... (*Эсириб столгъа къараб.*) Солтаннга иги болмаз деб Зайнебни кёлюне алай келеди. (*Кекиреди.*) Мен къараб турсам, болмаз. (*Стаканны къолуна алыб.*) Ол мени къолуна алгъынчы, мен аны... (*герох бла атханча къолу бла кёргозеди.*) Тарх-тарх-тарх. Ха-ха-ха, конец! (*Кекиреди, ичеди.*) Энди Огъурлудан бир насыблы къалыр. Мени джаууму, огъай, мени суйгеними Азрет кибикле джойсунала. (*Папиросун къабындыралмай кюрешеди. Ол сернек джандыргъаны сайын Огъурлу юрюб джукълатады.*) Джилтинлерим джукъланыргъа тебреб тургъанларын папиросум къабынмай тебрегенинден да билирге керекме. (*Сернек тартады. Огъурлу юрюб джукълатады.*) Мынга къара! (*Сернекге джити къараб.*) Ти зачем не горит!? (*Огъурлуну тауугъу къычырады.*) Не эди ол? (*Тентирей-тентирей, къоркъаракъ турады. Тёрт джанына къарайды.*) Бу юнню тынчлыкъсызлыгъына бир къара! (*Олтура.*) Анда-а-а, челек, зде-е-ес... (*кекириб*) курица. Кр-у-у-угом да ведро бла курица. (*Башын билеклерине салыб, столгъа таянады.*)

— Здорова, кума?

— На рынке была!

— А ты глуха?!

— Купила петуха!

Огъурлу. (*Мени кёрюб селешеди деб, столну тюбюнден чыгадаы. Ышараракъ, тауукъну сылай.*) Петух тюлдю, тауукъду. (*Солтанны эсириб тургъанын элеб.*) О-о-о-о! Да бу битиб турады да! (*Халкъгъа айланыб, тауукъну да сылай.*) Аланла, билемисиз? Эрлай тарта кириб артына аууб къалгъанды (*Тауукъгъа къараб.*) Тейри, тауукъ, сен да бауурум бла джср къаздырыр ючюн къоймадынг. (*Гитче юйчюкге кире.*) Игиликге къутур! Энди дауурну къой. (*Корзинагъа салыб чыгадаы.*) Муну бла бир аруу ойнайым. Ол сен мени хыликке этгенча, мен да сени этмесем... скажи вожалсте (*бир-эки ашайды.*)

Солтан. Ма-а-анга иги болмаз. (*Къолун Огъурлуну аллына узатады. Огъурлу ызына салады. Ючюнчю кере къолун ызына салады.*)

Огъурлу (*уругъа кериледи.*) Бу аманны къолуна мени аллымда не барды? (*Бир-эки къабыб, аракъы шышаны алыб къарайды.*) Мен да сенича болайым да, сора кимни къолу къалайгъа джетсе да кёрюрбюз. (*Къуюб ичеди, ызына бюркеди*) Ашаргъа узала.) Кюйдюм! Кюйдюм! Бишдим! (*Ашайды.*) Ёлюр от! Бу бири уа, не затды? (*Чагъыр шышаны алыб къуяды.*) Муну да бир кёрейим. Биссмила! (*Сейирсине, акъыртын*

джутады. Татыуун билиб, кьалгъанын да ичиб, дагъыда къуя.) Энди тюзелдим. (Аракъы шышаны Солтанны аллына тюрте.) Бу кесинге кьалсын, кюйюб ёлюр эсенг а. (Чагъырдан уртлаб, хычиндан, бышлакъдан да кьабады.) Бир ишексиз, Азретге узатхан тютюнлери быладыла. (Пачканы алыб, бармагъы бла кьагъыб чыгъарама деб, кючлю уруб, барын да джерге тегеди.) Ма! (Джыяды.) Не бек чарлайсыз. (Джыйыб бошаб, бирин аузуна, пачканы да ызына салады. Папиросу кьабынмайды. Сори кьараб, тюз джанын кьабады, кызыу тютюнлетеди.) Бу ичгини да, быланы да кьайдан табадыла? (Джётел этиб, папиросун атады.) Кет, сен да бир ауруу берирсе. (Тюкюреди.) Бу кызылы маджал кёреме? (Алады.) Джарашырыкъды. (Ашай-ашай, Солтанга кьарайды.) Энди мен мынга кьалай этеме? (Мангылайын къашый, сагъышланыб.) Табдым, энди табдым! (Кьабыргъада Зайнебни джаулугъун алыб кысады. Зайнебча болуб тамагъын да тюрлендириб, олтурады.) Солтан! Эштемиесе? (Тюртеди.) Санга айтама!

Солтан. За-а-а-айнеб!?

Огъурлу. Да, адам суйгенине алай этибми кьояды?

Солтан. Зайнеб... (Кекиреди)... мисе?

Огъурлу. Зайнебме.

Солтан. Зайнеб!

Огъурлу. О-о-о-ой!

Солтан. Мен санга кьурман болайым, дейме.

Огъурлу. Кьурман болгъанны кьой да, мени кьолумдан бир ич. (Аракъы береди.)

Солтан. Сени кьолунгдан.. (Къарыусуз башын кёлтюреди.) Сени кьолунгдан ёлюр отну... ичерме. (Ичеди.) Вот, адам алай этеди. Зайнеб, мен.. дуняда сени ючюн джашайма. Кесинги да бир уккашчыкъ этейим. (Огъурлуну кьучакълаб, уппа этеди.)

Огъурлу (аны тюртюб.) Солтан, аллайла этмесенг а!

Солтан (кёкюрегин ура.) Зайнеб, мен... мен сени сюме. Къалай бек... (кьучакълаб уппа этеди. Огъурлу эки аягъын кёлтюрюб ойнатады...) Сюме мен сени!

Огъурлу. Кёбдю! Мыллыгынгы манпа атыб турма. Аллах, аллах, сен сюе эсенг а! Мен а сени кёрюрге да излемейме. Сен кирлини! (Бетине урады.)

Зайнеб (эшикде.) Фатима, дженгил бол!

Солтан. (Хыныракъ.) Зайнеб, алай джараймыды?

Огъурлу. Тоба, джарагъанны, джарамагъанны излеб айланмазса... (Адамыча кёкюрегине урады.) Бажалсте! (Солтан шиндикден джыгъылады. Огъурлу столну тюрюне киреди.)

Солтан (кьобуб, хыны.) Огъай, огъай, алай джарамаз!

Зайнеб (*кириб эшикни юсюне сюелиб.*) Ах мен джазыкь...
Солтан. Зайнеб! Ол сен хыликке этерик джашладан тюлме! Хыликкелик сенсе! (*Олтура.*)

Зайнеб. Не болгъанды? (*Орнуна озады. Огъурлу столну тюбюнден эслетмей узалыб, Солтанны башына къагъады.*)

Солтан. Къой, мени бла ойнама! Ойнама! Зайнеб!

Зайнеб (*сыртын Солтанга буруб олтурады.*) Сени бла ойнаргъа кюсеб тургъан джокъду. Алыныб тебреген болурса дейме.

Солтан. Экибизден да, эки... (*кекиреди*)... бизден да ким алыныб тебреген эсе да, алыныб (*кекиреди*)... къутуруб айланнга эди (*чыначыгъын столгъа салыб, башын да къолуна салады.*)

Зайнеб. Чакъырылыб келген эсенг, биле болурса. Келген эсенг, кете бил! Атам, анам юде болмагъанлай келиб, олтуруб туругъа не ишинг барды? (*Огъурлу Зайнеб болгъан джанындан Солтанны джаягъына къагъады.*)

Солтан (*секириб къобады.*) Джанхотну кызы! Кёбдю! (*Столну уруб*) Даволна! Мен сени сюймесем!..

Зайнеб. Сюнгенинг, башынг да керек тюсюз! Бусагъатдан чыгъыб кет. (*Туруб экинчи печге бара.*) Кетмесенг да, чыгъыб кычырлыкъма. Сен адам ёлтюрюрге джигитсе. Джан алычу мурдарны юйюме джыйыб тураллыкъ тюлме!

Солтан. За-айнеб. Къой, мени да, кесинги да ая. Кесинги ая.

Зайнеб. Этеринги аяб къойма! Меннге игилик излеме да, башынга изле. Тутмакъ юйню эшиклери сеннге ачылыб турадыла.

Солтан (*сол къолун столгъа салыб, онг къолу бла да шиндикни бир джанына тюртюб.*) А-а-а! Сен Азретге къошулуб, мени джояргъа тебребми турасыз? (*Бу заманда Зайнеб къачаргъа хазыр болады. Бети да тюрленеди.*) Сиз мени джойгъунчу, мен сизни бирем-бирем.. (*халкъгъа къараб.*) Ох, алай да, алай да мен ёле эсем! (*Зайнебге къараб.*) Сен да ёл! (*Герохун чыгъара*) Ел! (*Чабады, алая Огъурлу столну тюбюнден узалыб Солтанны аягъындан тутуб джыгъады.*)

Огъурлу (*халкъгъа къараб*). Бусагъатдан бойна будит! (*эшикге гузаба чыгъады.*)

Солтан (*ёрге тура.*) Сен да ёл! (*Эшикни тебере.*) Эштемпесе? Сен да ёл! Озгъунчук!

Зайнеб (*Солтаны сёзлери бла бирге кычырады.*) Огъурлу! Фатима, ой! Огъурлу-у-у-у!

Огъурлу (*эшикден.*) Огъурлу къурман джанынга-а!

Зайнеб. Берн чаб, берн чаб!!

Огъурлу. Барама-а-а-а! (*къолунда улуу акъ кызыгъы*)

бла кириб, къазыгъын да столгъа сюеб, аякъларын да джайыб, дженглерин чюйюреди.)

Солтан. Эштемисе? Берн ач! Сени сау къоюб мен ёлмезме!

Зайнеб. (Солтанны сёзлери бла бирге.) Огъурлу! Ай алах, къалай этейим?! (Огъурлу дженглерин да чюйюрюб, бели бла имбашиларын джыя, къолларына тюкюрюб, Солтанны артына сюеледи.)

Солтан. Берн ач! (Джётгюреди.)

Огъурлу (аныча джётгюрюб.) Ы-ы-ы! (Солтан бурулуб мынга къарагъанлай, керилиб башына урады. Солтан тентиреб ауаргъа баилагъанлай, къазыгъын салыб, Солтанны тутуб, онг джумдуругъу бла уруб джыгъады.) Сени уруб къутулмазлыгъымы билеме, алая кёл кенгидриб къалайым. Келе келиб... (Джумдурукъ бла ура.) Мах санга бажалста! Мах санга ыспа-сиба! (Солтанны юсю бла аякъларын эки джанына ийиб, бетине джити къараб туруб, джаягъына урады.)

Зайнеб (джылай чыгъады.) Кёбдю, энди къой-ой...

Огъурлу. Огъай-огъай! Кёб тюлдю! (Ёрге туруб.)

Зайнеб. (Солтан бла Огъурлуну орталарына сюелиб) Ёлтюрюб къойгъан болурса дейме?.. Энди бизге келген кюн келсин сени джауунг-а-а! (Джылайды.)

Огъурлу. Орнундан чыкъгъан собакны бёрю кушит! (Эрлай Зайнебни бир джанына туруб, чынгагъан заманда анга тиймезча, шиндикге миниб, Солтанны юсюне секириб, табанлары бла урады). Ёспасиба, бажалста. Хы, джат алай, сабагымча!

Зайнеб (орундукъгъа джыгъылыб джылай.) Огъурлу, энди къойсанг-а-а.

Огъурлу. «Къойсанга-а-а-а» (Солтанны артына табаны бла урады.)

Солтан (джатыб тургъанлай) Ы-ы-ы-бажалста, кёбдю!

Огъурлу (джюрюй-джюрюй.) Эки да важалста! (Зайнебни къатында олтуруб) Хы, къой, джылама! Солтанны ызынгдан айландырма десем, унамай эдинг. (Зайнебни башын сылай, иги-иги къагъады.) Джылама! (Къагъады.) Бурнунг бузгъа тирелмей, тохтарыкъ тюл эдинг да, тирелди! Ёзрет сени сагъынса, аузуна суу ичмейди. Джылама! (Бу заманда Джанхот бла Айшат гитче юйчюкню арт эшигинден кириб, джамауларын да салыб, эшикден тынгылайдыла.) Джылама! Джанхот бла Айшат бир къайтсынла деб турама ансы, мен этгенни сен кёрюрсен. Джанхотну табаныны сыйына джетмегенлей, абчарма деб аны кызчыгъын хыликке эте, тую, герохун чыгъарыб... (Джанхот бла Айшат сейирсинедиле.)

Айшат. Араби аллах, не болгъанды экен? Бир ишексиэ..

Джанхот. Сабыр эт! Бягъы сен тебрегенсе!

Айшат. Тебреге эдим да..

Джанхот. Сабыр! *(Тынгылайды.)*

Огъурлу. Этгенлерин барын джарашдырыб айтырыкъма.

Зайнеб *(джыламсыраяракъ.)* Кесим да атам бла анамы алларына къараб турама. Не суйселе, аны этсинле, ёлтюрсюнле, кесиб, этими ашасала да, халалды. Мен а, мен, Солтаннга бараллыкъ тюлме. *(Джанхот бла Айшат бир-бирине къарайдыла.)*

Огъурлу *(джарыкъ болуб.)* Сора, Азретчикге уа къалай этерикбиз?!

Зайнеб. Не болсам да, Азрет бла боллукъма.

Огъурлу *(бек къууаныб, тегерек айланама деб, артына секиргенлей, Солтаннга абыныб джыгъылады. Секириб турады.)* Муну этиб тургъанына къара! Алай джатыб мен да турур эдим. *(Зайнебни къчтына олтурады.)* Зайнеб, энди биз былай этейик...

Зайнеб. Муну тылпыусыз этиб къойгъан болурса дейме.

Солтан *(акъырын олтурады.)* Къарау-у-у-ул!

Огъурлу. Къычырма! Къараул менме! Я караул!

Зайнеб. Тийме, тийме да къоратыр амал эт.

Огъурлу. Бусагъат этейим *(Туруб, Солтанны аягъы бла тюртеди.)*

Солтан *(олтура.)* Тюшюммюдю? Тюнюммюдю?

Огъурлу. Джанхотну юйюнде сойланыб, тюш кёре турмагъа эдинг да... Хайда, къараууллап.

Солтан *(эс джыйыб.)* Харам мюлкден тоймагъан Джанхотну къызы бла сен... *(Туруб чабаргъа хазырланады.)* Сизмн-сиз офицерни къанына боягъанла?! *(Чабады.)*

Огъурлу. Аны бла болмагъан эсенг... *(Буушадыла.)*

Зайнеб *(орундукъгъа миниб)* Огъурлу, тийме! *(Джылайды.)*

Айшат. Кет! Кет! Къызчыкъгъа барыргъа къой! *(Джанхотну тюртеди.)*

Джанхот. Тейри, къатын, тюртмезсе, мен тюртсем, адамыча тюртерме! *(Кериледи.)*

Айшат. Алай керилиб а бир ургъа эдинг!

Джанхот. Да! *(Керилиб сермейди, Айшат бюгюледи да, тиймейди.)* Урсам, не этериксе? *(Айшат къачыб арт эшик бла чыгъады, Джанхот, шокун да алыб, ызындан къууады.)*

Огъурлу. *(Солтанны джерге урады.)* Тохта энди...

Солтан *(джерге тийиб.)* А-а-а-ай!! *(Тюбге тюше, башха чыгъа джигъалашадыла.)*

Солтан. Къарау-у-ул!

Зайнеб. Фатима! Аскер-е-ер! *(Уллу эшикге къачады.)* Азрет-е-е-ет... *(Эшикден къачыб кирген анасына тюртюлюб, артына джыгъылады, Айшат аны юсюне, Джанхот да аны ызындан, къолунда централкасы.)*

Айшат. Оу, мен харнб, кызычык!

Джанхот (алагъа абына кириб, шкогун Солтанны марагъанча тута, кюрешеди.) Огъурлу, джанла! Джанла да урмагъа къой!

Айшат (джетиб шкокну бир джанына тарта.) Алынганмы этгенсе дейме да?!

Джанхот. Байча кызы, тутма! (Шко атылады. Зайнеб орундукъгъа миниб джылайды. Солтан бла Огъурлу турадыла. Айшат кызына чабады. Джанхот шкогун къоюб, туююшге къошулады.) Ай аман Огъурлу, ур!!! Джетдир!!

Огъурлу. Къоркъма! Джетдирликме! (Солтанны урама деб, джумдурукъну Джанхотну кзулакъ джанына джетдиреди. Джанхот чартлаб джыгъылады, куйругъундан олтурады.)

Айшат. Атангы сойдула... (Джанхотну къатына барыб джаягъын тутуб кѳредиди.) Союбму къойдула?

Солтан (туююшюн къоюб, эшикни табалмай, столну тѳегегине айланады. Огъурлу сюреди.) Къарау-у-уул!

Джанхот. Мени джаякъ сюегини сермегенча, аны да бир серме! (Солтан эшикге къачады. Ол чыгъар-чыкъмаз, Огъурлу. табаны бла куйругъуна урама деб, тиелмей, эки аягъы да кѳкге кетиб, джыгъылыб, куйрукъ сюегин урады.)

Огъурлу (куйругъундан тутуб, асхай-асхай.) О ды-ды-ды! Айшат, куйрукъ сюегинден бошагъанма!

Айшат. Куйрукъ сюегинден бошагъа эдинг да, муну джаякъ сюегин бошамагъа эдинг! (Джанхотну кѳбарады.)

Фатима (гузаба кириб, ызындан да Азрет.) Зайнеб, не болгъанды? Нек джылайса?! (Барыб къучакълайды.)

Огъурлу. Анга болгъан санга болгъа эди, джыламасаң, кѳрюр эдинг!

Айшат (Джанхотну олтуртады.) Джаратхан аллах кесн сакълагъанды.

Огъурлу. Бир тукъум бир аллах!.. Мен сакълагъанма!

Джанхот. Кызымы сакъласаң да, дертинги менден алгъанса.

Огъурлу. Хамхотунгу келтириб джумдурукъгъа урмагъа эдинг. Азрет, сюелиб турма да олтур!

Азрет. Огъай, кетеме.

Джанхот. Азрет, олтуругъуз. Огъурлугъа хапар сорайыкы!

Азрет. Берекет берсин, сизни къатыгъызда сюелиб да турурма.

Джанхот. Бу тепси, ичерик, туююш, джылау недиле? Огъурлу, жинни сыйлагъансыз?

Огъурлу. Солтанны.

Айшат. Юйде болмагъаныбызны марагъанча, къалай келген эди?

Джанхот. Ким келтирген эди?

Огьурлу. Эгечингден туугъан!

Фатима. Аскер алыб келген эди.

Огьурлу. Алды да келди! Къойду да кетди!

Джанхот (*юсюн-башын тюзетиб.*) Да, айтыгъыз. Нек тынгылайсыз? (*Пауза.*)

Айшат. Ма былай да былай, былай да былай дегиз да, джарашдыргъыз да айтыгъыз.

Джанхот. «Былай да былай, былай да былай, былай да былай!». Бир сабыр эт! Ненча айтама. Ол джазыгъынгы да бир солутсанг а. Огьурлу, бу туююш, бу джылау неди, нени юсюнден чыкьгъанды?

Огьурлу. Джанхот, мен башлаяллыкь тюлме. Зайнебчик айтсын. Мен да кёргеними тизерме! Зайнеб, башла!

Джанхот. Къызчыкь! Къайда, былай келчи. Сени ким джылатханды? (*Къатына кзыса.*) Сеннге ким не айтханды?

Зайнеб. Атам, мен... айталлыкь тюлме. Азрет, Азрет айтсы-сы-сын (*джылаб, гитче юйчюкге кетеди, была ызындан къарайдыла.*)

Айшат (*ызындан бара.*) Сенден алгъа ёлейим (*шыбырдашыб Зайнеб бла сёлешеди.*)

Джанхот (*намыслыракь.*) Азрет, мен джукь ангыламайма. Джашла ойнагъанча этмегиз да, аягъы-башы бла бир халпар айтыгъыз.

Азрет. Джанхот, тилейме, айыб этме. Билгеним бар эсе да, бетинге къараб айталлыкь тюлме. Къалай эсе да... Ма, барыбыздан да ариу кёрюб, эштиб тургъан Фатимады...

Джанхот (*халкьгъа къараб.*) Бир зат ангылаялмайма. (*Бу заманда Азрет чыгъады.*)

Зайнеб (*ол бирси юйде.*) Барлыкь тюлме деб, мен хар заманда да айтыб турмаймы эдим? Сиз а къоймай эдиги-и-и-из.

Айшат. Мен къачан да къысмай шой эдим да. Гыр-ырт дерик эди!

Джанхот. Фатима, къызым, мени бу джарылыб, чачылыб баргъан джюрегиме бир рахатлыкь сал. Ол сиз билгенни мен да билирге сюеме.

Фатима. Энди аны айтыргъа меннге джетиб турмагъанын мен билмеймеми? Джарашдырыб айталлыкь да тюлме. Ма, Огьурлу... (*Кетиб, Зайнеб бла олтурады. Айшат бери чыгъады.*)

Джанхот (*шиндикге таяна, ауурсунуб ышара.*) Быланы сабийчиклеча эте тургъанларына бир эс бёлююз! (*Пауза.*) Огьурлу, нек тынгылайса?

Айшат (*Огьурлугъа къысылыб, акъзыртыныракь.*) Тынгылаб турма да айт. Болгъанны болгъанча джарашдыр да... Былай да былай, былай да былай, де да...

Джанхот (*къатынына терс къараб туруб.*) Къатын! Итни къуйругъуна илиннген мант башыча, илинниб турма да, берн кет!

Айшат. Биягъы сен тебрегенсе! Сен къууан ансы, чыгъыб огъуна кетейим!

Джанхот (*шиндикден тутуб ёрге къоба.*) Кет! Бусагъатдан чыгъыб кет! (*Айшатха къайырылады.*) Кёзюмден тас бол!

Айшат (*арт эшик бла гитче юйчюкге кириб, къызланы къатларында олтурады.*) Ийлыгъа эсенг, алмагъа эдинг. Хариб! Манга кюлме да башынга кюл, джарты (*Бир-бирине сёлешдиле.*)

Джанхот. Огъурлу, кёремисе? Биягъы экибизни къюуб, тас болуб къалгъанларын эслеймисе?

Огъурлу. Да, аймыса, экибизге не боллукъду? Не да мен къатынгда эсем, неден къоркъаса? (*Хыликке ышараб къарайды.*) Солтан да айтханыча этмей къойса, бюсюреуюм джокъду! Бирда кесин сеннге ышырыгъы джокъду. Тохтамаса уа, сени да къыйнамагъанлай, мен аны къашый билirme. «Ыскажи ваялсте!»

Джанхот. Не, джукъму айтханды?! (*Джорюй.*) Мени юйюме аны ким ийген эди? Огъурлу, нек тураса? (*Олтуруб юлесин кзурайды.*) Кесине базыб не айтыргъа къолундан келгенди? (*Юллесин къабаргъа ауузун ачады. Эслеб къолу бла бжакъын тутады.*)

Огъурлу. Сиз кетгенлей, Аскерге тагъылды да келди. Олтурду. Хыликке этиб тебреди. Не юсюю, не башымы къоймады. Къызчыкъланы да бирине токълу, бирине да улакъ атады, кюлдю. Манга уа илинди да къалды. Зыккылларыма сингди да къалды. Не амалым бар эди? Тёздюм. Азрет келди. Балтаны ауузу аман болгъан эди да, анга аууз сал деген эдим. Да аны алыргъа, айтханымча, Азрет келди.

Джанхот. Нени алыргъа?

Огъурлу. Балтаны!

Джанхот. Хы, сора уа?

Огъурлу. Азретге да илинди да къалды!

Джанхот. Нек? Азретге уа нек илине эди?

Огъурлу. Къайдам. Мени хунамы башына салынныкъ темир бурууну этиб бошамагъанлайынга, Джанхотну балтасын ишлейсе, деди да алынды да къалды?

Джанхот. Азрет а?

Огъурлу. Азрет да алынды да къалды!

Джанхот. Нечик, къалай алына эди? Да Азрет уруб, аны тишлерин ауузуна къюуб къояр эди да!

Огъурлу. Тохта! (*Халкъэга къараб, Азретча башлайды.*) «Мен сени билеме, деди. Сен киши билмейди деб тура болурса, алай болгъанлыкъга, деди, ол сен ёлтюрюб, хазнасын джыйыб, мыллыгын уругъа бастыргъан кюпсени тюрсюнюне дери билеме», деди!

Джанхот (*сейирсиниб.*) Алай деген неди?

Огъурлу. Оллахий лазим, биллахий керим!

Джанхот. Солтан а?

Огъурлу (*халкъэга къараб.*) Энди, муну ийманына джыйым. (*Джанхотха.*) «Кюпселе ючюн адамны джоярыкъ болсала, эм алга Джанхот барыр. Аны ызындан мен барырма», деб Солтан да ма былай айтды (*халкъэга къарайды.*)

Джанхот (*таяныб, терен солуй, кёзлери джана.*) Анасы! Байча кызы!

Айшат (*тынгылаб туруб чыгъады.*) Айхай, не сёз барды? Джююун кёрейик!

Джанхот. Кюеюнгю хапарын эштемисе?!

Айшат. Кюеуюм болга эди да.

Огъурлу. Азрет а?!

Джанхот (*кёзлерин джандырыб, къуунаракъ.*) Хы, хы, тынгылайма!

Огъурлу. «Сыртынгы Джанхотха ышыма, деди. Джанхотну алай кююб, сени Сибирге бардырмасам, анамдан ичген сюгюм харамды!» деб кююду. (*Кёкге къараб.*) Оллахий да биллахий, сыйлы аллахны аты бла ант этдирсегиз, ант этерме—аллах, фыйгъамбар, къуран, межгит, китаб, аптик, ыспасиба, вжалсте!

Джанхот (*къатынына къарай.*) Ай, джаным джаш. Ай, джаным Азрет!

Айшат. Мен биле эдим...

Огъурлу (*халкъэга.*) Бу нени биле эди?

Джанхот. Да не болуб чачылышдыгъыз?

Огъурлу. Аны уа менден эсе, сен ариу айтырыкъса. Ол сен кёрген заманда къалай эсек, къазыкъны санамасакъ, сен кёргюнчю да алай эдик.

Джанхот. Тарыгъыр!..

Огъурлу. Башына къоркъмай эсе, тарыкъсын! Азретден къоркъгъандан джаны чыгъады. Экиси да ары кириб, бизден джашыртын сёлешген эдиле...

Джанхот. Хы...

Огъурлу. Да, «не айтсанг, айтханынгы джерге тюшюрмей джюрюрме», деб Азретге сёз бергенди.

Джанхот. Алай эсе... (*туруб*) алай эсе!..

(*Зайнеб бла Фатима тынгылаб турадыла.*)

Айшат (*Джанхотну кёзюне къараб, джарыкъ.*) Атасы, алай эсе... не?

Джанхот (*аллына барыб.*) Мен кызымы Азретге береме! Кюллюк кюлсюн, кыуаннык да кыуансың! Мен, Азрет кирик, кеси кыйыны бла джашагыапладан айырылганы кёб болмайды. Эштемиесе?

Айшат. Эштеме, эштеме! (*Ышарады.*)

Джанхот. Суу! (*Олтуруб, юллесин тартады.*)

Огьурлу (*кыызлагыа чыгыб, Зайнебни джырын, макгыамын да джырлай тепсейди.*)

Кьоркыма, Зайнечик, кьоркыма, гоккачык.

Иш биз айтханга келеди,

Ананг разыды, атанг Джанхотчук.

Сени Азретге береди.

(*Бошаб, аягыын энирге иеме деб илндириб, чепкенини бир этегин джыртиб.*) О-о-о-о! Айырдым да кьойдум.

Фатима (*ышара.*) О-о-о-о!

Огьурлу. Фатима, кьой, бушуу этме. Мен да кийинирме! Бусагыатда уа Азретге барама! (*Кетеди.*)

Зайнеб. Фатима! (*Шыбырдашадыла.*)

Айшат (*суу алыб киреди*) Суу. Ма, суусаб алыб келеме.

Джанхот. Ай аллах разы болсун! (*Ичеди.*) Хы, энди кьорат, кетер.

Айшат. Кьоратдым. (*Алыб чыгыады.*)

Зайнеб. Ай аллах, джюрегим кьаллай бир кыуаннганын билмейме. (*Ышарыб тамагындан тутады.*) Фатима, Огьурлу кетиб кьалгынчы, чыгыайык да айтайык: «Азретни кесине...» (*Шыбырдашадыла.*)

Айшат (*кириб Джанхот бла олтурады.*) А киши, бюгюн санга разы болганма. Нек десенг... (*Терт джанына кьараб, сора кыулагына шыбырдайды.*)

Фатима. Огьурлу кетиб кьалады. Асыры бек кыуаннгандан хапарны джайыб кьоярыктыды. Джюр!

Зайнеб. Кетдик. (*Кетедиле.*)

Джанхот (*башын бир джанына атыб.*) Бек иги джашды! Аны акылы болмаса, мен хапар сорган заманда айтыб теберер эди. Айтмады. Ма намыс, ма адам!

Айшат. Алайды, намыслыды.

Джанхот. Солтан бла урушханында да, аны кыагыб, манга джакь болуб, кёл басыб алай селешгенди. (*Тилин таууш этдириб.*) Намыслыды! (*Терт джанына кьараб, сора кьатынына ийилиб.*) Ётюрюкю айтады? Солтан кюпсени соймагъанмыды? Хазнасын джыймагъанмыды? Не ашаб, не ишлеб джашайды? Насыбы алай болсун, абчар болмайын а.

Айшат. Кьой, унутулган ишни сюрюб айланма! Бир кыайгы чыгыараса!

Джанхот. Къоркъа эсенг, орнугда тура бил. (Пауза.) Солтан а бир ит эди да, итлигин этди!

Айшат (Джанхотну бетине джити къараб.) Мен къачан да айтыб турмаймы эдим: «Къой, Азретге хыны болма, мыдах этме, къатынга тарт», — деб тилемейми эдим!» «Темирчи». Темирчи болса да, кесиники кесине боллукъду. Сени къолунга къарарыкъ тюлдю, башын сенден ёрге тутарыкъ тюлдю. Абчарды деб бир худжуну табдынг да, юйюю къурутургъа джетдирдинг!

Джанхот. Ай, палат къатын, «Солтанны къатынга тарт, кесинге кыс, ычхындырма»—деб мени ийманамы тубан этиб айланган сен тюлмю эдинг? Мен джазыкъны кесими акъылым бла бир къоймайсыз. Не эр, не къатын бол,—деб мен! Огъай, экиси да менме,—деб сен!

Айшат. Азретни кёрюб болмагъан сен тюлмю эдинг?!

Джанхот. Солтан, Солтан деб тургъан сен тюлмю эдинг?!

Айшат (джити къараб.) Азретни суратын джыртыб атхан сен тюлмю эдинг?!

Джанхот (бетин Айшатны бетине тиреб.) Азретни суратын манга берген сен тюлмю эдинг?!

Аскер (гузаба киреди. Ызындан Азрет бла Огъурлу.) Апамы къарнашы! Была айтхан кертимиди?!

Джанхот. «Эгечими джашы», сени уа Солтанны юйюме келтиргенинг кертимиди?

Аскер. Алдамайма, кертиди.

Джанхот. Ала айтхан да кертиди. (Фатима бла Зайнеб киредиле.) Ийнанмай эсенг, эгечлеринге сор. Нек альб келген эдинг?!

Айшат. Биз юйде болмагъанлай, Солтанны не атасыны башы къалгъан эди келирге?

Аскер. Да аны итлигин ким биле эди? Кечигиз, мен терсе!

Джанхот. Сени терслигинги юсюнден ананг бла сёлеширме. Энди къонагъынга къара. Байча кызы, эштемиесе. (Уллу-уллу атлаб чыгъады.)

Айшат (ызындан тебрей.) Сен алай бол ансы, нем да барды. (Чыгъады.)

Фатима. Аскер, Азрет, олтуругъуз. Огъурлу, сен да къубулуб къалгъа эдинг да!..

Огъурлу. Къоркъма, мен бет джоймазма! Зайнеб, алчы къобузну.

Зайнеб. Да, бу стол кибикни ары бир джыйма къой, Фатима...

Азрет. Зайнеб, Фатима, Аскер, Огъурлуну разы этсегиз а. Аскер. Қим огъай дейди.

Фатима (столну джыйгъан кибик эте.) Айхай, айхай... Бу сагъат.

Зайнеб (къобузун ала.) Къууаныб, этейик. (Соғъады, харс урулады.)

Аскер. Азрет, чыгъаса. Огъурлу, харс! (Азрет чыгъыб Зайнеб бла тепсейди. Зайнебни Фатима ауушдурады. Кесекден Азрет кесини орнуна Огъурлуну тартады. Огъурлу бла Фатима тепсейдиле. Тепсеу башланганлай, Айшат, гитче юйчюкге джумушха кириб, сора эшикни тешигинден къарайды.) Аякъларыны бурунларында келиб Джанхот да Айшатха къошулады.)

Джанхот. Байча кызы, акъылымы биле эсенг...

Айшат. Фатиманы Огъурлугъамы дейсе?

Джанхот. Сора тепсе. (Тепсейдиле. Ала анда, была мында тепсей, джабыу джабылырны аллы бла Аскер юч кере герох атады.)

Джабыу

1. Цитатала бла план салыб, Огъурлуну сыфатын ачыкълагъыз.

2. «Ахмат-Батыр» бла «Огъурлу» деген пьесаланы тенгleshдиригиз:

а) «Ахмат-Батыр» джашауну къаллай кёзююун суратлайды? б) Ахмат-Батыр не юйчюк, ким бла, къалай кюрешеди? Огъурлу уа?

3. «Ахмат-Батыр» драма чыгъармаланы къайсы жапына келишеди? «Огъурлу» уа?

4. Къарачай драматургиядан хайырланыб, «Халкъдан чыкъгъан герой» деб сочинение джазыгъыз.

«ОГЪУРЛУ» ДЕГЕН ПЬЕСАНЫ ЮСЮНДЕН

Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы 1931 джылда джазылгъанды. 1931 джылдан 1937 джылгъа дери басмада чыкъмай, къолдан джазылгъаны бла, сценада таймаздан салыныб тургъанды. Урунганла муну Нарсанада, Ючкёкенде, Терезеде, Джёгетейде, Микоян-Шахарда (эндиги Карачаевскеден) сценада кёргендиле. Ростов шахарда тау миллетлени олимпиадасы ётген заманда да кёргюзтюлюннгенди пьеса.

1937 джылда «Огъурлу» басмадан чыгъады. Драмапы башгерою Огъурлу джарлы халкъдан чыкыгъан джашды.

Пьесаны сюжети суймекликни юсюнден башланган чурумла бла байланыбды. Бай Джанхотну кызы Зайнеб кесини суйген джашы темирчи Азрет бла джашау ёмюрюн бир этер юйчюк кюрешеди. Атасы бла анасы Зайнебни, кесини суйгенине бермей, акъ офицер Солтаннга берирге излейдиле. Зайнеб,

атасыны зорлугъу бла кюрешген бла биргелей, Солтанны кёрюб болмай, андан башын алыргъа излейди. Зайнеб бла Азретни джанында, аланы сүймекликлерин джакълагъан Огъурлу бла Зайнебни тенг кызы, атасыны къарнашындан туугъан Фатима боладыла.

Пьесаны биринчи актында Зайнебни атасы бла апасыны базаргъа къралгъанлары суратланады. Ала кетселе, Зайнеб Азрет бла тубеб сёлеширге умут этеди.

Экинчи актында Солтан бла Азрет Джанхотлагъа бир кёзюде келедиле да, Зайнеб экисин да бирден кёрюб, аланы болумларын, сёзлерин, халилерин тенгледириб, сынаб, Азретни джаратыб тохтайды.

Пьесаны ючюнчю актында Солтанны кысхакъыл, кюркякъ, эки бетли болгъаны ачыкъланады. Огъурлу туюгенден сора, Солтан, кюркяракъ да болуб, Зайнебни кесине илешдиралмазлыгъын да ангылаб тохтайды.

Джанхот бла Айшат, юйге келиб, Солтанны туююлюб, онгсуз болуб тургъанын кередиле, Солтанны болумсузлугъун биллиб, Азретни джаратыб, Зайнебни анга берирге оноулашадыла.

Огъурлуну сыфаты

Пьесада бу юйдегини джашау болумун кёрюзюуде Огъурлуну сыфаты хар бир геройну энчи сыфатын, болумун. адамлыгъын ачыкъларгъа болушады. Окъурлуну Ахмат-Батырча джигитлиги болмаса да, кесини муратына джетер ючюн, талай лагъым. хыйлалыкъ этиб, муратына джетеди. Огъурлу муратына къалай джетгенин кёрюзюр ючюн, аны халисини болумларын ачыкъларгъа керекди.

Огъурлу, кесин тели обур кибик этиб, эслей, кёре тургъан затларын да эселегенча, ангыламагъанча этиб къояды. Байланы къолунда, джалчылыкъда кёрген кыйынлыгъы, инджиуа аны халисин, кылыгъын бир тюрлю бир кебде джарашдыргъандыла. Огъурлуну джитилиги да барды, адамны болумун дженгил огъуна ангылай биледи, керек кюнде тирилик этер ючюн да къаллыкъ тюлдю. Баш геройну бу тукъум халын автор кеси былай ачыкълайды: «Огъурлу деб, мен гитче заманда, хоншубуз бар эди. Ол бек джарлы джашай эди. Асламысына джалчылыкъ бла кечиннучен эди. Тюрлю гыкка кылыкълары бла биргелей, обурлугъу да бар эди аны».

Огъурлуну халисинде да алай обурлукъну кёребиз. Ол кишини джанына тиймейди, анга берилген джумушну тындырмай кыймайды, бай эрши кёрюрча заты болмайды, бай бла ачыкъ урушмайды, байгъа разы болмагъанын джюрегини теринде кишиге билдирмей тутуб, керти акъылын, байгъа эшдирмей, бир джанына айланыб, спектакльге къараб тургъанла эштирча айтады.

Огъурлу джюрегинден айтханы, аны ичги сёзюню байлагъа къаршчылыгъы кесине адамлача джашаргъа джашау излеге-нин кёргюзеди.

Огъурлу хар ишге амал табхан, таблыгъын билген адам болгъаны себебли, Зайнеб бла Азретге да таб оноуу бла джашауларын бир этерге болушады. Огъурлу деген атны автор анга бош атамагъанды.

Огъурлу Азретден Зайнебге хапар алыб келеди; Зайнебни атасы бла анасы кетген кёзюуде, ала бир-бирине тюбөб сёлеширча, экисине да тил береди. Атасы, анасы юйде джокъ заманда Азретни Зайнеблагъа алыб келиб сёлешдиреди. Аны бла къалмай, Солтанны да осал болумуну барын Зайнебге танытыр ючюн, Зайнебни джашыртын тынгылатыб, кеси ууакъ чурум ачыб, Солтанны тели-мели сёлеширине джол ачады. Азрет бла сёлешгенинде уа, Солтан Зайнебни сындырыб, учхара сёзлени айтханын Зайнеб тынгылаб эштеди. Ахырында, Солтанны хыликке сёзлерин кёлтюралмай, Огъурлу, аны эсиртиб, сора туюб ууадыкъ этеди. Солтанны, эсиргенден джугъун да билмей, туюлюб тургъаны аны бек табсыз болумгъа тюшюреди, кюлкюлюкге, хыликкеге башы къалады.

Пьесаны башха персонажларыны образлары аланы социал чыгылары да Огъурлуну юсю бла толу ачылады. Сёз ючюн, Джанхот, Огъурлуну тогъуз джилны джегиб, джалын да бермей тургъан къой, анга айран бла кесек нартюх гырджындап башха ашарыкъ ашатмайды, къызы бла сёлешгени ючюн тюеди. Огъурлуну джюк ташыгъан хайуандан башха кёрмейди. адамгъа керек джашау анга да керекли, деб билмейди. Огъурлу къатын алыргъа излейди, бай Джанхотха ол бек кюч тиеди, ол затны Огъурлу айтыргъа, эсине келтирирге къайдан къолундан келди деб, бек сейирсиниб, къаты чамланады: «Не да педи, Огъурлугъа къатын неге керекли? Башынамы урукъ-ду?»

Огъурлугъа ишлер ючюн джаратылгъан джаныуарды деген болмаса, аманлыкъчы, ичгичи, бир ишге да джарамай айланган Солтан да башха тюрлю зат кёлуне келтирмейди. Солтан Зайнебни алыргъа излеге-ни да Джанхотну байлыгъы ючюн, бир джукъ джыртар ючюн болмаса, керти, кирсиз сүй-меклиги болуб излемегенди.

Огъурлуну сыфатыны юсю бла юйню, юйдегини ичиндеги къауугъала социал кюрешге айланыб къаладыла. Огъурлу телиликке, аманлыкъчылыкъгъа (Солтан), махтанчакълыкъгъа, кесине онгрукъ излегенден башха билими болмагъанлагъа (Айшат, Джанхот), къысхакъыллыкъгъа (Зайнеб), байланы адам джегиулерине, тюзлюк болмагъаннга къаршчы турады. Алай а Огъурлуну кюрешни джарлыланы баш эркинликлерни ючюн, класс сезими джетипген магъаналы кюреш болалмайды: ол

кесини джашауун бир кесек маджал этерге излейди. Зайнебин Азретге берселе, кесине да юйдеги кзуаргъа эркинлик болур эди деген муратда кюрешеди. Былайда Огъурлу хорлайды.

Огъурлуну сыфаты пьесаны социал идеясын кёргозеди. Ол артыкъ да бек 1-чи актда Огъурлуну джырында, сёлешген сёлеринде белгилли болады. Джырда залымликге кяршчы, джарлылагъа иги джашау ачылырына ышаныу ачыкъ эштилинеди.

Джанхот
бла
Айшатны
сыфатлары

Джанхот кесин кыйышы бла джашагъан халкъдан чыкыгъан адамды. Лагымла эте келиб, бай болады. Айный тебрегенинде, байлыкыгъа кесин алдатады. Огъурлудан сора да ол юч-тёрт джалчы тутады. Адам байлыкыгъа джугтланыб, джан атыб тебресе, кёб арну халисин, адамлыгын юсюнден ташларгъа болады, кызгъанчылык халисинде тамырланыб тохтайды. Пьесаны аллында Огъурлу бла Джанхотну ушагъы байны адамлыгын бузулганына шагъатлык береди:

Джанхот:

— Огъурлу, малланы, ач этемисиз?!

Огъурлу:

— Джанхот, джалчыларынг ач боладыла ансы, малларынгы къарынлары токъду. Ант этдирсенг — этерме, малчыланы тиллерине гырджын тиймегенли алты кюн болду. Ачдан кырыладыла. Азык хазырлагъан эсенг, эрлай арбагъа атыб, ызыма къачар эдим!

Джанхот, малларыны къайгъасы болмаса, адамланы (джалчыланы) кыйналгъанларын кзулакыгъа алмайды. Джарлыкыгъан айныб кетиб, бай болгъан Джанхот энди джалчыланы кыйынылары бла, аланы хатерсиз джегиб, дженгил огъуна айтлынган бай болургъа излейди. Солтанны самаркъау этиб, Огъурлуну зыккылларына кюлгени Джанхотну джанына тiedi. Алай а акъ чынлары, офицерлиги кёз къарангу этдиреди. Берч кюллоу Азретден эсе, джылтырауукъ погонлары болгъан Солтанга кызын бериб, атын айтдыртыргъа, власта джууукълашыргъа излейди. Терен акъылы болмагъан Джанхот кесини эркиши сыйын тутаргъа кюрешеди, къатынын, кызын, джалчысын кыджыраб, айтханын этдирирге излеб. Айшат да юню оноуун бютеу эрине бериб кыймайды. «Къатын—боюн, эр—баш; боюн къалайгъа бурса, баш алайгъа барлыкыды» деб, кесин Джанхотха оздурмай, кереклини, керексизни да джаншаб, сёзчюлюгю да озуб кюрешеди. Пьесада Джанхот, «не эр, не къатын бол, — деб мен; огъай, экиси да менем,— деб сен; деб бош айтмайды къатынына. Бир-бири дженгалмай кюрешеле да, Айшатны да, Джанхотну да джашаугъа иннетлери бирди (хакъ ашагъан, кызгъанчылык, байлыкыгъа джукъдан

тартынмай кюрешиу, башларына болмагъан онглулукъну тартыу), экиси да бир къумачдан тюшген джурун кибики ушайдыла бир-бирине.

Айшат, Джанхот Огъурлуну туюгенинде, Джанхот иги этгенди, деб къойгъан болмаса, Джанхотну аманламайды. Айшат Зайнебге Огъурлуну туююлгенини юсюнден былай айтады: туюгенин «бек иги этгенди. Огъурлу бизде тургъанлы ма джети джыл. Малланы, ызындан кечеси, кюню да айланады. Къарда, бузда, боранда да къалыб, сени атангы бир айтханым джерге тюшюрмей, ол юсю бла, ол башы бла, эт дегенин этиб, бар десе, барыб, кел десе, келиб айланады. Огъурлуну этген ишине бир эс белчю. Тоба деб айтама, ол баджаргъан джумушну сени атанг кибики бешеулен тындырмазла. Къошда айланган экиси да аны кибикиде. Бу аланы къыйыналарыды, деб сени атанг алагъа бир къара капек бермегенди. Ариу айта, юслерине, башларына къарагъан кибики эте, ма, бююнлеге джетдик. Иги ишлейдиле деб урмай, урушмай къояргъа уа джарамайды. Сизни бу кюнледе тутхан джалчыланы къыйыналарыды... Атангы харамлыгъы, Огъурлуну да тынчлыгъы, къарангылыгъы. Не уа алай къуру бизми джегебиз. «Джалчыны джалын бер да джанын ал», дейди. Биз а джалын да бермейбиз».

Джанхот да, Айшат да дуня малгъа кеслерин алдатыб, алагъа энчилик психология сингсе да, урунган халкъдан чыкъгъанлары себебли, алкъын экили кибики болуб тургъан болмаса, халкъдан юзюлюб да кеталмайдыла. Огъурлу аланы юлдеринде кеслерини бир адамлары кибикиди, Азретге да уллу чарламайдыла. Эм артында уа, Солтандан келлери чыгыб, къызларын темирчи Азретге кеслери бериб къоядыла.

Орусланы
Махамет
(1916—1942)

Орусланы Махамет 1916 джылда Учкулан элде туугъанды. Махамет эл школдан сора Гитче Къарачай районда зоовет-техникумда, артда рабфакда окъугъанды. Саулугъу къолайсыз болгъаны себебли, ол рабфакны экинчи курсундан кетгенди.

1935 джылда «Къызыл Къарачай» газетде биринчи назму-су, («Джангы джашаугъа») чыгъады.

Къарачай совет поэзияны тамалын салгъан тамада джазыучулары — Къаракетланы Иссаны, Ёртенланы Азретни, Байкъулланы Даутну ызларындан 1930 джылланы экинчи кесегинде жангы джаш поэтле Борлакъны Тохтар, Орусланы Махамет джетедиле. Джаш поэтле, тамада къауум бла бирге ишлей, ол кёзюдеги литературада джетишимсиз затланы сюзе, чемер джазаргъа юрене, усталыкъларын ёсдюредиле. Байкъулланы Даут бла Орусланы Махамет А. С. Пушкин ёлгенли 100 джыл толгъан кюннге (1937 дж.) аны чыгъармаларын, бирге ишлеб, къарачай тилге кёчюргенлери бу башында айтылгъаннга шагъатлыкъ этеди...

Махамет, орус, къарачай тилни да кесгин билиб, фахмулу поэт болгъаны себебли, А. Пушкинни «В Сибирь», «Памятник», «Кобылица молодая», «Честь Кавказского тавра», «Зимняя дорога», «Обвал» деген чыгъармаларын уста кёчюргенди. Махамет джетедиле. Джаш поэтле, тамада къауум бла бирге ишлей, деген назмуланы окъугъанлай огъуна Пушкинни сюйюб, назму джазаргъа джюреги айланыб къалады.

Орусланы Махметни поэзиялыкъ сезимни уятхан, аны назмучулукъ джолунда уллу магъанасы болгъан сейирлик орус

поэт А. С. Пушкинни чыгъармалары болгъанына шагъатлыкъ Махаметни «Мен Пушкинни окъургъа сюеме» деген статьясын-да айтхан сёзлери этедиле:

Пушкинни хар бир джазгъанын окъусанг да, бек уллу сейирди эмда терен магъаналыды, деб бизни окъутхан устазла таймаздан айтыб туруучан эдиле. Ол себебден мен да бир джолда, библиотекагъа барыб, Пушкинни саулай джазгъанлары барысы болгъан китабын алыб, 15 кюн чакълы айландырыб къайтаргъандан озуб, хайыр алалмадым: орус тилин къарыусыз биле эдим.

Талай заман кетгенден сора бизни орус тилден окъутхан устаз бир кюн классда Пушкинни «Кавказ» бла «Къыш ингир» деген назмуларын окъугъанында, мени джюрегим бек кёлтюрюлдю, ол кюн ингирге дери башымдан кетмегенлей, бир-бир сёзлери ауузума тюше айландым. Ол кюнден бери мен Пушкинни джазгъанларын окъуб эмда ангылаб башладым. Отуннга баргъанымда, къалай эсе да, кеси аллыма «в лес за дровами» деб 15 тизгини болгъан бир назмучукъ джаздым. Бир джолда уа устаз тетрадаларыбызгъа къарай тургъанлай, ол джазылгъан къагъытчыкъ тетрадымы ичинден чыгыб къалды. Устаз ары, мен бери тартыб, къагъытчыкъны джыртдыкъ, алая устаз, джыртылгъан кесеклерин джыйыб, назмучукъну окъуб, ышарыб, меннге къарады. Ол кюнден бери мен джазаргъа кюрешгеними джашырыргъа излемедим.

Мени назму джазаргъа тырмашдыргъан Пушкинни назмуларын окъумакълыгъымды.

Мен Пушкинни хар затын окъугъаным сайын аны экинчи, ючюнчю да окъургъа эмда кесим бир джукъ джазаргъа талпыйма. Пушкинни артыкъ да бек мен «Кавказский пленник» деген чыгъармасын окъургъа сюеме... Хар бир стихииде табигъатны эмда адамланы болгъан болумдарын тюз кёрюзтеди, хар назмусун ачыкъ, терен магъаналы эмда музыка джаны бла таб джарашдыргъанды. Хар бир чыгъармасын окъусанг да, джюрегинг джарыкъ, не мыдаж, не кёллю, не хыны, не джазыкъсынмакълыкъ, не хатерсиз болмай, бир затха учунмай, сагъын этмей къалмайды».

1939 джылда аны «Джырла» деген китабы чыгъады. Ол китабха 1936 джылдан 1939 джылгъа дери джазыб тургъан назмулары киредиле. Махаметни А. С. Пушкинни творчествосуна эс бёлгени джыйымдыгъында назмуларындан белгили болады. Бу джыйымдыкъда чыкъгъан «Хурла кёл» деген назмусу, орус тилге кечюргени аны фольклорну литератураны ёсюмюне уллу магъанасы болгъанын билиб кюрешгенине шагъатлыкъ этеди.

1930 джылланы аягъында Къарачай илму-излеу институтну экспедициясы бла айланыб Махамет эски къарачай джырланы джыйыб, джарашдырыб басмагъа хазырлагъанды.

Алындан башлаб да таулуланы джангы джашауларыны аламатылыгына, джерни джасай билген адамны уста къоллана сейирсинмесклик Орусланы Махаметни творчествосунда кесини къралыны баш эркинлиги бла хорламларын джаудан ёхтем къорууларгъа хал-хазырлыкъ бла байланыбды.

Бу кезюуде, саулай кёб миллетли совет литературадачя, джаш къарачай литературада да къоруулау, аскерчилик тема аслам орун алады. Бу темагъа Махамет эки уллу назму джазанды: «Къурч кылычым» бла «Тору атым». Ол назмулада поэт джашауу, кесини сейирлик Ата джуртун кемсиз бек суйгени, уста къоллу адамлагъа сый бергени, урунууу адамларыны бирникген кючлерин сезгени, рахатлыкъгъа къаршчы кючлени сезгени, рахатлыкъда урунууу темасы, халкъланы шохлугъу эмда къоруулау тема поэтни творчествосунда байланыб, бир боладыла.

Магнитканы магъаданы, Донбассны ташкёмюрю, таулу устаны чемер къоллары — ма была джаратхандыла сейирлик къурч кылычны («Къурч кылычым»). Багъалы, иги сауутну багъалата билген джаш таулу бу кылычны эркелетеди, кёб тюрю миллетни бирлешдирген Ата джуртну къаллай ашхы мурат бла бу кылычны аны къолуна бергенин ангылатады.

Колхоз джылкычы Къызыл Аскерге сылаб-сыйпаб тору атны ёсдюреди («Тору атым»). Хар саны кючден толуб, чабыучу этедиле. Джомакъдагъы тулпаргъа джауланы хорларгъа болушхан Тарпан, Дюлдюр атлача, кючлюдю, терк чабыучуду. Джау бла аяусуз сермешнуге ат бла атлыны хазыр болгъанларын джазыучу эсингден кетмезча сейир сыфатлайды:

Темир къушла кёкге чыгъыб бурулсала,
Индекледе кулемётла къурулсала,
Элия ургъанча, бомбала да атылсала,
Эки кёзюнг чолпанлача джанарла,

Джер ургъанны джыйлагъан джугъутурлай,
Къулакъларынг ёрге-ёрге турурла,
Къаяланы, ёзенлени зангыратыб,
Къонгурауча таууш этиб кишиерсе.

Секириб къобуб, мен урушха теберме,
Алтынланган ат керегими тартыб алыб,
Окъа къайылгъан кёпчегими юсюне салыб,
Джулдуз къапхалы, тору атым, сени джерлерме.

Кюмош тегерекли къара джамчымы,
Алтын окъа чохла акъ башлыгъымы
Сермеб алыб, мен къанджыгъама кысарма,
Къурч ёзенгиге аягъымы илиндириб,
Талчыкъмагъан деу белинге чыгъаб миниб,
Джауну уругъа, сары илячинлей, учарма!

Орусланы Махаметни, кѣб болмасала да, таза джюрекден тѣгюлген, суратлау кючлери уллу болгъан, бишиб бошагъан назмулары окъуучугъа кеслерин бек суйдюредиле.

Чыгъармалыкъ джолгъа джангы чыгъа тебреген фахмулу джазыучуну, Уллу Ата джурт къазауат башланыб, джулдуз джана келиб джукъланганча, джарты джолда творчествосу бѣлюнеди.

Ата джуртуна суймеклиги, джетген кюн джанын артына салмазлыгъы ишинден белгили болду. Къазауат джангы башланганлай, Орус улу фронтха кетеди. 1942 джыл Ата джурубузну эркинлиги ючюн кюрешде джанын береди.

ТОРУ АТЫМ

Бедеу сыртлы, бѣгек джюрекли тору атым,
Къыргый санлы, джохар джаллы хора атым,
Мени джанымдан эсе да багъалы кѣрген
Дюлдюр атым, ашхы малса, туура огъурлу
хайуанса,
Ишчи-Элли Къызыл Аскерге ат ѳсдюрген
Къарачайны сен махтаулу ат заводунда туугъанса.
Таза къанлы, субай санлы, бек чабыучу
Деу хора аджир атангды.
Тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу
Къарачай байтал анангды.
Джарыкъ кѣллю, сыркыу санлы, камсык тайчыкъ,
Джулдуз къашхалы, къан торучукъ, акътуякъчыкъ,
Минги Тауну кѣк бузларындан саркъган,
Къулакъдан, кѣмюклениб, саркъыб акъгъан,
Ёзенлеге шуулдашыб, чабыб эннген,
Асыры ариудан тюб ташлары кѣрюннген,
Таза чокъракъ сууладан ичгенсе.
Мал айнытхан Бийчесын джайлыкъда,
Аяз къакъгъан ариу салкъын сыртлада,
Гымых гелеу, солум кырдыккны отлаб
Къуйругъунгу къалач этиб, сен дыбыртлаб,
Анангы тѣгерегине чабыб, ойнаб,
Сокъур чибин къабмагъанлай ѳсгенсе.
Иги ишлеб, орден бла саугъаланган,
Ишни билген, мал халиге уста болгъан,
Кѣб сынагъан, кѣбню кѣрген джигер малчы,
Комсомолчу, иште алчы джылкычы,
Эркелетиб сылаб, сыйпаб ѳсдюргенди,
Толу ийнаныб да деген мал боллугъунга,

Джан аурутуб къарагъанды, ат этгенди.
Комсомолну джыйырманчы джыллыгына
Къызыл Аскерге саугагъа бергенди.
Хар кюн сайын къара сууда джууама,
Кир къакъдырмай, сюртгюч бла сыйпайма.
Сылаб-сылаб, джаулукъ бла сюртеме,
Эртден-ингир сеннге суу ичиреме.
Эркетиб, ат орунга тагъама,
Джем ашатыб, зынтхы бла багъама,
Тюгюнг-джалынг джохар кибик сыланыбды,
Ат керегинг алтын бла джасалыбды.
Не кесек да бир джеринги ашатмазма, кѣбдюрмезме,
Бедеу сыртынга джауурну не болгъанын
кѣргюзмезме.

Дюлдюр атым, сен тулпарса, тарпанса,
Таджал кибик, чыныкъгъанса, къатханса,
Джокъду сени рахынынг не сакъатынг,
Керпеслениб, учунаса, кефлид сени къууатынг,
Адам къараб тоймаз кибик, кемсиз ариуд
сыфатынг.

Джокъду сени хылеулюгюнг, алдаулугъун,
Джокъду сени гѣбеллигинг, джалкъаулугъунг,
Ууакъ-ууакъ мине-тюше, ариу джарау этгенме,
Секирирге, тѣртгюллерге, — хар бир затха
юретгенме.

Къамчи уругъа санга кѣзюм къыймайды,
Не тукъум да сени буруу тыймайды,

Агъаз кибик, индекледен, хуналадан
Сен шын туруб секиресе, чынгарса,
Ёшюн бла уруб, джауну аллыбыздан
Чортлатырса, узакъ джары быргъарса.
Суугъа кирсенг, сен, чабакъ кибик, джюзесе,
Джерде чабанг, садакъ окъча, сюжолесе,
Тѣртгюллесенг, аякъларынг джерге джетмей
баралла,

Къурч налларынг джилтин этиб, от чачалла,
Кулдаланы, чаукалача, кѣкге-кѣкге чыгъаралла.
Ёзен тубанча, кѣк букъуну къобараса,
Тулпар ёшюнюнг, озгъун къарыуунг бла
Уюб тургъан шош хауаны джараса.
Бурнунгдан чыкъгъан тылпыуунг бла
Кѣкде айны, булут кибик, джабаса.
Темир къушла кѣкге чыгъыб бурулсала,
Индекледе пулеметла къурулсала,
Къурмач кибик, буз ургъанча, къуулсала,

Элия ургъанча, бомбала да атылсала,
 Джауну кёкге тютюп этиб чыгъарсала,
 Джюрекленни учундуруб, талнытыб,
 Джарыкъ джырла бир аууздан согъулгъанлай,
 Джерни, кёкню титиретиб, къалтыратыб,
 Ауур тобла бирден джаныб атылсала,
 Эки кёзюнг чолпанлача джанарла,
 Джел ургъанны джыйлагъан джугъутурлай,
 Къулакъларынг ёрге-ёрге турурла,
 Къаялашы, ёзенлени запырдатыб,
 Къонгурауча таууш этиб кишнерсе,
 Ёрге-эннише тесукъа этиб тебрерсе,
 Къатауузса, джюгеннге урушурса,
 Сеннге къанат битер, сен учушурса,
 Ашыкыгъандан, пырх-чырх этиб, джер къазарса,
 Къазауатха биз хар минутда хазырбыз,
 Къурч къылычларыбызны джити билеб,
 Фашист итле—бизни къапы джауларыбыз—
 Не кесек да чеклерибизге тийгенлей,
 «Атларыгызгъа мнигиз, джашла!»—деб
 Командирле бизге команда бергенлей,
 Секриб къобуб, мен урушха тебрерме,
 Алтынланган ат керегими тартыб алыб,
 Окъа къайылгъан кёпчегими юсюне салыб,
 Джулдуз къашхалы тору атым, сени джерлерме,
 Кюмюш тегерекли къара джамчымы,
 Алтын окъа чохла акъ башлыгъымы,
 Сермеб алыб, мен къанджыгъама къысарма,
 Къурч ёзеннге аягъымы панидириб,
 Талчыкъмагъан деу белинге чынгаб миниб,
 Джауну уругъа, сары плячинлей, учарма!

1. Назмуда совет патриотизм къалай кёргюзюлюнеди?
2. Аскерчини атыны тулпарлыгын, ариулугъун кёргюзген эпипетлени, тенглендириуленн табыгъыз.
3. Назмуну азбар этигиз.

КЪУРЧ КЪЫЛЫЧЫМ

Къылкъыярым, джандан суйген къурч къылычым,
 Сени бла биргеди, шохум, мени антым,
 Джандан татлы, харамлыкъсыз джёнгерим,
 Хар кюн сайын сылаб-сыйпаб, джау сюртеме,
 Къучакълайма, ийнакълайма, эркелетеме,
 Сени сууукъ темиринги ушпа этеме.
 Сен туугъанса Урал тауланы ётгюр кёкюрегинде,
 Уллу Уралны магнит темири,

Сени биширгенди тауушлу Донбассны от джюрегинден
Къазылыб алынган къара ташкёмюрю
Кёб сынагъан, халиге уста къарт ишчини,
Эбге тышген джигер, ётгюр темирчини—
Кёбню кёрген сингири кюден толу,
Джарау болгъан, чыныкгъан чемер къолу,
Бычакъ заводда зынгырдауукъ къурчну алыб,
Не къарыуун да аямай, къадалыб,
Джан аурутуб эм кёл ашаб джазгъанды;
Джер тюбюнден боркъулдаб чыккгъан
Тау къара сууну асыры сууукъдан
Къол тёзмеген, мыйыгъа чабхан
Чокъракъ суунда къатдыргъанды.
Уллу Индишни хыршысына,
Къаракентни къайрагъына
Къамамазлыкъ къурч ауузунгу билегенме,
Махтаулу Муштну билеуюне тутханма;
Сени силке, сени ойната, санларымы
Джарау этиб, къайиш кибик ийлегенме.
Ата Джуртуму кёб къанлысын — душманларымы
Сени бла джер башындан къурутханма.
Къара джохар сахтияндан ишленгенди къынынг,
Джылтырауукъ пил сюекден сени сабынг,
Кече джаугъан джангы къарча, агъарады,
Джая белинг, билеу джыланча, чулгъанады.
Къурч къылычым, ийнан, сени ёмюрюнге
Кюмюш кибик джылтырагъан темиринге,
Не къынынга, не сабынга—бир джеринге
Не кесек да букъу ышан къондурмам,
Тырнакъ къара бир тот, не кир къакъдырмам.
Къабыргъанга кюнню алтын таягъы тийсе,
Джанкъылышча джылтырарса, джашнарса.
Тулпар иенги деу къолу сени силксе,
Алтын кюренли от тогъайла сызарса.
Джуртха чабхан кир иннетли джау къауумгъа,
Шыбла отча, чартлаб чыккъсанг сен къынынгдан,
Эс ташларла, алгъасаб, кёзлери къамар,
Джашнай тургъан ханслы тюзге, къызгъан къумгъа
Къабыргъангда узун баргъан къырыгъынгдан
Темиринги джуууб-джуууб къан тамар.
Сюлпюгюр ауузунг туурар Джуртха чабханланы,
Букъулу джолну тамгъа этиб, къан бюркер,
Ачыкъ джауну дерт къайнагъан къызыл къаны,
От тенгизча, боркъулдар, бёркер...
Сослан къалалы, мермер тоханалы
Социалист шахарларыбыз,

Алтынча саргъалгъан, тенгизча чайкъалгъан
Колхоз сабанларыбыз,
Къыйырсыз, учсуз уллу джерлерибизни айбат
тюрсюнюн,

Къатана кюйюзча, джасагъан.
Бир урушну да къаты бораны бузмаз,
Социалист джуртубузну джарыкъ тийген джарыкъ
кюнюн

Бир булут да, бир тубан да мутхузламаз.
Волганы, Донну, Къобанны чокъракъ сууундан
Ёмюрде да бир буржуй да ичалмаз,
Чегибизни чыпчыкъ ётмез темир бурууундан
Бир фашист да тонгуз хамхотун сугъалмаз.
Къанлы джауну мутхуз кюнюню ачы ууундан
Джуртубузну ышара тургъан чырайлы келбети
Бир заманда да мууалланмаз, къаралмаз,
Алтын кибик саргъалыб бишген татлы кёгети
Ёмюрде да джауларыбызгъа аш болмаз.
Къылкъыярым, сен Урал тауланы къурч магнити,
Мен Ата джуртну аслан кёллю таукел джигити,
Бир джуртну да тар ёзени, къарангы чегети
Бизден къутхармаз фашист Гитлерни калак итин,
Мурдар Муссолинини джийиргенилген эгетин,
Чемберленни джаныуар тюрсюнлю къутсуз
бандитин, —

Джаппа-джангыз бир джау къралны къанлы
фашистин.
Джокъду сени къурч аузуунгда не кесек да
къылауунг,

Джокъду сени Ата джуртну къанлысына,
Бандитлени, фашистлени барысына—
Джзыкъсыныуунг, хатер салыуунг, не аяуунг, —
Сау къутулмаз сенден сынгар бир джауум!

1. Назмуну бу тюбюнде берилген план бла кесеклерин табыб, кесгин окъуб, магъанасын айтыгъыз:

- а) Ата джуртубузну байлыгъы, ариулугъу;
- б) Къылычны хазырлар ючю ишчилени кирген къыйыналары;
- в) Совет къралыбызны кючю, халкъыбызны патриотлугъу;
- г) Аскерчини Ата джуртну сакъларгъа хазыр болуб тургъаны.

2. Бу назмуда поэт тилни къаллай суратлау мадарлары бла хайырланады?

3. Назмуну идея магъанасын айтыгъыз.

«ХУРЛА КЕЛ» ДЕГЕН ЧЫГЪАРМАНЫ ЮСЮНДЕН

Орусаны Махаметни пейзаж лирикагъа уллу эс белгени «Хурла кел» деген назмусунда белгиле болады. Хурла кёлню аты сейирлик ариу таурух бла байланыбды. Таурухда кючю да, джюрк сыймеклигин да кесини кютген къой сюрююне берген Аймушну юсюнден айтылады.

Аны ол сүйөмкелги юнон уллу сюрююн алтын мойюзлю акъ къочхар сакълаб тургъанды. Аймушну сюрююу къычырыкъны, тууайлангъанны эштгенди, билгенди. Аймуш бла къойлары бир-бири тилин ангылагъандыла. Бир джолда Аймуш, къарнашы Магулну айтханына караб, юйге кетди. Магулгъа уа кеси келгинчи къой сюрююн кючлю аманат этеди. Артыкъ да бек тууайламазын, къычрмазын тилейди.

Алай болса да, Магул, эсмей, къычырыб иеди. Акъ къочхар, аны тауушун эштгенлей, Аймушну къой сюрююн ызындап тизиб, келге алыб кириб кетеди. Аймуш, къайтыб келиб аны билгенлей, къойларыны ызындан келге киреди.

Хадкъ айтыу — келню башында тегерек къаралгъанлагъа Аймушну къойларыны джабагы арытханларыды дейди.

Хурла келню ариулугъун суратлагъаны бла бирге, Махамет таурухну назмугъа буруб кийиреди.

Джазычу, таурухну айтханы бла биргелей, Хурла келню джагъасында эндиги колхоз джашауу суратлайды. Келню ариулугъун, аны тегерегинде ёген субай нарат тереклени, сууларында джюзген тюрю-тюрю чабакъланы, колхоз малланы, малчыланы—быланы барысын поэт, фольклордача, адамны уллу къыйын салыб кюрегин ишине сын бериб, джангы джашауу бла байланышдыра, суратлайды.

КЪОШАКЪ МАТЕРИАЛ

ХУРЛА КЕЛ

Этегинде уллу нарат чегетни,
Хурла Тюзде, сыйдам тапхырда,
Тюз къатында къзакъ къайын терекни,
Дуппурланы арасында, салкъында

Юсюнде кюзгюча керюнелле
Къыйырында субай ёген наратла,
Тохтамаздан ары-бери джюзелле
Сенде болгъан тюрю-тюрю чабакъла.

Этегинге эм дженгинге джанашыб,
Колхоз къошла къулакъланда, чатлада.
Гокка ханслы чириклеге джарашыб,
Джукъгъа кетмей отлайдыла атла да.

Колхозчула, урунуучу малчыла,
Терт джанынга басынышыб джашайла,
Къошдан, юйден джюрюген джолоучула
Сенге къайтыб джол азыкъ да ашайла.

Улоуларын джол джанында тюшюрюб,
Джолоучула бары сенге къайталла,
Улоулагъа сенден да суу ичириб,
Сени юсюнден парт таурухла айталла.

— Бурун, эртде, Аймуш деб бир болганды,
Стауатны кёл кьатына орнатыб,
Хар заманда Хурла Тюзде турганды,
Кьой сюрююу сыртны-кьолну кьаралтыб.

Кьой кютерге бир да уста болганды,
Джанындан да кьойларын бек суйгенди.
Аны аты хар кьайда айтылганды,
Ол кьойланы тиллерин да билгенди.

Кетмегенди джукьгьа, кьойларын кьоюб,
Хар кюн сайын ол сюрююун кютгенди,
Узун кьаура сыбызгысын согьуб,
Бу кююну да джырлаб, эжну этгенди:

«Джангыз терекге минмеген сен, Аймуш,
Джёнгерге сен харам билмеген Аймуш,
Сен, кьошулгьан кьойгьа тиймеген Аймуш,
Сен, отоу юйге кпрмеген Аймуш».

Бир кюн Аймуш кюн иссиде кьойларын
Хурла Кёлню джагьасында джатдыргьанд.
Сюрююуну кьатында чабырларын
Джангыртыргьа ол кеси олтургьанд.

Чабырларындан чыгьарыб тышына
Чыкь джибитген саламларын джайгьанды.
Бир чабырын—таягыны башына,
Бирисин да—гиздохуна такьгьанды.

Кеси аллына эригиб, ол, булбул
Кибик таралыб, сыбызгысын сокьгьанды.
Аны кёре кичи кьарнашы Магул
Салыб юйден Хурла Тюзге чыкьгьанды.

Аймуш бла кьарнашы саламлашханды.
Аймуш Магулгьа: «Не хапар бард элде,
Джамагьат не эте турад?»—деб соргьанды,
Магул анга бымай джууаб этгенди.

— Бююнлюкде тынч-рахатды джамагьат,
Санга тансыкь болгьандыла тенглеринг,
Юйге эн да бир эски джуудур, джамат,
Кирден чириб тюшелле кийимлеринг».

Аймуш кѣб аккыл-теккил болгъанды,
Болур ишни сезиб аны джюреги,
Бир джанындан тюп-тюзге санагъанды
Къарнашыны бу оюуун-тилегини.

— Къой да юркер, ит да чабар—тууайлама,
Къарнашына бу болду аманаты,—
Аллахдан сора санга ышанама,—
Деб къойгъанды къарнашына стауатын.

Джюрегинде къайгъысы уллу бола,
Тигелегенди сора ол юйюне,
Сылтаусуз бушуу нек басды мени деб, сора,
Сол бурну тохтамаздан суйюне.

Къойла юркуюб тургъанла кече сайын,
Тебрингенди кысха-кысха стауат,
Кѣз кысмагъанлай чабыб, тохтамай,
Ала этгенча душман бла къазауат.

Хурла Кѣлден алтын мюйюзлю акъ къочхар
Чыгъыб тургъанды къойлагъа айланыб.
Муну ючюн бузулгъанды тынчлыкъ хал.
Къуджур затны билмейин къайгъылааныб,

Унутмай къарнашыны аманатын,
Магул анга тѣзе-тѣзе да тургъанд,
Бир заманда билмей бузуб ол антын,
Къойла юркгенлей, тууайлаб, кычыргъанд...

Алайна сора акъ къочхар къачыб,
Муруккусуз кѣлге кириб кетгенди,
Джарлы Магул, джангылгъанына ачыб,
Абыраб, бек аманнга джетгенди.

Ол къочхарны ызындан сынджыр салыб,
Бютеу къойла кетдиле, батыб кѣлге,
Джарлы Магул саудан ългенди къыйналыб,
Мадар табса, кирирлай болуб джерге.

Кече Аймуш, татлы къалкъыб тургъанлай,
Аман тюш кѣрюб, илгениб къобханды.
Солуу алмай, мыллык атыб, чабханлай,
Хурла Кѣлде къой къошуна чыккыгъанды.

Аймуш, къараб кърнашын эслегенлей,
Къайгы этиб: «Не хапар?»—деб соргъанды.
Ахсыныб, хапар айта тебрегенлей,
Мыдах болуб, суу ызына баргъанды.

Кёл джанында къара ташха олтуруб,
Эки кёзю кёлге къаты битгенди.
Узун къара сыбызгысын согъуб,
Мыдах кююню джырлаб, эжну этгенди.

Кёб заманны джырлагъанды, таралыб,
Тауушуна тынгылашыб хайуанла,
Бир заманда, чегет кирик, къраралыб,
Суу тюбюнден кёрюннгендиле кёйла.

Къраралгъанла суу башына кълкыдыла,
Майна, аллары тюз чыгъаргъа джетгенди...
«Аймуш, Аймуш, кёйларыбыз чыкдыла!»—
Деб, кърнашы кёуанч таууш этгенди.

Ол тауушдан кёйла бек юркгендиле,
Не кесек да тохтамай мыллык атыб,
Ызларына кълйтыб кетгендиле,
Джарлы Аймушну кёру джуртха къраратыб.

Аймюш кёбуб, салыб баргъанды кёшуна.
Гузаба этиб, эшигинден киргенди,
Башлыгын алыб кысханды башына,
Чабырларын къаты тартыб кийгенди.

Къамачыгын белине илиндириб,
Шкогун ол бойнуна такъгъанды.
Къазанчыгын имбашына кийдириб,
Олсагъатдан кърнашына кълйтханды.

Кърнашыны бойнундан кълчакълаб,
Кёз сууларын агызыб, Аймуш сьтханды:
— Сау къл, сьйген кърнашым,—
деб ийнакъллаб,
Аны кёлун къаты кълсыб тутханды.

Сора, чынгаб башын суугъа атханды,
Джанындан сьйген кёйларыны ызындан.
Кърнашы да сын таш кирик кълтханды,
Чырт тылпыуун чыгъаралмай ауузундан.

Кѣлно юсю кюзгю кибик джылтыраб,
Кюн таякъла тийгендиле башына,
Чоюн кибик, къайнаб, бѣркюб, боркъулдаб,
Акъ кѣмюкле чыкъгъандыла тышына.

Олсагъатдан башын суугъа атханы
Джай къошлагъа уллу ханар болгъанды,
Кѣб турмай Хурла Кѣлно тѣрт джаны,
Къара агъач кибик, адамдан толгъанды.

Аны излерге кѣлге кирген джюзюучю
Кѣб айланыб, джукъ да табмай чыкъгъанды.
Бушуу этиб ѣлгенине сюрюучю,
Джыйылгъан халкъгъа былай хапар

айтханды:

«Тюбе-тюше барсам кѣлно тюбуне,
Оджакъ кибик, бир тар джерге джетеме,
Къозула бла къойла бир-бирине,
Мангырагъан тауушланы эштеме,

Ол тешике тебregenлей мен кириб,
Ийнаныгъыз, бурмай тюзюн айтама,
Шкок атад, тууайлайд, итле юрюб,
Андан ары баралмайын къайтама».

Энтда джашайд дейле Аймуш къошунда,
Бек кѣб тюрлю хапарланы тизелле.
Къартла айтыудан, Хурла Кѣлно башында
Хар джаз сайын джабагъыла джюзелле.

Къаралгъанла майна энтда туралла,
Келчи, биз да къатларына барайыкъ.
Джау тамгъача, сууда джюзюб баралла,
Джабагъыгъа ушаймылгъа, къарайыкъ.

Таурухдула ансы бу саналгъанла,
Суу тюбюнде къойла къалай джашайла,
Тюзюн айтсакъ, кѣресиз, къаралгъанла
Джабагъыдан кулдалагъа ушайла.

Кюн исси кюн сюрюучюле, хар бири,
Къыйырында сай джерине кирелле,
Теренине ташаяды чынг тири,
Ойнай, чаба, джуууналла, джюзелле.

Эртденбла хар ким эртде туралла,
Эртден чыкыгъа кыстаб, ийнек сауалла,
Отунчула бирден балта уралла.
Къуу терекле чыкырмайла, ауалла.

Сюрюючюле къозуланы айырыб,
Сюрююле бла бирер джары кетелле,
Эртден чыкыда солумлагъа джайылыб,
Тюшге дерн сюрююлерин кютелле.

Сюрюю отлаб тойса эртден салкъында,
Мычымайын кюн къыздырыб тиеди,
Сюрюючю да сюрюючюю къатында
Чабырларын джангыртады, киеди.

Малла отлайдыла, төрт джанынга джайылыб,
Ёкюрелле тууар малла, хайуанла,
Чибинлейле, къуйрукъларын къайырыб,
Къыйырында иссилерге чабалла.

Тууарланы сыртларына къоналла
Сары чибинле, удадыла джызылдаб,
Къойла иссилеб бёлюм-бёлюм болалла,
Бурунларын джерге салыб, хырылдаб.

Юсюнг бла ары-бери учалла,
Сюрюю болуб кёгюрчюнле, къаргъала,
Гюрюлдейле, джер къазалла, турушалла,
Доммайлача ёхтем колхоз бугъала.

Къанатлыла учуб келиб къоналла
Тюз къатында къазакъ къайын терекге,
Дуппурларынг, чегетлеринг болалла
Бир джанынга сени салкъын кёлекке.

Тау башындан кюн тийгенлей джылтыраб,
Джылтырайса, нюрлю болуб джашнайса,
Къамишлеринг ары-бери къалтыраб,
Джел келгенлей, сен шууулдаб башлайса.

Бурулуб тютюн чыгъады къошладан,
Джай къошлада от джанганлай джылтыраб,
Макъала да къурулдайла мырдыдан,
Секирелле, къамишледе шыбырдаб.

Тюрлю-тюрлю шахарладан, элледен
Сеннге адамла келиб-келиб къарайла,
Къарачайны белгисинде кёлледен
Барындан да сени уллугъа санайла.

ПАМЯТНИК

(А. С. Пушкинден)

Мен кесиме къол этмеген памятник салдым,
Анга халкъны джолу джабылмаз хансдан.
Аны бой салмагъан башы мийикге чыкъды
Александрийский столпундан.

Огъай, бютеуден ёлмем, джаным осият джырда,
Чиримейин, артха къалыр ёлюгюмден.
Джангыз бир джырчы джашаса да дуняда,
Бек махтаулу боллукъма мен.

Хапарым джайылыр Уллу орусха саудан,
Хар бир тили да атымы айтыб турлукъ.
Бюгюн кийик тунгус, фин, ётгюр славян улан
Эм тюзлени шоху къалмукъ.

Бек кёб заманланы сюерикди халкъ мени,
Мен джырым бла джюреклене эритгенме.
Къыйын чакъда эркинликни махтаб,
хариблеге
Кечмекликни тилегенме.

Муза, аллах буюргъаннга тынгыла, бой сал,
Ачыудан къоркъма, сый излеб да кюрешме.
Махтауну, сёгююню да къулакъламай ал,
Ангысыз бла да ёчешме.

СИБИРГЕ

(А. С. Пушкинден)

Теренинде сибир рудаланы
Таукел, ётгюр тёмекликни сакълагъыз,
Сизни ачыу кыйыныгъыз тас болмаз
Эмда муратланы мийик талпыуу.

Насыбсызлыкъгъа халал эгеч,
Ышанмакълыкъ къара джерни тюбюнде
Таукелликни, къууанчыкъны уягыр
Эм къарнашла сизге къылыч берирле.

Джетерле сизге шохлукъ эм скоймеклик,
Къабыргъасындан ётуб тюмегизни,
Каторжан уяларыгъызгъа сизни
Мени эрни тауушум баргъан кибик.

Ауур бугъоула ууалырла, тюшерле,
Оюлурла тюремеле, эм эркинлик
Эшик юсде джарыкъ болуб сизни алыр,
Эм къоселиннген заман келир.

ЭРТДЕН

(А. С. Пушкинден)

Къызарады танг бла,
Кюн чыкъгъан джан джабылад.
Сууну арты элде да
От джарыгъы джукъланад.

Эртден чыкъдан сыланалла
Гокка хансла тюзледе,
Сюрюле къозгъалалла
Ташсыз биченликледе.

Акъсыман тубанла
Булутлагъа чабалла,
Тизилиб сюрюу къазла
Биченликге баралла.

Адамла туруб эрлай,
Хар ким ишге атланад.
Кюн да тиед джылтырай,
Эм джер да къууатланад.

КЪЫШХЫ ДЖОЛ

(А. С. Пушкинден)

Толкъун тубанла ичинде
Ай сылджыраб барады,
Мыдах таланы юсуне
Мыдах джарыкъ къуяды...

Эрикдирген кышхы джолда
Джюрюшлю тройка чабад,
Бир тауушлу кьонгурау да
Талдырырча зынгырдайд.

Джуртумдан таууш эшитилед
Джырларында атчыны:
Бир кьууанчлыкь, кёл джарыкьлыкь,
Бир джюрек талпымакьлыкь.

Джокьду от, не юй кьаралгьан.
Аллымда кьар... Кьарангы...
Верста агьачла кьолан-кьолан
Джолугьадыла джангыз...

Эригеме, мыдахма... Нина,
Тамбла, ариуум, кьайтырма,
Тыбырда унутулурма,
Бир да тоймай кьарарма.

Зынгыр эте, сагьат садакь
Тегерекге айланыр.
Эригиую кьората,
Бизни кече орта айырмаз.

Мыдахма, Нина, джолоучулукь:
Атчым кьымсыз баш кьагьад,
Бир тауушлуд кьонгураучукь.
Ай бетин тубан джабад.

КЪЫШ ИНГИР

(А. С. Пушкинден)

Боран кёкню джабад чарслай,
Бурчакьланы бурады:
Бир улуйду джаньуарлай,
Бир сабийлей джылайды.

Эски юй башда бир ургьанлай,
Саламны шыбырдатад,
Бир улуйду джаньуарлай,
Терезебизни кьагьад.

Бизни эски юйчюгюбюз
Эм мыдах, эм джарыкьсыз;

Не этесе, аммачыгъым,
Терезеде сен къымсыз?

Огъесе сен талгъанмыса
Боран улугъанындан,
Огъесе баш къагъамыса
Урчукъ джызылдагъандан?

Тартайыкъчы, ашхы тенги
Джарлы сабийлигими,
Тартайыкъчы, къайда кружка?—
Джарыкълыкъды джюрекге.

Джырла меннге чыпчыкъчыкълны
Тенгиз артда тургъанын,
Джырла меннге сен кызычыкълны
Эртден суугъа баргъанын.

Боран кёкню джабад чарслай,
Бурчакъланы бурады,
Бир улуйду джаныуарлай,
Бир сабийлей джылайды.

Тартайыкъчы, ашхы тенги
Джарлы сабийлигими,
Тартайыкъчы, къайда кружка?—
Джарыкълыкъды джюрекге.

КЪЫШ ЭРТДЕН

(А. С. Пушкинден)

Сууукъду, кюн тийгенди; сейирд кюн!
Энтда джукълайса, ашхы тенгим.
Заман джетгенд, къоб, ариучукъ:
Эм Аврорасына северни
Север джулдузу болуб чыкъ!
Ач джукъу джабхан кёзлени,
Ингир, эсдемид, джел ура эди,
Мутхуз кёкде тубан бараед;
Ай, тамам онгнган тамгъача,
Булут ичинде саргъалаед,
Сен да мыдах олтура эдинг,—
Энди... терезеге къарачы:
Тюблеринде кёксюл кёклени
Джайгъанча джерге кююзлени,

Кюн да джылтырай, къар джатады;
Чууакъ чегет кеси къаралад,
Къырау ичинде нызы джашнай,
Буз тюрбюнден суучукъ джылтырайд.
Саулай юй янтарча джылтыраб,
Джарыгъанды танг. Джарыкъ чартлаб
От этилген печ чыкырмайд.
Алай а, билемисе: чанагъа
Джекдирирмек байталчыкъны?
Ашхыд орунда ойлашыргъа,
Эртденги къарда биз тайгъалаб,
Шохум, биз чабдырайыкъ бошлаб,
Тынчылыкъсыз алашаны,
Кёрейик биз къуу-шуу тюзлени,
Алгъаракъ къалын чегетлени
Эм меннге огъурлу джагъаны.

АНЧАР

(А. С. Пушкинден)

Къууурулгъан кыызгъанч тюзде,
Кюн таякъла кыыздыргъан къумда,
Анчар, хыны сакълаууллай,
Турад кеси бютеу дуняда.

Къуу тюзде табигъат аны
Чамланган кюнде битдиргенд,
Чирчигин булчукъланы,
Тамырларына уу ичиргенд.

Къабугъундан уу тамады,
Кюн ортагъа иссиден эриб,
Эмда ингирге бузлайды
Къалын, чокъуракъ чайыр болуб.

Анга къанатлы да учмайды.
Къаплан бармайд, джангыз шайтан джел
Ёлюм терекге чабады,
Эмда ууланыб кетеди.

Аны эсирик чапырагъын
Булут чыкъландырса барыб,
Къызгъан къумгъа джангур агъады
Булчукъларындан ууланыб.

Алай а адам адамны
Власть кез бла ийгенди апчаргъа:
Ол кетгенди болмай айтханы,
Уу алыб къайтханды танг атаргъа.

Келтиргенди уулу чайыр,
Мууал чапракълы булчукъла,
Мангылайындан акъгъанды тери,
Къуюлуб сууукъ къулакъ суулай.

Къарыуу кетиб келгенди,
Кириб джатханды балаганда,
Джарлы джумушчу ёлгенди
Ол залимни аякъларында.

Патчах уудан ичиргенди
Кесини садакъ окъларына,
Аны бла ёлюм ийгенди
Башха джерге, хоншулагъа.

АЛАША

(А. С. Пушкинден)

Дюлдюр атым, нек кишнейсе,
Бойнунгу нек бошлайса?
Сен джалынгы нек силкмейсе,
Ауузлукъ нек чайнайса?

Не сени аямаймамы?
Не зынтхыдан тоймаймыса?
Ариу тюлмюд керегинг?
Чилле тюлмюд джюгенинг?
Алтын тюлмюд ёзенгинг?

Мыдах ат джууаб этди:
— Нек джууашма десенг мен:
Кенгде эштеме аякъ таууш,
Къобуз, окъла джюзгенинн.

Нек кишнейме десенг, тюзде
Кёб къалмагъанд ойнаргъа,
Гынч джашаргъа меннге кюнде,
Керек бла джасаныргъа.

Кёб турмайын энди кьанлы
Ат керегими алып,
Мени кюмюш налларымы
Аягьымдан сыдырыр.

Не кыйнайды десенг кёлюмю:
Териликни ол орнуна
Джабар сени теринги
Терлеген кьабыргьама.

ЮЗЮЛГЕН ҚЮРТ

(А. С. Пушкинден)

Къаягьа тийиб чачыла,
Шууудайла толкьунла.
Башымда чегет,
Тау джитиле джылтырайла
Чарсны ичинде.

Андан бир кюрт юзюлгенди,
Ачы гюрюлдеб эннгенди,
Къая кьырыкьны битегенди,
Толтуруб тарын,
Толкьунун тыйгьанды—кесгенди
Терекни аллын.

Бир заманда джууашланыб,
Терек, сёнгдюнг таркьайыб,
Арт толкьунла хыныланыб,
Эздиле кьарны...
Сора басдынг кьутсузланыб
Джагьаларынгы.

Кёб заманны кюрт оюлгьан
Эримей, кьаланыб тургьанд,
Хыны Терек тюбюн баргьанд
Чачыб кёмюгюн;
Эм суу букьу бла суугьаргьанд
Ол кёк бузланы юсюн;

Аны юсюн кенг джол баргьанд;
Ёгюз чыкьгьанд, ат да чабханд,
Тюзде сатыучу
Тюесин тартыб оздургьанд.
Энди анда ол джортад,
Кёкде джашаучу...

ШАЙТАНЛА

(А. С. Пушкинден)

Ай кёрюнмей джашыртын
Учхан къарны джарытад,
Чулгъанадыла булутла;
Мутхузд кече, кёк къарад.

Ариу тюзде мен барама;
Къоркъуулуду, амалсыздан
Къонгурачукъ зынг-зынг-зынг...
Барабыз тюзню ичин!

— Арбачы, хайда, сюр атланы!..
— Барин, атлагъа кыйынды;
— Боран кёзлерими джабады,
Ёлтюрсенг да, ыз кёрюнмейд,
Аджашханбыз, не мадар?

Ма энди бизни шайтан тартад,
Эм тегерекге бурад.

Юред манга, тюкюреди,
Кёремисе, майна аны,
Майна энди джаргъа тюртеди
Юркюуюк алашаны,
Салынмагъан версталай,
Сюелгенди аллымда,
Джилтин кирик ол джылтырай,
Гашайды къарангыда.

Учхан къарны джарытад,
Ай, кёрюнмей, джашыртын.
Чулгъаналла булутла;
Мутхузд кече, кёк къарад.
Джокъду къарыу айланыргъа;
Тохтады къонгурау да;
Тохталла атла... — «Не барды
тюзде?»
«Къайдам, дюккюч, бёрю эсе да!»

Джылайд боран, ачыуланад,
Сезгек атла хырылдайла,
Майна ол узакъда чабады;
Кёзлери джылтырайла;
Чабалла атла джангыдан;

Къонгураучукъ зынг-зынг-зынг.
Къарлы тюзде агъаргъан
Кёрдюм духла¹ джыйылгъанын.

Айны мутхуз оюнунда
Къыйырсыз кёб осалла,
Чапракълача ноябрда,
Бурулалла шайтанла...

Аланы къайры сюрелле?
Алай мыдах нек джырлайла?
Эрге обурнуму берелле,
Алмастынымы асырайдыла?

Ай кёрюнмей джашыртын
Учхан къарны джарытад,
Чулгъанадыла булутла;
Мутхузд кече, кёк къарад,

Бек мийикде джоппу болуб,
Баралла ала джорта,
Эм джызылдаб, мыдах улуб,
Джюрегини таралта.

---

¹ Д у х л а — шайтанла, обурла, джинле.

Борлакъланы Тохтар (1914—1942)

Борлакъланы Алийни джашы Тохтар 1914 джылда кеси кыйыны бла джашагъан малчыны юйдегисинде Ташкёпюр элде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора ол кёзюуде Карачевск шахарда джангы ачылгъан рабфакга 1933 джылда киргенди. Рабфакда окъугъан заманында Тохтар спортха уллу эс бёлгенди. Саулугъу иги, кеси тири, тенглерини арасында алчы спортсмен джашланы бири эди. Районда, областда, крайда спорт эришнуге хаман да къатышыучан эди. Артыкъ да бек тутушда ал орунланы алыучан эди. Рабфакда окъугъан заманында огъуна ол назмула джазыб башлайды. Тохтар бла бир кёзюуде рабфакда Орусланы Махамет, Хубийланы Осман да окъуй эдиле. Бу зат джангы джазыб башлагъан джашланы джазыучулукъ усталыкыны ёсдюрюуде бир-бирине магъаналы болушлукълары бола эди.

Борлакъланы Тохтаргъа чыгъармачылыкъ джолунда устазлыкъ этген уллу орус джазыучуланы — Пушкинни, Лермонтовну, совет джазыучуланы — А. М. Горькийни, В. Маяковскийни, В. Лебедев-Кумачны, М. Исаковскийни, дагъыда башхаланы творчестволары болгъанды.

Тохтар, кеси назму джазгъан кыйлы къалмай, орус джазыучуланы чыгъармаларын къарачай тилге кёчюрюб да кюрешгенди. Ол иш Тохтарны тил чемерликге юретиб, чыгъармачылыкъгъа къанатландыргъанды. 1940 джылда «Къызыл Къарачай» газетде В. Маяковскийни «Владимир Ильич Ленин» деген поэмасындан, «Стихи о советском паспорте», «История про бублики и про бабу, не признающую республики» деген чыгъармаларын къарачай тилге Борлакъланы Тохтар, Орус-

ланы Махамет, Байрамукъланы Халимат кѣчюрюб басмалайдыла. 1941 джылда М. Ю. Лермонтовну кюнлерине «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде Лермонтову «Ашик Кериб» деген чыгъармасын Борлакъланы Тохтар къарачай тилге кѣчюрюб басмалайды.

Борлакъланы Тохтар «Къызыл Къарачай» газетни хапарчысы болуб ишлегенди. Аны бетлеринде джазгъанлары басмаланганлай тургъандыла. 1937 джылда февраль айда А. С. Пушкинни ълген кюнуне Тохтарны «Уллу орус поэт Пушкинни творчествосу» деб газетде статьясы чыгъады. 1939 джыл ноябрь айда «Керим бла Кемисхан» деген хапары басмаланады. Тохтар газетни бетлеринде назму джазыучу усталыкъны юсюнден статьяла, джазыучу тенглерини чыгъармаларыны юсюнден критикалыкъ статьяла джазгъанлай турады. 1939 дж. Микоян-Шахарда (Карачаевск) Борлакъ улуну назму джыйымдыгъы «Насыблы джашлыкъ» чыгъады. Тохтар Совет джазыучуланы Союзуну члени эди.

Уллу Ата джурт къазауат башланнганында, Борлакъ улу мычмай фронтха кетеди. Ол, кичи лейтенант болуб, взводха командирлик этеди.

Борлакъланы Тохтар назмуларын социалист Ата джуртха, партиягъа, Ленинге, Ленинчи комсомолгъа, туугъан джурту Къарачайгъа атаб джазгъанды. Орусланы Махаметча, ол да къралны къоруулауа темагъа жѣб эс бѣлгенди, талай алапат назму джазгъанды: «Ананы сѣзю», «Къызыл тулпардан эки письмо», «Чекчи Заурну Зариятха письмосу», «Призывникни джыры», д. а. к. Ата джуртубузну ара шахары Москвагъа атаб джазгъан сейирлик назмусунда Тохтар, джуртуна джюрегини теренинден келген таза сѣймеклигин билдирген бла биргелей, партияны, Ленинни, халкъны бирлиги бла эркинликни джарыгъы Москва тау элени джарытханын, туугъан элини ѣмюрлюк насыбы Москва бла бир болгъанын суратлайды:

Джюрегимден кесиб план бергенме
Джангы зат джаз деб къаламыма.
Бал аякъча, сѣймекликни себгенме
Бюгюн сениге келтирген саламыма.
Джурт десем, тилим бал татады,
Джюрегими—джырымы чырагъы
Ленин сени къойнунгда джатады.
Ата джуртну кюн джюреги Москва,—
Сендеди эркинликни чырагъы,
Сени бла бирди туугъан элими,
Бал таракъча, татлы топрагъы.

Совет Союзну халкъларыны шохлугъу поэтни «М. Ю. Лермонтовгъа», «Сулейман Стальскийге», «Поэзияны кюню» (Пуш-

клинге) деген назмулары джазаргъа кёллендиргенди. Социалист къралыбызны кёб тюрлю миллетлерини иннет бирлигин, дуняа культура бла билимни байлыгъы аланы барына да бирча хайырланьргъа джол ачханьн ачыкълайды.

Анамы сютю—джуртуму топрагъы
Къатышады мени къаиыма.
Керек кюнде болсун къурманлыкъ
Мени джаным совет къралыма,

деб джазгъан эди Тохтар «Москва» деген назмусунда.

Борлакъланы Тохтар 1942 дж. 26 августда Ата джуртубуз ючюн къыйып урушда ёледи. Ёлюгю Воронеж областда Петропавловское деген элде бастырылгъанды.

«Лётчикни джыры» назму Хасан кёлню джанында япон самурайла Совет Аскерге чабхан кёзюде джазылгъанды. Тохтар, самурайла дженгил огъуна хорланьб, ачыудан джюреклерни джарыла къалгъанларын бу тизгинле бла ачыкълайды:

Япон самурай джаякъ этип ашайды.
Къаилы суусабдан къургъакъсыб ауузу,
Ол хамхот урса, джангыдан джаудуурма
Хасан кёлню къоргъашып джангурун.

ПАРТИЯГЪА

Сенсе бизни кюнюбюз
Кече, кюн да джарьтхан,
Сау дуняда урунганлары
Тюз джолларын танытхан.

Совет джуртда хар миллет
Ышарады, кюледи.
Партияны джарыкъ кюню
Бизге эркин тиеди.

О партия, кёб джаша:
Халкългъа эркинлик бергенсе,
Джарыкъ джуртда урунганлары
Бир юйюрча кёргенсе.

Кёкде толгъан ай кибик,
Бизни джарытыб тураса,
Ленинчи къурч партия,
Джауну къаты ураса.

Сени ётгюр аскеринг
От чачады джаулагъа,
Терен кесгин сёзлеринг
Келед Кавказ таулагъа.

Сени ёхтем таушунг
Чачыратады джаулану,
Сен ёсдюрген илячинле
Хорлайла кёкню, хауаны.

Ёмюрлюкге джукъланмазлыкъ
Дунияны джарыкъ чырагъы,
О партия, кёб джаша,
Кёзлерибизни джарыгъы!

Эркин закон Конституция
Халкъгъа кюнча тиеди,
Ненча миллет къууаныб
Сениге салам иеди.

1. Партия совет халкълашы джашауларында къаллай игиликге джет-диргенди?
2. Поэт партиягъа этген алгъышланы табыб окъугъуз.
3. Бу назмуда эпитетлени, метафораланы, бетлендирилени, тенглейширилени табыгъыз.

ЛЕНИННИ ПАМЯТНИГИ

Ленинге тенгликге уллулукъ бла джетмейди бир зат,
Ленинизм джарыкъды кёкде алтын кюнден,
Учсуз акъылы мийикди кёкледен
Эмда теренди тенгизледен.

Ленин джашайды миллион джюрекледен,
Джазгъы кюн таякъча, сюйюмлю джарыта,
Учундуруб, чакъырады хар кюнде хорламгъа,
Джашауну джарыкъ чырагъы, ленинизм, алгъа.

Ленин бла ёлюм къанлы джаудула,
Кюнню от таягъын тенгиз да джукълатмаз.

Ленини от джюреги тебеди халкъны кёкюрегинде.
Ленин — халкъды, партияды, — Ленин хорлапмаз!

Ленини джарыкъ къаны бёркеди саныбызда,
Хар бир кюнде джангы къарыу къоша,
Джюрегибизни джаугъа къаршы ачусатыб,
Чакъырады бизни хорламдан хорламгъа.

Ленинизм джарытханды джерни алтыдан бирин,
Ленинге ёлюм джокъду джерде джашау барда.
Ленини аты джазгъы кюнден суююмлюю.
Бютеу джерде эзилген урунганлагъа.

Джаздача джасанма чакъгъан джуртубузда
Ленинге сыйлы памятник — социализм,
Ёмюрлюкге Ленинге алтын памятник —
Бютеу джерде боллукъ коммунизм.

1. Ленини идеяларыны кючюн къаллай тил мадарла бла ачыкълайды автор?

2. Ленинге эм сыйлы памятникге поэт нени тергейди?

3. «Ленин бла ёлюм къанлы джаудула», — деген сёзлени магъанасын айтыгъыз.

4. Къарачай литературада Ленини образы къалай, кимлени чыгъармаларында бериледи?

АНА ДЖУРТУМ

Мен сюеме ана джуртуму
Сейирлик джюрек суююуде,
Эркин джашагъан хар миллетни
Партияны джарыкъ кюнюнде.

Ышарыб тийген джазгъы кюнча,
Джылтырайды суююмлю джуртум,
Ёмюрлюк алыб, ара мюлюкю
Къучакълайды тауну эм сырты.

Сюеме джуртуму сейир суююуде,
Табхан анамы суюгенча,
Сыйлы партиям джол кёргюзеди,
Алтын кюн кёкден тийгенча.

Джокъду дуняда джангыз бир кърал
Мени джуртума ушагъан,
Хар миллети къарнашлыкъда
Насыблы болуб джашагъан.

Къурч атланы, темир ёгюзлени
Улугабыз дангыл тюзледе,

Шыбла ламнала жарыкъ джаналла
Къууанчлы колхоз тюзледе.

Джаз гокка хансча, джашнаб чагъады
Къууанч джашаулу кенг джуртум,
Колхоз малладан джасалады
Колхоз джайлыгъым, хар сыртым.

Джарыкъ джашаулу, сыйлы джуртум
Джылтырайды, джашнайды,
Къанлы джауну уруб къаушатыб,
Ичибизден кенгге гашлайды.

1. Автор Совет джуртун къалай сюеди, сиймеклигин не тукъум суратлау тил мадарла бла ачыкълайды?

2. Коммунист партияны, аны ишин, оноун суратлагъан тизгинлени табыб окъугъуз.

3. Совет джуртун, партияны, джангы джашауну суратлагъан тил мадарланы — тенгешдирилени, эпитетлени, метафораланы табыб джазыгъыз.

МЕНИ РЕСПУБЛИКАМ

Халкъ къууанчы къайнаб къанымда,
Тенгим, мен да къууанчлыма,
Халкъымы, республикамы къууанчын
Джюрекден талпыб джырлайма.

Сюеме халкъымы, сюеме республикамы,
Сюююню джазаргъа джетмейди къарыуум,
Табхан анамча багъалыды халкъым,
Республика джюрегимди — бауурум.

Мени джюрегимде, халкъым бла бирча,
Къызыл нюр ойнайды эм джанады,
Кёкден тийген алтын кюнча,
Джарытады, кёллендириб ышартады.

Партияды къара кечелени
Насыблы жарыкъ кюнле этген,
Айырылмаз къарнаш этиб миллетлени,
Кюнден кюннге хорламгъа элтген.

Кюн алтын джабыу джаяд тюзлериме,
Кемеле будутла этелле тенгизлерими,
Къурч къанатлыла джабалла кёгюю.
Къурч танкала сакълайла чегими,

Халкыгъа багъалы бу сыйлы къууанч
Алтын харифле бла джазылыр.
Ёмюрге болуб джарыкъ, сукъланч
Тюзлюгю бла танылыр.

1. Авторну патриотлукъ лирикасыны юсюнден джарашдырыб айтыгъыз.
2. Поэт партия бла къралыбызны кючюн къалай байландырады?

ЛЕТЧИКНИ ДЖЫРЫ

Ананы сютю ананы джюрек къаныды,
Ол къан ойнайды баланы санында,
Ана джуртум мени анамды,
Мен сюеме аны джанымдан.

Мен эштеме татлы ана сёзде
Къыйырсыз сюймеклик. ётгюрлюк!
«Сакъла джуртубузну кёз гинджингча,
Чууакълай турсун совет кёк».

Алгъанды анам мени къойнуна,
Ичириб меннге къаплан сютюн,
Ёсдюргенди мени аслан кибики,
Буюкъдурмазча не от, не тютюн.

Мен учама илячинден дженгил,
Тыйгыч джокъду аллыма не кече, не кюн,
Кюн ышарады башымда акъырын,
Джуртума тёгюб къызыл нюрюн.

Къурч къушуму от джюреги тебеди,
Пропеллери, хойнух кибики, къатады,
Сют уюгъанча тургъан булутланы
Къыппа-къыппа сылыб-сылыб атады.

Ай джюзеди кёк хауаны эки джарыб,
Ариулугъун булутлагъа джашыра,
Бир чыгъады кёз туурама, ол ышарыб,
Къурч къушуму кюмюш бла джарыта.

Алтын толкъунлу тенгизлерим, сабанларым,
Окъа тухтуй джибеклери тозураб,
Кёк чегимде рахатлыкъны сакълайма,
Ётгюрлюкню, батырлыкъны мен джырлаб.

Япон самурай джяякъ этин ашайды,
Къанлы суусабдан къургъакъсыб ауузу,
Ол хамхот урса, джангыдан джаудурурма
Хасан кѣлню къоргъашын джангурун.

Мени джуртум мени анамды,
Бютеу совет халкъ мени миллетимди,
Керек болса джуртум ючюн,
Джанымы берирге мени иннетимди.

1. Лѣтчик бизни джуртубузну, аны сакълауну юсюнден не айтады?
2. Назму къайсы кѣзюуде джазылгъанды? Аны магъанасын тас этмей турлугъу не затды?
3. Космонавтланы джигитликлерини юсюнден айтыгъыз.

МЕНИ КЪАЛАМЫМ

Къамиш бууунда
Джырла джазгъан
Сен темир къалам!
Ачыкъла мени
Джаш джюрегими,
Терен ангыларча
Хар адам.
Сени джюрютген
Поэтни къолуна
Бойсун, сен тюз ишле!
Эзиб, отсузлай тишле!
Джырлагында къанлы джауну
Мени джуртума
Керек кюн
Сени кылычха бурурма,
Къанлы джауну кеси чегинде
Джюрек ауузундан урурма.

1. Поэт къаламына къаллай буйрукъ береди, ол буйрукъ бла не айтыргъа излейди?
2. Поэтни назмусунда айтхан сѣзлери джашауда къалай толдула?

ЧЕКЧИ ЗАУРНУ ЗАРИЯТХА ПИСЬМОСУ

Джюрек толу тенгиз къууанчны
Джазаргъа учунады къаламым,
Джазгъы кюнча джарытсын сени
Къызыл аскерчи саламым.

Мен Совет джуртну сакълайма, ариуум,
Тулпар атымы белинде.
Халкъымы къууанчы ойнайды, ариуум,
Мени джюрегимде — кѣлюмде.

Мен кѣз джилтинимча сакълайма, ариуум,
Сыйлы джуртуму чеклерин,
Ана джуртум джюрегимди-бауурумду,
Мен анга иймезме фашизмни итлерин.

Мени кѣз чырагъым, багъалы Зариятым,
Окъууда, иште алчы бол,
Алтын джашлыкъда бизни ъсдюргенд
Ленинчи ъхтем комсомол.

Ала кѣзлерингден кюн джарыкъ тиеди
Узакъ Совет джуртда мени джюрегиме,
Алтын кюнню тюбюнде сени сайлагъанма
Джашау нѣгерге кесиме.

Мен адамлыкъны суймейме чырайдан.
Джаш тѣлюге акъыл, билим керекди,
Хар бир хорлам акъылда тохтайды,
Акъыл ъмюрлюк хурма кѣгетди.

Мен адамлыкъны кѣреме акъылда
Эмда батырлыкъда, джигитликде,
Сени сайлагъанма фахмунгдан-халингден,
Джашау нѣгерге ъмюрлюкге.

КОЛХОЗЧУ ТИШИРЫУНУ ДЖЫРЫ

Кѣб джылланы патчах къолда
Зорлукъ тюбюнде джашадыкъ,
Дуня джарыкъ кѣрмейин,
Хайуанлагъа ушадыкъ.

Кѣб джылланы бугъоу кесди,
Тилсиз этиб тилими,
Ненча джылны зорлукъ басды,
Мугур этиб белими.

Ненча джылны молланы дарманы
Бузду таза къанымы,

Ненча кере туйме кысыды
Рахын этиб санымы.

Ненча джылны къанла саркъды
Залимликни джолунда,
Ненча кере джыламукъ акъды
Патчахлыкъны кьолунда.

Кёкню тутуб, къара тубан
Джерге джарыкъ иймейин,
Ненча кюнюм къарангы батды,
Джарытыб кюн тиймейин.

Кёк кюкюреб, шыбла уруб,
Кир хапчюкле кюйдюле,
Кюнню алтын таякълары
Бизни ийнакълаб тийдиле.

Урунганла толкъун болуб,
Бары бирден кьобдула,
Кьолларына сауут алыб,
Бирден джаугъа чабдыла.

Класс кюрешни фронтларында
Джаула кючлю сындыла,
Тиширыула да зорлукъну
Тюбюнден ычхындыла.

Социализм кьураугъа
Биз кючюбюзню салгъанбыз,
Кьошулуб кърал оноугъа,
Эрле тенгли болгъанбыз.

Кёб джашасын компартия,
Бизге эркинлик берген,
Насыб джашауну эшигин
Бизни ючюн кенг керген!

СОЧИНЕНИЕЛЕГЕ ТЕМАЛА

1. Джыйырманчы-отузунчу джылладагъы къарачай литературада Ленинни образы.

2. Ата джурт къазауатха дери къарачай литературада Ленин бла ленинчи партияны, Ата джуртну темасы.

3. Джазыучуланы 30-чу джылладагъы чыгъармаларында джангы адамны сыфаты.

4. Къарачай литератураны ёсююне орус классикалыкъ эмда орус совет литератураны магъанасы.

5. Борлакъланы Тохтарны «Москва» деген назмусуну бу тюбюнде айтылынган тизгинлерине эркин тема:

Ата джуртну кюн джюреги Москва, —
Сендеди эркинликни чырагъы,
Сени бла бирди туугъан элими,
Бал таракъча, татлы топрагъы.

КЪОШАКЪ МАТЕРИАЛ

ЧАПРАКЪЧЫКЪ

(М. Ю. Лермонтовдан)

Эмен чапракъчыкъ битген булчугъундан юзюлгенди,
Къаты боран бла тюзлеге кючлю сюрюлгенди.
Иссиден-сууукъдан мууал болуб къатханды — бишгенди,
Эм ахырында Къара тенгизге тюшгенди.

Къара тенгизни джагъасында джаш чынар тура эди.
Джашил булчукъларын ийнакълаб, джел да ура эди.
Бутакъларында чайкъалыб, джандет къанатлыла ойнай эдиле,
Тенгиз-патчах къызыны сыйыны юсюнден джырлай эдиле.

Чапракъчыкъ, къысылыб мийик чынарны тамырына,
Терен сагъышлы къонуш ишлей эди башына.
Ол айтханды: «Мен эменни джарлы чапракъчыгъыма,
Къыйын джуртда джакъсызлай ёсгенме эм чакъгъанма.

Джангызлай, муратсызлай кёбден бери айланама,
Джукъусузлай, тынчлыкъсызлай къуу, мууал болуб къыйналама,

Алсанг а келгенни — тамаша чапракъланы,
Мен аз билмейме хапарын акъыллыланы, алапатланы».

Джаш чынар айтханды: «Сен меннге неге керексе,
Букъулуса, саргъалгъанса, мени таза джашларыма тенг тюлсе.

Сен кёбню кёргенсе, тамаша хапарларынг неге керекдиле.
Мени башымы джандет къанатлыла да бездиргендиле.

Бар кесинги джолунга, эй, джолоучу, мен сени танымайма.
Мени кюн сюеди, мен анга чагъама, джылтырайма,
Мен мында бутакъларымы кёкге эркин джайгъанма кемсиз,
Тамырларымы уа джууады сууукъ тенгиз.

ХАҮА КЕМЕ

Океанны кёксюл толкъунларында,
Кёкде джулдузла джылтырагъанлай,
Келеди бютсу парусларында,
Келеди кеме джангызлай.

Бююлмейди мийик мачталары,
Флюгерле анда шууулдамайдыла,
Къымсыз чоюн тоблары
Ачыкъ эшикледен къарайдыла.

Эштилмейди анда капитан,
Кёрюнмейдиле матросла анда;
Кёрюмсюз сайла, къаяла,
Боранла джууукъда тюдюле анга.

Ол океанда барды айрымкан —
Джалан эм мутхуз сосландан;
Барды къабыр ол айрымканда,
Ичинде патчах басдырылгъан.

Сыйсыз басдыргъандыла аны
Джаула, себилген къумда,
Ауур таш юсюнден басханды,
Чыкъмаз кибик къабырдан.

Мыдах джан берген сагъатына,
Джыл кёзюне, кече арасына
Хауа кеме сабыр келеди
Тенгизни мийик джагъасына.

Олсагъат, кече къарангыда
Ачыб чыгъады къабырны;
Ючмюйюш бёркю башында,
Юсюнде аскер кёк къапталы.

Чалышдырыб кючлю кюлларын,
Башы ийилиб кёкюрегине,
Дженгил атланады джолуна,
Олтуруб кемени рулюна.

Татлы, туугъан Франциягъа
Барады салыб узакъ джол,

Махтауун, тахтасын, юзюгюн-джашын
Аскерни кьойгъан джерине ол.

Олсагъат, кече кьарангыда
Кёргенлей туугъан джерин,
Кёзлери отча джанадыла,
Джангыдан алады титиреу джюрегин.

Уллу атлаб, джагъагъа
Аллына таукел барады.
Нёгерлерине таукел кычырады.
Маршалларын хыны чакъырады.

Алай а джукълайдыла мыйыкълы
джигитле
Эльба шууулдагъан кенг тюзледе,
Сууукъ Ресейде кьар тюбюнде,
Исси кьум тебелени ичинде.

Маршалны таушун эштмейдиле:
Урушда ёлгендиле бирсиле,
Башхала аны ташлагъандыла,
Къурч кылычларын сатхандыла.

Джерни кьагъыб аягъы бла,
Арта-алгъа хыны барады
Тенгизни сабыр джагъасында.
Джангыдан кючлю чакъырады,

Сюйген джашын ол чакъырады
Къыйын кюнюнде джёнгерге;
Джарым дуняаны анга берирге
ышандырады,
Францияны уа — кьуру кесине.

Къарыуну, ышаныуну чагъыуунда
Аны патчах джашы ёлгенди,
Джашын кёб сакълаб, патчах
Кеси джангызлай сюеледи.

Кюн чыкъгъан тамам агъаргъынчы,
Турады сюелиб терен ахсына,
Зырылдаб агъа сууукъ кьумгъа,
Кёзлерин джууб, ачы тамчыла.

Тамаша, сейир хауа кемесине
Минеди, силке ол кьолун,
Башы ийилиб кёкюрегине,
Ызына бурады джолун.

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕСИЯНЫ КЪАРНАШ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫ

Черкес литература Узакъ заманладан бери къарачай бла черкес халкъ, хоншу болуб, къарнаш шохлукъда джашайдыла. Аланы джашаулары, культуралары, сёз усталыкълары, искусстволары, джырлары, оюнлары, тепсеулер, къобуз тартыулары, адетлери да бирчады. Черкес литература да, къарачай литературача, 20-чы джыллада Уллу Октябрь социалист революция патчахны, капитализмни бугъоуларындан къутхарыб, урунган халкъгъа азатлыкъ бериб, Совет власть бегигенден сора башланады.

Биринчи черкес литераторла къарачай литераторла бла бирге ишлейдиле. Ала бир-биринден юрене, бир-бирине болуша, джаш литератураланы айнытыб тебрейдиле.

30-чу джыллада черкес литература уллу джетишимле этгенди. Бу джыллада биринчи черкес романла, В. Чернышев бла Х. Абук улуну «Инджикни джагъаларында», М. Дышек улуну «Танг джарыкъ», чыгъадыла. Бу романлада авторла черкес халкъны революцион къозгъалыуун кёргозедиле.

«...Бу повесть, Инджик, сени джагъаларынгда, сени къызыу акъгъан толкъунларынгы шууулдагъан тауушларыны тюбюнде узакъгъа кетмеген кюнлени, бююнню къурулушну юсюнден джазылгъанды. Сени бла бирге джюз джыл джашагъанла эштедиле толкъунларынгы шууулдагъанында ёгген кёзюуледен сёзле къуру ала кёредиле сени толкъунларынгы аркъаларында джюзджыллыкъ къулланыуда тёгюлюб тургъан тер тамчыла бла джыламукъланы. Къуру былайда ангыларгъа боллукъдула ала патчахны, бийлени, капитализмни унукъдурууундан къутхарыб, алагъа азатлыкъ берген «Уллу Октябрны саугъасын», деб джазылады «Инджикни джагъаларында» деген романны лирикалыкъ ал сёзюнде.

Авторла таууланы революцион сезимлери уянганын, аланы большевиклени башчылыгъы бла Совет власть ючюн кюрешле-

гин, джангы адамны джаратылыуун суратлайдыла. Романда бир-бирине къаршчы эки къауум адам кюрешеди. Биринчи къауум халкъны ичинден чыкъган, аны ёкюллери (Хасан, Бачир, Забит, Уважокъ); экинчи къауум халкъны эзиучюле (атаман Пятидриухов, Болджаллы правительствону эгети, бий Мусса.)

Хасанны атасы эрде ёледи, ёксюз джашчыкны байгъа джалчыгъа бередила. Автор геройну дуня сезимини ёсюб баргъанын эслетеди.

Романны аллында Хасан бийни айтханын этген, къоркъакъ джашды. Джылла кетиб барадыла. Хасан, кесини бийини халисине къарай, аны марлай, туура болумун биледи, анга байлыкны гудучулукъ бла, адам хакъ ашау бла келгенин ангылайды. Кёлюндегин Хасан къоркъмай-юркмей бий Муссаны келлау, адам хакъ ашау бла бай боласа.

сине айтады: «Мусса, сен рысхы сакълаб бай болмагъанса, ур-

Таулу джарлыланы дуня ангылары ёсе башлайды. Россиядан джангы хапарла: Германия бла къазауатны, фронтлада патчахны аскери хорланганын, большевиклени юсюнден эштедиле. Хасан, джыйылыулагъа барыб, хапары болган адамлыкны айтханларына кзулакъ ие башлайды. Ол абреклеге кюшулады, февраль революцияны, патчахны къоратханларын эштеди. Хасан да, аны тенглери Бачир, Забит, Уважокъ да большевикле, халкъ джанлы болуб, халкъны къанын ичиб тургъанлагъа къаршчы кюрешгенлерин ангылайдыла, большевиклеге тартадыла.

Армавирде большевиклеге тюбегенинден башлаб, Хасан джангы джолгъа чыгъады. Джашау ючюн кюрешеди, джангы джамагъатны адамы болуб къалганды.

Бу романны чыкъгъаны черкес халкъны культура джашауунда магъаналы иш блады, черкес литератураны ёсююне уллу хайыры джугъады.

«Инджикни джагъаларында» деген романны ызындан 1934 джылда М. Дышек улуну «Танг джарыкъ» деген романы чыгъады.

М. Дышек улу 20—30 джылладагъы черкес интеллигенцияны адамыды. Ол кёб заманны черкес газетни кзулукъчусу болуб тургъанды. Андан сора илму-излеу институтда ишлегенди. Дышек улу талай окъуу китабны, окъуу кереклени авторуду.

Дышек улуну биринчи китабларыны баш темасы ёсюб келген совет джаш тёлнюю коммунист джорукъда юретиуду.

М. Дышек улу «Танг джарыкъ» романда бий Темботда джалчылыкны кыйынлыгъында тургъан бир джарлы, урунган черкес юйдегини юсюнден джазады.

Юйню тамадасы Батыр, джарыкъ кюнлеге джетмей, кесини «Къалай болсун? Кыйынлыкдан чыгъар джол кыйда?» деген сорууларына джууаб табмагъанлай, ёлюб кетеди. Сабий-

лери ёксюз къаладыла. Андан ары ала джалчылыкдан, ачлыкдан, джалашгачлыкдан башха джашау кёрмейдиде. Ёсуб уллу болганларында, Батырны джашлары Хамид деген революционерни тегерегине джыйыладыла.

Хамид бла аны джёнгерлери абрек отряд къурайдыла. Ал кезюуде ала халкъны эзиб турган байладан къан аладыла. Артда уа революцион агитацияны болушлугуу бла халкъны иши ючюн джан аямай кюрешедиде. Хамидни отряды революцион отрядха къошулады. Қызыл аскерчиле бла бир долуб, Совет власть ючюн къазауат этеди. Қызыл Аскер хорлаганында, кеслерини тууган эллерине къайтадыла. Қызыл байракъ джангы дуняны ачылганын билдиреди.

Черкес литератураны тамалын салыуда Х. Абук улу, В. Чернышев, М. Дышек улу кеслерини чыгъармалары бла уллу орун аладыла. 30-чу джыллада бу джазыучулары тегереклерине ол джылланы эм фахмулу джаш тёлую — литераторла: А. Охта улу, Х. Гашокъ улу, И. Амирокъ улу, С. Темир улу, дагыда башхала джыйыладыла.

Заман излегенге кёре, эм керекли темалагъа джазадыла ала.

И. Амирокъ улу ишти темагъа «Джаш бригадир» деген повестни джазады (1935 дж.).

С. Темир улуну «Къууанчы джашау» (1936 дж.) повестини темасы таулу тиширыуну азатлыкъ табханыды.

30-чу джыллада черкес литература эм уллу джетишимлерин прозада этгенди. Поэзия алай уллу орун алалмагъанды. Уллу Ата джурт къазауатха дери къуру «Черкесияны джаш поэтирини назмулары» (1939 дж.) деген, кёбюсю Х. Гашокъ улуну назмуларындан къуралган бир китабчыкъ чыкъгъанды.

Бизни областда шохлукъда, къарнаш бир-Абаза литература ликде джашаб турган миллетлени бири — абаза халкъ кесини тилинде джазыу, окъуу джанындан багъалы саугъаны 1932 джылдан башлаб табханды. Абаза, черкес литератураны да тамырын орнатыб тебреген Татлустап Табул улу болганды. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери да элде сабийлени окъутуб турган устаз Табул улу, алфавит къураб, миллетлени ичинде окъуу, билим джаяргъа излейди.

Биринчи просветителлеца, Табул улу да энциклопедист болганды. Устаз болуб ишлеб турганлай, ол назмула, поэмала, очеркле, пьесала, ханарла джазыб, фольклор джыйыб, орус джазыучулары черкес, абаза тилге кечюрюб кюрешгенди. Эм биринчи Табул улу И. А. Крыловну чыгъармаларын кечюргенди. Джазыу, сёз усталыкыгъа орус джазыучула бла ана тилинде фольклордан юрешгенди.

20--30 джыллада Татлустаң 20-дан артыкъ окъуу китаб чыгъаргъанды. Алада кесини биринчи чыгъармаларын, поэмаланы, «Псыж», «Обур къарт», «Дадыра», «Эльбургъан», «Джулдуз», «Ошхамахо» («Минги Тау») деген хапарланы басмалагъанды. 1929 джылда Табул улуңу «Зулий» деген биринчи китабы чыгъады. Бу китабха «Зарыля», «Зулий» (пъесалары), «Ишчи бла элли», «Эски бла джангы джашау» деген инсценировкалары, пазмулары киредиле. Абаза суратлау литература Табул улуңу бу чыгъармаларындан башланады. Бизни къралны башха джаш литературалары поэзиядан башланыб прозагъа, драмагъа артхаракъ кече эсселе, абаза литература уа драмадан башлайды.

Абаза литератураны эм баш темасы — тиширыугъа баш эркинлик берилгениди.

«Зулий» деген пьеса тиширыуңу шериятны, эски джорукъну азабындан къутхарыу темагъа джазылгъанды. Пьесаны баш герою Зулий, 17 джылда, шериятны джорукън къаты тутхан джарлы юйдегини къызы болады. Зулийни Алий деген бай тилейди. Аны келечилери келиб къызына атасы бла сатыу-алыуңу бардырадыла. Зулийни атасы къызына багъа салады, келечиле уа къалынны азыракъ берирча этерге къорешедиле. Зулий къарангылыкъ унукъдургъан, атасы бла эрини айтханларына баш кийиб турлукъ бир тиширыуду. Ол эрини не къыйынлыкъын да келтирюб, юйдегисин чачмаз ючюн, чыдаб турады. Эри юсюне къатын алыб келгенинде, Зулий, къыйынлыкъ джашаудан уяныб, кесин къорууларгъа, джашауу ючюн къореширге умут этеди. Алай а Зулийни юйден къыстайдыла.

Зулийни атасы, Хапат деген къопседен уллу къалын алыб, экинчи эрге бериб иеди. Алай болса да къылыгъы бузулгъан Хапат Зулийге джашау бермейди, къыстайды. Туугъан атасы Зулийни юйюне къоймайды.

Зулийге джан аурутхан, болушхан джангыз комсомолчу Джамботду.

Джамбот Зулийге, женотделге бар, анда джарлылагъа джарайдыла, аланы эркинликлери ючюн къорешедиле, сени ишинге къарарыкъдыла, санга да джарарыкъдыла, анда сени джангы джашау, насыб сакълайдыла, деб ангылатады. Джамбот Зулийге уллу болушлукъ этеди. Адамланы ангыларын ёсдюрюуде, джангы джашауңу ангылатыуда пьесаны магъанасы уллу болгъанды. Спектакльге къараб бошагъаңлай, таулу къызла комсомолгъа кирирге къагъыт джазадыла, джыйылыула этедиле, тиширыуңу азатлыкъы ючюн къореширге бегимле аладыла.

Табул улуңу «Зарыля» деген сатиралыкъ комедиясында тау элге тамадалыкъ этиб тургъан старшинаны, бийни, къопсени бетсизликлери хыликке, самаркъау халда суратланады, джа-

зыучу адамланы келишнулеринде джашауну эски джорукларына кяршчы турады. Акыйлы, ариу кыйлыкты, юйдегисине, эрине тюз, чырайлы тауду тишируну — Зарыяны сыфатында джазыучу халкыны ичинде чыкыган адамланы болумлу, акыйл, кыйлык бла да онглу болганларын кергюзеди.

Зарыя 20 джыл болган. эри бла ариу джашаган тишируду. Зарыяны бий да, старшина да, кюпсе да джаратадыла, хар бири Зарыя да аны джаратырын джашыргын излерге умут этеди. Быланы бу муратларын Зарыя эрине айтады. Зарыя да, эри да бир акыйлы болуб, халкыны аллында аланы хыликке этерча, ийлыкдырырча, керти адамлыксызыклары, бетсизликлерин айгыакь этерча, мадар табадыла. Къара инчетли бийни, кюпсени, старшинаны керти бетлери, аманлыкчылыклары, адебсизликлери халкыга ачык болады. Фольклор сюжет бла хайырланыб, джазыучу джангы, джашау излемге келишген литература чыгарма — пьеса джазганды.

«Ишчи бла элли», «Эски эмда джангы джашау» деген инсценировкаларында джангы джашау ючюн эски джашаугъа кяршчы кюреш ачаргъа чакырады. «Эски эмда джангы джашау» дегенде эски джашауну сыфатын толтурган Гудучугъа, Ичкигиге, Патчахха, Генералгъа, Джер иеге кяршчы Совет власть, кызыл аскерчи, Джангы джашау суратланадыла. Инсценировка «Биз джангы джашау — социализм ишлерикбиз!» деген чакырыу бла бошалады.

Джангы джашаугъа чакырыу халда джазылган, суратлау чемерликни коллективлери сценада салган быллай чыгармаланы халкыны политика ангысын ёсдюрюуде мардасыз уллу маъаналары болганды.

«Школ», «Джырла», «Пионер газет» деген назмулада Табул улу джангы джашаугъа чакырады, окъууну хайырын ангылатады, билим алыргъа кереклисин айтады.

Табул улуну черкес, абаза литератураланы ёсююне уллу маъанасы болганды.

1933 джылдан башлаб, «Кызыл Черкесия» деген газетде абаза тилде бир бет басмаланыб чыгыб турганды. 1938 джылдан бери уа «Кызыл Черкесия» деген газет чыгады абаза тилде. Газетде ал кёзюледе джаш литераторланы — Д. Оза улуну, Н. Оза улуну, И. Табул улуну, Х. Джыр улуну, П. Цекъо улуну биринчи чыгармалары басмаланадыла.

Абаза литература 1940 — 1941 джыллада иги ёсюб башлайды. Литератураны ёсююне фольклордан — нарт эпосдан, исторнялык айтыуладан басмаланиган затла уллу болушхандыла. Фольклор джазыучуланы сёз усталыкыга, сюжет кыраугъа ёсретгенди. 30-чу джыллада джаш абаза джазыучуланы чыгармаларыны баш темасы В. И. Ленин, Коммунист партия, халкыла арасы шохлукь болганды (М. Малхоз улуну назму-

лары «Бизни Ленинибиз», П. Цекъо улулу «Совет Конституция», «Къызыл аскерчи болгъан уллу насыбды»).

30-чу джыллада абаза литературада проза башланады. Ал кёзюуде джазыучула фольклор молив, сюжет бла хайырланадыла (Джыр улу Хамидни «Тиширыула азат къалай болдула», «Джашыны джигитлигин ол кёрмей къалады», «Мангъабурун бий»). Джашауда болгъан затлагъа таяна, хапарла джазар ишан да этедиле бу кёзюуде.

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла абаза тилде жангы джазыу джарашдыругъа, басма ишни къураугъа уллу кюч салынган абаза литератураны андан ары ёсююне керти болушлукъ болгъан эди.

Ногъай литература 30-чу джыллада, Къарачай-Черкесияны башха миллет литератураларыча, ногъай литература да ёсюб башлайды: бу джыллада М. Къурманалий улу «Бу кёзюудеги сабий назмула», «Школну файдасы», «Сабийлени макъамлары» деген бир бёлек китабчыкны басмайды.

Фазил Абдулджалил улулу 1932 джылда «Мурат шахарда не кёрдю», «Эринчек Керей», 1936 дж. «Повесть», «Кёбледен зкеу» деген китабчыклары басмаланадыла.

1932 джылда Х. Къарас улулу «Сабийле бир-бирине къалай болушадыла» деген китабы чыгъады. Х. Булатукъ улу ногъай тилде «Фатимат» деген биринчи пьесаны джазады. Бу кёзюуде джаш ногъай джазыучула кеслерини чыгъармачылыкъ джолларында фольклор поэзиягъа таянадыла.

Ногъай халкыны фольклорун джыйыуда, сюзюуде ногъай халкыгъа окъууну джаря ючюн кюрешген устаз эмда алим Джанибекланы Абдул-Хамидге уллу орун бериледи. Аны ногъай фольклорну джыйыуда, басмагъа джарашдырыуда кёбджылыкъ ишини ногъай тилни, литератураны ёсююне сёзсюз уллу дараджасы болгъанды. Халкъ джырланы, таурухланы, джомакъланы, эртдеден айтылыб келген хапарланы джыйыу, аланы басмалау ишлени Джанибек улу Октябрь социалист революциягъа дери башлагъанды, Совет власты ал джылларында ол ишни тохтатмай кюрешгенди. Джанибек улу ногъай школагъа биринчи окъуу китабланы авторуду Алагъа кесини гитчерек чыгъармаларын да («Ногъай той», «Сатлыкъ бийле», «Къарайдар бла Къызыл Гуль») кийиргенди. Джанибек улу чыгъармаларын, фольклор материалгъа кёре, джарашдыргъанды.

Ленинчи миллет политиканы кючюнден миллет кадрланы хазырлайдыла, ногъай совет интеллигенция къралыб, аны ичинден джазыучула чыгъадыла.

Ногъай тилде биринчи назмула, очеркле, хапарла 30-чу джылланы аллында газетни бетлеринде чыгыб башлайдыла.

(«Джарлы Исхакъ» деген псевдоними бла Сеит улуу Къурманны фельетонлары). Джаш поэтле Д. Акъсий улу, А. Къазакъ улу, М. Джагъанпир улу, Х. Къарас улу, Ф. Абдулджалил улу кеслерини назмуларында окъууну, коллективизацияны, социализм къурауну юсюнден агитацияны бардырадыла, халкъгъа Совет власть берген джангылыкъланы терен магъаналарын ангылатадыла. Ала Улуу Октябрь революцияны, Къызыл Аскерни, Совет джуртубузну юсюнден, совет адамны урунуун, урунууну тулпарын махтаб джазадыла.

Джаш джазычуланы чыгъармалары ногай литератураны историясында магъаналы орун аладыла. Ала кёргюзген баш, керекли проблемаланы артда кеслерини творчестволарында белгили ногъай джазычула терен суратлайдыла, ёсдюредиле.

30-чу джыллада джаш джазычуланы ичинде артыкъ белгили Ф. Абдулджалил улу бла Х. Булатукъ улу боладыла.

Ф. А. Абдулджалил улу 1913 джыл 1 марта Къанглы элде туугъанды. Школну бошагъандан сора 1927 джылда Черкескеде педтехникумгъа киреди. Назмуларын студент заманында джазыб башлайды. Аны биринчи «Окъуу кампаниясы келди» деген назмусу «Къызыл Черкесия» деген газетде 1931 джылда чыгъады. Андан сора кёб сабий хапарчыкъ джазады: «Мурат шахарда не кёрдю» (1932 дж.), «Эки дуня» (1932 дж.), «Биз социализм къурайбыз» (1932 дж.), «Эринчек Керей», «Кёбледен экеу», «Повесть» (1936 дж.). «Хорланган джаула» (1936 дж.) деген пьесасында кулакка бла кюрешни кёргюзеди. Пьесаны баш герою Асан бла комсомолчула ногъай элдеде социализм къураугъа бузукъ болгъан джаулагъа къаршы кюрешдиле.

Ф. Абдулджалил улуны чыгъармачылыкъ джолу аны джамагъат ишлери бла байланыбды.

30-чу джыллада Абдулджалил улу комсомолну обкомуну секретары болуб ишлейди. Аны бла биргелей, Илму-излеу институтну аспирантурасында окъуйду.

Абдулджалил улу бу джыллада литература джаны бла да ёсгенден есюб барады. Назму, къысха хапар жанрдан поэмалагъа, повестлеге кечеди. Сёз ючюн, поэма «Кёбно кёрген Къобан суу» (1936 дж.).

Фазилни чыгъармачылыкъ джолун алыб къарасакъ, ол Совет къралны социализм ишлеген джолунда хар кёзююню суратлагъанлай тургъанды. Аны чыгъармалары революциягъа, Коммунист партиягъа, Лениннге, Къызыл Аскерге, туугъан къралыбызгъа аталыбдыла. Фазилни чыгъармаларында урунууну темасы тыйыншылы орун алады.

Социалист урунууда джигерлени махтай, эринчеклени селеке этиб джазады («Эринчек», 1940 дж.).

Фазил кеб тюрлю жанрда джазгъан литератор (прозаик, поэт, драматург, критик) эди.

Къарачай-Черкесияны къарнаш миллетлерини тиллеринде чыкыгъан литературала бир-бири бла байламлы ёсгендиле, сынама алыуда, бегиуде бир-бирине сеbeb болгъандыла.

Литераторла, джазыучула, къайсы миллетден болсала да ала, къайсы тилде, къайсы темагъа, къайсы жанрда джазсала да, бир иннетни тутхандыла, бир борчну толтургъандыла. Байламлы ишлей, учунууну, иннет байлыкъны, джазыу усталыкъны бир кёзлеуден ала, бир джолну баргъандыла, бир халкъгъа — совет адамлагъа, коммунизм къураугъа ишлегендиле.

Аланы барысына болушлукъ берген, джол усталыкъ этген ленинчи Коммунист партия болгъанды, усталыкыгъа юретген, сынамындан чомарт юлюш берген орус литература болгъанды. Ол себебден областны миллет тиллеринде чыкыгъан литератураны — проза болсун, поэзия болсун — джетишимлери бирча уллуду.

Б А Ш Л А Р Ы

СССР-де социализм кыралган кезюде кырачай

литература (1929—1941)	3
Байкүүланы Даут	13
Ленинсиз, Ленинни джолу бла	18
Призывникни джырлы	19
Хасанны тулпарларына	20
Испан кызычыкы	22
«Шамай алгъын бла энди» деген поэманы юсюнден	27
Шамай алгъын бла энди (поэмадан юзюкле)	28
Дырынчы тиширыуну джыры	64
Кышакъ материал	
Мариям бла афеиди (поэмадан юзюкле)	67
Аппаланы Хасан	92
Къара кюбюр	98
«Къара кюбюр» романны юсюнден	147
<i>Хапар</i>	156
<i>Повесть</i>	156
<i>Роман</i>	157
<i>Джазыучуну стили</i>	157
Этезланы Умар	158
Къаяла унутмагъандыла	158
«Къаяла унутмагъандыла» деген повестни юсюнден	175
<i>Повестни образлары</i>	178
<i>Романтизм</i>	188
Шахмурзаланы Саид	189
Минги Тау	190
В. И. Ленин	193
Сюрюючу	194
Батхан Чолпан	195
Малчыла	196
Кышакъ материал	
Къалабекланы Солтан-Хамид	198
Бостанланы Хасан	200
Джангы джашчугъа	201
Совет джуртум	203
Хорланмазлыкъ Кызыл Аскер	204
Къууанчы ана	205
Техника	206
Сабанчы бла темирчи	207
Батчаланы Абдул-Керим	209
Башладым	210
Сельмаш завод	210
Кызыл Аскер	212
«Ахмат-Батыр» пьесаны юсюнден	213
Ахмат-Батыр (пьеса)	216
<i>Драма</i>	241
<i>Тилни суратлау мадарлары</i>	241
<i>Тенгешдириу</i>	241
<i>Бетлендириу</i>	241
<i>Асыл героину суратланыуу</i>	242

Эбзеланы Шахарбий	243
Огъурлу (Комедия)	245
«Огъурлу» деген пьесаны юсюнден	294
Орусланы Махамет	299
Тору атым	302
Къурч кыдычымы	304
«Хурла кёл» деген чыгъарманы юсюнден	306
Къошакъ материал	
Хурла кёл	307
Памятник (А. С. Пушкинден.)	313
Сибирге (А. С. Пушкинден.)	313
Эртден (А. С. Пушкинден.)	314
Къышхы джол (А. С. Пушкинден.)	314
Къыш ингир (А. С. Пушкинден.)	315
Къыш эртден (А. С. Пушкинден.)	316
Апчар (А. С. Пушкинден.)	317
Алаша (А. С. Пушкинден.)	318
Юзюлген кюрт (А. С. Пушкинден.)	319
Шайтанла (А. С. Пушкинден.)	320
Борлакъланы Тохтар	322
Партиягъа	324
Ленинни памятниги	325
Ана джуртум	326
Мени Республикам	327
Летчикни джыры	328
Мени къаламым	329
Чекчи Заурну Зуриятха пьесмосу	329
Колхозчу тиширыуну джыры	330
Къошакъ материал	
Чапракъчыкъ (М. Ю. Лермонтовдан.)	332
Хауа кеме (М. Ю. Лермонтовдан.)	333
Къарачай-Черкесияны къарнаш литературалары	335

**КАРАЕВА АСИЯТ ИСМАИЛОВНА
БОРЛАКОВА ДАРЬЯ БАТАЛБИЕВНА**

КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник-хрестоматия для 9 класса

На карачаевском языке

Редактор *А. Д. Бауцисв.* Художник *Н. Г. Крицкий*
Худож. редактор *М. П. Бертник.* Техн. редактор *М. Ф. Перепадя.*
Корректор *К. А.-К. Салпагарова.*

Сдано в набор 25-VIII-1978 г. Подписано в печать 12-III-1979 г. Формат 60x90¹/₁₆. Печ. листов 21,5. Уч.-изд. л. 21,05. Заказ № 3995. ВУ 84555. Тираж 3 000 экз. Цена 35 коп. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати, Карачаево-Черкесская укрупненная типография, Черкесск, Первомайская, 47.

